

ТАШКҮМ

АЛИМ ТЕПТЕЕВ

АЛИМ ТЕШПЕЕВ

ТАШЫУУЛ

РОМАН

«ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА

С (Балк) 2
Т 34

Т $\frac{0733-059}{\text{М } 125(03)-76}$ 31-75

© «ЭЛЬБРУС» КИТАП БАСМА · 1976

Башха жерледеча болдула кюйсюз
бизде да зорчула. Халкъ аны билди.
Адам улу бла жашап турдукъ биз,
аныча жилядыкъ, аныча кюлдюк.

Биз, таулула, азбыз. Билебиз аны.
Алай барды ёз жерибиз, тилибиз,
биз да балаларыбыз дунияны,
аз болсакъ да, урунабыз, халкъбыз биз.

Къ ай сын Кулиев

ЖЫР БАШЫ

Ныгышда элни къартлары олтурадыла. Шургулудула ала: аман хапар келгенди. Къаргыш жетгенлей жетип келеди душман. Аны себепли жыйылгъандыла уллу ныгышха. Жыйылгъандыла бир-бир бетлерине къараргъа. Аман хапар керти болуучуду — азымы сынадыла. Да бу жол а, бу хапар, ала кёре келген кыйынлыкъланы унутдурургъа ушайды.

— Болмаз таланган алай а, — деди Тебо.

Анга киши жууап бермеди, ныгышха келгенле, эринлери къургъакъсып, армау болуп турадыла; айтычу Каракай эди да — кетди тюенене, жыл саны жетип. Муратына жетди. Энди Ачахмат къайтханды — комсомолну алгъыннгы секретары. Къартла аны да сую эдиле, — чёрчек эсе да, хурмети болгъан жаш эди. Насыбы болур эди — къайтды, тыякълагъа тыянып къайтды эсе да, къайтды. Ол келсе — айтады болушун.

— Сен санап турасан дейдиле, Биязуркъа, — деди Къазакъ, — ненча адам кетди аскерге Жамауатдан?

— Тюенене кетгенлени санапмы? — деди Биязуркъа, башын кётюрмей.

— Бир, эки деп, ахырысы, бизни Каракайгъа деричин.

— Жети жюз он алты. Аладан сакъат болуп къайтханлары боладыла... он тогуз... — Биязуркъа, тыягъы бла жерде жазыу эте, кесек мычыды.

— Къара кягъыт келгенленидамы айтайым? — Ол, Къазакъны жууабын да сакъламай, ёшюн хуржунундан бюкленнген жерлеринден жыртыла башлагъан эски тефтерни чыгъарды.

— Къой, маржа, къой,— деди Тебо. Аны кичи къарындашы Мусабий, кѣп болмай, Харьков тийресинде жоюлгъан эди.

Болса да Биязуркъа теренге кетген кѣзлерин эски тефтерде бояу къарындаш бла жазылгъан араб харфладан айырмай иги кесек турду.

— Алайды алай, базыныр адам къалмагъанды,— деп, Къзакъ сыртлы къатапа кѣнчегини терен хуржунундан башы шайтан чалыу бла къысылгъан, энди окъа накъышлары седирей башлагъан тютюн хуржунун чыгъарды. Андан тютюн ийис ахыр сингип бошагъан, тютюннге ѳнчеленип бюкленген газет журунланы алып, аладан бирин жыртды да, къоюн этип, тютюн салды. Олсагъат окъуна ныгъыш саулай тютюн ийис этди.

— Кѣп адам жоюлгъанды, аллах жатхан жерлерин кенг этсин,— деди Биязуркъа.

Не къыйын кюсюнде да элни оноун аны ныгъышында къартлары этиучю эдиле. Ныгъыш — ол ныгъыш эди, элни сѣз айтыргъа, акъыл этерге онгу болгъан къадарда тохтамагъан жоругъу. Ары уа — Ашуг дуппурда уллу ныгъышха бу арт жюзжарымы жылда бек алгъа Жарнес келиучю эди. Ызы бла — Байрымланы Сохта. Анга, баям, бир тохсан жыл болгъан болур эди. Ол заманда Жарнес айтыучугъа кѣре, бу экинчи къатынын алгъанда къурманлыкъгъа кесилген бугъаны къууугъун Сохтагъа бергендиле. Ашыгъын алгъанма, деп Сохта даулашыр эди; угъай, къууугъун алгъанса, деб а — Жарнес. Тюзюн айтырыкъ адамла, эсе да бугъаны кесгенле, къууукъну Сохтагъа бергенле эртде тынчайгъан эдиле,— аллах билсин ѳзге уа ала биле эдиле тюзюн. Ансы ол заманда Сохта къууукъ ойнатхан жашчыкъ болса, бусагъатда бир кесек жашыракъ болургъа керек туююлмеди!

Анга къарамай, Жарнес бла Сохта даулаша кетселе, бирси ныгъышчыла, кеслерн, ашыгъы, къууугъу да ныгъыш хапары болгъан бугъа кесилгенден сора, эсе да Жарнес экинчи къатынын (биринчи къатыны Жарнесни эсинде жокъду) алгъандан сора туугъанларын унутуп, даулашны айырырдан башлар эдиле.

— Оллаха, къууугъу окъунамы болур эди дейме... (Кеснуан).

— Алай къалай айтаса, Кеснуан, мен бюгюн кибик юсюне къарап тургъан жашма, ашыгъы эди (Бияка).

— Ант этсем, къарным аурумаз, къууукъну Сохтаны

къолундан алып, Айсейирланы Къанукъаны артындан сызгъыртханым эсимдеди (Къурман хажи).

Алайгъа жетгенде Жарнес тѣзалмаучу эди.

— Аланла, Айсейирланы Къанукъа саумуду?

— Ай юйюнге, къайры сау болады, Бызынгыгъа ёлет кирген жыл ары барып келгенлей, арбасында ёлюп къалып, ёгюзле кеслери алып келген эдиле да! Киши асыраргъа унамай, Алиймырза хажи, эки жашы бла да барып, асырамагъанмыды. Ёгюзлени да ысхатына союп. Атамы аузундан эшитгеним алайды (Кичинау).

Андан ары ашыкъ бла къууукъну даулашы, тюз да ол даулашха къатышханланы жыл санларыча, унутулуп, ахыры Жарнесни чыпчыкъларына бла ушакъ нѣгери Шырданга кѣчер эди.

— Жарнес, ненча бардыла?

— Не-е?

— Чыпчыкъларынг ненчадыла?

— Жюз!

Жарнес аны сан этмей айтыучу эди: жюз анга бек сыйлы сан эди.

— Жарнес, ненча жыл бола болур дейсе кесинге?

— Да бир жюз болгъан болур.

— Да, ай юйюнге, жюз манга да болады да...

— Да бола болур санга да...— Сора терк окъуна сокъуранып:— Антсызла, сора манга ненча жыл болады? Башыгъызгъа бу тыякъны жетдирирмен, лязим. Жаубермезланы Кыкын шыйых болгъунчу жашагъанды, мени кьой.

Ордан:— Енди сен да шыйых болургъамы кюрешесе, е-а, Жарнес?

— Тюз айтмай а мен. Мангар болгъанды... Сын къоноушда малла саламеликден къырылгъан жыл... Шырдан, кѣрмейсен сен быларны, айтайыммы, айтмайыммы? Къоярыкъ туйюлдюле бир уялтмай. Локъман файгъамбарны кѣзюм бла кѣргенме, хы!

Биязуркъа:— Ужей, шыйых болгъанса, Жарнес.

Ёрежип:— Атаммы жарры ючюн, Локъман файгъамбар сауду, кѣрген окъура борур.

Ордан:—Къыздыргъанды, къыздыргъан Жарнес. Каркаланы Къыденни озарыкъды.

Шырданны уа Жамауат элде киши да танымай эди. Ол жокъдан нѣгер эди Жарнесге, шашса тюше эди эсине, не бир затха ачыуланса. Аны башха адам а бир да

сагъынмагъа эди! Жарнесни тьякъ ойнатыуун кѣргеенг!
Аны себепли бек чѣрчекле болмаса, Шырданны хакъын-
дан жукъ сорургъа киши базынмагъанды.

Жарнес, Биязуркъагъа айланып сорду:

— Тарталгъанмыса, харип, Геуюз улу быйыл а? Нен-
ча гебенинг барды?

— Мен Геуюз улу тюйюлме, мен Кыштыуну жашыма.

— Биязуркъамыса, хайырсыз. Кыштыуну жашы
эсенг а тартырыкъса.

— Эртде къойгъанма чалгъыны, Жарнес.

— Алаймыды? Удирник болгъанса да.

Жанкъууатланы Тебо, тынгылап туруп айтыр эди:

— Тейри, лязим, тартыучу болур эди, Жарнес а.
Гъейтмырзаны кѣремисе. Байчодан сора аны озгъан
жокъду.

— Бу элде намаз бек алгъа Кыкын этгенди,— дер эди
Жарнес а.— Аны ызындан а — мен.

Ючюнчюге — Жарнес бла Сохтаны ызындан — уллу
тыягъын да белине салып, узун, уллу билеклерин анга
жюклеп, къочхар тону бла Кыштыуланы Биязуркъа Че-
гетден келиучю эди. Биязуркъа ныгъышчы къартланы
бек борбайлысы, бек тынгылауугъу эди. Жашырагъы да.
Не тюрлю даулашха да терен сезим бла тынгылап, сан-
лап бирде сѣзюн къошар эди, къошмаса уа «не сейир, не
тамаша» деп, тыягъы бла жерде жазыу этип башлар. Ол
заманда сагъаты болгъан да жангыз Биязуркъа эди,—
кюн бузулгъанда асла чапдырмай эдиле сабийлерин.
Ала уа, орамда тохтап: «Ой, Биязуркъа, намаз болгъан-
мыды? Атака намаз этейимми деп сорады!» — деп кы-
чырыр эдиле.

Тѣртюнчюге Ажокъадан Жанкъууатланы Тебо бла
Жанхотланы Къазакъ бирге келиучюдоле. Ала хоншула
эдиле. Ажокъа бла Кюнлюм аланы жарашып жашагъан-
ларын бла тюйюшюп жашагъанларын билмей кетдиле.
Амма, ныгъышда, сюелип, ачыкъ соралмасала да, Тебо
бла Къазакъны бир бирге халларына къарап, экиге юле-
шиниучю эдиле. Аны сылтауу — Тебо тутханнга Къазакъ
чюйре бармай амалы жокъ эди, Къазакъ тутханнга уа —
Тебо. Андан оюм этселе — Къазакъ бла Тебо, айхай да,
ит бла бѣрюча жашайдыла.

Аланы ушакъ этип келгенлерине, бютюн да Тебо
къатыны Ляпшу бла Къазакъ къатыны Майруш бирге
къазанлашханларына къарагъанда уа — эки юйюр жан

бла тёммек эдиле. Тебону отуз тогъуз кьою, юч ийнеги, бир кьунажини, гылыулу эшеги бар эди; Къзакъны кьойлары отуз тогъуз туююл эдиле, ийнеклери да юч угъай — эки, кьунажин бла эшек сартындан а — алай ариулай кьалгъа эдик барыбыз да! Да, жаным, Къзакъны аты бар эди. Сарыжалкъа аты! Тебо, ол аман эшегин да жегип, дингил кибигине кьонуп, тыхар-мухур этип баргъанлай, Къзакъ, сарыжалкъагъа минип, ётюп кетсе (ол салам бериучюмеди, бермеучюмю эди, огъесе Тебо эшитмейми кьалыучу эди, — аны айыргъан да ажокъачылагъа бла кюнлюмчюлеге тынч болмагъанды), Тебо, къара кесеу болуп, Къзакъ узайгъанлай, эшекни тюе кирир эди. Аны себепли ызындан атлы чыгъып, озгъаны бла чертлеуюк тыякъны юсюне ууатылгъаныны арасында байламлыкъны сылтауун айыралмай, эшек, ат туякъ таууш эшитгенлей, кьуйругъун эки бут арасына сугъуп, къабыргъаларын жыйырып, тыякъ ойнап башлагъынчы окъуна бир онг жанына, бир сол жанына бюгюлюп, теркирек барыргъа кюрешип башлар эди.

Тебогъа отдан кёлек кийдирген ат тапмагъанымы эди, — Къзакъны бармагъы сайын бир ат да алыр эди, аны сарыжалкъасын унутдурлукъ ат окъуна! Алай Къзакъ атны сатып алмагъан эди, — сарыжалкъа анга сау-гъагъа келген эди — Къабартыдан. Атны иесин Къзакъ черкесча сёлешип хорлагъан эди. Намыс а Къабартыдан чыкъмагъанмыды — ат не, кишилике жетгенде! Энди уа Тебону сатып алгъан аты Къзакъны сау-гъагъа алгъан атына тенг боллукъмеди?! Ма аны себепли сарыжалкъаны кёргени сайын жүреги чанчса да, Тебо эшегине мине эди; ташагъа тюшгенде, ол харам жаныуарны бир иги туюсе, суусабы кьанып, женгилленип къала эди.

Ныгъыш аны бла да тамам болуп къалмаучу эди. Тебо бла Къзакъны ызындан Къурман эфенди, Къурман эфендини ызындан Латырай — Тамазланы Хажибекирни чам аты; Латырайны ызындан Ёрежип — ол да Атабайланы Муссаны чам аты; Ёрежипден сора да Галай, — аны уа тюз аты къалай болгъанын унутхан окъуна этген болур эдиле. Бек артда Кесиуанланы Къыйыкъ (тюз аты — Тана) келиучю эдиле.

— Кесиуан улу, тюзмюсе, кыйыкъмыса? — деп сорур эдиле анга ныгъышчыла. Алай дегенлерини уа терен магъанасы бар эди — башха сёз бла сорургъа жарама-

гъан магъанасы. Тюзмюсе дегенлери, таш къумгъан кибик, бир бузулмайтургъан Батчаугъа (чам аты Қымпырт), эсе да Қесиуан харипни келинине жангылмай къалгъанмыса дегенлери эди; къыйыкъмыса дегенлери уа... Хы, энди алайлай къояйыкъ,— ныгъышчыла билмеген затларын сора болмаз эдиле. Қесиуан улу уа алыкъа чалгъы тарталмагъанладан туююл. Анга кёре, ныгъышдагъыланы абдезлерине хыянат болур не акъылларына хыйла зат келир деп да къоркъмай, туура сукъландырып:

— Тейри, не этерик эсегиз да, къыйыкъма! — дер эди.

— Хайырсыз!

— Ант жетсин огъесе!

— Батчау да андан кирпичдеп айлана эди, эшиги! Бек ахырында уа Жарнес:

— Қесиуан улу, неге жарайса?

Дайым Жарнесни къатында олтуруучу аман ауузлу Тебо:

— Муну жарагъанын айтмай къой!

— Не-е?

— Муну жарагъанын айтмай къой, дейме.

— Биченин тартып бошагъандымы дейсе?

— Тартханды, тейри, Жарнес, тартханды!

Сора адам хыйсабындан жыл хыйсабына кёчюп:

— Жарнес, быйыл жыл къалай боллукъду? — деп сорур эдиле.

Жарнес, кёлюнден чыкъса, айхай да, жыл къалай боллугъун айтыр, чыкъмаса уа:

— Барыгъыз да, аллахха соругъыз аны уа! — деп къояр.

Ныгъыш сагъышлары, ныгъыш чамлары... Энди ары келиучюледен кёбюсю да жокъ. Алгъа Байрымланы Сохта ауушхан эди — 91-жыллыгъында, жашы Зеке Япон урушха кетип тургъанлай. Зеке да, ёпке ауруулу болуп къайтхан эди да, кёп турмай, аны да атасыны жанына салдыла. Зекени жашы Зейтун, жау заводну таматасы болуп тургъанлай, Молайланы къанжюрек Мачар, къуллукъ талашып, къара чёпге салдыргъан эди, ызы бла тутдургъан окъуна этди, таша, туура да анга атамагъаны къалмай. Бияка ташыуулда ёгюз уруп ёлген эди. Ол кеси белгили адам болмагъанды, аты атасыны хурметинден

айтылып кетгенди, — битеу Бахсан аузуна белгили Жантакъ жырчыны. Аны аты Жантакъ да туююл эди, Окулай эди, аз сынчыкълагъаны себепли ол ариу атны ол аман чам атха бургъан эдиле. Ол а ма бу Ашуг дуппурда жашагъанды, айтыуда айтылгъанына кёре, ныгыш да былайда аны хурметинден кьуралгъанды. Айтханындан кьайтмагъан Жантакъ жырчы тойда бий улун масхара этип жырласа керек. Андан кьоямы эдиле санга от кекирген бийле, туура жукъ эталмасала да, ташатын ызындан болуп, жойгъунчу кьоймагъандыла. Бияка, анга ушамай, тынч адам эди, жыргъа хунери да жокъ. Ёмюрю жалчыда кетди. Бияканы жашы Хачамаука туугъанда да, тыякъчы тууду деп, кьууанган эдиле. Да тыякъчыдан тыякъчы туумай ким тууарыкъ эди. Хачамаука да 1915 жылда, тукъумсуз эселе да, байлыкълары бла айтылып кетген Айдемирлагъа жалчыгъа кетди.

Да жалчы да жалчылыкъдан эриге болур, Хачамаука эки жыл жалчы болуп, ючюнчю жыл а аскерчи болду да кетди. Артда уа Хачамауканы аты айтылса, акъла чукук этиучю эдиле. Ол а аулсовет башына Къызыл байракъны биринчи болуп бегитди.

Хачамаука эл адамы эди, да кьоймадыла аны да жаршаргъа. 1927 жылда уллу атасыны эски юйюнде бандитле ёлтюрдюле да кетдиле. Къатыны Жамилят ауурлугъу бла эди. Ол кече сау къалса да, аны ачыуундан тюзелмей ауушду. Аланы жангыз жашлары Харун а андан сора школну да кьоюп, кьошха чыгып кетген эди.

Къыйыкъны атасы Кесиуан а, киши ортасы да болмай, туююнмекден ёлгенди. Гьейтмырза, Галай, Кичинау, дагъыда ныгышха келиучюледен кёпле аскердедиле. Не тюрлю заманда да элни ныгышы ёксюмегенди; къартла кете барсала да, жашла къарт бола, ныгышны жылыуу кьурумай баргъанды.

Энди Жарнес да ныгышха кюн сайын келалмаучу эди, — арт кезиуде ол да олтурургъа бегирек суююп башлагъанды. Ол келмесе уа ныгыш — оту болмагъан от жагъа, ити болмагъан кьош. Аны себепли ныгышха келгенле Жарнесни алайда кёрмеселе, салып, юйюне барыучудула да, ныгышны анда кьурап кетиучюдюле. Артда Жарнес да тынчылыкъгъа юйренип, ётген-сётгенден: «Ы маржа, мени ныгышха чыгъалмазлыгъымы бир айтыгъыз» — деп айтдырыр эди.

Бюгюн а, душман Кавказгъа кирип келеди, деген

аман тауушну эшитгенлей ол кеси келип олтурду. Келди да олтурду. Этегин-башын жыйып, кьолларын энди кьысхара башлагъан тыягыны гулочуна салып, сакъалын кьолларыны юсюне тиреп.

Кьалгъанла аны юсюне жыйылгъан эдиле.

— Енди Ачахмат чыгып келеди, ол айтыр баямын,— деди Ордан.

Ачахмат, тыякъларына тыяна, тохтай-тохтай, Четген чыгып келе эди.

— Къаррай от борруучу эди, энди уа сорумай чыгъармайды,— деди Ёрежип.— Урушну юю кьурусун.

— Сау кьайтханына кьууанып кьоймаймыса,— деди Тебо.

Ангыча Ачахмат ныгышха жетип, салам берди.

Узун бойлу, арыкьсуу, акъ шинли жаш. Юсюнде аскер кёлеги, ёшюнюнде майдалы. Кьулакъ аллы бла ёрге жара табы, бир аягында чуругъу, бирси аягы кьаты байланыпды, тобукъ тюбюне дери.

— Не бушуу-бушман болуп турасыз? — деди ол эки тыягыни да бир кьолуна алып, кьолу бла хунагъа тыяна, бутун узатып, эски чинаргъа олтурду.

— Ай хомух Ачахмат, душман келеди дейдиле да, — Къазакъ Ачахматха умутлу кьарады.— Биз не этерикбиз энди?

— Не этерикбиз, турурбуз,— деди Ачахмат, аз да сансынмай. Аны ауазында армаулукъ жокъ эди, кьарамында уа — жунчуулукъ.

— Сора кертиди! — Ныгыш бирден жерге кьарады.

— Сиз сау болсагъыз, душман неди! — Ачахмат энди терен сезим бла сёлешди.— Келгенни келме кьойчугъуз бир... Бахчала терен, таула — бийик, кьаяла — бек! Бизми кьоркьургъа керекбиз? Не — душман кёрмеген халкьбызмы биз?!

Къартланы аркьаларындан бир ауур жюкню кетергенча болду.

Юч тюрлю дуниядан кьуралгъан эди Жамауат эли: къартладан, жашладан, тиширыуладан. Юч дуния да хар бири кесича сейирлик эди, тышларындан бирликли болсала да, ичлеринден а бир бирлерине артыкъ ыразы туюл эдиле. Къартла суна эдиле — жашла бизге ушамайдыла деп, жашла айта эдиле — къартла бизни ангыламайдыла деп, тиширыула уа — кеслери болмасала, къартла да, жашла да, мал болуп, агъачха кетип кьал-

дыкъдыла, деп къоркъа эдиле. Да ким биледи, сагъатны сагъат этген аны буруу болгъанча, Жамауатны Жамауат этген да, къартланы, жашланы, тиширыуланы бир бирлерине тынгысызлыкълары эсе да.

Тюз да аныча, Жамауатны тёрт тийреси — тёрт эли — тёрт къылыгъы — Кюнлюм, Чегет, Ажокъа, Ёзен — жылны тёрт кезиюу киби, бир бирлери бла да жарашмай, бир бирлерисиз да болалмай, айтхылыкъ таурухлары, андан да айтхылыкъ жашаулары бла жашай эдиле. Жаз башында, жайгъыда, ташыуулда — тынгысызла, къуру сёзю кёрюп болмагъанла. Ажокъа адамы жылны ол кезиулеринде кимни тютюню къалай чыкъгъанын кёрмез; кимни жашы кимни къызындан умут этгенин билмез. Кюнлюмчюле Ашуг ныгъышында айтханнга кёре уа чегетчиле ол заманда этген намазны сууаплыгъы кишиге да жетмесин! Кюлтыпыс кюнлюмчюлени кюноздур патуаларын эшитип, чегетчиле жассы бла ютюрюню арасында тепген да бир этерле. Алай сёзю ачыкъдан салыргъа уа, биягъы, заманлары жетмей къалады. Жаз — сабанда не къыркъарда ала бла саламлашхан да бир тынч. «Жууукъ бол», «сау бол» да жокъ. Бир бирлерини къалай жашагъанларын соруп да балсытмазла. Ма, сёз ючюн, Тебо бла Къазакъ:

— Алан, быйыл эл бахчаланы сюрлюкмюсюз?

— Тейри, итлени суугъа сюрюб а айланмайбыз!

Жамауатчыланы бетлерине монглукъгъа ушагъан бир зат кюнлюм сыртлагъа къырау къакъгъандан сора келеди. Ол заманда ала бир кесек сабыр боладыла; гебенлерини къатында кимни гебени сюелгенин кёредиле; кимни бахчасы къалай битгенин, чилле кирирге кимни къызына он сегиз жыл жетеригин да сурарла...

Амма, Жамауатчыланы терсбоюнлукъларына тюбегенле терсбоюнлукъ деген не болгъанын билмейдиле. «Жамауатчы тутхан жибин жибергинчи, бахсанчы жангы жип этер»,— деп, тарда насихат окъуна этедиле.

Аз да жарашмагъан а, элни, бир чирчикден айырылгъан эки бутагъы — Чегет бла Кюнлюм эдиле. Экинчи бла ючюнчю бригадла.

Элде Чегет бла Кюнлюм, эсе да экинчи бла ючюнчю бригадла сагъынылсала, аланы бир бирге халларын «эришле» деп бир сёз бла айтып къоядыла. Кертиси да, ким кимге да эришсин, Кюнлюмню эришмен къазагъы

Чегетди. Чегет а, ишлеп угъай, кюлюп-ойнап окъуна жалан да Кюнлюмге эришеди.

Ажокъачыла билдиргеннге кёре, чегетчилё бла кюнлюмчюлени арасында айтылмагъан жүрек ауруу — кюнлюм картофну къургъакълыгы, кюнлюмчюлени уа анга махтанганлары эди. Алай кёп жашагъан эсли адамланы айтханларына кёре уа мында айыутослукъну башы къызла эдиле. Жюз жыл мындан алгъа, эсе да Жарнесни 26-жыллыгында Жамауат элни ичи бла озгъан бир орус жолоучу чегетчи къызланы ариулукъларына тамаша этип, тефтерине жазып кетсе керек. Кюнлюмчюлени уа сагъынган да этмей къойгъанды. Аны билмей жашагъанда, Кюнлюм бла Чегет бек мамыр жашфай эдиле. Арта уа чегетчи биреу, окъуулудугъун кёргюзтеме деп, эки ауулну бир бирге жау этип къойгъан эди.

— Не палах да илмудан чыгъады, — дей эди Тебо.

— Къачан эсе да бир, чегетчи къызла, орус жолоучугъа жойкъулланып, атларын китапха жаздыргъан эселе, кюнлюмчюле анга не этсинле, — деди ажокъачы Майруш, — байтал кишнемей, ажир жүгенин юздюрмейди, бир аллах:..

— Жойкъулланып айтдырыр эдиле атларын ансы, — деп Ляпшу да Майруш жанлы болду, — ишлеп, кюнлюмчю къызлача, казетке урулур эдиле! Байчо кызы Азипат Мискиуагъа барып да келди да. Лейлин къатыны бла суратха да тюшюп. Аллай бирлери болса уа, жырлап да, ишлеп да айтылгъан.

Китапха алай байтамал тюшген чегетчилени Кюнлюм бла бирге Ажокъа да, Ёзен да жауларыкъ болур эдиле. Не медет, орус жолоучу Жамауат тийресине келе айланган заманда тюз да Жарнесни юйюню орнунда деменгили чинар терек болгъанды. Чегетчи къызланы ариулукъларыны юсюнден къуралмазлыкъ жолоучу, ол терекни тюбюнде олтуруп жазгъан эсе да алайды. Дагъыда энди Ёзен элни къартлары ныгъыш къураучу жерде уа къабанла татлытамыр къазыучу эдиле. Ансы Ажокъа бла Ёзен тургъанлай махтау Чегетге жетмей эди да! Аны билгенден, ала Чегет бла Кюнлюмню жер, суу кибик, эртдегили даулашларына къатышмайдыла.

Алай кюнлюмчюле, суйселе, суймеселе да, чегетчиле аланы картофларындан сора да кёп затларына тёзгенча, чегет арбазлада ёсген къызла артыкъ субай болгъанларына тёзерге керек эдиле. Тёзмеселе да не, Чегетни

ариу кызылары кезлерин Кюнлюмден алмай турадыла. Артда уа, Чегет къарап тургъанлай, аланы тойлары Кюнлюмде этиледи.

Эллиги бла Чегет Кюнлюмден гитче туююдю. Колхозну экинчи бригады — аты биринчиге айтылгъан. Кызыл байракъ Чегетни суу бойнунда состар ташдан ишленген транспортунда тургъанлы ма ненча жыл! Амма, байракъны кюнлюмчюлени болушлукълары бла алмагъанлыкъгъа транспортну уа аланы болушлукълары бла ишлеген эди Чегет. Экинчи бригад унутханлыкъгъа, транспортну ишлей туруп этген жашлыкъларын кюнлюмчюле бир да унутмайдыла. Ишлей туруп, Кюнлюмден келген изеуле жарыкъ эдиле. Транспорт битип, алай тынгылы журт болуп, аны ючюн да экинчи бригадны намысы кетюрюлгенде, Кюнлюм — артда квалгъан ючюнчю бригад — эрнин къабып, «Кесине гебен эталмагъан, биреуге черен этер» деп, кеслерини ахсакъ алашаларын жыяр жерлери болмай тургъанлай, барып алагъа базла ишлеп айланганларына кюе эдиле.

Кюнлюм, ол ачыуу бла къара кесеу болуп тургъанлай, Байчону къатыны Дауус он ючюнчю сабийин табып, аны къууанчынды дуня къайгъысын унутду. Ким не десе да, Чегетге журт кшошулгъанлыкъгъа, Кюнлюмге уа адам кшошулгъан эди. Кюнлюмчюле ийнаннгандан а, юй ишлегенден, адам жаратхан кеп да кыйынды. Бютюн да Байчо кибик, кшошдан жыл кезюне бир келиучю адамгъа.

Байчогъа сабий туугъан кюнню ингиринде, жамауатчы къартла туугъан жанны къадары калай боллукъ болур деп, аны сагъышын этерге, тюзюн айтханда уа, колхоз районда алчы болуп, байракъ да алгъаны бла байламлы сабан тойну юсюнден оноулашыргъа — Ашуг дуппургъа, къатынла уа къагъанакъ кимге ушай болур деп, аны керюрге, кертисин айтханда уа как ашаргъа — Байчолагъа жыйылдыла. Кеч кюз эди — ташыуул бошала, малла да жайлыкъдан эне тургъан заман. Ашуг дуппурдагъыла Гитче жетегейле бери — Акъ къая таба этгюнчю сагъыш этдиле, — анда сез аз эди — сабан тойну оноуу этилди. Къатынла уа, Уллу жетегейле Сырбытдан ары ташая, какны ашап бошап, кетер къайгъыгъа кирдиле, — анда сез кеп — къагъанакъ кимге ушагъаны айырылмады.

Бир бирлери бла алай айыутос Чегет бла Кюнлюм, Ёзен элге жетгенде, татах болуп кьалыучу эдиле. Ажокъаны да шагъат этип, Чегет бла Кюнлюм айтхандан, Ёзен элге отунсузла бла уллукъулакъла, чийбелле бла аштапарла, жанжатла бла манткъырла жайылгъандыла. Аллай эр кишилени тиширыулары игилеми боллукъ эдиле, — ала да сырсызла бла серуккула, эрсюйле бла узупэтекле, топалкъолла бла шугутла... Бир да сурамагъа эдинг аланы да!

Ёзен элни биринчи терслиги — артха кьуралгъаны эди. Экипчи терслиги, эл керти да ёзен жерде орналгъаны себепли аллы бурун школ, ызы бла Домсовет анда ишленнгени болгъанды. Алагъа да кючден тёзюп тургъанлай а, Ёзенде болмагъанча уллу тюкен ишленин кьалып, Ажокъаны тергеуге алмай кьойсакъ да, Чегетдеп да, Кюнлюмден да ары жюрюрге тюшгенде, тёрт элни суулары ахыр да сюзюлмезча болду.

Чыккы кызы, кёл ашап:

— Ажокъа уа кимни сабаны иги битсе, аны чыпчыгъы!

Ажокъачы Ляпшу, аны эшитип:

— Оу, кет-кет, дегин! Сабаны барны адамы да бар!

Элбер эди Ляпшуну оюму да. Алгъа, биягъыча, хар элни ныгъышында, ызы бла, биягъыча, уллу ныгъышда, ахырында уа хар ким юйюнде, эрле — къатынларын, къатынла — къайын аналарын болушдуруп оюмласала да, Ляпшу «сабаны барны адамы да бар» деп не магъанада айтханын киши тюзеталмады. Ахырында айдан артыкъ созулгъан даулашны тауусумун Латырай этди:

— Болур аны да бир магъанасы!

Латырайны закий оюму элни жюрегине ырахатлыкъ кийирсе да, кьумачны игиси, конфетни татлысы Ёзен элден кьутулмагъаны керти эди. Бирде базманны эки жанын да тенг этер ючюн, эсе да тёрт бригадны бир бирге чапдырмаз ючюн тюкеннге Чегет элден не Кюнлюмден тюкенчи сала эдиле. Не файда, ол онгмазлыкъ да, тутуп, Ёзен элде эрге барып кьалады. Эрге баргъандан сора уа, къайынларымы кёллерине жетеме деп, ёзенчилеге берип бошагъынчы, Чегетге не Кюнлюмге бир литр патеген ётдюрмейди. Ахырында уа ол да чегетчилени бла кюнлюмчюлени кеслерине бедиш болуп кьалыучу эди.

Айтханларына кѐре, ёзен элчи Фердауус бла чегетчи Чыккы кызыны айтхылыкъ туююшлери да ол бедишликни юсюнден чыкъгъанды. Туююш а керти да айтхылыкъ туююш эди. Жамауат элни къатынлары кѐп ёмюрледе эте келген сейирлик ишле толу жазылгъан тарыхда аллай туююш бир кере да сагъынылмайды. Къуранда жазылгъанына кѐре уа, не болургъа керек эсе да болгъанды, не болургъа керек эсе да, боллукъду.

Айхай да, Фердауус бла Чыккы кызы, тарых китабына тюшериклерин билселе, андан игирекми окъуна сермешир эдиле деп, ол кюн туююшге къарагъанла артда ажым да этиучю эдиле. Да болгъаны да, аллахха шукур, ариу сѣз алыкъа Жамауат элде чарлаучу шкок болмагъанын белгили этгенди.

Бюгюн, айхай да, туююшню биринчи сѣзюн туююшгенледен къайсы башлагъанын, абдези бла къайсы тургъанын, къайсыны абдези болмагъанын тохташдыргъан кыйынды. Алай туююшню кѐрген адамлагъа аны юсюнден эшитген адамла айтханнга кѐре, сѣзню Фердауус башлагъаны ачыкъды. Ол—тюкенден чыгып келе, Чыккы кызы — тюкенге кирип бара болгъандыла. Фердауус, деменгили къатын, сел бишген хычинлей, берекетли, нюрлю бети бла кесини белинде Чыккы кызыны белиндегинден эсе иги ботасына къарап, огъартын келген назик тиширыуну — Чыккы кызын тюкенге кирме кыйгъанды.

— Не ишлей турасыз, Фердау? — деп, Чыккы кызы аны жол кыйгъанына хурмет этди.

— А кызы, тюкен хапчук келген эди да, манга бу аман ботадан сора жукъ жетмей къалгъанды,— деп Фердауус белинде ботасын кѐргюзтдю.

Айхай да, Чыккы кызы аны ботасына сукъланмай эди. Кысар заманы жокъду ансы, ботала уа кюбюрде кюе азыгъы болуп да турадыла. Анга маймѣз керек эди. Къошдагъына кѐлек, кѐнчек тикмесе, эскилери сегел-сегел болгъандыла; сегел болмагъаныны да жуууп кюрешгенлигинге бетлери чыкъмайды. Алай бусагъатда Чыккы кызыны белинде ботасыны эскилигин, кеси уа, жангы бота алып, характер къоллу болгъанын кѣзюне тутханы кыйын тийип, чам этди:

— Кет-кет, суу башын тыйгъан эмегенле киби, былайны тыйгъансыз да, бизге жукъму жетеди!

Фердауус кесин эмегенге санамай эди. Аны бла бай-

ламлы Ёзен элчиле кереклерин табадыла, чегетчилеча, не кюнлюмчюлеча, кьууурулуп, жыйырылып турмайдыла, деген магъанада бир кьауум сёз айтды. Чыккы кьызы, чегетчи келин, кюнлюмчю кьыз кьадарында, эки элни атындан да сёлеше, кьууурулгъан, жыйырылгъан сартындан чегетчилени бла кюнлюмчюлени оюмлары башха болгъанын, ёзенчилеча, уллукъарын, экисагъакъ туююл эселе да, ала да кереклерин тапханларын адеби бла айтды.

Фердауус кесин уллукъарыннга, эри Рахайны экисагъакъгъа бютюн да санамай эди. Аны себепли Ёзен элчиле алай кьууатлы, керпес да сюеклери игиденди, тукъум адамлары болгъанданды, дегенни айтды.

— Оу, харип, тукъумну юсюнден айтмай кьой, — деди Чыккы кьызы, адеп бла иш болмазлыгъына туююне. — Ёзен элде тукъуму болгъан ким барды? Барды сизни бластыгъыз!

Фердауус да, ююне асыры бек ашыгъа болмаз эди, эки кьолун эки жан сюегине салып, юфгюрюп аудурайым дегенча, Чыккы кьызы таба жанлады.

— Не тукъумсузлугъуму кёргенсе! — деди Фердауус, кьозууу энди ачыла келгенин сезе. — Сенден аман тукъум бар эсе, ма, айтсынла!

Тюкендегилени кёбюсю Ёзен элчиле болур эдиле, — Фердауу жанлы болдула. Аланы бир кьаууму, Чыккы кьызы, ойнап айтса да, ойлап айтса иги болурмеди, деген хыйсапда тынгыладыла. Не деселе да, Фердауус Рахайны кьатыны эди. Рахайны кьатыны бла тапжёнгер ойнаргъа уа...

— Айтыб а, нелерин айтыркъдыла, — деди Чыккы кьызы, аз да сокъуранмай. — Болса, айтыр эдиле.

Энди ол да кесини кьызып башлагъанын, анга кёре уа, сарыуу уянып, ёсюп, кюч алып баргъанын сезди. Санлары, ётю, жюреги батырлыкъдан толуп, белинде бота кибигин жангыдан иги тартып кьысды, гюлмендисин жангыдан чох этди. Андан сора эки кьолун эки жан сюегине Фердауусдан аз таукеллик бла салмады.

— Аланла, кьарамайсыз мынга, — деп сейир этди Фердауус. — Кюнюн да, кюлюн да тауусуп келип, мында кьангкьылдай тургъанына! Не-а, кьангкьылдауугъунт юзюлсюн!

— Э кьыз, не умут этесе, не эсиргенинги кьусаса? — деп сорду Чыккы кьызы алгъа. Сора Фердаууну жууабын

сакъламай, айтды:— Кюнлерин, кюллерин тауусханла кетгендиле Кюнлюмден! Къангкъылдагъанлары жетген бахчасында чыкъгъанла уа Ёзен элчилелле... айтдырмай къоймай эсенг, Фердау! Гяуур кёнчексизле! — Дагъыда, айтыргъа хазыр этгени кёкюрегине сыйынмай, аузун ача тургъан Фердауусха онг бермей:— Гяуур этекчиритле.

— Кёнчексизле уа Чететдедиле,— деди Фердауус онг табып. Не эсе да, ол, «Киши бахчасында къангкъылдагъанла» деген жерден башламай, алайдан башлады.— Этекчиритле уа Кюнлюмдедиле! Қирден ийис ангыламагъанла! Оу, кет-кет-кет! Терсине айланып намаз этгенле!

— Юр, харип, юр! — Чыккы къызы, къычырмай сёлешгенликге, къан бузарындан къалмай эди. Тынгылагъан къатынланы оюмларына кёре, ол Фердауусну онглай окъуна башлагъанды.— Эки гёренке балтуз тартчы, жарлы,— дей, тюкенчиге бурулду. Дагъыда базманнга къарамай, ачудан чачыла тургъан Фердауусха эс бурмай, кёзлерин сатыу столда маймёз топха къадады.

— Ой, тонгузла кюте къаллыкъ, нек тынмайса! — деп Фардауус аны ызындан барды.— Сизни юйлеригизча, таш ийис этип турсамы сюеригенг юйлерибиз?! Бир аллах, бир кюн ашагъаныбызны, экинчи кюн ашамайбыз.

— Ёзге уа сиз негизге къууанырыкъ эдигиз, ашагъаныгъызгъа къууанмай! Уллубыдырла, къазанкъырла, ху-дур ючюн бир биригизге чапханла... Эки гёренке болдуму, жарлы... Не чыгъады? Оу, кет-кет, тыхырдама! Энди он метр маймёз кес, къор болайым... Жау ийисми этерик эди юйлеригиз, жарлы базаркёзле!

Угъай, кюню туююл эди ол кюн Фердауусну! Чыккы къызы — Чыккы къызы эди! Ол урчукъ кибики айландыра эди Фердауусну башын. Уллу Фердауус ол айланыуунда айталлыгъын да айталмай тура эди.

«— Қъумач къыйынлысы — орамгъа, къыз къыйынлысы — Холамгъа» — деп, кёремисе, сени уа не кюннге жетдиргендиле! — Энди Чыккы къызы, барын унутуп, тюкенчини азгъанына жарсыды; алай бла Фердауусдан озуп, битеу Ёзен элни ууата эди.— Туз арбагъа жеге болурла ансы, гяуур жанжатла... Бетинг, къутунг кетип... Нек хорлатаса! Қишиге тыякъ кётюрюп кетмегендиле была Кюнлюмден, тыякъдан къутулмай кетгендиле ансы! — Сора айтырын-къалырын унутуп тургъан Фердауусха айланып: — Ма, адамлыгъыгъыз анга кёреди! Бир

аллах, беш да тау элде болмаз эди мындан чырайлы сабий! Он метр болдуму, жаным? Эни уа хазна туююл кёрем... Эки апасымы? Гаккыларымдан ал жарлы, ахчам жокъду. — Сора Чыккы кызы кетер акъылгъа кирди.

Сёз жокъ эди, Чыккы кызы Фердауусну ёрге турмазлыкъ этген эди.

— Хир-р, бар-бар-бар! — деди ол хорланган-кёзугъан амалсызлыкъында.

— Оу, аллах арада, унутуп барама,— деп, Чыккы кызы, кюле, артха бурулду.— Бек аламатлыкъыгъызны унутуп барама... Жырыгъызны... — Сора Ёзен элчи кыатыпланы фахмусуз шумларына кыарап, жырлап жиберди:

— Бахсан элни нараты,
Кими кынгыр, кими тюз,
Ёзен элни кызлары
Кими кыатын, кими кыз...

Фахмусуз шум, боза кыошун атылгъанлай, атылды да, кыатышла ах этдиле. Жел, уллу бедишни эл-эллеле жетдирирге ашыкыгъанча, Чыккы кызыны жырын орам кыумуна кыатышдыра, сюрюп, хар юню терезесин, эшигин кыакъды, зууулдатып, энишге алып кетди. Эс жыйып кыарагъанларында, Чыккы кызы жингирикден ары ташайып тура эди.

Фердауусну алай бедишлик болууу бла байламлы Ёзен элни намысы тюшгени жалан да уруш башлангандан сора унутулгъан эди.

Не десек да, насыплы эл эди Жамауат эли. Тёрт аты, тёрт бригады, тёрт тюрлю кыылыкъы болгъан бир эл! Жамауат жылны тёрт кезиюне тёрт тюрлю тубей эди, тёрт кезиюн да бирча сие эди. Угъай, тейри, иги эл эди Жамауат эл, иги адамлары, иги таулары, иги шауданлары, иги чаллыкълары болгъан Жамауат эл.

Бирси тийреле Кюнлюм элни не бек сёгерге кюрешселе да, кюн бек алгъа ары тиеди; Четегге не кыаш туююп кыарасала да, кыыш, акъ кыары бла, анда кёбюрек тура эди; Ажокъаны сансынмазгъа кюрешгенликге, аны кыара шауданыча жер юсюнде шаудан жокъ эди; Ёзен элге тиш билегенликлерине, аны кирпич заводу болмаса,

сыртлада быллай юйле кызарталлыкъ туююл эдиле. Хар зат да бар эди Жамауат элде. Ол ачыулана, кыууана да биле эди. Жамауат эл арт бургъандан да аллах сакъласын! Алай, ал бургъан заманында, аны чомартлыгына, халаллыгына, кыайгырыулулугъуна жетген не болур! Башында сейирлик кенг, бийик кёгю, тегерегинде кёкге жетген таулары, тюз ортасында чыранла суукълугъун келтирген тунукъ суу! Бу кёк бла жерни ортасында андан уллу ырысхыны, насышы да кыайдан тилеп алыргъа боллукъду!

Жамауат элни кесини узакъ жолу, уллу жолу бар эди. Уллу жол — ол хар заманда да уллу жолду. Ныхыты, юзюлгени, ёрю болмагъан жол кыайда. Жамауат эл анда кесини кыадары бла келгенди. Ол а, кыадар, оба тёбеле не кыая жолла, жалын кыаралтхан дорбунла не заман кыажытхан кешенеле айтханнга кёре, алай тынч болмагъанды. Башхасын айтмай кыойгъанда да, Жамауат сегиз кере чачылып, сегиз кере кыуралгъанды. Алай чачыла кетип, безигенде атагъандыла Жамауат деп аны, аны аты Тогъалан болгъанды. Артта, адамла билимли болгъанда, ол сёз «Токъ алан» дегенден чыкыгъанды, деп биче эдиле. Алай тогъаланчыла сегиз кере чачылгъанда, сегиз кере кыуралгъан эселе, сора бар эди ол жерни магъанасы!

Да ишни башы Тогъаланны сегиз кере чачылгъанында туююлдю. Тарыхчы изми этгеннге кёре, Тогъалан энтда бир кере чачылыргъа боллукъду. Элни тынгысыз этген ол эди. Айхай да, алгъынча, суу кыылычны не элекни юсюнден туююшюп чачыллыкъ туююл эди эл. Адамла суу быргыыланы кюмюш жухларын юй кыабыргъаларыны ичлеринден кыаратыргъа тюзелгенли, унну уа аны тартылгъан жеринде окъуна элетип кыоюучулары суу кыылычны бла элекни намыслафын, биле-биле туюшюргенди. Аны себепли киши кишини суу кыылычын сындырып, юйюн чачаллыкъ туююл не элегин тешип, сюдге барлыкъ туююл. Анга кёре, жамауат элчиле энди кыалай чачыллыкъларына бек сагъыш этедиле.

Угъай-угъай, энди Жамауат элни чачуу дунияны биринчи терслиги боллукъ эди. Фыргъауунла эсирген эдиле да, Мисир андан чачылгъанды; тауушлукъ Урумгъа да кыыйынлыкъ аны халкы аллахлары бла жау болгъаны себепли келгенди. Мында уа, Жамауатда, Жарнес кёре келгенден, бу ахыр жюз жылда аллах чамланыр-

ча иш болмагъанды. Адамла болмагъанча мамыр жашай эдиле, — мамыр да, тюз да. Сора Жамауат эли насыплы эл болургъа тийишли эди да!

Кертиди, Тогъалан энтда да бир кере чачыллыгъын айта туруп, билгич, аны не заманда чачыллыгъын да айтханды. Ол иш а — эл башында Нарт тѣбеден ётюп юй ишленсе, ол заманда боллукъ эди. Жер жетишмей, гылан туююшню ал илишанлары атала бла балаланы не туугъан къарындашланы арасында эслене турса да, Нарт тѣбени огъары жанында аламат жерледе юй ишлерге киши да базынмагъанды. Къайиш тилгенча, тилип, кимге саурусу, кимге жамызы жетсе да, бир бирден ёпкелемей, тѣбени арты Дыркъыланы, тап, Алмалыны окъуна арт асырауча, алай тутхандыла. Да кюз артында, арба кюбюрле картофдан толуп келиучю заманда, Жамауатны орамлары мирзеу ийисден толуп, берекет а арбазлада бир тюрю тамаша монглукъну болдуруп, бетлени жарыкъ, жүреклене хош эгип туруучу эди.

Элни бузаргъа боллукъ кѣп затланы оюмлай келгенде, уруш жамауатчыланы эслерине бир кере да келмегени сейир эди. Угъай, ол иш ала уруш деген сѣз дуниядан къуруп кетгенди деп, анга ийнаннгандан болмагъанды. Ол угъай эсенг, уруш жокъда, аны тютюню, жамауатчыланы кѣзлерине чабып, жиятып да тургъанды. Аскерге юйрениу жете келген жашланы биринчи ишлери окъуна эди. Анса уа озгъан урушну жаралары сау болупму къалгъан эдиле?! Къызыл Жамауат! Большевик Жамауат! Сау къалгъанларындаи эсе, асмакъгъа асылгъанлары кѣп Жамауат! Не: юйлеринден эсе, къабырлары кѣп бурунгулу Тогъалан!

Алай урушха хазырланыу элли жашланы, ёзенде чыбыкъла чанчып, аланы къылыч бла бир уруп кесдирирге юйрениулери — аталаны — уруш деген не болгъанын иги билген аскерчилени — мыйыкъларын ышартхан болмаса, жүреклерине келир кюнню къоркъууун салмагъандыла. Жашла, безирей, ёседиле. Къырал да, бирси къыраллагъа эрише, кюч алады. Анга кѣре уа эл ныгъышлада оноулукъ ишледен эсе, оюнлукъ ишле кѣп чыгъа эдиле.

Уруш алай тургъанлай келди.

— А-а-х-а, бу боллукъ кѣреме, бизге иги кюн берлик!

Жамауатчыла жангыз бир кюнню ичине аны эшитген да этдиле, анга боюн да салдыла, уллулугъуна, огъурсулугъуна да тюшюндюле.

Аны бла байламлы Жамауат элни жангы жашауу башланды. Энди хар зат да урушха деп этиле эди. Тап, жацла да урушха деп ёсдюроле эдиле. Сууну тазалыгъы, къарны акълыгъы кибик, бир белгили зат эди жашланы аскерге барыулары. Энди Жамауатны жангы чачылыудан жалан да аланы къанлары сакъларгъа боллукъ эди. Бу эл — эл боллукъ эсе, къаллыкъ эсе да, аны ёрюшлериинде жангы жырла айтыллыкъ эселе, къаллыкъ эселе да, — ала урушну Жамауатны чеклеринден кенгде тумчукъдуруу бла байламлы боллукъдула. Алай болгъандан ары уа акъылны, къара кючню да, бююнню, тамбланы оноун да урушха къажау салыргъа керек эди.

*Урушну келгени бла байламлы кюнле да къысхардыла. Алай сабыр, тынч барыучу заман, Сырбытдан дингил болуп тёнгерегенча, терк угъай, мукъут болуп башлады. Сейирлик эди, армау серлигинде тохтап къалмай, заманны алгъа чабып башлагъаны. Жетишмегени да не, аны жетишмегенин жамауатчыла эндиге дери да сынай келген эдиле, — бир тюрлю тэзюмсюз, женгил болуп къалды. Тюз да жамауатчыладан эрикген этгенге ушай эди.

Тюзлюк бла алып къарагъанда, заманны аладан ёпкелер иши жокъ эди: кечеси-кюню, ыйыгъы-айы бла саулай бир ишчи кюн болуп, аны ичинде Жамауат фронтха арба-арба мирзеу, жау, бишлакъ, эт жибереди. Чыккы къызындан башлап, Фердаугъа дери тон тикмеген, жамычы урмагъан, къол къап, чындай эшмеген тиширыу жаны жокъ. Энди кече да жокъ эди, ныгъыш да — жокъ.

Алай болгъанлыкъгъа урушну узакъда тунчугъур халы кёрюнмеди. Жамауатчыла не къадар къадала барсала, уруш аланы жерлерине ол къадар терк келе эди. Аланы къол къыйындарына, тилеклерине, илячишле кибик жашларыны къанына жууапха фронтдан къуру да сахар къойгъан, эл берген, артха кетген хапар келеди. «Да неди бу! — деп ачыуланды Жамауат. — Кертда да деб а... оллахий лязим, къуугъанны биз къууа келгенбиз ансы...» Жамауат алай къыза тургъанлай, урушну аллы, къутургъан суулай, элге кирип келди.

Угъай, бек алгъа аны хапары келди. Жамауатда къолуна гетмен, жугар алалгъан ары — Прохладна жанына барып, душман танклары ёталмазча, индекле къазаргъа керек эдиле. Анда уа не къадар халкъ бар эди. Арыгъан, азгъан халкъ! Да умут юзмегениле! Амма, амма, ол

халкъны умутдан сора бир заты жокъ эди. Ол а сейирлик эди, ол умут. Сабийлени — уллу, къартланы — жаш, къарыусузланы — къарыулу этген! Индек да умутну индеги эди. Танкла умутдан ётерик туююл эдиле ансы, ол индекден а... Хо да, ол да кёл басаргъа жарарыкъ эди.

Кече, ауур арбала бла андан къайтып келе, Харун сагъышлы эди. Душманны аллын индек бла тыяргъа кюрешу, аны акъылына кёре, амалсызны ишиди. «Мююзюнден тутуп тыялмагъан, къуйругъундан тутуп тыялмаз», — деп, аны жолун кюч бла тыялмагъандан ары, жер къазуу бла тыяргъа кюрешу бош эди. Кертиди, чырмаргъа болур, андан сора индек этерик жокъ.

Сер душманны кеси босагъангда кёрюу бла тенглешдиргенде, аны узакъ аллына кесинг барыу не ары бирсилени ашырыу кёп да тынч эди. Айхай, мында ата-бабала санга аманат этген, сен да ызынгдан келгенлеге тёмкейчачмай берирге ант этип тургъан сыйлы жеринги душманны аякъ тюбюнде кёрюу, узакъда аны бла уруш этгенден эсе, тап, ол къазауатда ёлгенден эсе да къыйын эди. Анга кёре уа, энди фронтха кетгенледен эсе, элде къалгъанланы къыйынлыкълары уллу экени ачыкъланды. Душман бла туура урусуз, бетден бетге бир элде турууну юсюнден сагъышларында, Харун, артыкъ, жашау бла ёлюмню оюмун этмей эди. Аны къара акъылына кёре, душманны къолунда жашап, кесини халкъ даражасына чып тюшюрмей къутулуу жашау бла ёлюмню, не да батырлыкъ бла къоркъакълыкъны оюмларындан эсе кёп да къыйматлы эдиле. Уллу къыралны ичи бла, мынча кёпюрню юсю бла бери келген душман уллу Кавказда аны халкъы кибик бир гитче халкъны хорларгъа, жокъ этерге къолундан келликди. Аны халкъы жокъ болуп къалса — не айып, ол — халкъла тарыхы сынамагъан иш туююл; бедишли болса — ма ол эди насыпсызлыкъ! Андан ары, Харун ийпапнгандан, жашау этиуню жарыкълыгъы къалмай эди. Халкъны аты, айып атыча болуп, аны бир адамып да ёрге къарамазча этип къоя эди. Айхай, халкъ ичинде сатхычла, мыртазакъла болмай къалмазла, деди ол. Къоркъакъла, жангылгъанла да чыгъарла. Алай халкъ кесини жашау этиу жоругъундан таймаса, душманнга кесини ёлюмсюзлюгюн, жолундан таймазлыгъын кёргюзталса, насып да, хорлам да ол эди. Ол заманда аны эли тобукъланмай къалады.

Харун ол кече жолда тапг атдырды. Эртденлигинде уа, халкъны жыйып, анга кечеге сагъышларын жашырмай айтды. Къыйынлыкъны аллында керексиз кёл этидирирге кюрешюу, кёзбау сёлешиу — къркъакълыкъ эди. Бу жыйылгъанла биринчи кере тюбемей эдиле къыйынлыкъ дегенге, андан къркъуучула туююл эдиле.

Харунну сёзю — сёз. Къыйынлыкъ жетип келгени да керти. Энди жокъ эди Кюнлюм, Чегет да, Ажокъа, Ёзен да. Бир эл бар эди — Жамауат. Хар жамауатчыны бир жаны болгъанча. Да билмей эди Харун — не сакълай эди элни? Алтын къанатлы махтауму? Огъесе къара тырмылы бедишми?

Бир эди — уллу сынауну бууакъ кюнлери башлана эдиле.

БИРИНЧИ БЕЛЮМ

I

Жаңгыз адам сыртдан аууп келе эди. Эртденги сабыр-шош дуния да, биринчи адамны кӱргенча, сейирсинген, ыспас этген кӱрамында, аны тӱгерекден алып, биргесине келеди. Сейирлик жаш, билмечи эди ол эртденги дуния! Кӱзжетмез уллулугунда бу жаңгыз жолоучуну не тохтаталмай, не анга сорлугун соралмай, айырылып, тохтап да кӱалалмай, ол ачыуунда уа айыплы ынчхауун анда — агӱаргӱан бийиклеринде жашыра, алай келе эди. Да жолоучу да, баям, бу эртденги жаш дунияны жашыртын, гумух ынчхауун ангылайды, нек дегенде, ол, тюзюнлей аны агӱаргӱан бийиклеринден чыггып келгенге ушайды. Даггыда жолоучу дунияны кесинден эртдегили болур эди, — кӱрамында бир затха сейирсине билмеген, хар зат да ол туугӱанлы угъай, аны атасы, атасыны атасы, аны атасыны да атасы туугӱанлы да алай болгӱанча, анга кӱре уа жер юсюнде сейирсинир зат кӱалмагӱан кибик, алайды. Аны себепли жолоучу жалан да чабырларына кӱарай эди. Аны чабырлары уллу эдиле — эскиле, кӱн кере тизилгенден, энди биз илинир жерлери да кӱалмагӱан, эртденлик чыккыны хатасындан чийлене-созула кетип, энди, бу кесин ариугӱа санагӱан, алай бир тюрлю ариулугу да болмагӱан жер кибик, сыртлы-кӱоллу болуп, алай жыйырылгӱан чабырла! Эртденлик жолну да, дуру ызларын кӱк жоллагӱа ушатхан алысынлы чегетлени да ол чабырлагӱа кюллюклери бош келе эди: жолоучуну аяклары жылы эдиле, чабырланы ичинде туууз салам кесини ишин эринмей, айыпсыз этеди; аны, ол жылы саламны, чабырладан кӱарагӱаны да уялыр-бугӱар сылтауу болмагӱанданды.

«Колхоздан бир чабырлык тилерге керекди»,— деди жолоучу.

Ол солургъа тохтады да, аны ашырып келген дуня да тохтады. Баш кётюргени — башын кётюргенлей, аякъ алгъаны — аякъ алгъанлай, кюлгени — кюле тургъанлай, ачыулусу — ачыулулай, бийиги — бийнклей, алашасы — алашалай, узагъы — узакълай, жууугъу да жууукълай тохтап, анга къарап, къатып къалдыла. Сёз жокъ эди — эртденги сер дуня адамны энди кёрген эди. Ол адам кесине сейир этмегенине ачыудан кёбе эди, чёге эди, жарыла эди; таракъ-таракъ, къая-къая бола эди. Алай а энтда кёрюр, сейирсинир, сюер деген умут аны жумушатып, кёкюрегинде алай ёмюрлюк асыл топрагъы, кырдыгы, зем-зем суулары, бийик жулдузлары бла аны аллына келе эди. Ол, дуня кёзкёргенлерине дерн, жолоучугъа жарыкълыкъдан, халалдан толуп, уллу да, чомарт да, къарыулу да болуп турады.

Жолоучу чабырларыны тауусулгъанына жарсыды.

— Мангырау! Сокъур! — деп къычырды ачыу къызыуунда дуня анга.

Ачыу, дуняны аркъа терлеуюн сериуюн этди да, ол, бир такъыйкъагъа, адамны алай сюеме деп бедишли болгъанын унута, керилди! О, дуня керилиую! Ол сагъатда жолоучу къалтырады, сейир этди! «Ким къалтырады? Менми? Астофирулла...» — Ол кеси кесине тынгылады. — Угъай, къалтырамагъанма, аллах арада... — «Жерми тепди?» «— Къая оюлду, баям?...» «— Къайда?» «— Да бу жер, мен кёргенден да уллу болур... Сейирди, аны этеги къайры жете болур? Къарачайдан ары болурму? Да Тюрк а? Ол а Къарачайдан да ары эсе, сора жер бек уллу болургъа керекди...»

«Аллах, аллах»,— деди жолоучу.

Аны сейир да, сагъыш да этип башлагъаны хычыуун тийип, дуня бир кесек жууушду, алгъындан эсе бек тынгылады. Ол заманда жолоучугъа тюрслеп къарады да, аны бек уллу сюекли, мамыр адам болгъанын кёрдю. Къайда эди ол адам эндиге дерн? Жер тюбюнде? Дорбунда? Алай эди ансы, энди аллай уллу адамла жокъ эдиле! Ма ол заманда, манга миллиард жыл да болмагъанда, къалай жүрюую эдиле! Кётюрселс — кётюралгъан, тынгыласала — тынгылаялгъан... Ала кюлкюлю эдиле! Кюлкюлю да, хурметли да! Бу да тюз аладанды.

- Атынг неди?
- Байчо.
- Кимладанса?
- Геуюзладан.
- Ненча жыл болады?
- Да ким биледи аны... Жыл санын ким санайды.
- Къайры бараса?
- Юйге.
- Нек?
- Башха барыр жерим жокъду.
- Оо... Оо... Ооо... Оу-оу-оу...

Байчо энтда къалтырады. Энтда ол сейир этди. «Жер сууукъду,— деди ол.— Безгегим тутса, иш кыртыды...» Дагъыда ол кеси кесине тынгылады. Къуйругъундан ол турду. «Угъай, тейри, чоппа хакъына, мен къалтырамай-ма. Сёзсюз, жер тебеди. Къайда эсе да жер тебеди. Не къая оюлады... Аллах, сен ёгюзге онг бер. Олду жерни кётюрген. Суу ичсе, силкиинген этеди дейдиле...»

Дуния кюз сериуюнюн аны бетине урду. Огъурлу эди ол адамны къарамы... Жерни къарамына ушай эди. Алай жерден насыплыды. Аны юйю бар! Жерни уа юйю — къайда? Жокъ! Жер акъыллы болса, бек алгъа кесине юй ишлер эди. Быллай кюн къачаргъа... Энди уа...

- Байчо, бизге къыйынлыкъ келди!
- Кимге — бизге?
- Санга, манга.
- Керти, неди ол, уруш дегенлери? —
- Эшитемисе?

Байчо энтда къалтырады. Энди бегирек, ачыгъыракъ. «Аллах, сен ёгюзню сакъла, ол жыгъылса, эшигибиз жабыллыкъды. Аллаху о-ашхаду ла-иллаха иллаху.., Аллах, сен ёгюзню сакъла...».

- Мени бугъар жерим жокъду,— деди жер.
- Аллаху о-ашхаду, ла-иллаха иллаху, — деди жо-лоучу.
- Сен мени къоруулармыса, Байчо?
- «Жол узакъды,— деди Байчо, туруп акъылда.— Ийсагъан, бир жары да бармай, кьой кютюп турургъа тюшсе эди...»,— деди ол бир ауукъдан, кётюрюлюрге, ауур жюгюн энтда имбашына алыргъа эрине.

Байчо дагъыда бир ауукъгъа эринирик болур эди, алай тюз да ол сагъатда Балыкъ жанындан бир къара

самолёт учуп чыккыды да, тюзюнлей анга келгенча, юсюне айланды. Байчо секирип турду. Ёмюрюнде биринчи кере борбайлары тутмай, тобукълары кьалтырагъанын сезе, кёкге къарады. Ол жаман къара зат тюзюнлей аны юсюне уруп келе эди. Терк келе эди, алашадан алаша болуп келе эди. «Бу юйю кзурурукъ, малтап окъуна кетерикди»,— деди ол акъылында. Бу айрыплан деген затларыны хапарын биринчи кере эшитгенде, ол аны кёрюрге, къаллай зат болгъанына иги ышанлап къараргъа кюсеп тургъанын да унутду. «Бу жерни юсюнде андан къачып кзутулургъа болмаз» — деген акъылда мычыды. «Бу кёкде тутхан да неден этип жюрюйдю, мурдар боллукъ...»

Ары дери айрыплан тюз да аны юсюне атылды да, ол, сагъышларын унута, кёзлерин кысыды. Энди бу гюрюлдеу анда, башында, не жерде угъай, аны кесинде болуп къалды. Жерни-кёкню айрыплан угъай, ол кеси тепдиргенча, иш алай а бу огъурсуз зат аны башына, ичине кирип, анда учуп айлангандан болгъанча кёрюндю. Ол сезим кёпге дери турду. Кюн батып кече келгинчи. Не да бир дуня бошалып, экинчиси башлангынчы. Ол уллу тюрлениулени заманында жолоучу жукъ эшитмей, жукъ кёрмей турду. Кёзлерин ачмай, кёрмей а андан тургъан сунуп, ол кесине айып эте, кирпичлерин къагъып кёрдю. Эшитмей да кзулакъларымы бегитгенме да, андан турама, деп, сезиминде, кьолларыш изледи. Кьоллары хауада жюздюле да, тегерек таш туююл, тап-таза кюз хауасы болгъанын билдиле. Угъай, ол кёзлерин да эртде ачхан эди, кзулакъларын да эртде бошлагъан эди. Алай кёрмей эди, эшитмей эди. Не да, кёзлерин кысып, кёп тургъандан кече болуп къалып, дуня ол кечеге букъгъан эди.

Танг жангыдан ата башлап, жолоучу биринчи жарыкны сезгенде, ёз жюгюню юсюнде олтуруп, суу-салам болуп тургъанын кёрдю. Жарык кёрюп башлагъаны бла тенг, кзулакълары да эшитип башладыла. Отха кыыздыргъанча, аны кзулакълары алай кыызгъан эдиле,— энди уа, тытыр сууугъанча, чыккырдап, атылып алай суууйдула. Ала сууукъдан сууукъ бола баргъанлары кьадар, Байчо игиден иги эшитип барады.

Ол огъурсузлукъдан сау чыккыгъанына сейир эте, Байчо аэропланны ызындан къарады. Алай ол энди жокъ эди. Дунягъа бир зат да болмай турады. Къаяла —

къаялай, сыртла — сыртлай! Байчо аны бла кёл. басып, жүгюн сыртына алыргъа, анда, эл таба жанында, кёкге бир уллу от тугулла суурулгъанларын кёрдю. Аны бла тенг аэропланны огъурсуз тауушу, оу-шау тауушха айланып, къая оюлуп, гыйыла тёнгерегендеча, горф-горф деп, бир жерге бир зат тийди. Тийгенми ууалды, тийилгенми ууалды, — уллу таууш — махтау ючюнмю, тырман ючюнмю — дуняда къалгъаны ол болду.

— Неди бу, неди?! — деп къычырды Байчо дунягъа.

Алай дуняны анга жууап берир акъылы жокъ эди. Кертисин айтханда уа, аны не болгъанын толусулай дуня кеси да билмей эди. Айхай да, урушну юсюнде дуняны сынауу Байчону сынаундан, къайда-къайда, кёп эди. Ол Байчо билмеген, кёрмеген урушланы кёргенди. Хар жолдан ол алагъа сюд эте эди. Энди уруш этмезге деген акъылман оноуну къаты салып, сау къалгъанлары аны бла жапсара эди. Болса да, сер жылланы алышыныуларында, ол акъылман оноу — эссиз оноу болгъаны ачыкъланып, дагъыда уруш этерге тюшюп къалады. Анга дуня не этерикди?! Башланган уруш — терслик урушу бола эди да, аны хатасындан, жалан да аны хатасындан тюзлюк урушун башларгъа тюшюп къала эди. Дагъыда хар уруш, кесини къадарындан тышында, келлик урушланы да упутмай, уруш сауутну даражасын, намысын, кючюн ёсдюре, адамла бир бирлерин къыйналмай ёлтюрюрге юйрене эдиле.

Байчо, жууап орнуна, жерни ынчхагъанын эшитди. Ол ынчхау теренде эди, — тюз да жерни жүрегинде. Байчо ангылагъандан, жер кёлкълалды этеди, болушлукъгъа чакъырады. Арыгъанын, жанындан тойгъанын, жашларына ахыр да ыразы болмагъанын айтады. Ол алай чомарт, чексиз огъурлу болуп тургъанлай, адамла анга урлукъ себип, суусап ичирип, сакъатына-сартына къарап, моң насыпны сурамай, аны чачаргъа, юлеширге не да сатаргъа, мадул этерге кюрешгенлерине приат салады.

Жерни ол ачы, тюз сагъышларына нёгер бола, Байчо, кеси кёлкълалды этну, ыразы болмау, жүрегинде жүрек къыйынлыкъ тутуу деген затла не тюрлю болгъанларын билирге сюйдю. Кертисин айтханда, ала не затла болгъанларын, къаллай ажым къаллай кезиуде туугъанын бирлеге ангылатырча ол билмей эди. Кеси кёлкълалды, дерт деген затланы сюрмеген бир адам! Кертиди, ол адам эди, анга кёре уа ол ач бола, сууукъ бола да биле

эди, ачыгъан да эте эди, аман сѣз эшитгени да болгъанды. Ол затла бары да кесини терслигинден болуп да турмагъандыла. Алай Байчо ач болса — тоя, сууукъ болса — жылына келгенди; ачыгъанында да ёлюп къалмагъанды; аман сѣз айтханла уа бирде иги сѣз да айтыучу эдиле. Аны себепли, кѣлкъалды, ачыу, дерт деген затла аны жүрегинде уя ишлеялмай къалдыла. Аллай затла кесинде болмагъандан ары уа, бирсиле аланы сартындан ташада, туурада да не кѣп айтсала да, ангыламагъанды. Энди уа сюрююнден айырылып, элге келе, жүрек къыйышлыкъ жерде да болгъанын кѣрюп, ол къужур сезим керти да жүрюгенин, муну белинде бичагъыча, бутунда ышымларыча керти зат болгъанын кѣрдю.

II

Сагъыш эте келгенде, Байчону дуняда терслик жүрюгенине ийнаныуу бошдан туююл эди. Бусагъатда ол суйген ишинден айрылып да терсликни ууундан келеди. Ансы ол кѣп жылланы кютюп, ёсдюрюп келген кьой сюрююню алларына этип, кьойчуну мудахлыгъын кѣрюрге да унамай кетерге не ишлери бар эди? Ала Байчону: «Не душманны да атасыны башымы барды, келе эселе — кетерле, биз а, кютейик да турайыкъ» — деп кьайтарып-кьайтарып тилегенин кьулакъгъа да алмадыла. «Сабийлеринге бар, кьыйышлыкъда аланы душман ичинде тѣгюп кетерге жарамаз» — дедила да кьойдула. Сылтау! Нѣгерге алыргъа суймегенин сылтауу!

Байчону мудахлыгъын жукъгъа да санамай, атлы — аты бла, жыяу — тыягъы бла аны огъурлу малларын сюрюп бара эдиле. Байчо аланы ызларындан кьарап турду. Артда уа, ала сыртдан аугъандан сора, кесин кьайры атаргъа билмей, бу жерни юсюнде этер иши туюгенип, ол артыкъ болуп къалгъанча, тюрлю кѣрюнюп, ачыугъа, кѣлкъалдыгъа ушагъан бир зат тамагъына тыгъылды. Анда ол, чепкен кѣлегини жагъасын кѣп кюрешип теше, къош чалысына тыянды, ёксюз болуп къалгъанына ийнана келди. Да не, Байчону дауу жокъ эди, — колхоз маллагъа андан эсе кьуллукъчула бегирек не эдиле. Алай малланы душмандан букъдурургъа керек эсе, аны тауну ары жанына сюрмей, бери жанында этерге нек жарамайды? Огъесе ары жаны бери жанындан бекмиди? Эн-

диге дери жарап келген Байчо, энди аланы ары сюрюрге жарамаймы кьалды?

Кечесинде уа кюнню бир кесек заманына шуу деп кьалгъан сууукъ кьошну ахыр тепленип бошалгъан мулжарына сыртындан тюшюп, Байчо этилген артыкълыкъларны ичине сыйындыралмай турду. Кече да, анга ёхчеге этгенча, бир узун эди, — кьаппа-кьарангы жай кечеси. Таула — бийик, эл — узакъ, кьычырама десе эшитилмезлик... Кьалын кьарангылыкьда уа ол бир жангыз эди — тюз да сюрююден ажашхан жугьутур. Мулжар да бир сууукъ, кьош да бир эски...

Аны насыбына, кечени бир ауугьунда ахыр да жууукьда бёрюле улуп башладыла. Аны эшитип, Байчо жангызсырагъанын бир кесек унутду. Бёрю улуу аны кёлюн кётюрюп, терк окьуна хастанда мал толу, кьыйырчыны жукьусу сергек болуп кьалды. Кьошда кетген жашауунда ол биринчи кере бёрюлени кьошха келирлерин, бир ненча кьойну кесип, кьарыулу боюнларына атып кетерлерин суюдю.

Байчону бёрюлеге жашыртын суюмеклиги бар эди. Ала да, Байчо акьыл этгендеп, кьойчуну таныгъандыла. Тюзюн айтханда, бёрюле тюз ниетли жыйын эдиле. Кеси жашауларын, кьолларындан келгенича, тенглик кюрешде бардыргъан! Алай Байчону алагъа жашыртын суюмеклиги, ала сюрюуге жигер-жигер чабыуулчукьла эте туруучулары не да кьыйырда жатхан кечелеринде, аллах билсин ёзге уа, бир кере да уятмай кьоймагъанлары ючюн болмагъанды. Эртде, бюгече улугъан бёрюлени, тап, аталарыны аталары окьуна туумагъан заманда болгъан бир иш эди. Аны узакълыгьы бла байламлы уа Байчо ол ажымлы ишни башдан аякъ толусунлай айталыкъ туююдю. Толусунлай болмаса да, энди, ол ингир шытылы ингир болгъаны, туман ингирде сюрюуден айрылып кьалып, ажашхан бёлек кьойну излей барып, жаргелден учхалагъаны, анда бутун сыдыргъаны толусунлай эсиндеди. Жаргел, киришле башында эди, алайда олтуруп, ол сюрюуге кьараучу эди. Андан учхалагъанда, ол энишге — кьол ичине тюшгюнчю кесин тыялмады. Тохтагъандан сора уа ёрге кьобалмады. Сюек сынган тауушну Байчо киришледе окьуна эшитгени эсиндеди. Алай ол кезиуде Байчо сюекни сагьышын угъай, тохтауу сагьышын этерге керек эди, баям, — ачыгъанча да кёрюмеди. Сюек — ачып угъай, кьызып-кюйюп, онгун

алып Байчо тохтагъандан сора башлады. Ол кызыуу бла сюркелирге — кшош таба сюркелирге кюрешди. Амма, ачытыуну къарыуу аны борбай къарыуундан эсе ключлю болуп, ол кёзлерин кысыды.

Алгъа Байчо, буту сынганьшдан эсе, къойланы табалмай, бёрю азыгъы этгенине бегирек кюйсе да, артда, бёрюле аны да табаргъа боллукъларына, къойланы юслеринденча, аны юсюнден да бир бирге чам этип айтырыкъларына, ахыргъа къалгъанда уа, къойлагъа дайым да эркинлик этер ючюн, аланы сакълагъанны къурутууну, сёзсюз, аперимликге санарыкъларына акъылы жетди. Бошдан тюйюл эдиле бёрю! Анда къойчуну аркъасы биринчи титиреди: буту эндиге дериден эсе къайда да бек ачытды. Болмаз къалса, бир адам кычырыгъы эшитилир жерге чыгъайым, деп ёрге сюркелип башлады.

Бёрюле Байчону ол киришледен ёрге ычхыныргъа жетген эдиле. Байчо экисин санады. Бичагъын чыгъара, кычырыкъ-хахай этер мурат этди. Ол а бош умут эди— тили да айланмады. Ёмюрюнде «кыыр-рейт» деп кычырмагъанча! Сора ол ийманшагъадат келтирди. Ызы бла, эсине тюшюп, жанлы аууз байлады. Алай, бёрюле бла исламны бир тюрлю байламлыкълары болмагъаны себепли, Байчону ол усталыкълары жарамады. Алгъа жетген бёрю аны белинден энишге ийсгеп кёрдю да, баям, кюлюгю келипми, огъесе — чючкюрлюгюмю — бурнун жыйырды. Байчо кёп къойну бойнун тартхан уллу бичагъын хазыр этип турса да, бёрюню сейирине къарап, тиймеди. Бёрю уа биягъында ийисгегенине ишеклими болду, энтда бир ийисгеди да, нёгерине къарап, бир зат шыбырдады. Ол, аны айтханына къабыл болгъанча, сёз айтмай, агъачха ташайып кетди. Нёгери кетгенден сора къалгъан бёрю, Байчодан арлакъгъа барып, къуйругъуна чёкдю...

«Аллах, сени сейирлигинг уллуду», — деди Байчо.

Десе да, алыкъа асыры бек да ышанмай, акъыл этселе — сермеширге сакъ болуп турду. Бирде, кеси да эслемай, ол ауур ынчхай эди. Байчо ынчхагъанда бёрю тепчийди, жарсыйды. Туруп, ары-бери чабып, дагъыда биягъы жерине барып, къулакъларын сир этип, чёгеди.

Кёп турмай бёрюню нёгери келди. «Юйюр бёрюдюле, — деп бичди Байчо. — Я аллах, не сакълай болурла...».

Бир кесек таукел болгъандан сора, былай тургъандан

хайыр жокъду деп, Байчо, тыягына тыянып, ёрге тургургъа кюрешди. Аны чач тюклери, агъачла кибик болуп, кымылдагъаны сайын тамырлары бла къобуп баргъанча, алай ачыта эдиле. Не этсе да, аманны кебинден аякъ юсюне болду, бёркю бла терлегенлерин сюртдю. Акъырын-акъырын атлады...

Дуняда сейир этю да болгъанын Байчо ол кече ашгылагъан эди.

Бек алгъа эки бёрю аны эки жанында тохтадыла. Сора ол тохтаса — тохтап, атласа — атлап, къошха жууукълашхынчы ашырып келдиле! Анда уа танг да агъара, кыйырчы итлени бет этмез ауазлары эшитиле башладыла. Ахшылыкъ, хурмет дегенни билмеген, бёрюлеге жалан да бёрюлегеча къарагъан парийле, куйрукъларын чык этип, бир чапсала... Аны себепли Байчону андан ары кесин барма къоюп, бёрюле артха къайтдыла.

Андан артха жыллада Байчо бёрюлени ол хурметлерин бир кере да унутмагъанды. Аны къатында ол жигер, ёхтем уучулары бир бетсиз, аштапар, сугъанакълы затла къадарында суратласала, Байчо тынгылауну ийип, бёрюлеге жазылгъан къойла асламысында къош къазанлада тылпыу этичулерин билип туруучу эди. Аланы ариулап сёз къошалмаса да, аманлап айтыргъа аны тили айланмагъанды.

Энди аланы улугъанларын, жууукъдан жууукъ келгенлерин эшите, Байчо, къошда, тауда эсе да, кеси жангыз болмагъанын билип, кёл этди. Эскериулер аны кёлюн ачып, ол, къошну, суу жуугъанча этип, малны сюрюп кетгенлеге кёлкъалдысын да унутду.

Ары дери уа бёрюле, къошха жетип, тегерекде жукъ тапмай, типиски этедиле. Баям, бу жангы тёлюле къой тапмагъан ачууларын къойчудан алыргъа угъай дей болмазла,— кеслерин къошха урадыла; тишлерин кыжылдата, хырылдай, керти да бетсиз, сугъанакълы кёлери бла къошха къарай, тэюзсюзлюклерин жашырмай, кёлери бла Байчону жарытадыла. Алай, къошха кирирге базынмай, куйрукъларын чык этедиле.

Ала кетгенден сора Байчо да кеп турмай тебирер къайгыгыгъа кирди. Бек аман эди мында, бек огъурсуз эди... Къой ийиси болмаса, къош зындан кибикди. Къойланы ышнырлары, жылыулары, мамырлыкълары болмагъаны уа, кышда тонсуз къалгъан кибик, адамны бир жалангач, ушагыусуз кёргюзтеди. Кесин таныгъанлы

Байчону быллай кьуру кечеси болмагъанды. Анга тѣзген а айтып болмазча кыйын эди.

Урушну ачыуун Байчо бек алгъа алай сынады. Алай сынап, ол, кьошдан кѣлю айырылмай тургъанлыкъгъа, энди ѳксюзлюгюн, жангызлыгъын жалан да бу кьойланы эсге тюшюрген затла кѣз туурадан кетселе унуталлыгъына тюшюндю. Анга кѣре уа кьошда бу къарангы кечеден да къарангы болуп, былай жатхандан эсе, жолдан къоратса тюз эди.

Аны бла турду, кийинди, жюгюн хазырлады. Аны тышына чыгъарып, тюккюч юсюне салды да, кьошну эшигин тынгылы бегитди. Хастан орунну да бегитди. Бегитгенден сора да, анга тыянып, бош кълалгъан стауатха къарап, иги кесек турду. Кыйын эди, болмагъанча кыйын эди кьой орунну бош кълалгъанына ийнанган! Болса да ол кьуру эди. Анда сюрюу орнуна жай кечеси жатып тура эди.

— Аллах онг берсин,— деди ол кесине эсе да, кьошха эсе да...

Аны жюгю — бир къакъ къабыргъа, кыйырлары кез болгъан гоппан, ичинде жауу бла, бир ненча токълу тери, бир кѣрпе — кѣп дорбунну къургъакъ къая ийсин, кьойчуланы кечеги таурухларын кесине сингдирген ала кийизге чулгъанып, жантау бла кысылгъанды. Къарангыда жюк жокъ эди, жалан да ауурлукъ бар эди. Байчо, ауурлукъну имбашына алып, жолгъа чыкъды.

III

Энди уа ол жолун эки тенг этгенди. Борбайларыны кырккылгъанын хорлай, ол энтда да бир кере кѣтюрюлдю, энтда да бир сыртдан ауду. Келгенни бир имбашын жантау, бирси имбашын жолоучуну тасхасын ала кийизден аз билмеген хыжи ачытадыла. Хыжини жантаугъа сугъуп, жюкню ауурлугъу эки имбашына да тенг болурча этмесе,— ол эртде окъуна арыр эди. Жюкню алай кѣтюрююню усталыгъы да аны эртдеден билген амалыды.

Жолоучу чабырларындан гитче болмагъан не несин аладан аз танымагъан чырпа бѣркюн ѳрге этди. Уллу чырпа бѣркню тюбюнде уллу мангылайы терлегенди. Терлеген, баям, аны аркъасы да этген болур эди, тон этегий кѣтюрюю, мангылайын сылагъанда, ары кълалытын эсе

да хауа уруп, хычыуун тийди. Мангылайымдан айырып кьоймайыммы деди, — жолоучу чечек таплы уллу бетин да сюртдю. Ол уллу сюекли адам эди — сары шинли, сары мыйыкълы. Аны жалан да чечек таплары гитчечикле эдиле. Ала да кёп эдиле да, жолоучуну уллу бетинде гитчеликлери билинмейди. Жюгю да уллу, кеси да уллу, юйюрю да уллу. Аны жалан да дуня кьайгъысы гитче эди, — ол а жюкню, юйюрюню уллулугъуна да бойсунмазгъа болушады.

Таула артда кьалып, кюн да ары таба аууша баргъаны кьадар, аны жюгю ауурдан ауур бола болур эди, — жолоучу: «Тейри адамы, солургъа керекди», — деп дагъыда бир кере айтды.

Байчо жюгюн жол жанына салды. Тёгерегине сакъ кьарап, жолдан бир жанына иги кесек барып, бир тобугъуна чёкдю. Аллахны буйругъуна кёре, фыйгъамбарла да этмей болмаучу ишни этип, боз шалбарыны узуп тартмасын кёп кюрешип кьысды. Айхай да, анга ыспас этип, суймеклиги, таза жюреги бла ашырып келген жер кёп затха тёзген эди. Дагъыда Байчо уа илгигинден чырмашып аз ачыуландырмаучу уллу акъ тартманы шалбар ичине бир кере да букьурмагъанды.

Жолоучу, кьайтып келип, жюгюне тыяна, кьыртишге жанындан жатды.

Да аны сагъышы не эди? Урушму? Угъай, урушдан аны хапары болмагъанды. Уруш аны иши туююл эди. Ол малчы эди. Мал кютюп, ким бла да эришир. Алай уруш, аллах сакъласын, ол билген зат туююлдю. Ким чыгъаргъан эсе, аны ишиди.

Акъылында алай бичип, Байчо: «Сора, хар ким да уруш эте эселе, мен а не ишлеп турлукъма?» — деди. Эндиге дери келген жолунда ол эшите келген соруулада андан кьыйыны жокъ эди. Керти да, уруш келип, хар ким анга юйренип кьалды эсе, мени кибик бир жарлыгъа иш кьалмай, сора биз кьалай жашарыкъбыз? Оллахий, чоппа хакъына, бек жарсыулуду ишибиз...

Анга кёре, Байчо бек мудах болду. Бир заты тас болгъанча, ачыды. Анда уа аягъы алгъа атлагъанлыкъгъа, кеси артха барып тургъанча, бир тюрюю кёрюнюп, ол уллу чырпа бёркюню тюбюнде уллу мамыр кёзлери бла төгерекге кьарады. Анда-мында боз гебенле, ташыуул быйыл кеч кьаллыгъын билипми, огъесе бу кьыйын кюн Байчону алай хапарсыз болгъанына куююпму — не

эсе да, онгсунмай анга гуппур аркъаларын буруп турадыла. Алай не ачыулансала да, ол гебенле Байчону гебенлерине ушамай эдиле. О, бек кётюрюп айтханда, ала лыппырладыла! Байчо, иги сыгъынса, кётюрюп кетиучю лыппырла. Ол а гебенни ашыкъмай, тегерегин-башын тарап, уллу суймеклик, сакълыкъ бла этиучю эди. «Тартыргъа кыйын болады, санагъанда, гебен саныбыз бирси жыйынадан аз болуп, тырман этедиле», — деп, анга кызыучю эдиле. Селеширге артыкъ заманы болмаучу Байчо, аланы бу сабий телиликлерине ичинден айып эте, ишин бардыыр эди. Тюбюн жер мылысы, башын кюз жаууну чиритген кезбау гебенлени кыйматлары — не! Кыаралгъан, мугут этген мулхарла!

Тюзюн айтханда уа, анга не кызар кереклери бар эди? Ол биченчи туююл, кыйчуду. Чаллыкъ жетгенлей, эки аягъын бир уюкъгъа сугъуп, бери алып келирле. Со-ра мында уа гебенлени уллу этесе, эртденликде асыры эртде кызгъаласа, акъсутха тохтамайса, тюшлюк этмейсе деп, жыйын, онгсунмай, аны быртак этгенлей туруп. Байчо ол тырманланы ахыр да тюзге санамагъанды. Жангыз тюзге санагъан тырманы — анга сенек чыдамай эди да, аны ючюн урушсала, тезде эди. Анда да, сау болсунла, сенек сынды деп угъай, уллу кётюресе деп селешедиле. Тырман эшитген сагъатында ол шо эки батан кётюрюп да кыоюучю эди. Алай ол дерт жалан да сенек сынган, не тырман эшитген ачыуу кетгинчи турады. Андан ары уа инбашына кыуру сенекни алып айланганча кёрюнюп, биягъы, бек узакъдагъы батанлагъа барып, биягъы аланы ючюсюн-тёртсюн бирге кыошуп башлар.

— Ай, аллах ургъанла, — деп эскериулерини бир жеринде Байчо башын гыллыулатды, кёкюрегинде кюлдю. Угъай-угъай, адамла Байчону баштёбен бош суна эдиле. Аны да жүрегинде таулу кыан ура эди. Чам-масхара деген затладан аны да хапары бар эди. Алай болмаса, Байчо ол кюн сенекни ол жашны кыарнына урмазмеди? Тейри, аллах билсин ёзге уа, уруп эди. Гебен артында бугъуп тура болур эди ансы, ол аны кёрген да нек этмеденди? Кызыуда, кыара кыалпагъыны салпу кыанатларымы кёргюзтмей кыйдула? Тейри, не болгъан эсе да болгъан эди.

...Ол гебен кыатында эки батанны бирге салып, то-бугъу бла басып, лыппыр этди. «Солугъан да бир этмейсе, Байчо!» — деп эшитди ол тобукъланып тургъанлай.

Ичиндеп «Не солугъанды ол» — деп, сенегин батаннга иги терен сукъду, сол тобугъуна тыянды. Анга сѣлешген Мазан, олсагъатда гебенден тюшюп, аны тѣгерегин кыыра тура эди. Байчону жууап бермегени ачыуму тийди, эсине аман аккыл тюшюп, шыбыртсыз келди да, тюз да Байчо кюченир заманнга батан юсюне бауурундан тюшдю. Байчону кюченмей алыучу батаны жерден айырылыргъа унамады. Ярабий, сенек жергеми илиннген болур деп, кымылдатып, орун алдырып да кѣрдю. Угъай, ол да тап эди. Сора кеси кесине ёчюкленип, кюченди да, кѣтюрдю. Кѣтюрюп келе, жюгюню сол жаны кыртишде кесинден озуп келген ауанасында биченнге не биченде болуучу къауралагъа ушамагъан бир базыкъ айры ауаналаны кѣрюп, сейир этди. Иги эслеп къарады: ала адам бутлагъа ушай эдиле. Чабырла, сѣзсюз чабырла... Байчо, иги кюченирге нек тюшгенин энди ангылады. Аны бла тенг, гебен эте туруп артыкъ тил чыгъыучу жыйын нек шум болгъанын да билди. Алай бир зат да сездирмедди. Келиучюсюча, тынч келип турду. Гебеннге жете башлагъанлай а, анга къарагъанла сунмай тургъанлай, чапды, ол кызыуу бла батанны гебен башына быргъады...

— Оллох-оллох,— деди къайсы эсе да.

— Мазан, ичинги бузуп къоя эди да...

— Айтханем мен, айыу бла кертме ашамагъыз деп.

— Боккабар кибик учурду, тейри!

Байчо, жыйынны кесине зауукъ этмеге къоюп, биягъы, бек кыйырда батанлагъа кетди.

Дайым да бичен заманны эсге тюшюрюп къарагъанда, жыйындагъыланы Байчону къозутургъа кюрешмеген заманларын тапхан кыйын эди. Ала зауукълу заманда жашай эдиле. Ырысхылары алларына келип, кючлери толкъуп, безирерге сылтау излеп тургъанла Байчону жеринде кыймагъанлары сейирмедди! Ой, не тапмай эдиле! Эслерине не хыйла тюшмей эди. Огъуреузлугъу болмагъан хычыуун чамдан башлап, адамны къаядан секиртирик масхарагъа дери! Алай бир зат бла да Байчону тепдиралмагъандыла. Бек къозуса: «Ий, хайырсызла»,— деп къояр. «Хайырсызла» уа, аны бир кере да ёпкелеталмагъанларына ачыудан, жан жанларын ашайдыла.

Алай а къайсы жылда, къайсы биченде эсе да, бир кере уа «хайырсызла» муратларына да жетдиле. Байчо къаты ишлегенича, къаты да жукълаучу эди. Аны бала-

ганы дайым беш-алты батан бичен. Ол алапы хар эртден сайын кьозгъап, жангы батанла этип кьояды. Ингирде уа бирге салып, жарашдырып, биченни юсюнде угъай, ичине кирип алай жатады. Жай кечелени биринде кьутургъан жашла, энди былай этсекдамы тепмез деп, аны боз шалбарын тобукъларына дери тешдиле. Кертиди, аны бирси эр кишиледен башхалыгъы жокъ эди; аллах бирсилеге бергенин анга да берген эди. Алай а ишине, жашаууна кёре, бирси кишилени къатынлары эки-юч жылдан бир сабий кючден таба тургъанларында, аны къатыны Дауус, арадан хазна жыл оздурмай, тийре къатынлагъа как ашатханны кьой да, бир-эки деп санап, юч кере эгиз тапханы бу хайырсызланы башларын аз къашытмагъанды. Байчону жашауунда хар зат алай байтамал болгъаны бла байламлы, аны кесинде да бир айырмалыкъ болургъа керек эди.

Байчону ол сейирлик тасхасын ачып, кертилик бла бетден бетге болуп къалгъанда, суугъанларын айтмай кьой! Аллах береме дегенине бере эди ансы, кишини кишиден озгъаны жокъ эди.

Эртденликде уа, Байчо, жашладан да бек кюйнеген кьызла, анда-мында бетлерин басып, кюле тургъанларына уянды. Ол, бир затдан да хапары болмай, керилди, бичен ичинде кьуйругъундан олтурду. Ол энтда да жукъ айыргъынчы, жыйын башчы Харун, балаган аллындан сёлешди:

— Байчо, хауамы урдураса?

Байчо адамланы эртден кьууанчлары не болгъанын энди эследи. Эследи да, ичинде бир жери юзюлгенча болду. Болса да, алыкъа жукъ айтмай, шалбарын ёрге тартды, тартмасын къысды. Жеринден тюшдю. Не этерге билмей, ауара болуп, бир ненча такъыйкъа сюелди. Оюнну ызы тюз болмагъанын эслей башлагъан чалгъычыла, кюлкюлери оюн угъай, ахыр да айыплы иш болгъанын сезе тургъан сер тиширыула — бары да бир такъыйкъагъа, таш сынла болуп къалгъанча сагъайдыла. Ол сагъатда Байчо кьош аллында отун томуроулагъа чапды да, кьолуна томуроу угъай, балта тюшдю. Алайына, балаган артында кимни эсе да жухун эслеп, ары, таза да аслан кибик, секирди. Аллах жокъду дегенни акъылы жокъ эди. — Байчо алай секиргенде, аягъы, кимни эсе да тешюне илинип, абынды да, балта кьолундан чартлады. Балаган артында жух — балтагъа, Харун Байчога чапдыла.

Жух балтаны хансха сызды, Харун Байчону аякъ юсюне этерге кюрешди. Алай Байчо Харунну бир жанына силдеп, кесин абындыргъан тѣшню сермеди. Жухну энди чалгъы тутмазча этерге тѣш да тамам эди,— алай Харун ачыулуну жибермеди. Ол халабалыкъла бола тургъунчу тиширыула да, къара жинледен акъ жинлеге айланып, гылан туююшге акъ жаулукъларын атдыла.

...Ол кеси ойнамагъанлыкъгъа, ойнагъанлагъа суйюп къараучу эди. Кеси бла ойнасала да, ыразы болуп, зауукъ этип туруп. Жаш болуп, ойнаргъа-кюлюрге уста болуп, аланы ичлерине бир тюшсем эди деп аз термилмегенди.

Байчо акъыл этгенден, оюн саулукъну, бир бирге хурмет этиуню белгиси эди. Адамны даражасына къатылыу, аны энчи, таша дуниясын ачаргъа, анга тыш кѣз жетдирирге кюрешю оюнну ол огъурлу, ачыкъ магъанасын бузуу эди. Ол ойнау туююл эди, хыликгя этиу эди. Адамны хыликгя этерге кюрешю десенг а, аллах да, адам да кечмезча терслик.

Кѣп жылны ичинде адамлагъа тынгылап къарауунда, Байчо, дагъыда алада таймай жюрюген бир илишанны эследи. Адам не къадар хатерли, ишли, жагъынсыз болса, аны нѣгерге ол къадар бек излей эдиле; намысха, хайыргъа, махтаугъа жетгенде уа — аны жери эшик арты болуп къалады. Ол затны башха биреуню юсюнде угъай, кесини юсюнде кѣрюп, ол сейир этди. Сѣз жокъду, бирсиле андан иги эдиле, акъыллы эдиле; анга кѣре уа аланы шинтиклери Байчону шинтигинден сыйлы болургъа тийишлиди. Алай жагъынсыз, ауузсуз адамла жагъын эте билген, сѣлеше билген адамладан эсе учуз нек боладыла? Ол, не кюрешип да, алайын айыралмагъанды.

Байчо кеси жашауунда бирсиле мени учуз этедиле десе, фыйгъамбаргъа фитначыды дегенча болур. Угъай, иш учуз этедиле дегенде туююл эди. Аны несин да асыры тангкѣрдю этгенлеринде, адам болмай туруп, адамлагъа энди къошулгъанча, бир да бир жан аурутуп, текота болуп сѣлешгенлеринде эди. «Байчо, харип, къалай тура-са?» — дер эди къошха келген оноучу. «Салам алейкум, кѣп болсун!» — деб а ол, эр кишича, башхала бла саламлашыр. «Аперим, Байчо, аперим, кѣремесе аны тартханын» — дер эди биченнге келген уполномоченный. — «Къалайса, бу антсызлагъа хорлатмай турамыса, зауаллы» — деп да къошар.

Эл трудодень алыучу заманда, ол, кьошдан келип, ауур арбасы бла орамда кёрюнсе, «Зауаллы Байчо, не алыу этгенсе!» — деп, аны да тангкёрдю этгендиле. «Да сабий кёпдю», — дер эди Байчо да, арбаны артындан жабышханлай. «Оллаха, «Тартхан ёгюз боюнсадан кьутулмаз», — деп, бир жагъыны болмагъан, сенича тюз адам беш да тау элде болмаз» — деп ыспас этер эдиле дагъыда. «Да ишлемей не этериксе», — деп кьояр эди анга да Байчо.

Байчо уа харип да, зауаллы да туююл эди. Жагъынсыз да, тюзбоюн да биреуге кокаланып болмагъанды. Суу энишге баргъанча, жауун кёкден жаугъанча, ол бир тийишли иш эди. Иш хакъ да ол бирсиледен артыкъ алмагъанды; чалгъы тартханы да ол кеси чыгъаргъан хунер туююл. Анга кёре, хар ким да аны бла, таулулагъа тёре болгъаныча, кёзбаусуз, ачыкъ сёлеширин суюгенди. «Салам алейкум, Байчо!» — деп эшитирге; «Байчо, бёрюге анча кьой, мынча кьозу нек алдыргъанса!» — деген тырманны эшитирге. Биченде уа аны дурусун сёкге эдиле! Не эсе да, адамла анга алай къарасала, кесин мындан эсе магъаналыракъ сунарыкъча кёрюнгенди. Аны орнуна Байчо не кёзбау-жазыкъсыныу сёз эшитгенди не да ол тургъан жерде ахыр да адам турмагъан кибик, бирсиле кеслерин алай жюрютгенлерин кёргенди.

Артдан артха Байчо адамны адамгъа саналыры жалдан да бирси адамланы анга къарамлары бла байламлы болмагъанын ангылады. Ол иш бек алгъа адамны кесини энчи жарсыуу, энчи дауу болургъа керек эди. Сен кесинги багъангы кесинг бичмесенг, бирсилеге сени багъангы тюз бичген кыйын эди. Нек дегенде, аланы сенден сора да къайгъылары барды да! Сейирлик ангылау эди ол ангылау! Ары дери Байчога, иги болсанг, аман болсанг да кесингденди деселе, ол анга ийпанмаз эди; биягъы, аны таукел этерге айтхан сунар эди. Энди ол адамла кеси даражаларын асламысында кеси кёкюреклери бла этгенлерин, кесинг этмесенг, аны башха биреу санга тынчлыкъ бла этмезлигин билди.

Аны билмеклик Байчога не кьошхан эди? Терен къарагъанда, кьошхан угъай, кьоратхан этди. Кюлкюлю эди даража бла Байчону бирге алып къарагъанда! Ала бир бирге ахыр да келишмей эдиле. Тюз да Байчо чабырла орнуна чурукъла кийгенча! Байчону бек сейирсиную андан окъуна болду. «Хыликгялыкъ, керти хылик-

гялык!» — деп жекирди ол кеси кесин.— Атны бла эшекни бир арбагъа жекгенча...».

Уяныуу, анга сокъураныуу да бир бири ызларындан алай терк болуп, Байчо болмачы терилиуюн женгил окъуна унутду. Андан артха уа ол бир кере да аллай ангылашыныусуз-чюйре хыйсаплагъа къайтмагъанды.

Байчо не айтса да, Кавказны алыу Гитлерге эки жаны бла кыйматлы эди. Биринчиден, Гитлер Бакуну бла Грозныйни нефтине къутуллукъду, экинчиден а, бек башы, Тюрк бла Иранны амалсыз этип, СССР-ге къажау урушха чыгъарлыкъды. Алай бла, ахырында, Кюнчыгъыш къыралланы къолгъа этиуюн жолу ачыллыкъды.

Аллай деменгили чабыуулну кесаматында, Кавказны алыуу амалы «Эдельвейс» деген ат бла жарашдырылгъан эди. Айхай да, «Эдельвейсни» тамыры къанлы «Барбаросну» тамырына жалгъанып, къошай болуп битгенди, эсе да ол «Барбаросну» кеп зыгытларындан бири эди. Зыгыт дегенликге уа Байчону былай ашырып келген бу мамыр дуниягъа 7-чи бла 4-чю танк аскерле, 17-чи жыяу аскер, кекде 4-чю хауа флотну мингден артыкъ самолёту чаба эдиле. Битеу алып айтханда, Кавказгъа 30-гъа жууукъ дивизия айланып эди.

Бизни аскерлерибиз, уллу жигерлик бла сермешсе ле да, душманны Дон сууну ары жанында тыялмадыла. Уллу къара кюнню ёшон уруунда, ала, уруш эте, Сталинград таба эм Север Кавказгъа кетип башлагъан эдиле.

Айхай да, 1942 жылны жайында Гитлерни танк, авиация, артиллерия кюнню деменгили эди. Анга кёре, душман Кавказ таулагъа болмагъанча терк жууукълашып башлады эм август айны ал кюнлеринде Ставропольну алды. Болум кыйын эди. Аны бла байламлы Закавказия фронтну Аскер совети, ставканы оноуу бла, 7-чи августдан башлап, битеу Север Кавказны уруш болумгъа кечюрдю.

Алгъа барыуу ахыры дайым хорлам болуп да турмай эди. Семенле, Кавказгъа кирип келселе да, «Эдельвейсде» чертилген кёлкётюр умутла, эсе да совет аскерлени Донну бла Къобанны арасында къуршоугъа алып, жокъ этерге деген камсык буйрукъ толмай къалды. Алгъа келиуюн магъанасына иги оюм этип къарагъанда

уа, Гитлерни жигит аскери къайтмаз жолуна келе эди. Тюз да Ёрежип айтханча, оррай, биррай, кеслерине терен уру къаза эдиле.

Байчо, Арба жол башында тохтап, ауузланыр къайгъы эте тургъанда, Совет-герман фронтда хал алай эди. Ол кюн, 15-чи августда Балыкъ сууну онг жагъасында 37-чи аскерни бир ненча дивизиясы фашист инарал Брайтны танк дивизияларына эм румын аскерлеге къажу чабыуул эте, тыялгъан а этмей, уруш бла артха келэ эдиле. Алай бла Север Кавказ фронтну аскерлери душманны битеу кючюн кеслерине булжутуп, Закавказия фронтха эс жыяргъа, Терек бла Бахсан сууланы арасын саулай уруш аулагъы этерге онг бере эдиле. Кавказ тауланы ауушлары, Каспий тенгизден башлап, Тамань жарым айрыкъамгъа дери деменгили къоруулануу аскер-саут индеги болуудады.

IV

Жууукъ урушну топ тауушун Жамауат эли тюш бола эшитди. Андан сора кёп турмай, элни ичи бла Совет аскерле озуп башладыла. Алайда эл тохтап, адамла жашай тебирегенли, аны орамларында быллай бир адам келмеген эсе да алай эди. Чегинген аскерле, машиналары, ауур арбалары, жаралылары бла къыстау барадыла,— кеслери кеслерине зор этип, суймей, онгсунмай. Къарыгъан эл акъыл этгенден, ол деменгили адам ырхыда кёмюле-кёрюне баргъан аскерчилени кёбюсю, былай баргъандан эсе, душман аллында ахыр тамычы къанына дери сермеширге хазыр эди. Не медет, буйрукъ сермеширге угъай, артха кетергеди!

Хорланыу, хорлау дегенни уллуладан эсе кёп да терен ангылагъан сабийле аскерни уллу мудахлыкъда ашырадыла. Хуна юслеринде, чалы не юй башларында, кёзлери чыракъла кибик жана, аш ашаргъа, кийинирге чакъыргъан аналарына да къулакъ салмай, кюнню узуну бир бирлери бла даулашханлай, бизни аскерле-рибизни артха баргъанларына кеслерин ийнандырмазгъа кюреше, бирде алай тура кетип, жияп да жибере, бир бирлери уа ол кетип баргъанланы арасында кеслерини аталарын не тамата къарындашларын кёрюрге умут этип алай къарайдыла.

Бек ачыулусу ала тохтамай кетип баргъанлары эди. Аланы къолларында автоматлары бар, асламысы къол пулемётланы ёшюн жюк этип окъуна барадыла. Дагъыда топла! Атла кючден тартып окъуна барадыла аланы! Уруш этерге уа Ташлы сыртдан иги жерни къайдан табаргъа боллукъду?! Тиширыула кими аякъ бла айран, кими отдан бусагъатда алынган таба халыула келтирип, бара тургъан солдатлагъа узатадыла. Солдатла ачдан эсе, сап болур эдиле,— айран аякъланы бирден бирге ётдюрюп, жутланып ичедиле. Бир бирлери, таукел этип: «Къоркъмагъыз, биз къайтырыкъбыз» — деп, ол жарлы къатынлагъа кёл этдирселе, бир бирлери уа, таба халыуланы узатхан тиширыу къолланы халыула бла бирге тутуп, жибералмай, мычыйдыла. Жугъ а айталмай, ала да, таулу азыкъны артмакъларына сугъа, ауур кючюнедиле. Тёзюмсюз не жаланжюрек тиширыула, ол къыйынлыкъны кётюралмай, жиляп жиберселе, тизгинден тышында барыучуладан бири тохтап, аланы къучакълап, ариу айтады; кёп турмай, немецни артха ыхтырлыкъларына, ол угъай эсенг, жер юсюнден думп этериклерине сёз береди.

— Келигиз, Чоханагъа чыгъайыкъ да, аскерни аллына бир къарайыкъ,— деди Башир нёгерлерине.

Ала, хуна юсюнде сюелип, секириширге, Чоханагъа чабаргъа хазыр болдула. Тюз ол сагъатда орам бла атлы аскер бара эди. Атлагъа уа солдатланы асламысы жайракълай минипдиле. Бир бирле кеслери атны къуйругъуна минип, алда, къоллары боюнларына тагъылгъан не бутларында, жыякъларында байлаулары болгъан нёгерлерин элтедиле.

— Башир, ананг чабып келеди! — деди Хыйса.

Башир, ёрге къарап, анасын кёрдю. Халыу, бир къолуна быстыр чёргемни, бир къолуна челек алып, керти да чабып келе эди. Башир, Чоханагъа тебиргенин ушутуп, анасыны аллына чапды. Аны къолундан челекни алды.

— Элт, къор болайым, ичир,— деди ол.

Башир, челеги бла тюзюнлей аскер ичине кирип, челекни ат юсюне кючден узатды. Атлы, энишге ийилип, бир къолу бла аны башындан сылай, бир къолу бла челекни алды. Алай алгъа кеси ичмей, къатында баргъан сакъаллы солдатха берди. Сора Баширни кётюрюп, ат бойнуна алды.

— Как зовут, мальчик?

— Башир. Ыпторой класс,— деди ол ёхтем.

— Молодец, мужчина.

— Стириляйте? — деп сорду Башир аны автоматына тне.

Аны жууабын эшитгинчи, Башир атны ызындан келген тайчыккыны кёрдю.

— О-го! — деп жиберди ол.

Солдат, тайчыккыны энди кёргенча, кеси да сейир этди. Сора тизгинден чыгып, тохтады. Баширни жерге акырын тюшюрдю. Кеси да секирип тюшдю.

— У тебя веревка есть?

Башир, хазна ангыламадымы, тыкил болду.

— А-а, — деп кьолун силкди солдат. Сора жассы бел бауун тешди да, тайчыккыны бойнуна салып, Баширни кьолуна тутдурду.

— Расти большой,— деп, энтда да аны чачын уумалады. Атына терк минип, тизгинге кьошулду.

Башир, сукъланыу бла кьызгъаныу арада тегерегине басынып тургъан тенглерин да эслемей, солдатны ызындан кёпге дери къарап турду. Эсде болмагъан иш тюш болуп, андан уянып кьалама деп кьоркьгъанча, шум-шумалак болуп, иги кесек сюелди. Анасы узайгъынчы уллу кёллю болуп тургъанданмы, огъесе жашчыкъла тегерегинден алып, ариулугъуна сейирсинип, бюсюреп, жалкъасын, бойнун сылагъанлары хычыуун тийипми,— тайчыкъ да иги кесек тынгылады. Сора жашчыкъланы тангкёрдюлери да эрикдирди, анасы кёзден ташайгъаны да кьоркьуу алдырды,— ол аркъа жиги кьалтырай, тепчиди, кишнеди. Башир, тай кесине кьалгъанына толу энди ийнана, кьууанчын энди сезди. Тайны жашла эртде кёрген, багъасын эртде бичип бошагъан ариулугъун энди кёргенча, ол аны башын кьойнуна кьаты кьысып, кьучакълады. Аны сары кекели мангылайында акъ кьашхачыгъына тюшюп тура эди; сарыжалкъа, акътуякъ. Ол арыпмы, ач болупму эди, кефи кетипди. Башир аны олсагъат окъуна эследи.

— Мен санга баппу да ашатырма,— деди Башир.

Тай, анга кьууаныпмы, огъесе тауусула билмеген жолундан эригипми,— не эсе да туракълагъанын, пырчырх этгенин кьоюп, Баширге терк окъуна илешди.

— Анса уа аз эди мени кьайгъым,— деп Халыу, жаш-

чыгы алай кѳууанч тыпырлы болуп тургѳанына ар-
тыкъ бек кѳууанганча кѳрюнмесе да, ичинден сабийни
айтып болмазлыкѳ насыбына эриди. «Не медет, кѳууа-
ныр заман тѳююл. Дунияны немец алды дей эселе, ала
пе кюн бла келирле...»

— Аммака, кѳремисе, къашхасын!

— Огѳурлу болсун, танам.

— Уух, аппагѳа бир барайым.

Сора Башир, бел баудан тутханлай, нѳгер жашлары
уа тайны кими кѳуйругѳуна, кими жалкъасына жабы-
шып, Ажокѳагѳа айландыла.

V

Жарнес, арбазда тѳрткюл ташха олтуруп, чыпчыкъ-
ларына гыржын уууп, ата эди. Ала кѳп эдиле, Жарнесни
чыпчыкълары. Жай да, кыш да ала арбаздан кетмейди-
ле, атлары чорбат чыпчыкъ болса да, жашагѳан а дууда
этедиле. Ала Жарнесни таный эдиле да, къоркъмай эди-
ле. Аппа, гыржын ууа кетип, олтургѳан жеринде жукѳу-
сурап къалса, чыпчыкъла, аны тобугѳуна къонуп, къо-
лунда гыржын бурхуну кеслери ууатып башлайдыла.
Аланы зауукѳлары ма ол замандады! Бир бирлерине
Жарнесни тыягѳы не татыу этгенин, жукѳлай туруп аны
эринлери къалай кымылдагѳанларын иш да айтып, ѳче-
шишип, гыржынны алай талайдыла. Кертиси, ала Жар-
несни къолунда гыржынны ачдан не жутдан да таламай
эдиле. Жыл кѳзюне хар этер ишлерин этип бошап, энди,
ишлери жокѳдан, аппа бла тапжѳнгер ойнау хычыуун
кѳрюнеди.

Алай кыызгѳан кезиулеринде, Жарнес уянып къалса,
ала, уялгѳан, къоркъгѳан кирик этедиле да, къачышып,
кими дуугѳа, кими чорбатха къонуп, кюллюклерин а
тыялмай, сейирге къарайдыла.

— Аман затла! — дер Жарнес.— Тохтагѳыз, сизге
Башир бир келсин.

Ким не айтса да, чыпчыкъла къартны жубанчы эди-
ле, ахыр сѳймеклиги не да ахыр иши. Тийреде энди, ке-
си санагѳандан, жюз бла жыйырма жети жыл болгѳан
къартларына не иги болургѳа кюрешселе да, аны эрик-
дирмез ючюн ныгѳышха элтселе да, къатына келип ол-

турсала да, ким да, юйюң кьоюп, аны бла турмай эди. Айхай, жаш заманында, сёз ючюн, жүзжыллыгында, кьарт кьатыны Айшака аны аягындан жатыучу заманда, аппаны сёз нөгери, ачыуланыр адамы бар эди. Ол заманда Жарнес ийнекге да кьарай эди. Ийнек барда уа— чалгынг жютю, сенегинг хазыр. Аны суугьа сюрсенг, куудушун ариуласанг, саусанг — кюнюнг толу. Анса уа Жарнес бичен эталмай эди ол заманда. Кыкын туруучуда гебенле сюесе, жашла, келтирип, арбазында тиш этип кьоюучу эдиле. Энди уа не, андан бери рабалчия деп да бир зат болган хапарын эшитгенди. Хар ким да тенг болуп, чаллык жерли, бахчалы болуп да турдула, колхоз деп да бир зат кьуралды. Энди уа камоназма боллугьун эшитеди. Не тюрлю кезиуде да, аллахха шукур, ол аманлыкьгьа тюбемей, жашап келеди. Алай жашаулары не иги болса да, сёз нөгерсиз жашаб а бир кёрге эдиле адамла! Ол заманда адам таш бла да табар сёлешир амал. Чыпчыкьла уа асыу тьююлмюдюле — алай кьарангьанда. Угьай, бир жумушу болмай, адам жашаялмаз.

Жашчыкьланы тауушларын эшитип, чыпчыкьла саягьайдыла, учдула. Жарнес, жеринден кётюрюле, орамгьа кьарады.

Башир Жарнесни юч атагьа айланган туудугьу эди. Баширни атасы Гьейтмырза Жарнесни жашы Ахияхакимни кичи уланы болгьанды. Жарнес, кёп жашагьанлыкьгьа, кёп жайылган чирчик тьююл эди. Ахияхаким, аны жангыз жашы, жетмиш тогьуз жыллыгында атасындан кёп да кьарт болуп алай ёлгенди. Босагьа ташында уа ол да жангыз жаш бла жангыз кьыз кьоюп кетди. Кьызы таматасы эди да, кьазакь урушну аллында Чегемге Гегралагьа эрге кетип, анда эди. Гьейтмырза да, жете келгенде, баям, эгечини ызындан бара кетипми,— ол да чегем жууукьлукьгьа байланып, Таппасханладан кьыз кьачырды. Энди Жарнесни жангыз келини Халыу ол эди. Халыу, Жарнесни уллу келинича болмай, келе келгенинлей бир бири ызындан эки жаш — Мухтарны бла Баширни тапды. Энди уа аны кьарны бар эди. Гьейтмырза жаралы болуп, госпиталгьа тюшгенде, Халыу, аны кёре барып, ол, госпиталдан чыгып, аскер бёлюмюне кетгинчи биргесинне турган эди. «Бу кьыйын кезиуде муну да не эте эди»,— деп тийре кьатынла Халыуну кьарыусузлугьу болуп кьайтханына сюйсюнмеселе да, тукьумда уа, ичлеринден ыразы болуп, аны ий-

манлылыгына, тукъум жигине жууаплы къарагъанына къууандыла. Ишни алайлыгын Жарнесге да ангылатып, алгыш этдирген эдиле. «Сора ол аман Гъейтмырзаны ненча жашы барды дейсиз?» — деп сорду ол тукъум адамларына. Айтханларында, аны да кесича ангылады. «Хы, болсун, эки къарындаш, эгечлери уа бир... Сюймегенине бермегиз, харип...».

— Аппа, тайымы кёремисе! — деп кычырды Башир жолдан окъуна.

— Ай хайырсызла, бошлагъыз да къоюгъуз анасына,— деди Жарнес, сабийле тайны тегерегине алай басынганларын жаратмай.

— Хы, тапханса бошлап къоярыкъны,— деди Башир.

— Мынга аны солдат бергенди,— деп жашчыкъладан бири Башир жанлы болду.

— Анасыны ызындан аз кишнейет да! Гюнях а болмаз! — деп, бирси жашчыкъ Жарнес жанлы болду.

— Қим солдатды ол? — деп сорду Жарнес.

— Ма ол кетип баргъанладан.

— Къайры кетип баргъанладан? — деп, Жарнес бютюн да ара-гура болду.

— Аппа уа бир зат ангыламаз! — деп ачыу этди Башир...— Аппа, бизни элни ичи бла бир аскерле кетип барадыла...

— Къызыл аскерле...,— деп ангылатды бирси жашчыкъ.

— Кетип бара болурла, къачып барадыла...

—...Хау ма санга... Урушха барадыла... Пулемётлары уа...

— Ий, кошт балалары, тайны къайда тутхансыз?

— Дедим да мен, аппа, солдат бергенди!

— Қимланы солдат?

— Бизни солдат.

— Гъейтмырза къайтыпмы келгенди?

— Хы, къайтып келгенди,— деди Башир ахыр да къозуп.— Берчи ол гыржынчыкъны, тайгъа ашатайым.— Сора Жарнес жукъ да айтхынчы, аны кьолунда чыпчыкъладан къалгъан гыржын бурхуну алып, кьол аязында тайны жухуна тутду. Тай, артыкъ бюсюремесе да, гыржын бурхуну жумушакъ эринлери бла алып, ышныр этгенча, акъырын ашады.

— Жашчыгъым, не ариу тайчыгъынг барды,— деди Жарнес тайны энди кёргенча. Анга акъырын жанлап,

саурусундан сылады, быгъынындан тутуп кёрдю, жууакларына тыягъы бла тийди,— Чапхыч ат боллукъду. Мени да миндирирмисе?

Баширни ачыуланнганы кетип, тенглери кыатында аппа тайны алай махтагъанына курсабай болду.

— Чапхыч а болмаз! — деди ол.— Аппа, чочууукъду, сени атып кыоярыкъды.

— Жылкыда тутханбызмы дейсе? Барчы, кыумгъаны бир чыгъар, жашым. Абдез алайым. Тюш намазны оздуруп иерме...

— Аппа, экинди окъуна болгъанды.

— Сора экинди намазымы этейим.

— Да эт да... Бизге немецлиле келедиле, сен а намаз де да тур.

Башир,* Мухтарны юйде болмагъанына ачыу этди: «Ма тайны багъасын Мухтар биллик эди! Кетер да айланыр»...— Болса да, тайны нёгерлерине кыюуп, юйден кыумгъан чыгъарды.

— Аппа, мен кыуяйым.

— Угъай, танам, абдезге кыуяргъа жарамайды.

— Алийсе, мен Алмалыгъа барама.

— Да Гъейтмырза келген эсе... Не келтиргенди санга? Хы, тайны ол келтиргенди дединг ушайд. Аперим. Бизни заманыбызда да жашлагъа ат саугъа этиучю эдиле. Ай таланган, тёре бузулмай кёреме... Элт, ат орунга жый тайны. Биченчик сал. Алаху ак бар. Аллаху ак бар...— Жарнес намазын энди олтуруп тургъанлай этип кыююучу эди.

— Хайда, барыгъыз сиз, мен аппаны кыюуп кетерик туююлме,— деди Башир, нёгерлерине.— Немецлиле келселе не этерикди?

— Кимле келселе дейсе? — деп Жарнес намазы кыатыш сорду.

— Ма немецлиле?

— Кимдиле ала уа?

— Душман, аппа. Атака ала бла уруш этерге кетгенди да...

— Энди ала берими келедиле?

— Хы.

— Да Гъейтмырзалары кыайда уруш этедиле да?

— Да ала да кыачхан болурла бир жары,— деди Баширни нёгерлеринден бири.

— Не жаншайса сен! — деп ачыуланды анга Башир.

— Энди бери — Жамауатхамы келедиле ала? — деп тынгылы сорду Жарнес.

— Хау, дедик да, аппа.

— Ай тобарабий... Мискинле...

— Аппа, юйден чыкъма. Аммака алай айтханды.

— Бир тынгылы жууап этмейсиз, жашчыкъларым. Энди ол... ким дедигиз, ы-ы... хы, немисле, мында не этерикдиле?

— Мында турлукъдула.

— Мында къалай турурла... Биз а?

— Ма турлукъдула! Биз а... Биз а къаялагъа къачарыкъбыз.

— Ол деген не сѣздю? Эр кишиле жокъмудула?.. Жашчыгъым, сен къатышдыра тураса, кетчигиз, мен ныгышха бир чыгъайым.— Аны бла Жарнес, таукел болуп, турду. Бир къолун чепкен тюбю бла белине салып, бир къолу бла гулоч тыягъын къаты тутуп, жол кѣл алды.— Ол деген не сѣздю,— деп мурулдады ол кеси кесине.— Мында сабийле бла къатынладан сора киши къалгъан болмаз дейме. Ансы сабийле нек къоркъурукъ эдиле? Къачар хапар нек айтырыкъ эдиле.— Ол, дагъыда ызына бурулуп, Баширгемит да, кесинемит да сорду.— Гъейтмырза юйдемиди?

— Гъейтмырза урушдады.

— Да ол урушда эсе, хайырсыз, душман бери нек келеди? Мен уруш кѣрмеген кибик айта тураса... Ахияхаким а ауушхан ушаед... Да кимге сорсун да адам... Жашчыгъым, Токълуланы Къурманалий юйде болурму?

— Ким дейди? — деп, жашчыкъла сейир этдиле.

— Ха, ол да жокъду. Темирболатланы Жолай а?

Анда да жашчыкъла бир бирге къарашдыла.

Сора Жарнес, баям, тюнголген этгенча, жолуна арсар болду.

— Къурманалий бла Жолай жокъ эселе, душман келмей къаламыд! — деп мурулдады ол.— Кимден къоркъарыкъдыла... Эшда, эшда...

— Аппа, сууукъ боласа, жатып тур.

— Ананга алай айт иги жаш,— деди Жарнес бек таукел, бек жютю.— Къачаргъа тюшюп къалса, манга жети кюннге боллукъ аш-суу къурап кетсин. Жети кюнден кѣп ала да турмазла, жети кюннге уа къыяма да айланмаз. Не уллу душман эсе да, ол да, ныгыш сакълагъан къарты жокъ кѣреем бу элни, деп айтмасын...

Жарнес, оноуу тамам болгъаннга санап, жерине олтурду. Жашчыкъла, келгенлериндеча дауур этмей, баштёбенле болуп, жолгъа атландыла.

VI

Байчо биринчи къачхынчылагъа Уллу къолда тюбеди. Алда, ёгюзлени баш бауларындан тутуп, эски бёркюн да бир къолуна алып, Афар келе эди. Арбада, бир ненча ууакъ сабийни да этек тегерегине къысып, Афарны къарт къатыны Санже олтурады. Арбада жюкле да мудах, сабийле да мудах, Санже терен сагъышха кетип мугурайгъанды.

— Жол болсун, Афар!,— деди Байчо.

— Сау бол, Геуюз улу,— деди ол, ёгюзлени тохта-та.— Не энишгелегенсе, Байчо? — деди дагъыда анга угъай, бёркюне къарап, тюз да Байчога угъай, анга соргъанча.

Байчо таныгъанлы, Афар районда ишлеучю эди, кётюрюлген да, тюшген да этмей. Бир жол Афарга деп къол да кётюрген эдиле, неге болгъанын Байчо энди унутханды.

— Да мен а юйге барама,— деди Байчо.

— Геуюз улу, эшигибиз жабылгъанды,— деди Афар, энтда да бёркюнден кёзюн айырмай.

— Ай таланган, не болгъанды?

— Къанлы жау келеди жерибизге, Байчо. Биз жарлыла, энтда да семенле тюбюнде къаллыкъбыз...

— Да келселе турурла, сен нек кётюрюлюп айлана-са,— деди Байчо айыпсыз къарангылыгында.— Чоппа хакъына, сени кишиге уллу сёлешип да эшитмегенме... Юйюн къоюп кетемиди адам!

Афар анга жууап этмеди.

— Бар, харип, Байчо, сабийлеринги юсюнде бол,— деди Санже.

— Хож-хож,— деди Афар арбаны жанында тохтап. Байчону унутуп къойгъанча, анга экинчи сёлешмеди.

— Битеу эл къачыпмы барады?— деди Байчо аны ызындан. Уллу жюклю, уллу адам жол ортасында бир амалсыз сюеле эди.

— Да саулай эл да къачмаз,— деди Афар баргъанын тохтатмай.— Къатыша келгенле къачмай болмазла.

Байчо бир зат да ангыламай, сюелгенлей къалды.

Къалса да, бирси арбалагъа уа къарамады. Бир кескден а, чырпа бёркюню эм жюгюню тюрбюнде бугъуп баргъанча, башын кётюрюп кишиге къарамай, энип бара эди. Къарамайма, эс бурмайма десе да, ол, саулай кёз, сезим болуп къалгъанча, арба чархланы оу-шауларын эштеди, юйлерин-жерлерин кююп, къайры эсе да башларын атып баргъанланы барын кёреди. Арба кюбюрлеге тагъылгъан бузоуларына тынгысыздан, тынч барыргъа унамагъан ийнекле, жайракъ атлагъа минген жашкъушла, кёргенлеринден эсе, кёрмегенлери кёп болгъанын ангылап башлагъан акъылман-гиртчи къартла — ала бары да тар къолну ёрге — Къапчыгъай ичи бла угъай, жерни уллу жюрегини ичи бла баргъанча, алай сагъышлы-сакъ барадыла; энди жангыз мадар — не тюрлю кыйынлыкъны да хорларгъа болуша келген таулада болгъанча, алай барадыла.

Байчо, къол ичинден чыккъанлай, Ташлы сыртда кесин энишге атып баргъан аскерни юсюне къарап къалды. «Я аллах, жер юсюнде не халкъ барды! — деп сейир этди бек алгъа ол. — Бу жер жапхан уллу аскер бизни эсе, душманны къалай хорламай турады...»

Ол, жюгюн, аркъасында тургъанлай, жол жанында къая ташха салды да, кеси да аркъасы бла анга тыянып, аскерни сейирсинген-ачыгъан къарамамы бла ашырып турду. Бир тюрлю къутсуз эди бу аскер, арыгъаннга, ач болгъаннга да ушай эди. Угъай, иги къарагъанда уа аны бетинде бек алгъа эсленген — бир да бир къанмагъан, сел болмагъан сарыу эди. Дагъыда андан да иги ышанлап къарагъанда, кючден атлай эди, ол аскер. Арып, жанындан тоюп, къоргъашин болуп къалгъан бутларын алып, алгъа атлагъан болмагъанча уллу азап эди. Алай а алгъа баргъан уллу халкъ — бир бирге кёзге кёрюммеген кюрч шынжыр бла тагъылгъаннга, шынжырны аллы уа ол жерни кётюрюп тургъан ёгюзле кибик, деменгили ёгюзлеге тагъылып эди. Тохтамай эдиле ёгюзле! Солумай эдиле. Тохтасала да, ол шынжырны андан ары жапгы кюч бла тартыр ючюн не да жолну оюмларгъа тохтай эдиле. Нек дегенде, жолну алгъадан алгъасы кыйындан кыйын болуп бара эди.

Байчо алыкъа солдат чурукъланы ашалгъан ызлары кетмеген жолгъа чыкъды. Алай ол бир ненча атлам этерге да жетишмеди. Алгъа, ол бюгюн эртденликде кёргенча болмай, ауур, къара самолётла огъартын — Акъ къая

жанындан учуп чыкдыла. Жолоучу, жүюгюн эхчеп, им-башларын солутду. Энди тыяныры аскер болгъанча, бек амалсыз кёзлери бла ары, энишге къарады. Ол халкъ — уллу аскер, жинкле чартлагъан кибик, бир ненча такыйкъагъа ары-бери чартлап, жерге жабышдыла. Энди энишге жаны — Ташлы сырт саулай, жаз башында жашиллене башлагъан бадыр тёбелеге ушап къалды. Дагъыда, ол адамла жатып тургъанлай сюркелирге, ары къая ыранлагъа, ташла тубюне ташайыргъа кюрешдиле. Байчо уа сюелгенлей къалды. Уллу жүюгю бла, уллу ауанасы бла, уллу сейирсиниюу бла. Аэропланла, экиге юлешинип, бир къаууму энишге — эл таба кетдиле, бир къаууму тюз да Байчону башында тогъай айланып, бек алашаны — тюз да ол аскер жатхан сыртны юсю бла учдула. Байчо энди, эртденблача, кёзлерин, къулакъларын кысаргъа актылына келмеди.

Дуняны ол уллу азабына къарап тургъан Байчо бу жерни адамы туююл эди. Ол таза да башха дунядан, бу тели дуняны сейирине къараргъа келгенди. Аны себепли, ол жанындан, бу жанындан атылгъан окъланы да аны бла ишлери жокъду. Ала кеслерини ишлерин этедиле. Байчо да кесини ишин этеди. Алайды да, тюз жолну ортасында сюеледи. Бек биринчи жарсыуу — уруш, тюз аны барлыкъ жолунда башланганды да, ётерге къарыуу болмай турады — ма андады. Экинчи жарсыуу — адамла, уллу адамла, аллах билсин ёзге уа — сабанчыла, малчыла, сабанларын къаран кёюп, малларын тюзге бошлап, бу аман оюнну ойнагъанларыды. Андан артха сагъышында: «Тейри, адамы, была сабанчыла, малчыла болмазла ансы, бир мыртазакъла болурла ансы — былай этип айланыргъа, бир халкъ деп болмай, мынча халкъны юйсюз, кюнсюз этип, бу аман иш бла кюрешип айланмаз эдиле», — деп бичди.

Урушха айып этиуюнде, Байчо, аны сылтауун да изледи. Ол башланды деп хапар чыкыгъанлы элде жаш къалмай кетди. Ол угъай, аны кеси тенгли кишиледен да хазнасы къалмагъанды. Амма, къайда, юч кёйчуну орнуна кеси жангыз къалды да! Энди ол мамыр адамла уруш ётерге нек туюшдуле?

Атха кишнеген келишгенча, итге юрген келишгенча, адамгъа да аны этген иши келиширге керекди. Уруш а келишмей эди. Ат юрген этгенча, ит кишнеген этгенча, адамла былай кеслерине келишмеген ишни нек этедиле,

былай жазык нек болдула? Ол кыйын соруу эди. Аны кесине кыатлап-кыатлап берсе да, жууабын табалмады. Уруш болмазгы керек эди, адамла ишлеринден чалпымазгы керек эдиле. Андан башхасына Байчону акылы жетмегенди.

Байчону урушха бармай кыалгыны да сейир эди. Бирде, кыйчу негерлерин ашырып, жангыз кыалгында: «Мени уруш эталлык тыйюлдю деп кыйгындыла,—деп келди келюне. Аны бек тюзге санай,—кертиси да, мен анда неге жарарык эдим, орусча билгеним жок, шок тутуп кермегенме, ары ат деселе, бери атарык, бир жарлы. Андан эсе Байчо кый кютсюн деп кыйгындыла, баям»,—деди.

Байчо сагышларындан темир беркге тубеп белюндю. Белюндю да, тохтады, аягы бла тюртдю, ичин ерге айландырып кыарады. Угый, ол бир затха жараргы болдук эди. Ийилди Байчо ауур жюгю бла, алды кыолуна темир беркню. Бек алгы: «Туз тутаргы аламаты»,—деп бичди. Дагыда бир ауукдан: «Темир берк, теппесин бир кесек ичине бюксе, ичинде сют уюта турургы жарарыкды»,—деди. «Хуртагы аш сала турургы аламаты»,—деди ахырында уа. Аны бла темир беркню жюгюне кыошду.

Дагыда бир кесек келип, Байчо биринчи елюкге тубеди. Ахыр да эсинде болмай тургыанлай аны борбайлары кырккылдыла. Сыртында жюгю юзюлюп тышгенча, тышуп кетди. Эндиге дери ол керген зат етюрюк эди, керти бу эди, бу елюк! Уруш — Байчону кез юсюнде баргыан атышыу тыйюл эди, бу елюкню юсюнден агып, август кыртишине синге тургыан кыан эди! Не да елюкню, кюню болмагыан кекню жарыкылыгына сейир этип кыалгыан ак кезлери эдиле. Аны ары-бери кыужурла атылгыан санлары, бирда бир заманда сингирлери болмагыан кибик, ангылашыныусуз, таза да анга тийген ок кибик, масхапсыз эдиле... Ол керти эди, ол — Байчо — жангыз кеси, елген адам бла бетден бетге болуп, сюелип тургыаны. Ол да керти эди: ол сюелиу, ол ачыу, ол адыргылык.

Энди, айтсак, Байчо кыабыр кыазыучу да тыйюл эди. Алай неге да юйретирик эди, елюкню: «Борчунгу бер»,—деп тохтагыаны! Унутдуруп туруп, энди жолун тыйгыаны! Эуюл эди ол елюк,—Байчону жунчуп, кырккылып тургыанын эсине алыргы да унамай: «Жюз да

айт, миңг да айт, борчуму алмай кетерик туйюлме»,— дей эди. Байчо къачан алгъан эди ол борчну? Алгъан-меди, алмагъанмеди? Къачан?

— Сен туугъан кюн!

— Билмейме...

— Санга ат атагъанларында!

— Билмейме...

— Сен «анам!» дегенде.

— Билмейме...

— Шаудан суугъа къаплаып, кесинги кѳргенинде.

— Билмейме...

— Биринчи сабийинг аллынга чапханда...

— Билмейме...

— Санга тиерик окъну мен кеси кѳкюрегимде суу-утханда...

Байчону жюреги былайда чанчды. Билди ол, бююнлю урушну арасында турса да, анга окъ нек тиймегенин билди. Билди да, тюзетди ёлюкню, белинде гитче жу-гарчыгъын алды...

Бу жерле къаты жерле эдиле. Аны себепли терен къазаргъа къолундан келмезлигин ангылай, Байчо арлакъ-берлакъ барып, жер изледи. Къол ичинде кѳп терек къырылып тура эди. Алыкъа агъып башламагъан, алай а баям, отдан хуерилген чапракълары бла ала къан ызланы жаба эдиле. Байчо олтуруп къалды. Барлыкъ жолларындан ажашханла энди ачууларын андан алыргъа кюреше эдиле. Кими сыртындан, кими бауурундан тюшюп, бар палах да Байчону ангылаусузлугъундан болгъанча, чакъыра келип, Байчо кырыдыргъанча, анга бетлери агъартып жата эдиле.

Байчо тонун тешди, уллу чырпа бѳркюн да тешди. Элден бери адам айланырыкъгъа ушамай эди. Иш а кѳп... Ол — не? Бир иги жугар керек эди. Бир иги жугар бла бир иги гетмен.

VII

Мухтар, каникуллада, апасын, къарындашчыгъын да болушдуруп, Баласлы къолда беш гебен бичен этген эди. Ингирлигинде Къзакъдан ёгюзле тилеп, болушургъа тенг жашы Хакимни да чакъырып, эртделикде ташыу-улгъа тебиреди. Эшитген эте эдиле: «Балыкъ бойнунда уруш барады»,— деп. Да ким биле эди аны аллы Жа-

мауат элине тюз да ол кюн жетерин! Мухтар умут этгендеп, ол бери жетерик да туююл эди. Жетсе да не, уруш-уруш бла, биченни уа тартыргъа керекди. Бирге тартып, тегерегин бегитип кьоймаса, малла чачып кетедиле.

Мухтарны татлы тенги Хаким Дауусну экинчи тапханы эди; ючюнчюге уа ол эки жылдан сора Лязиматны тапханды. Азинат юйюр тамата болса да, таматагъа Хаким саналып, юйюрде Азинатдан алгъа ол айтыла эди. Хаким сабыр акъыллы, ауур жаш эди, хар жумушха да хазыр. Ичинден чёрчек Мухтаргъа аны тенглиги байтамал келишеди. Школда биринчиге айтылгъан, иги окъугъан, юй жапы бла алып къарагъанда уа: юйюр тамата — тартхан ёгюз, боюнса дайым бойнунда. Алайлыгъы ючюнмю, огъесе кесини асыллыгъынданмы, Азинат да, аланы жетип келген Лязимат да Хаким ёлмеси деп кьаргъанадыла. Хаким да, эр киши кьадарында, кесинден кичи он бирни таматасы болгъанын бир такъыйкъагъа да унутмайды.

Азинат, курсла бошап, сахтиян артелде цехни таматасы болуп ишлейди. Лязиматны алтынчыда окъуй тургъанлай жетинчиге кёчюрген эдиле, жетинчиден а — сегизинчиге. Алай бла ол да, Хакимни жетип, энди Хаким да, Мухтар да, ол да бир классха — онунчугъа кёчген эдиле.

Мухтар кесини хар зат да жетишимли юйюнден эсе, Байчолада — адыр жетишмей, сабийле бир бирлерин сакълаучу, не бир къашыкъ бла экеулен ашаучу юйде — кёп гыржын ашагъанды. Халыуну тиширыу акъылына кёре, Мухтар алагъа тенги Хаким ючюн угъай, Лязимат ючюн жюрюй эди. Кертиси уа, Халыуну акъылына келген, Лязиматны не Мухтарны акъылына келмегенди. Мухтар эгечинеча хурмет эте эди Лязиматха. Дагъыда, не эсе да, кесине тартхан юй эди Байчону юйю, анда этилген аш татыулу кёрюне эди, айтылгъан сёз — жылы.

Хаким да, Мухтарлада, от гыржынны жартысын саппа-саулай, кьоллары кюе, къамил аякъгъа бушто этип, аз ашамагъанды. Да хар заманда Хакимни иши кёп болуучу эди. Асламысында аны себепли бара эди Мухтар Хакимлагъа.

Ала Баласлы кьолгъа жетгинчи тынгылашханлай бардыла. «Хож, хож», — Ма экисини да кезиу-кезиу айтханлары. Айтыр сёзлерин айтып, ахырын туююш

бла бошагъанлагъа ушай эдиле — кёлсюзле, огъурсузла...

Хазнамыды беш гебен — терк окъуна тартдыла. Мухтар атып, Хаким къалап, терк окъуна черен этдиле. Да тюшериги келмей эди Хакимни черен башындап. Сенегин чанчып, олтурду. Мухтар балас юсюне жанындан жатды. Байчо кёрген биринчи самолёт тюз да ол заманда чыккъан эди. Жашла, алгъа аны аллына, артда — ызындан къарап турдула.

— Биз не этерикбиз? — деди Мухтар бюгюн биринчи кере сёлешип.

Ол сорууну анга Хаким кеси да берирге боллукъ эди. Чёпню чайнаргъа болду.

— Чыбыкъ къалайда этерикбиз? — деп сорду ол жууап берирни орнуна.

— Тюш андан бери! — Мухтар, кертиси, чыбыкъ кырыргъа кеч болабыз деген акъылда угъай, «Не мадар! Не мадар!» деген, тынгысыз-ачыкъ сорууну кызыулугъуна тёзалмай, секирип турду.— Мен санга соргъан этеме! — Бу жол Мухтарны сорууу кычырыккъа ушадды.

— Не этериксе! — деди Хаким сабыр.— Бизге къарапмы къалгъанды...

— Хаким! — Бу жол Мухтар таза да кычырды. Ёгюзле окъуна сагъайдыла.

— Да не! — деди Хаким.— Кёрюрбюз, келме кьой да! — Ол черенден энишге учхалады.— Жюр, андан эсе чыбыккъа. Биченни бегитейик да кетейик.

Хаким балтаны алды. Мухтар эшекни тыйды. Ала тынгылашханлай, самолётла гюрюлдеуюнде, къолгъа эндиле.

Хаким, уллу чертлеуюк котурну аллында тохтап, чыбыкъ кырыргъа жарашханлай атылыула башландыла. Акъ къая жанындан.

Мухтар, бети кете, тенгине къарады. Атылыула жер теппиредиле. Уруш тюз да бу Баласлы къолну ичи бла барлыккъа ушайды.

— Кёремисе, энгда экиси чыккъды. Тау артында аэродромлары болур дейме...— Хаким, анга эс бурмай, чыбыкъ кырады.— Хаким...Сен кьоркъамыса?

— Кет, кырма кьой.

— Ала бизни эл таба барадыла... Ух...

Узакъда топла атыладыла. Уруш энди жер тюбюнде

баргъанга ушайды. Мухтарны аякъ тюрбюнде аны титирегени билинип турады.

— Бизни эл таба барадыламы? — Хаким, балтасын мангылайына тутуп, эл таба къарады.— Аман ауур таууш этедиле.

— Биз дерт алыргъа керекбиз!

Хаким узайгъан самолётланы ызларындан балтасы бла керилди. Мухтаргъа уа жукъ да айтмады. Къыргъан чыбыкълары артып башлады.

— Бурууну этип, юйюбюзге барсакъ игиди,— деди бир кесекден.— Ха, дерт! Тапчы амал, дерт жетдирирге? Балтабламы?

— Да сен ким ючюн дерт жетдирликсе... Атанг юйюндеди!

Хаким тохтады. Балтаны, бусагъат аны урлукъча, къолунда ойната, къатына барды.

— Гъейтмырза улучукъ! Сен кимге бедиш этерге къорешесе...— Мухтар анга къарагъан да этмеди, кёзлерин да къакъмады. Хаким, къозууун хорлап, балтаны атды да, аны аллында тобукъланды. Бек сабыр, бек уллу тенглик бла айтды.— Анамдан къоркъама, Мухтар. Дерт а — анадан къючлюдю.

— Мени анам — ана тюрююлюдю?

— Анамы жюрек аурууу барды, сен билесе... Энди тутса... Манга бир зат болса, ол ёлюп къаллыкъды.

Алгъа ким къучакълады — аны эслеген да этмедиле,— башларың бир-бир имбашларына салып, жер бла бирге титирей, иги кесек турдула.

— Биз къалай жазыкъ тюрюбюз,— деди Мухтар.— Ёлген болуп — кёрде, эсен болуп юйде болмагъанла. Эки жыл алгъа туусакъ, биз аскерге барлыкъ эдик.

Ала, черенни бегитип, энишге тюршден сора айландыла. Эшекни — отун жююю, ёгюзле — боюнсада.

Эртденблача, тынгылашып келедиле. Акъ ёгюзле — алларында. Азыкъларына тюрйген да этмегендиле. Энди топ тауушлары эшитилмедиле. Тюрш болур эди ол — жер титирегени, Мухтар бла Хакимни тюрююшгени? Экинди мамыр тюрююлюдю! Жер бичен ийис этеди. Жашланы къоллары да, акъ ёгюзлени тогъай мюрююзлери да...

Мухтар: — Уруш — тюрш болуп, биз бусагъатда уянып къалсакъ эди.

Анга Хаким: — Аман тюрш кёрмезенг!

Угъай, ётюрюк — умут эди. Керти уа — уруш. Аны бла бетден бетге жашла Айыуташ кюнлюмюнде тюбеди-де. Топ тешген чунгурла тютюн эте окъуна турадыла. Мухтар ёлюп тургъан атны кёрдю. Къан ызла да бар... Арлакъда арба аууп турады.

— Биягъындагъы самолётла! — деди Хаким.

— Адам иш болурму? — Мухтар тегерекге къарайды. — Аскер озгъанды, былайтын... Бизникиле... Фашист-ле бомбит этгендиле. Кёремисе, пилотканы? Ма!

— Ат да къой.

— Нек? Сизни Чачийчикге берсем а... Къууанмаз!

— Ёлгенникиди.

— Сен ёл! Къайда, ёлген эсе?

— Асырагъан болурла...

— Къачханда тюшюргендиле. Бир адам да ёлмегенди! — Мухтар аны уллу къууанч бла айтды. — Атны жапхагъын юзюп кетгенди... Ма жапхагъы былайда, кеси уа... Арба аман чачылгъанды. — Мухтар кюлюрге аздан къалды. — Кёремисе, чархы къайры кетгенди... — Аны бла тенг топ къаздыргъан жумушакъ топракъдан къарап тургъан бир темир мюйюшню эследи.

— Хаким, бир зат!

— Не?

— Кёремисе, топракъ ичинде не эсе да бир зат барды.

— Кел, кетейик. Мина болур.

— Мина болур! Къарамай къоймам тейри.

— Кет! — Хаким, Мухтарны артха тюртюп, кеси барды. Топракъны шош тюртюп, андан къарагъан мюйюшню уллуракъ ачды.

— Яшике ушайды.

Экиси да эки жанында тохтап, ууучлары бла топракъны ол затны юсюнден кетердиле. Ол—ящик да туююл эди. Бир тюрлю кюбюрчек — башы бла. Тепдирип кёрдюле да, къымылдатхан да къайдан этсинле. Топракъны дагъыда ариуладыла. Экиси эки жанындан туп-туп, кётюрдюле. Къыртишге салып, башын ачдыла.

Да ол кюн Мухтар, ичинден: «Уруш тохтасын!», «Аскердегиле къайтсынла!» — деп тилесе да боллукъ эди къабыл. Угъай, ол дерт алыргъа ант этген эди да, аллахдан сауут тилей эди. Кимди ол — тилек къабыл болмайды деген! Аллайны тилеги къабыл болмасын! Мухтар ёрге-ёрге окъуна секирди.

— Гранатла! Хаким!! — Мухтар алай къучакълады тенгин — тюз да ол: «Атанг келеди!» — деп, суйюнчюлюк айтханча, не эртденликде эл аны: «Биз хорладыкъ!» — деп уятханча. — Кюбюрчек топпа-толу гранат!

Хаким: — Не этерикбиз биз аланы!

— Тели! Гырайт! Саначы бир, ненча барды!

— Сен гранат ата билемисе, аны айтчы?

— Билмейме! Олмуду иш. Юйренирме.

— Ким юйретирикди?

— Диммоса сен, кёлсюз диммо. — Мухтар гранатны кьолуна бек сыйлы затныча алып, тегерек айландырып, къарады. — Юйренирме! Юйрениген а дейсен! — Гранатны жерине салды. — Хаким, тыйчы эшекни, отунланы юсюне салайыкъ.

— Жартысы — сени, жартысы — мени.

— Тый, тый, тый эшекни.

Хаким эшекни тыйды. Ары-бери сюрюше, кюбюрчекни кючден кетюрдюле. Отунланы юсюне салдыла.

Мухтар: — Мен энди билеме къалай туберигими.

— Экибиз да, — деди Хаким.

— Айтырыкъ туююлме, — деди Мухтар. — Бюгюнден ары экибиз негер туююлбюз. Сен — акъыллыса, жашаргъа керексе.

Анга Хаким: — Айтырыкъса. Менсиз атлам да этерик туююлсе. Этсенг — гранатланы айтырыкъма.

Ала Нарт тебени туурасына чыкъдыла.

— Кёремисе, — деди Хаким. — Часовойла. — Кюн батып, къарангылыкъ кирип башлагъан эди. — Сау кёрейим гранатларынгы...

Мухтар, жаны кетип, эшекни тыйды.

— Хаким, ёгюзлени сюр да кет! — деди Мухтар бир кесекден.

— Сен а?

— Кёрселе алып къоярыкъдыла. Мен Алмалы бла ётерикме.

— Тутдурлукъса.

— Ёгюзлени сюр да кет, Хаким. Къазакъны кьолуна тапдыр.

— Бизникиледиле.

— Гранатланы кишиге да берлик туююлме! — Мухтар эшекни Алмалыгъа бурду.

Аламат жаш эди Башир. Къылыкъсызмы? Хыпыярмы? Халыу айтханнга кёре, ол, экисинден да озуп, тели эди. Жарнес а анга чёрчекди дегенди. Жарнес жюз бла жыйырма бла жети жыл жашагъан эди. Халыу а — жангыз да жыйырма бла он төрт. Алай Баширни сейирлиги — уллу атасына аллай бир, анасына уа аллай бирчик болгъанында туююдю. Аны сейирлиги хар нени да билирге суюгенинде эди. Сёз ючюн, анасы Халыу намазны олтуруп-къобуп этгенде, аппасы Жарнес олтуруп тургъанлай нек этип къояды? Бир адамла былай гитчечикле, бир адамла уа алай уллула нек боладыла? Байчолагъа ол къадар сабий къайдан чыкыгъанды? Не да ма бу тюрю соруула:

— Аппа, аллах къаллай болады?

— Кет, ассыдан туугъан!

— Да не...

— Аллах бир тюрю да болмайды. Аллах — аллахды.

— Да уллулугъу болгъан дейсиз да бек?

— Уллуду да.

— Сен гитче заманда да уллумеди?

— Айхай.

— Чохана тенгли бир?

— Андан да уллу.

— Сары къаяча?

— Тапжёнгер ойнама дедим да.

— Бирда! Къаллай бирди да, айтчы бир.

— Хар затны да аллах жаратханды. Аллах хар затдан да уллуду.

— Аппа, сен аны кёргенмисе?

— Аны адам кёрмейди.

— Ким кёреди да?

— Аны киши кёрмейди. Ол а хар кимни да кёреди.

— Мени да?

— Айхай.

— Ма тюз бусагъатчыкъда?

— Ма тюз бусагъатчыкъда.

— Аппа, мен кёкню бек, бек, бек, бийигине, андан да бийигине минсем, аллахны кёрлюкмеми?

— Гъаршха дейсе... Кёрлюксе...

Жарнес бла Баширни арасында жашырын эришмеклик андан сора башланды. Жарнес акъыл этгенден, Башир гъаршха чыгъаллыкъ туююл эди, чыкъса да (аллахны амалы азмыды!), кёрюнюрюк анга кёрюнмез. Баширни кесаматында уа, кёкге чыгъып, алыкъа киши кёрмеген аллахны кёрюп къайтыргъа боллукъ эди.

Жарнес бла Башир,— эки тенг жаш — бир бирлерине эрише, аллахха: бири — намазы, бири — умутлары бла тюбей эдиле. Жарнес аллахдан даулет тилей эди. Сора мамырлыкъ, ол дунияда ырахатлыкъ, шафауат... Башир тюбесе уа тилериги — бузла заманы жетип келгени бла байламлы, бир иги хайнух бла жары къамичи, не да саржеле. «Къайсыбыз айтхан болса да кёрюрюбюз», — деп жаный эди ол аппасын.

Аллай умутлары бла жатыучу кечелерини биринде Башир, кертиси да, аллахха тюбеп къалды. Аллах тюз да ол Байчо деген жугъурбет, уллу кишиге ушай эди. Алай аны тобукъларына жетген уллу къара сакъалы, башында акъ сархы барды. Иги ышанлап къарагъанда уа ол Байчогъа угъай тюз да аны кесини аппасына — Жарнесге ушады.

— Сен аллахмыса? — деп сорду анга Башир.

— Мен алахма,— деди ол.

— Боран этчи да сора.

Андан, дунияны боран алып, Башир боран толкъунлада учуп башлады.

— Ха-ха-ха-ха... — деп кюле эди аллах.— Манга ийнанмагъанла: сабий эселе — уллаймазла, уллу эселе — монгаймазла... О-о... О-о... О-о... О-о... Ырысхы берирме, насып а — угъай...

— Ийнанама! — деди Башир.

Боран тохтады. Башир аллахны аллына келди.

— Нек келгенсе манга? — деп сорду анга аллах.

— Мени атам аскердеди,— деди Башир.

— Угъай, сен хайнух тилей келгенсе,— деди анга аллах.— Къамичи бла хайнух тилей келгенсе... — Башир аллах аны тасхасын билгенине сейир этди.

— Мени аппам сенден даулет тилейди.

— Мен анга даулет бергенме. Санга да бергенме хайнух, къамичи. Ала — эшик артындадыла.

Башир кетип тебиреди.

— Тохта,— деди анга аллах.— Сен иги жашса. Сен энтда тиле.

- Сен бизни аммаканы суюемисе да?
- Сюеме. Анга энтда да бир жаш берликме.
- Ол кьуру жилип турады.
- Ол мени унутханла ючюн жилийды.
- Алай бир тур. Ол атакагъа жилийды.
- Ол аллахха ийнанады. Эри келликди.
- Ура-а-а!

Халыу, элгенип уяна, жашы уруш этген сунду. Башир, секирип тюшюп, эшик артына чапды. Халыу — жалан кёлеклей — аны ызындан.

Алай эшик артында хайнухун бла къамичесин тапмагъан Баширни азабы — Халыуну азабындан къайдакъайда уллу эди. Ачыуундан, Башир тюшюп айтмады. Ёнгелеген-ёксюген сабийни кьойнуна къаты кысып, Халыу жерине жатды.

Ананы эки сабий жылыта эди: бири кьарнында, бири — бауурунда. Тиширыу эки уллу дуняны арасында жата эди. Анга алай жылы эди, хычыуун эди, аладан алай ариу ийис ура эди, — бу танг атып келген дуняда Халыудан насыплы, саулукълу адам жокъ кибик эди.

IX

Башир, энди тайлы киши болууу бла байламлы, кесини даражасына келишмеген бир кьауум ишле бла арасын айырыгъа деди. Жыл сан бла алып кьарагъанда, тийишли кибик кёрюнесе да, керти болушуна келгенде, кьарындашыны айтханын алай этиучю Баширге аз да тийишли болмагъан иш — Мухтарны сансынмауу эди... «Бир да аяма, сансынма да тур», — деп кьойса, Баширни неси кьорайды! Аны аз жашыртынын билмейди Башир! Сёз ючюн, уллу жашла, атлы аскер болуп, бичакъ урушха юйрениучю ёзеннге чыгъып, ат тёрткюллеп баргъанлай, аппаны къамасы бла чыбыкъланы кесдирип барыучусун! Иги да кёрмез эди Башир! Кеси жукълагъан кибик этип, сора хар ким тынчайгъанлай, тур да, тебире! Анса уа, отуннга баргъанда, чертлеуюк чыбыкъланы кёпюр тюбюне букъдургъанын кёрген болмаз! Къайрыды бу десе — аппаны отоууна! Эшикни шыбыртсыз ачады, акъырын киреди. Уручу! Тюз да жомакъдача. Къарап турсам, аппаны шашка бичагъын алмазмы да! Энди уа къайры сюреди муну жел, дейме. Ол да чап, мен да чап... Къарасам — Алмалыгъа! Атны да тутуп, къайрыды десенг, Айсейирлагъа! Нетеди бу десе уа, Махмутну ат

жерин урлау! Аны да жерлеп, минер да, хайда ма санга... Ёзеннге! Атны да кёпюр кёулагъына тагъып, ол кёпюр тюбюнде букъдургъан чыбыкъларын чанчады... чанчады... Атламы бла ёнчелейди араларын... Сора атха мин да, чап! Жет да, юздюр чыбыкъны, жет да юздюр... Тюз да ол уллу жашла кюндюз юйренгенде этиучюлерича... Мухтар аладан да иги юйрене эди. Жигитди да. Атны да терлетип. Уу, Махмут бир кёрге эди. Аман сопакълар эди Мухтарны... Махмутму? Бизни Мухтарнымы? Алай сунуп тур... Тейри, Мухтар а, ол уллу болгъанлыкъгъа... Мухтарны залим сингирлери барды... Алай юйрене тургъанлай, мен а: «Ура-а-!» — деп кычырып иерме да! Тели. Хайда къач, хайда къач... Келдим да, жатдым да къалдым. Мухтар а танг ата келген эди. Аммакагъа уа бир зат да билдирмей...

Сансынып, нёгерге алмагъанына отдан кёлек кийип жүрюсе да, Башир тамата къарындашын кишиге къошмай эди. Аны Башир билмеген бир сейирлик дуниясы бар эди, ол дунияда уа хар зат да сукъланчлы эди, тартдырыулу. Мухтарны кюнден кюннге жангыдан жангы хунер чыгъара тургъаны да, жукъдан къоркъа билмеген ёткюр болгъаны да, сора заманы жетип, фронтха барыргъа ашыкъгъаны да — ол дуния сейирликден эди. Баширни да болур аллай дуниясы — жетсе. Мухтар а, аны сабийге санамай, кесини дуниясына не къадар терк кийирсе, Башир ол къадар терк ёсерик туююмюдю? Къарындашына кечалмагъан уллу ёпкелеую бютюн да уллу болуп баргъаны андан эди. Башир аны аллай бир суйюп, анга аллай бир ёхтемленип тургъанлай, ол аны кесине къошмагъаны керти, адамны ичине сыйынып болмазлыкъ терслик эди.

Башир ангылагъандан, Мухтарны киши билмеген ол эуюл дуниясы Жабраил Локъманович аппаны элтирге айрыплан келтиргенде, аны лётчигин кёргенден сора башланнганды. Мухтар лётчикге къалай сукъланнганын ол кёрген эди. Жай эди, мындан төрт жыл алгъа. Мухтар, школдан келип, кеси кесине эсе да, дайым аны аллына чабып чыгыучу Баширге эсе да: «Лётчик болмасам, суу тюбюне батып кетген таш болайым...» — дегенни айтды. Андан сора газетледе, китапада да лётчиклени юслеринден айтылгъан зат тапса, кечеси-кюню бла да аланы окъуучу эди. Терек бахчада, бутакъдан бутакъгъа секирип, не бутакъгъа аякъларындан тагъылып аз турма-

гъанды. Бирде уа, алма терекден секирип, больницагъа да тюшген эди. «Эки иегисин да сындыргъанды, жаша-мазлыкъ» — ма Халыуну айтханы. Ол — не! Аны кыш-хыда «самолёту кюйюп, агъачха тюшгени» уа! Азыкъ да алмай, кишиге да жукъ айтмай кетип, юч кюн айла-нып келген эди. Битеу тийрени да, школну да аякъ юсле-рине этип. Келгенде уа — къабырдан чыгып келгенди де да къой! Чиммакъ! Къар да — къар, ол да къар. Юч кюн агъачда кеси жаппа-жангыз! Қим да не да айтха эди, не бек да жилягъа эди Халыу — Мухтар а батыр эди. Аллай къарындашха, тейри, Чкалов окъуна ёхтемленир.

Аппа уа: — Сен бир жаман зат болмай къалмазса!

Болуред жаман зат а! Барсынчы бир кеси. Юч кюн-нге, азыгъы да болмай, бёрюледен да къоркъмай!

Ма алай, ичинден ёхтемленип, тышындан а, кичи къа-рындашха тийишлисича, къоруулап, Башир къаллай жаш болгъанын кёрюзтдю. Анга кёре уа, кишиге айт-маса да, манга уа айтырыкъды сейирлик жолоучулугъун, деп сакълады. Ма тырман этгенлерин бир къойсунла да, урушханларын бир тохтатсынла да, мени отуннга бир-гесине элтип, айтырыкъды. Ма айтмаса бир къара! Кюн-дюзлерин айтмай окъуна къойсун, кечелерин айтырыкъ-ды. Ол кеси да аны кечелерине бек сейир этеди. Къыш, тобукъгъа жетген къарда, ач бёрюле алай улуп тургъан-да...

— Айт, айт,— деп тиледи ол сакълай кетип, тёзюмю тауусулгъанда.

— Бар, дерслеринги эт! — Ма Мухтарны айтып къой-гъаны.

— Этерик туююлме. Айтмайса да иги.— Дагъыда бир кесекден а: — Сууукъ боламенг, Мухтар?

— Къар жылыды сора уа.

— Жылы болур. Нек сууукъду да?

— Элде алай кёрюнеди. Агъачда жылыды.

Угъай, бир зат да айтмады Мухтар. Баширни кёлю бир заманда да тешилмезча къалып, умут этгенин да, соргъанын да къойду. Ол аны тенгсинип къарындашха санамай эсе турсун, Башир а уллу болмай турур, ол юч кюннге баргъан эсе, Башир а он кюннге да барыр. Анга кёре, Мухтаргъа тюбесе да, кёлкъалдысын теренде букъ-дуруп, къарындаш къачын кеси жюрютсе да, Мухтар жү-рютмегенин ангылагъанча, алай турду. Угъай, энди аны Мухтар бла бек аз иши бар эди. Жумуш айтса да, ты-

нгылагъанлай, кёл ашагъанлай этеди. Бетин ачып бир да къарамайды.

— Аман кырдыкса сен, алай кёрюннгенликге,— деди Мухтар.

Баширни жууап берлиги да келмеди.

Алай ол кёре эди: андан артха, эсе да Мухтар «кышхы жолоучулугъун» этип къайтхандан сора школда, тийреде да Мухтарны намысы болмагъанча кётюрюлген эди. Мухтар тенглиле не айтханларындан, кеслерин Мухтар бла къалай жюрютгенлеринден Баширни хапары жокъ эди, алай кеси тенглиле уа... Ала Мухтарны хапарын жомакъгъа окъуна жетдиргендиле.

«Мухтар лётчик боллукъду!» — дей эди хар ким. Тюбегенлеринде уа тюз да лётчикге къарагъанча къарай эдиле.

Мухтар а, сынауланы барындан алай ётюр, лётчик болаллыгъына ийнаннгандан сора, эсде болмай, ол умутундан суууду. Баширни кёлкълалдысы къркълуугъа бурулуп, ол къарындашына жүрек кыйынлыгъын унутду. Баширни кълп-кълара кёлзери мудахлыкълдан бла кёлз жашладан топпа-толу болуп, Мухтаргъа кълрады:

— Не этесе, Мухтар? Телими болгъланса?

— Сен сау болсанг, сен сау болсанг!— Кълрыулу Мухтар, жүрек кирпилдеую бла аны кесинден эсе да ёрге кётюргени кёлзюне да кёрюнмей, дагълыда айтды:

— Ётюрюкчю! Ётюрюкчю болгъландан эсе уа, тейри...

Алай, Мухтар айтхандан, лётчик болууну бир кълыматы да жокълду. «Лётчик кълралгъла не хайыр этеди? Учады да айланады! Ма иш десенг — самолётланы ишлеген! Аллай инженер болмасам, суу тюрбюне батып кетген таш болайым...»

— Мен санга ийнанмайма,— деди Башир.

Х

Ол кюн Жамауатха эшитилип, биринчи атылгълан окъл Халыуну жүреги бла ётдю. Андан сора уа не келмей эди аны кёлзюне. Мухтарны да, Баласлы кълолгъла жетип, гебенни кълсханы, топну да тюз алайда атылгъланы тенг болдула. Мухтар, терен кълбарылгълан зылдыла бла бирге, кёлге сууурулду. Жокъл болду, кюйдю, кетди.

— Оу, кюнюм жарылгълан! — Халыу, шайтанлы бола, юйден чыкълды. Кълайры мыртдыгъла кирсин адам, не этсин? Ызындан чабайым десе — жол кесилгенди, кёлкъл бла

учайым десе — къанатлары сыннгандыла. Кюле эди анга шугут къадар, жер, малкёз ананы табалап, тынгылай эди. Тыяныр тауу оюлду, кирир босагъасы кьуруду. Энди кёп болсун биченинг, бичен ашар малынг да... Аны бла бирге Мухтар кеси да сёлешди: «Тыйсанг эди уа, анам, сен билмейменг жолуму кесилирин... Огъесе, биллип тургъанлай, аямадынгмы... Хо да, бичен керек эди санга... Энди уа бичен да жокъ, жашынг да жокъ...»

Халыу, борбайлары кьыркъылып, олтуруп къалды. Этин тин-тери басханды. Жер алай кьайгъырыулуду — кесине чакъырады жанын. Аны алай ауур, жер кюсеген жанын...

— Тын, ёсме кьой мени! — Жерни ичинден ким эсе да алай айтып сёлешди. Халыу — жерними, жер — Халыунуму, ким кимни эсе да тепдирди. «Мен жерге кирейим,— деди ол.— Жарлы балам, жарлы балам...»

Анда, Баласлы кьолда топла энтда да атылдыла. Жарнесни чыпчыкълары, гур деп, дуугъа кьондула.

— Келин, бюгюн не кюндю? — деди Жарнес.

— Аппа, ол аман жаш бичен тартыргъа кетген эди.

— Да бек иги этгенди. Кьыркъарда бичен тартмагъан боламыды.

— Сау кьайтырыкъ туююлдю ол бюгюн.

— Келин, жыягъынга урурман, лязим. Тели болма.

— Урушну эшитмеймисе, аппа?

— Уруш анга не этерикди? Ол бичен тартыргъа баргъанды. Урушха бармагъанды. Кет, тели болма. Гъейтмырзадан не хапар барды? Да уруш келе эсе, ол да келе болур...

Къартны байрым таукеллиги Халыуну кёлюн басып, ол титирегенин хорлады. Сейир эди, Мухтар анча кере сан-сан болуп, кёкге суурулгъанда, Хакимге бир зат да болмады. Тап, Халыуну кёзюне да кёрюнмеди. Кёрюнсе да, кёкге суурулгъан топракъ толкьунланы арасында, аз да сабырлыгъын бузмай, ишин бардыра эди. Бир жол бла, бир сагъатда, бир ишге баргъан эки тенг жашны арасында ол айырмалыкъны аллах кеси айырмаса, айырыр кюч жокъ эди.

— Дауусха бир барайым,— деп кётюрюлдю Халыу.

— Аллынамы бараса? — деди Жарнес. Келини жууап бермегенде, кеси ыразылыгъын айтды.— Бар, харип, бар. Тынгысыз бола болурса... Келир заманы жетген эсе...

— Хатадан аллах сакъласын! — деди Дауус.

Халыу, бек алгъа Дауусну сабырлыгына сейир этди. Ол, дунияда бир къайгы да болмагъанча, жашчыкъла уа ойнаргъа кетгенча сѣлеше эди.

— Олтур! — деп жарыкъ болду ол анга. Халыуну уа олтургъанмы эди къайгысы. Кесинги азабынг бла къалсанг — не, биреуню, къамичи киби, хазыр баласын ажымлы этесе.— Аман къууумдан сюймегеним жокъду, аллах арада,— деди Дауус.— Ма быланы бирин да кеси аперимлигим бла алмагъанма. Берген да аллах, оноуларын этерик да аллах!

Хатагъа ийнаймауунда, алай кесгин эди Дауус не да кесинден эсе жаш тиширыуну жапсарыр ючюн ичиндегин алай терен букъдура эди,— Халыу, андан, жашлагъа бир хата да болмагъанына ийнанып чыкъды.

Кѣп турмай а элни ичи бла аскерле кеслери озуп башладыла. Алгъа бош алай, къараргъа, Мухтарны биргелерине къалай алып келгенлерин кѣрюрге энди. Да сап эдиле ала, ач эдиле. Экинчи кере алагъа айран, гыржын элтип, уллу къарны бла алай ушагыусуз чапханда, ол тилек этип чаба эди; кеси эшитмеген, кѣк да, жер да эшитмеген, алай эшитирге ким керек эсе да, ол а сѣзсюз эшитген — ана тилегин, жол тилегин, хатер тилегин, ахырында чолпан жулдуз тилегин этип! Мухтарны сау-эсен къайтырын тилей эди ол; тилеги къабыл болур ючюн а — аладан жарлы ким болур эди — солдатлагъа — садакъа элте эди!

Элтип, ала суусап ичгенлерине, ыразы болгъанларына, артха кетгенлери ючюн а бу ариу тиширыуладан уялгъанларына къарап, Мухтарны унутуп турду. Аскерни уа кетгени — кетген болур эди, къалгъанларын экинди бола, юйлеге юлешдиле. Халыулагъа тѣрт солдат келди.

Ич отоуну алагъа бошатып бере, Халыу ырыслады. Энди бу юйде ол Мухтарны бир кере да кѣрлюк туююлдю! Дауусну жапсарыуу — кѣзбау жапсарыу эди. Къайнайды ол, юй толу адамы, къорагъаны да билинирик туююлдю. Мен а... Мен — не, чабакъ киби, бу жарлы сабийни жангыз тыянчагъы...

Сора Халыуну сѣзю — ангылашыныусуз, этгени — хузум. Солдатла, Жарнесни ортагъа алып, ушакъгъа болгъандыла. Жарнес алагъа айрыпланнга къалай мингенин айтады. Гъаршха къалай учханын! Солдатладан бири тил ангылагъан адам болуп, Жарнесни хапарын нѣ-

герлерине айтады, ала да кюледиле. Халыу — чалдишге тюшген кьанатлы. Битеу дуняны чеклери, жыйыла келип, аны юйюн алып тохтагьандыла. Ана адыргы этеди ортада, кесин ол кезге керюнмеген чеклеге урады — заман кете бргьаны кьадар — бекден бек. Ма кюн да батды. Ахшам жулдуз да чыкьды.

— Сорчу, балачыкь, былагьа. Керген болмазламы?

Башир соргьанды эртде окьуна: кермегендиле.

Амалсызны сорууу. Суугьа кетген таш кьармар.

Энтда да жол Даууслагьа чыгьады. Кереди Халыу, биягьындагьы Дауус туююлдю. Аны кезю да эшикдеди.

— Тезалмаймы келесе, жарлы, Халыу?

— Мен эки жарылайым! Бир зат болса, санга не бет бла керюнюрюкме?

Эки ана да энди орамгьа чыгьадыла. Нарт тебеге дери бардыла. Сюеледиле солдатла, автоматлары бла. «Не айланыуду ол, бу заманда. Юйюгюзден чыкьмагьыз!» Да барып да, кьайры барлыкьдыла. Кесуанланы Кьыйыкьны арбазында олтурадыла. Да арбазмыды ол — жолну бир жаны! Кьыйыкьны айтылгьан огьурсуз ити Хурта, кьатынлагьа артыкь уллу жазыкьсынмаса да, Кымпырт а (тюз аты — Батчау) сез негер болады.

— Не аурууунга жибереенг быллай кюн! И-ха, дуня бичени ючюн да жибермезем!

Эртденлик бирси эртденликлеге ушай эди. Кьайдан билсин Халыу, ингир былай болурун.

Ол такьыйкьада алгьа акь егюзле, ызларындан Хаким керюнедиле.

Халыу, алгьа ерге турады, алыкьа умутун юзмей, тюрслеп кьарайды. Жокьду Мухтар!

Халыуну Кьыйыкь кьатыны Кымпырт тутады.

Дауус: — Ай жаш, негеринг кьайда?!

Хаким: — Келеди келе. Башха жол бла кетгенди.

Халыу: — Оу! Оу! Оу!

Халыугьа тийре чабады. Да киши сезюн да эшитмейди ол. Киши сезюне да ийнанмайды.

Кымпырт: — Сен елмегин, аллай бир кьорагьан болмаз дуниядан!

Хаким: — Халыу, Мухтар Алмалы бла кетгенди. Мен егюзлени транспортха сюреме да, андан эннгенме бери. Юйге да жетген болур энди.

Тиширыула алай дедиле: тюзюнлей Алмалыгьа барыргьа. Халыу бир кесек сабыр болду. Батчау аллары-

да, къалгъанла аны ызындан тебиредиле. Алмалыдан бери аугъанлай а Мухтар алларына чыкъды.

— Аман къурурукъ! — деди Халыу, жилигъаны бла къууаннганы къатыш бола. Ол, керти да аны сау болгъанын кёрю ючюн этгенча, эки жумдуруху бла Мухтарны къарыулу аркъасына эки-юч кере да урду. Мухтар, кюле, айтды:

— Манга не боллукъду? Бир зат да боллукъ туююлдю манга.

* * *

Жылдан жылгъа сабийлери кеп, къолайы аз бола барычу Байчога, жарлылыкъ саугъагъа берилгенча, ансыз аны жашауну бир тюрлю къыйматы болмазлыкъча алай кёрюне эди. Айдан-жылдан бир келип, сабийлерини кимини тобугъу, кимини аякъ бармакълары ачылып, кими уа ахыр да кенчексизлей айланнганын кёрсе да, «и, асыла!» — деп къойгъан болмаса, жарсыгъан этменди. Сабийни къарны тойсун, къалгъаны уа — онгнга кёре. Ол жорукъгъа ийнаныуу кючлюден, юйюнде огъары отоугъа, тёбен отоугъа кирсенг да, гюйреле мирзеуден толуп тургъанларын кёрю эдинг. «Беш-алты жылгъа боллукъну жыйып не этесе, экинчи жыл а сабанла къаранмы къаллыкъдыла?» — дегеннге ол айып окъуна этгенди.

— Аллахны ишин ким биледи, — дер эди ол. — Тирлик болмай къалса, мени сабийлерим кимни юйюне кирликдиле?! Къарынлары ач болмасын ансы башха зат ючюн ёллюк туююлдюле.

Андан арысында уа алгъа туугъаны себепли Азинатны жангылмай айтса да, къалгъанларына уа эсине къайсы ат тюшсе, аны айтхандан, сабийле кеслерини тюз атлары къайсы болгъанын билмей, армау окъуна болуучу эдиле.

Байчону алай, бир тюрсге мамыр жашауу, кёргенибизча, кюлкюлюк болуп бузулду. Ол, анча сабийни дунягъа жаратхандан сора, аланы жашаулары ючюн кюреширге да керекди деп хапары болмай, жалан да кютген малларындан айырылгъанына жарсып, къошдан алай келе эди. Келе келип, урушха, ызы бла уа аскерлеге тюбегенден сора уа: «Была мында нек тохтагъан болурла?» — деп, сыр-сагъышлы бола, Нарт тёбеден юйюне

жолу — Къанжалдан алайгъа дери жолундан эсе узакъ болуп къалды.

— Не эте турасыз? — деди ол Дауусха.

Сабийле, аны тегерегинден алмай, жюкню тегерегинден алдыла.

— Къара былагъа сен, хайырсызла... Азинат къайда кёрюнмейди?

— Прохладна жанындады дейле, халкъны индек этерге жыйып кетгендиле.

— Не индек хапарды ол? — Байчону къаны бузулду.

— Да душман ёталмазча... Мен анымы билеме.

— Анагъыз къатыныгъыз болсун дегин! Тели сабийни...

Сабийле ол адамгъа сейир этип къарай эдиле.

— Сабет блас къурурукъду дейдиле э киши?

— Эй-хей? Да индек къаза эселе уа? — Байчо энтда да жюкню тегерегинде умут этип сюелген сабийлерине къарап, бир кесек булжуду.— Сабет бласны хорларыкъ кюч къайдан табылды? — Ол, къайын тюккючню от жагъа аллына жууукъ салып, олтурду.

— Табылгъанды дейдиле, аурунг... Итлер деселе, секирип ёрге тургъан бир мажюсюле келедиле дейле. Тауча да билмеген бир тюрлю затла.

— Жюкге къарачы, къатын, бишлакъ, къаймакъ да барды. Бу хайырсызла бир жубансынла. — Сора: — Хани, келчги былай! — Байчону аллына къызладан экисююсю да чапдыла. — Аман затла, къайсыгъызсыз Хани?

— Мен!

— Мен!!

— Мен!!!

— Сен Кесариуса, тели.— Дауус, менме деп алгъа къычыргъаннга алай айтды.

— Мен Кесариума,— деди ол атасына, бир бош адамгъача сейир этип къарай.

— Кесариу, анангы айтханын этемисе?

— Мен этеме.

— Ма мен этеме!

— Мен этеме!, Мен этеме!, Мен этеме!

— Алай онгугъуз сиз.— Дауус, жюкню чачып, къаймакъны сабийлерине юлешди.

— Оллаха, къатын, эшигибиз жабылгъанды,— деди

Байчо, энди Хани къайсы болгъанын билип, къойнуна ала.

— Не болгъанды, кюнюм къарангы?

— Да малны сюргендиле!

— Жанымы ала эдинг да, э киши. Малны угъай, адамланы да сюредиле. Кесинг хатасыз кълалдынг эсе, не сурайса.

— Да малны да сюрселе, Сабет блас да кетсе, мен бу хайырсызланы не бла тутарыкъма?

— Ала да къадарларын кърюрле. Мирзеу барды.

— Оллаха, мен ишлемей тураллыгъым жокъду... Бу хайырсызгъа бир кёнчек кийдирсенг эди уа.

— Кет-кет, андан уллуракъларына да тапмайма, Лазимат терек кибик болгъанды, не тапсам да, анга кийдирлик эдим.

— Къайдады ол а бу заманда?

— Билirse, бар. Кёкде учхан къланатлы.

Байчо, кызы къайгъылы болмай, сорду:

— Жарнес саумуду, харип?

— Кюлдюрюп ёлтюргендиле,— деди Дауус къаймакъ къалакъны жалай. — Семенле келелле деп, хар ким къачып тебирегенде, «Да мен къачмайым, мен да къачып кетсем, Жамауат эл — эр кишисиз эл кёреем дерле», — дегенди деп. Хо санга, Жарнес! Чыпчыкъларына багъады.

— Атака, ма солдат немеланы Баширге тай бергенди. Уу, ма бир ариу тай.— Чачий атасыны къатына келип сюелди.— Атака, манга да тай алып берсенг а?

— Ала, энди была жангы блас саллыкъ эселе... адамлагъа иш а берлик болмазламы?— Чачий тай къайгъылы болгъланлыкъгъа, Байчо аны къларны къайгъылы эди.

Байчо аны айтыр-айтмаз, Лазимат суу алып келди. Атасын кърюп, кълуанды.

— Атака, сау кел! — деп чабып кълучакъларды. Байчо андан ийменнген этгеннге ушады: Лазимат жетген кълыз. Акъ шинли, субай. Кийими да, тюз Дауус айтханча, хузум туююл. Кеси да тири, жарыкъ, этимли.

— Тынч келдингми, атака? — деп сорду ол, отха-сугъа кълармаша. — Жол кесилип кълалып, сени ажашдырабыз деп бек къркълуп тураек. Энди уа... Атака, ары-бери кълшулмай, юйде турлукъса.

— Анса уа къайры барлыкълма,— деди Байчо.— Колхоз чачыллыкъ эсе.

— Алай бир турсунла! — деп жаныды Лазимат.— Атака, жау келтиргенмисе? Жау келтирген эсенг, хычин этейим.

— Эт, эт,— деди Дауус.

— Тейри, ахшы адамлары да болур быланы арасында,— деди Байчо бир кесек тынгылап.— Была да бир оюм бла келе болурла...

— Атака, жилинны тышы сыйдам, ичи ууду. Сен алагъа ийнанма.— Лазимат, жыйгъыч тюбюнден акъ маймёз хуржунчукъну алып, андан тегенеге будай ун къуйду.— Фашизм дейле, атака алагъа. Ала битеу халкъланы барын да къырып, кеслери къалыргъа умут этдиле.

— Ол неге ушагъан ишди! — деп сагъайды Байчо.

— Анса уа аурууум къарынларына, — деди Лазимат. Тылы этерик суууна туз атды.— Тобады, аланы Балыкъ бойнунда бир ууатхандыла да...

— Кет, жаншама, андан сен не билесе,— деди Дауус, къызыны ачыкъ сёзлююгюн жаратмай.— Санга жетгени жокъду.

— Ух, мен жаш болсам эди... Амма, арауанны салып, къызма къойчу.

Хаким энди къайтды — ёгюзлени Қъазакъны къолуна тапдырып.

Байчо уа андан ары даулашха къатышалмады. Санлары, арыгъанларын билдире, терк уюп башладыла. Ол сагъат окъуна кёзю къалкъыугъа кете, сабийлерини къууанчлы даурларын жукъу арасында эшитип турду.

Байчо хычинлеге да уяналмады. Аны уллу юйюрю, аталары келген насыплы байрамны кеслери этип, хычинлени кеслери ашадыла.

ХІ

Мухтар, алгъа, юйлеринде тохтагъан солдатла бла сёлешген да этмей турду. Халыу, жылы аш этип, аланы алларына салса, Мухтар а, жукъ айтмай, эшик жаннга тыянып, къайры эсе да къарагъанлай турады. Кючбюсюреу-сахиник къарамы бла аланы терслейди, ашагъандан сора сиз неге жарайсыз, дегенча бирде ала таба къарайды. Солдатла да, кеслери кеслерине артыкъ ыразы болмаз эдиле,— Мухтарны бюсюремей къарагъанына ар-

тыкъ магъана бермей, азыкъларын, баштёбен болгъанлай ашайдыла.

Мухтар кесин суймеген арада, Башир алагъа илешип, къарындашыны алай хурметсизлигин эслетмезге кюрешиди. Ала да котелокла бла келтириучю азыкъларын, Баширден энчи этмей, аны да сыйлайдыла; шкок къалагъына тийме къоюп, бирде уа ёрге, башларындан бийикге, кётюрюп, эркетеди.

— Немец капут! — дейди Башир алай базыннгыч болгъан сагъатында.

— Капут, капут! — деп таукел айтадыла ала да.

Алай Баширни къууанчын ангылар адам жокъ эди. Солдатладан эшитген таукел сёзюн ол не бек къычырып айтса да, «алайды, алайды» не да «насыбынг айтха эди», «игиге тиллен», — деп, кеслерини сагъышларына булжуп къалгъан болмаса, аны кертилигине ышан этмейдиле.

Бир ингирде уа Баширни шуёхлары алгъындан эсе тюшюп, жунчуп келди. Кесине ёзбекме деучю, Халыуну бла бирси солдатланы арасында тилманч болуучу жукъа къатангы солдат, тамбладан къалмай кетериклерин айтды. Алыкъа бу жерледе уллу урушла болургъа боллугъун, аны себепли уа юйден чыкъмай, терезени эшикни жабып, жашчыкъланы да ары-бери жибермей, сакъ туругъа тийишлиди, — деди. Юч-тёрт ыйыккны ичинде юйюрсюнюп къалгъанданмы, огъесе ала кетип, душман келсе, не кюннге тубербиз деп, шургу этгенденми, — Халыу бу хапаргъа жюреги бла жарсыды. Жарсыса да, ала къыйын жолну адамлары эдиле, — аны ахырына жетмей тынч къонуш табарыкъ туююлдюле. Аны себепли, кете эселе да, аллах онг берсин жарлы балалагъа деп, алгъыш эте, кесин жапсарды.

— Сен а, тынгылауукъ? — деп, ахырында Мухтарны имбашына къакъды Ёзбек. — Терс къарайса, сёлешмейсе... Айтханынг а... ма быллай бир, — ол къолларын кенг жайды. — Ашыгъып ёнгелеме, болса да... Артха кетгенле сенден аз суймейдиле Ата журтларын...

Мухтар мудах ышарды.

Ёзбек, шинелин, тешип, чюйге такъды.

— Сорлугъунгу — соруп, биллигинги билип къал, андан эсе, — деди ол сабыр. — Тынгыларгъа заман табарса, сорургъа уа — къайда? — Жокъ!

— Сизни билгенигиз — къачхан! — деди Мухтар.

— Кесингден кючлюден къачхан да этерсе...

— Къачаргъа десенг, не сорур кереги барды? — деп жүрексинди Мухтар. — Аны сизге сормасам да билдикме.

Ёзбек, жумушап, Мухтарны къатына келди.

— Угъай, чѳрчек жигит, иш алай туююлдю. Биз артха чегинебиз, ол кертиди. Душман кючлюдю да, чегинебиз. Алай болады, Мухтар, хар заманда да халкъ уруш деген. Аскер — алгъа, халкъ аны ызындан ууатады душманны. Мен аскерчиме, сен а — угъай. Алай мен кетген жерде сен къаласа... Эшитемисе, душманны къарыуун юлешген этебиз...

Андан ары кѳп сѳлешуу тѳреси болмагъан Мухтар, солдатлагъа терк илешди. Ала, арыгъан этгенликге, кѳлсюз туююл эдиле. Кеслерин уруш жолланы бошап баргъаннга да санамайдыла. Мухтар бла ушакъларында, не эсе да бир уллу ишге ыразы болмаулыкъларын сездирселе да, хорлам Совет къыралны болмай башха бир тюрлю къыралныкъы болмазлыгъына ийнанып эдиле.

Анга кѳре, Мухтарны да ат урлап, чертлеуюк чыбыкълагъа къажау уруш этерге юйреннгени тамам туююл эди. Ол чынтды да аскер сауут бла шагъырей болду. Эки-юч кюнню ичинде Ёзбек аны гранат атаргъа, автомат жүрюютюрге юйретди.

— Сен мени бла бир жерге бармай боллукъ туююлсе? — деди ол кюн а Мухтар Ёзбекге. Ёзбек кетиуню юсюнден айтып бошап, энди от жагъада олтуруп бештарын ариулай эди.

— Не болгъанды? — деди Ёзбек, сагъая.

— Артда айтырма,— деди Мухтар.

Ёзбек, шкогун жыйып бошаргъа, Мухтар да, ѳретинлей, сууукъ айранчыкъ бла сууукъ гыржынчыкъны хамчом этип ашап бошады.

— Мен сени Байрым тырхыкга элтирикме,— деди Мухтар жолгъа чыкъгъанларында.

— Не Байрым тырхыкды ол? — деди Ёзбек ссийр эте.

— Сары къаяны тубюнде бурун Байрым болгъанды. Билемисе,— таулуланы табынучу жерлери... Къаяда уа, аллы тырхык болуп, уллу тешик барды. Ма сыртны ары жанына — Ажокъагъа чыгып кетген. Кѳпле кирмейдиле. Жин барды дейдиле да. Хоу, былай. Бир зат да жокъду. Къуп-къургъакъ, къуру гюрюлдегенлей турады ансы... Билемисе, душманнга алайдан гранат атхан къалай алапат боллукъ эди!

— Къарачы, къарачы, — деп Ёзбек сейир этди. — Сен бош тынгылауукъ туююлсе.

— Душман сиз келген жолну келлик эсе, тюз да Байрым тырхыкны туюю бла ётерикди. Башында тохта да, давай...

— Мен китапда окъугъанма таулу урушну... Ташдан хуна этип оядыла...

Ала, киришле бла айланып, Сары къаяны белине чыкдыла. Байрым тырхыкга дери къаягъа къысылып барыргъа керек эди.

— Мен анамы жангыз жашыма, — деди Ёзбек.

— Алыкъа былайдан киши кетмегенди, — деди Мухтар.

Мухтар алгъа, Ёзбек—аны ызындан Байрым тырхыкга ётдюле.

Ёзбек тырхыкда сюелип, Жамауат элине къарай эди. Уллу терек. Терекни тёрт бутагъы... Ол, аууп, къаралдым-саргъыл чарсны туююнде солууун ичине алып турады.

— Сени Байрымгъа тилек этерге келтиргенме.

— Къабыл этиучюмюдю?

— Хау дейле.

— Ма бу хунаны оярыкъма...

— Ташланы къайдан ташыгъанса? — деди Ёзбек, төгерекге къарап, таш алыр жер кёрмегенде, сейир этип.

— Бек байтамал! — деди Мухтар жарыкъ.— Ма анда мангылайда чой ургъанма да, аякъларымы анга тиреп тулукъ бла!.. Бизде тана териден этедиле. Къап.

Ёзбек, къолуна ташладан бирин алып, хуна юсюне олтурду.

— Жарарыкъса.

— Сау бол,— деди Мухтар.— Сиз, бу къаялада тохтап, уруш нек этмейсиз? Бир жан да жиберлик туююл эдигиз.

Ёзбекни ышармишинде Мухтар «тели!» дегенни окъуду.

— Да не, аманмыды?

— Нек аманды, партизан урушха. Кел, тешик бла чыгъайыкъ.

— Шинелинги кир этерсе, сюркелирге тюшерикди.

— Юйреннген шинелди.

Ала бир кесекден, сермеп кёзлерине узалгъанны кёрмезча, къарангылыкда къалдыла.

- Гуу-гууу, гуу...
- Эх-эх-эх-е-е-ей, гуу-уу...
- Гъур-гъур-гъур-гъур...
- Шайтанлы этериксе, — деди Ёзбек, ауазы кючден чыгъа.
- Байрым жюрюгенде ма бу коридор жап-жарыкъ болгъанды.
- Энди ол къайда хапары барды?
- Энтда да мындады. Адамла кеслерини эллерин хар палахдан сакълаучу тейриге ийнанмай, аллах деп къайда эсе да бирдегине ийнанып башлагъанда, ол кетип къалгъанды. Байрым — энди тауладады.
- Бери кирип келир да.
- Ойнамагъыз бир да... Ёзбеклиле муслиманмыдыла?
- Алхамдюлилля...
- Сакъ болугъуз, былайда жютю ташла болуучу-дула.
- Санга ненча жыл болады?
- Он алты.
- Мен сенден эки жыл таматама.
- Алсала мен да барлыкъ эдим, аскерге... Мен уруш эталырмем?
- Тейри, бу тешикни таныгъан... Ой-ой-ой.
- Негизни урдугъуз? Айтханем да... Къанаймыды?
- Догъара болур дейме... Сюркел, сюркел...
- Мен — не, Башир да таныйды бу жолну... Эки ётгенди.
- Баширчик. Залим къарындашчыгъынг барды.
- Сора ёзбеклиле да муслимандыла?
- Не, жаратмаймыса?
- Мен мажюсю заманны сюеме.
- Нек?
- Адамла — жигитдиле. Къая гыйыланы кётюрюп кетип болгъандыла... Ачыкъ хауада жашап!.. Къаллай уучула... Энди уа... Фу-у.
- Хар заманны кесини асулулугъу.
- Не асулукъ? Урушламы?!
- Да ол заманда уруш этмегенмидиле? Уруш хар заманда да этгендиле. Энтда кёп барлыкъбызмы?
- Энди чыгъабыз... Ёзбекстан уллумуду?
- Уллуду.
- Малкъар да уллуду.

— Ненча миллион?

— Ненча миллионму?

— Хы.

— Сакъ болугъуз, энди былайдан бир ётсек... Тут-дурчугъуз къолугъузну... Хы. Ма, жарыкъ урады... Биз ненча миллион болурбуз, керти? Ёзбеклиле къаллай бир-диле?

— Он миллион...

— Ол кёпмюдю, азмыды?

— Азды. Уруш болмаса, кёп боллукъ эдик.

— Биз да... Ма чыкъдыкъ. Юсюгюзню къагъыгъыз...

Сейирликди да?

Мухтар Ёзбекни, Ажокъа бла энишге тюшюрюп, юйге Сары жолла бла элтди. Къол ичине тюшгенден сора къолну кызартып тургъан жугурук улёкъуланы туураларындан къарап, солургъа олтурдула. Къол ичи улёкъу ийис этеди. Къолну басхан къаралдым хауагъа да сингенди ол ийис. Улёкъу ашап ким кёргенди! Ала бишип, агъып кетиучю эдиле. Эллиле къол ичин улёкъу сыйырып баргъанына жарсый эдиле ансы, аны, не ала-мат эсе да, шинжили-къургъакъ ичлери бла да, бюсюреп, ким аузуна элтгенди!

Ёзбек а, улёкъула алыкъа бишмеген эселе да, аузун толтуруп алып, мыстыдан жыякъ этлери жыйырыла, ашаргъа кюрешеди.

— Мен былай гырхычыкъ витамин жетишмегенден болганма,— деди ол.

— Не зат жетишмейди дейсе?

— Витамин.

— Ол а неди?

— Дарман.

— Улёкъу дарман къалай болур... Ма дарман десенг, сингир чапракъ. Жараны сау этип къояды...

Мухтар а Ёзбекни жаратхан эди. Адамгъа терк илешген, болушургъа суйген. Ойнагъанын бла керти айтханын билмей турурса.

— Сен манга бир шкок тапсанг а! — Мухтар, ахырында, кёлюндегин айтыргъа таукел болду.— Автомат болса уа бютюн да иги.

— Фашизмни аллын тыяргъа андан сора не керек эди! — Бош жарата эди Мухтар Ёзбекни, масхапсыз адам эди ол — адамгъа болушургъа суймеген. — Аша, улёкъуланы, аша. Къан кирлик эсе.— Шкогда туююдю

иш, къарындашым! — Ёзбек улёкъу котурдан айырылды. — Дертчиле бирден болсагъыз, шкок табарсыз. Аланы кеслери сауутларын кеслерине буругъа керекди.

— Жашыртын кюрешни къалай къурайдыла, Ёзбек?

— Да сени Байрым тырхыкда сакълауунг жашыртын кюреш туююлмюдю? Алай бирден этерге керекди хар нени да. Жамауат элде сенден сора да болурла патриотла.

— Билмейме...

— Билрге керекди. Билмесенг — кесинги жойдурлукъса. Бизге уа аланы жоаргъа керекди... Райкомгъа бар.

Ала къайтханда, Халыу жолгъа атланып тура эди.

— Бу айланыуну бир аты жокъмуду?! — деди ол, Мухтарлары орамдан бери айланганлай окъуна. — Юйюнгю унутханса, неди бу?

— Керекми болгъанма, анам?

— Ийнек суугъа сюрюллюк... Былагъа да бир зат этмей къалай ашырайыкъ. Ырыс а?

Сора энип кетди.

Гъейтмырза кетгенли да ууакъ мал жокъ эди. Тиширыу тёресинде, тауукъ тутуучу Халыу да туююл. Болса да эл жеринде, аны адети — хоншулукъ жарыгъы — ёчюлмегенди. Аны себепли Халыуну ингир кёзю бла баргъаны Ёзен элде Гъейтмырзаны болуш юйю — Локъманлагъа эди. Локъман кеси, жаннетли болсун, уруш башланырдан алгъа ауушханды. Быланы тукъумда, билген аллахды, андан къолайлы адам болмаз эди. Энди Локъманну тулу — Хурмет жангыз къалмай, къылыч кибик жашы Жабраил, келини, болса аллай боллукъ — Залихат бла турады. Жабраил аскерде эди. Алай бусагъатда ким юйюндеди, — къадары болса къайтыр ол да. Уруш болмаса уа, къаллай жаш эди ол, — школда сабийлени андан суйген устазлары жокъду деп келиучеди Мухтар аман. Энди ол да урушда. Ол а мени жазыкъ башымча болмаз, командир болур, харип...

Аны бла Халыу Локъманлагъа кирип барды. Барса — Жабраил юйде! Халыу жунчугъан окъуна этди; ийланган Хурмет — къууанч тыпырлы, Залихат, аякъ тубюнде чёп сынмай...

— Ах кюнюм, жашчыкъ, къор болайым... — Ол ёрге ургъан эгечлик-келинлик сезими бла къучакълады, жиямсырады. — Кимни эсинде бар эди, энди сени кёр-

люкме деп... Гелля, харип, насыбынгы аллах алмасын...

— Хо, келин, Гъейтмырза келип да алай къууанайыкъ... Аллах рахман буюрса... Жер салчы, келин.

— Олтур, жашчыкъ, олтур,— деди Халыу къууанч тыпырлы бола, — хапар айт.

— Да не хапар... Дон суу деп уллу суу барды,— аны тийресинде уруш эте эдик...

— Кефинг-халынг игиди, аллахха шукур,— деди Халыу аны сёзюн бёлюп:— Энди эркин болупму келгенсе, огъесе...— Халыу, айхай да, Гъейтмырзаны сартындан бир изми билирге сую эди,— не медет, аны была кеслери билмеселе, ол, соруп, бетин ачмаз...— Огъесе, алыкъа бу къурурлукъ уруш тауусулмаймыды? Саула бар эселе да...

— Тейри, уруш бошалыргъа да кёп къалмагъанды,— деди Жабраил.— Уллу суудан бла, уллу отдан кесинги сакъла деп, ол жашчыкъланы ары-бери къатышдырмай сакъларгъа кюреш, жарлы, келин. Биз да, сау болсакъ, аланы бир затха жетишдирирге кюреширбиз.

— Аллахха шукур, сиз бар къадарда алагъа не кыйынлыкъ.

— Эр киши сабийледиле, бюгюнден тамблагъа — чалгычыла...

— Хау, хау...

— Ол къартыбыз а къалайды, келин? — Хурмет сёзге къошулду.

— Турады ол да... Жашчыкъ, айт-айт, ахыр келгенлигингиди?

— Мухтар уллу жаш болгъан болур... Мен аны кёрмегенли жылдан атлагъанды.

— Ёсюю уа — не айтаса, акъылы жокъду ансы...

— Мухтар — залим жашды! — Залихатны сёз къошханы ол болду.

— И, аллахакъына быллай бир олтурур акъылым да жокъ эди,— деди Халыу.— Энди орус болгъанлыкъгъа, бир ауукъ кюн юйюнде турсала... бир аш алышындырмай къалай жиберейим деп, сени гумунга бир къаратыргъа келгенме, гелля.

— Айхай, айхай... Барчы келин, бир тауукъ да тут. — Хурмет гумугъа кирип, бир табакъ будай ун алып чыкъды. Хычинчикле этерсе, харип...

— Сен аланы не сыйлар ишинг барды,— деп Жабраил сухуракъ сёлешди. — Ала аш-суу бла санга къарамай-

дыла, жашланы аууз кябынларын кеслерине кьой.
— Да манга кьарап да, хоу бир да... Дагьыда, эр кишиле, юйюнгде турсала... Ол гитчени уа кьоюнларын-дан да тюшюрмейдиле. Сууапды дегенликден...

— Хар ким кеси башы кьайгьылыкьды, келин.

— Ий жаш, кьалай осбарла сёлешесе,— деди андан бери унну акь быстыргьа кьуюп, Халыуну четенине салып, тауукьну кьангкьылдау-тыпырдау кьазауатын четенде кючден тыя, энди бошагьан Хурмет.— Бир да алай осбар сёлешиб а эшитмегенем. Ай аман, кеси башы кьайгьылыкь болгьан а юйюне киргеннге аш этмеймиди...

Болса да Халыу, уруш бошалса, иш кьалай боллугьун оюмлай, хайран болууунда, Жабраил жанлы, Хурмет жанлы да болалмады. Бусагьатда ол неден да бек ол хайран этген сорууну ачыкьларгьа ыразы эди. Аны себепли сорду:

— Да юдегиле — юйде, тюздегиле — тюзде, дегенлей, бу халабалыкьда уруш тохтап кьалса, не бла тохтарыкьды? Айып этмегиз, кесибиз ючюн айтады деп, бу тышындагьыла не боллукьдула?

— Хар ким сайлагьан кьадарына тюберикди,— деп, Жабраил ачыкь айтды. Алай а Жабраилни ол ачыкьлыгьы Халыуну бютюн да хайран этди. Кьадар, сайлау, дегенни ангылар башы болса, ол нек жарлы эди. Амма, айтхан а этмеди. Не тюрлю болса да, тукьум тутуругьу Жабраил юйге кьайтханы ахшыды, деп анга кьууана, Хурмет жарашдыргьан ауур четенни алып, алгьышлауун, саламлашыуун да тенг айта, юйден чыкьды.

XII

Харун Жабраил Локьмановични юйде болгьанын биле эди. Келгенин айтырла да, саламлаша алай барырма деп, бир ненча кюн сакьлады. Алай Жабраилни ол акьылы жокь эди. Артхаракь, Харун, иги эс этип, Жабраил Локьманович бир жанлыракь, ташаракь окьуна турургьаамы сюеди, дегенча халны сизди. Ол сезим керти болгьан болса, Жабраил Локьмановични ангыларгьа амал жокь эди: не аны тенги аскерден башха адам болуп кьайтханды, не Харун артыкь гурушхачы, ышангысыз болуп башлагьанды.

Ол Жабраиллагьа салып барды.

Кече эди, кеч да. Алай танг атса — кеч боллукь эди.

Харун эшикни угьай, терезени шош кьакьды.

— Кимди ол?

— Менме,— деди Харун Хурметге.

— Тынч болугъуз, аурунг? — Хурмет кьоркьзуу этип сёлешди. Ол, энишге этилип тургъан чыракъны ёрге бурду да, кьарт кьатынны ауанасы юй бла бир болду. Хурмет ашыкъмай, белине ботасын кьысды. Сора эшикни кьылычын дауур этдирип ачды.

— Кел, Харун.

Харун бу юйню бек суйген адамларындан бири эди.

— Жукъунгу да бёлдюм, гелля,— деди Харун.

— Кьой, бизни жукъубуз жукъумуду,— деди Хурмет, жуургъанны артха этип, ундуругъуна олтура.— Жукъларыбызны жукълап бошагъанбыз да... Аллах, сен бирсе... И, жанымы алаенг, Харун.

— Аллах хатадан сакъласын сизни... Жабраилни сенми уятаса, менми уятама?

— Да аны уа... — Хурмет: «Юйренмейми кьалгъансыз, бир бирни уятыргъа» дерик эди. Ол акьылын, башха акьыл хорлады.— Харун, бар, ол иги атанг бла да тилейме, бу дуня кьатышханда кесигизни сакълагъыз... Сени Жабраилден башха кёре эсем, аллах урсун. Ол да бир жангызды...

-- Кесибизни сакъламай а, гелля... кесибизни сакълар кюн келмедими...

— Аллахны кьолундасыз... Бар, кьолумдан туз-дам татханса, жашлыкъ этме...

Хурмет не тилегенин Харун артал да ангыламай эди. Ол айтды:

— Кечди, гелля. Залихат уялыр ансы, мен отоугъа окъуна кирлик эдим.

Баям, дауур эшитген эди,— Жабраил кеси чыгъып келди. Къарамы: ахыр да жукълагъаннга ушамагъан, ауур саусузну сакълагъан кирик...

— Кеч кьолай болсун!

— Сен келмединг да, мен келдим.

Жабраил, салкын: — Аллай тёре да болады.

Харун, Хурметге:— Гелля, тынчай, отоугъа бар да. Биз мычыргъа тюшерикбиз.

Жабраил, терен жашырылгъан онгсунмау бла:— Кет, юйюнге ант кирсин, тамбла да кюндю.

— Тамблагъы кюн бизники туююлдю. Кеч кюндю.

— Хурмет, Харуннга: — Хар ким жаны къайгы-лыкъды.

Жабраил, анасына: — Бар амма, бар.

Гелля кетгенден сора экиси да, юнню мюйюшлери-не тёпелери бла къарап, иги кесек турдула. Фатеген кюйген таууш жин шыбырдашыугъа ушайды. Харун алай эртдеден таныгъан юй къабыргъала, Жабраил не айтыргъын сакълагъанча, солууларын ичлерине алып турадыла. Харунну тепсегенинден квалтыраучу къабыргъала.

— Къалай этебиз? — деди Харун, башын кётюрмей.

Сейир-тамаша: Жабраил ол сорууну ангыламады.

— Неге?

Харуннга бек ачыу тийди. Ачыу тийсе да, тэзюмсюз-люк этмей, айтды:

— Бюгюн безирер кюн тюйюлдю, Жабраил. Безирер кюн тюйюлдю, кёрмеймисе. Мен санга кёл сурап келгенме, тыяныргъа келгенме... — Харун тынгылады. Жабраил Локъманович да сёзюн тауусханнга ушай эди. — Айт, турма, — деди Харун энди таукел ауаз бла. — Айт, турма, менден сен окъуулуса.

— Не айтыргъа керекме? — деди Жабраил бек сабыр.

Харун, сирнек тартханлай, жанып, секирип турду.

— Алан Жабраил, безирер заман тюйюлдю. Биз коммунистле эсек, элни оноуун этерге керекбиз.

Сейирлик эди бу Жабраилни тынгылауу — эки эр кишини арасында бир бирге бир уллу жүрек кыйынылыкъ бар кибик... Не, аланы арасында тенглик ётюрюк болуп чыкыгъанча.

Тап кёрмей эди Харун муну халын.

— Ташдан кёп тынгылаялмазса! — деди Харун.

— Уллу суугъа балта бла чапмайыкъ! — деди Жабраил.

Ала экиси да, жетген жашла болуп, тойда танышхан эдиле. Жабраил тёбен элчи, Харун кюнлюмчю. Жабраил Ёзен элден кызыны биргесине келген эди. Харун а — кыыз къачыргъанны улан нёгери. Экисини борчлары, эркинликлери да бирча тюшюп, тойну бардыра, тынмагъан даулашларында уа бир-бир кылыкъларына тюшюне, ыйыкъны ичинде татлы болдула.

Харун таматаракъ эди. Болса да, кеси юйдегили болургъа ашыкъмай, Жабраил Залихатны къачыргъанда.

аны улан нѣгери болду. Жабраил, тукъумда ѳз къарындашларындан алгъа салып, кесине улан нѣгер аны этгенин билмезлик Харун туююл эди,— тенгини намысын кѣтюрюр ючюн къалмады Жабраил, айхай да тенгини тенглигин «ѳлюп, жерге киргинчи унутмазгъа» ичинден ант эте, жууукъла даууна да чыдады. Алай ант этмесе да, керекли кюн Жабраил Харунга билек болаллыгъына элде ким ишекли эди!

Андан артха жыллада тенгле аз тюбешуочю эдиле. Харун — маллада, Жабраил окъуугъа талашып, юйдегили болгъандан сора да жылыны асламысы курслада кете эди. Харунну таудан эннгени бла Жабраилни курсладан къайтхан заманы бир кезиуге тюшюп, ала тюбешселе: «Юйюнге ахшылыкъ жаугъан, къарт болуп къаласа, юйюнге бир быстырбаш элт», — деп къысар эди Жабраил аны. «Да, элт, угъаймы дейме. Бир да болмаса да къошдан эннгенде юсюбюз-башыбыз жангырыр!» «Тапмаймыса да?». «Ким келликди манга. Агъач жаныуары кибик, шуу деп тургъан бир жарлы». «Айтырыкъса...»

Тюбегенде алай жарсыса да, иш кѣпден, тенгини къайгъысын кѣрюрге Жабраилни заманы жокъ эди. Артда Харун Аминатны келтиргенде, къолун Харун тенгли ачалмаса да, къатында сюелип, тенгча, къууанчын кѣрдю, намысын этди. Ол жукъ этмесе да, Харун тенгине ыразы эди, кишиге кѣлкъалдысы жокъ.

Жабраил тарыхчы эди,— терк окъуна алгъа завучха, ызы бла директоргъа салдыла. Ол Харунну да унутуп къоймады. Аллы бурун ол аны курслагъа кийирди. Ызындан болуп, бир затха тюзетирге кюрешди. Харун, курсланы бошап, элине къайтханда, ол аны къуллукъ киришлеринде тап барырына кѣз-къулакъ болгъанлай турду. Харун сабыр адам эди, эсли да. Эл терк илешди анга, аякъ алыуун терк айырды. Аны себепли барчы-келчи ишледе мычымады, элде къуллукъчу болургъа суюгенле кѣп эдиле, къуллукъ эте билгенле жетишмегенликге! Жамауат элни уа, не бла алдасанг да, башына келликге кѣзбау этип алдаяллыкъ туююл эдинг. Ол колхозну председатели жалан да Харун боллугъун айтды.

Анда да Харун кѣп ишни Жабраил бла кенгешип этиучю эди. Эл аллында анга сѣз берип, кеси аны уста сѣлешгенине сейир этип тынгылаучу эди. Тенгини алай таза жүреги, тири итиниую болгъанына къууанып: «Биз а бош кѣреме, жараусуз кѣреме»,— деп, кеси кесине тыр-

ман этер эди. Жерин, кыралын суйсе, этген да этер...
Биз а небиз! Мал...»

Аллай уллу жыйылыуладан сора Жабраил аны, кыюна-кыолтугына кирип юйюне элтир эди. Кыошда юйренген, кеси юйюнде да кыююз кёрмеген Харун, тенги керти жюрегинден, кыууанып, сыйлагъанын билсе да, ол теше-мёшели, кыююзлю юй, тужурлу сиреде мияла, кыююш сауутла жылтырап-жанып тургъан отоу аны жюрегин бир тюрлю юшюте эдиле. Кёлюне алай суууклык келип, тыккылленсе, тенгинги чомартлыгына ишекли боласа, онглу жашагъанына зарланган этесе деп, кеси кесине тырман этгенди. Ол сагышла аны акылына бир келгенден ары, ахыр да кетерге унамай тохтасала да, Жабраил бютюн да бийикге ёрлерге, бютюн да иги жашаргъа, керпесленирге, кимге да бий болургъа, кысхасы, эл айтханча, сийдиги бла тирмен айландырыргъа кюрешгенин кёрмезге, ийнанмазгъа суйгенди. Алай Харун, аман тыошню игиге жораларгъа кюрешгенликге, керти кыайда да керти эди: Харун председатель болгъандан ары Жабраил Локъманович колхоздан «жаларгъа» суйюп башлады. «Союмлык» деп сагына эди ол андан. Харун а: «Ай, хомух, союмлыкданмы туугъанбыз, бар да, сайла да, ал, ирикле узакъ тыйюлдюле да!» — дей эди. Жабраил Локъманович бара эди, колхоз сюрюуден сайлап келтирип, соя эди ирикни. Харун а хар жолдан аны багысын, кесине билдирмей, жанындан телей эди. Да жокъ эди Жабраил Локъмановични ишеклиги: колхоз ириклени ашай эди, школну директоруну уа шо аллай бирчикге уа бар эди эркинлиги.

Энди Харун былайда неден да бек кёп жыллада тууа келген ишеклиги керти болуп кыалады деп, анга кыоркыа эди. Кыоркыса да, ол аны жууабын эшитди.

Жабраил сезгенден, Харун бек алгъа кёзлерин кысыды. Ол, бир иги чалгысы ташха тийип, энди аны чалгы боллугу бла болмазлыгынын хыйсап эте тургъанча:

— Не дейсе, алан? — деди андан.

— «Керилме, керилдинг эсе — ур» — деди ауаз Жабраилге.

— Мен санга нёгер тыйюлме, — деди Жабраил эшитдирип.

Харун, кесини да эсинде болмай, кычырды:

— Жабраил, тели болма!!! Тели болма, Жабраил!!!

Тюз да ол такыйкыада Жабраил Локъмановични,

чач тюклерин ёрге тургуза, Ачахматны айтханы эсине туюшдю, уруш тюз кёзюне кёрюндю:

— «Къачар жерибиз жокъду,— деди Ачахмат.— Жалан да алгъа барсакъ къутулургъа боллукъбуз...».

— «Алда ёлюмден сора жукъ жокъду!» — деди Жабраил Локъманович.

— «Артда уа — къоркъакълыкъ, ётсюзлюк...»

Аллах сынаугъа бергенге ушай эди анга бу тенглени. Эуюлле эдиле ала, айтханларындан къайта билмеген эуюлле. Да ма, эуюл эсе уа кёрген эди Ачахмат. Энди бу да кесин ёллюгю келген гебенеклей эте турады... Да тынч эди Ачахматдан айырылгъан, мындан къалай айырылсын адам...

Ол кюн, уруш тюзде, Ачахматха не кесине айтылмагъан сёзле артда уа аны жүрек дып-дыбын тохтатхан оноу болуп, уруш бла ортасын айыргъан эдиле. Анга не айып — неден да жан татлыды. Сёз да, къырал да бош, жаннга жетгенде!

Дагъыда таба эди ол тюз оноу: ёлюмю керек туююл эди аны халкъына, тап, махтаулу ёлюмю окъуна. Махтаулу ёлюмюнден эсе, ахыргъа къалгъанда, айыплы сау-лугъу хайырлы эди элине. Сау болса, ол аны бир затына жарар. Башын къутургъан суугъа атып, кесин суу талыштаклай таратса, несине жарар? Угъай, угъай, эси бар адамгъа, юйюрю-юйдегиси кёзюне къарагъан адамгъа кесин алай аяусуз этмеклик башсызлыкъ эди. Харун аны ангыламай эсе уа, анга Жабраил не этсин, киши кишини башы бла жүрюмейди.

— Биз сабийле туююлбюз, Харун,— деди Жабраил Локъманович, энди ахыр акъылын айтыргъа хазырлана.

— Ишни башы олду,— деди Харун умутлу.

Жабраил Локъманович, анга эс бурмай, андан ары айтды:

— Башыбызны суугъа атаргъа керек туююлбюз.

— Ёзге уа! — деп, ахыр да тынчайды Харун.

— Сокъур да, сау да кёргенни, биз кёрмесек, артда айып этерле.— Жабраилни, Харун сунганча, кюрешге жол излер акъылы жокъ эди. Харунну юйретир акъылда эди,— юйретир акъылда, болгъан ишге бой салдырыр акъылда.— Дегеним, энди заманнга башыбызны жарашдырыргъа керекбиз дегенимди. Бизге немецден келлик да жокъ, орусдан келлик да жокъ...

— Ай Жабраил, ай Жабраил, неле айтаса! — Харун-

ну тамагына мыдых тышгеннге ушай эди,— аны сёзлери тыогеннгениге ушагъан тылпыу бла чыгъадыла.

— Не айтханымы билеме! — деди Жабраил.— Энди немецни тохтатыр кюч къалмагъанын кёрдюк да... Ёшюн урур ючюн биз да къалмадыкь — сенми кирмединг отха, менми кирмедим. Хы, энди, хорландыкь эсе, ёлюргеми керекбиз...

Харун, тынгюлюп, аны айтырын айтма къойду.

— Харун, биз бир бирни бюгюн танымайбыз. Айт, энди не этейик... Элибизден, жерибизден чыгъып, къайры барайыкь... Барсакь да жукь табарыкьбызмы?

— Айт, айт...

— Мен къарайма да, жол тапмайма...— Харунну тынгылагъанындан Жабраил батыр болду.— Къысхасы, бизге башхамыды. Биз—гитче халкьбыз. Немец—тирменни тып ташы, орус аны баш ташы эсе, биз а аланы араларында тышген нартыох бюртыокбюз. Не бек аякь тиресек да, ала бизни тартырыкьдыла. Къойгъа башхамыды — аслан ашаса, бёрю ашаса да... Анга кёре уа аслан ючюн бёрюге жау болма, бёрю ючюн асланга жау болма. Къыйынлыкьдан къутулмагъан халкьыбызны энтда элтип немецге къырдырмаз жанындан болайыкь.

Андан ары тынгылау — болмачы эди. Харун, акъдан, къарадан жукь да айтмай, кетер акъылда, жеринден турду.

— Не бек таукел этерге кюрешсенг да, сен кесинг да тирелмей туююлсе! — деди Жабраил.

Угъай, мынга тынгылагъан сейирлик эди. Кертиси да «Қиши кёлю — кюбюрчек!» Аны кёлюндегин бла тилиндегин бир бирден айырмай кёп жашады Харун... Энди уа... сейирлик кюбюрчек ачыла эди. Ол арада Харун деменгили тасханы ачды: хар адамда эки адам жашагъанын, хар адамны да, айгъа ушаш, кёрюннген жаны, кёрюнмеген жаны болгъанын. Алып къарагъанда уа, жангылмагъан жаны адамны ол кёрюнмеген жаныды. «Уллу суугъа балта алып чапма»,— деп, ол айта эди Жабраилге. Да быллай кюн аны башсызлыкьгъа ким сарнар!

— Сен не айтаса, Жабраил, бизни аскерибиз тауусулгъан болурму? — деди ол.

— Тауусулмагъан эсе да, андан онглу туююлдю,— деди Жабраил къозуулу.

— Аны уа керти айтаса,— деди Харун.— Онглу бол-

сакъ — сен былай жаншарыкъ туююл эдинг. Онглу заманда не айтыученг?

— «Кимни арбасына минсенг — аны жырын жырла!»

— Адам а бирди, — аны аты бирча, бети бирча, анты бирча. Асыры ашыгып минесе, башха арбагъа. Ныхыт жоллада ол ауаргъа да болур.

— Аны айтхан таулу — акъылсыз таулу болгъанды. Тыякъны бир жанын кѳргенди, экинчи жанын кѳрмегенди: кѳрмеген жаны уа арбаны иеси! Кимни болса жырын жырлагъан аны арбасына миналмаз!

— Адамны жангыз бир жыры болургъа керекди — кимни арбасына минсе да. Жангыз бир жыры — ол да ёлюм бла жашауну арасында хакъ зат — намыс!

— Къойчу, аллахынг бла тилейме, Харун... Къаядан салынып тургъанда киши намыс излемейди, къутулур амал излейди!

— Да къаядан салыннганда уа бирле... ауларын толтуруп къутуладыла... бирле...

Энди Жабраил Локъманович, шинтигин аудура, секирип турду. Харун хыликгя этип башлагъан эди.

— Юйюнг башха, юйюм башхады, Харун, — деди ол. — Не болсам да, айыбым санга жетерик туююлдю...

— Иш анда туююлмюдю, Жабраил, — къыйынлыкъ келгенде, юйюнг башха юйюм башха болмагъанында. — Энди Харун болмагъанча таукел эди, къаты да. — Жер бирди да, анда туююлмюдю чот! Былай кюнде кѳлсюзлюк айып болуудан озады да, анда туююлмюдю палах! — Сора бек сабыр, ичинден куююу бла: — Жабраил, сен устаз болуп турдунг, кѳп жылла. Азланы окъутмадынг. Бюгюн сен окъутхан жашланы кѳбюсю урушдадыла... Биз алагъа не бетден кѳрюнюрбюз?

— Ай, хар ким кеси къайгъылыкъды. Ким бар, ким жокъ.

— Хо да, мен айтдым, сен эшитдинг... «— Женгил болма, ашыкъма, айт, энтда айт — деди анга ич ауазы. — Ол сени тенгингди, къыйынлыкъ аллында турасыз, ким биледи, неден чиркиген болур...» — Кеч туююлдю энтда да, — деди Харун. — Мен сени безирегеннге санап къояйым. Кетейик бирге. Санга мында къалыргъа жарарыкъ туююлдю, Жабраил. Немец мында кѳп турмаз. Алданма. Бюгюнню халгъа къарап, алданма. Бир гыржынны эки тенг этип ашагъанбыз, бир-бир бетге къарай келгенбиз... Айырымла элден, къыралынгдан!..

Аны сёзюн Жабраил Локъманович былайда бёлдю.
— Сен да кет, мен да кетейим. Эл а къайры кетсин?
Сабийле, къартла... Тюзю, бюгюн элни къоюп кетиу—эл-
ни атып кетиудю, жанын сакъларгъа... Къырал дейсе да...
Неди къырал, элинг тюйюл эсе? Биреу душманны ал-
лына аны бла бирге чыгъаргъа керекди да? Дауун ай-
тып сюелирге биреу болургъа керекди да?

Жабраил Локъманович душманны дау айтып тыя-
рыкъ суна эди.

Харун, багъалы кюйюзле, мияла шкафла, суратлы ра-
мала бла жасалгъан уллу отоуну ортасында сюелип,
тенгинден ахыр да тюнгюле эди; анга айтхан керти сёз-
лерине сокъурана эди. Угъай, Жабраил Локъманович
этер оноун этип бошагъанды. Энди аны бла саламла-
шыр кереги да жокъ эди. Болса да, чыгъып бара айт-
ды:

— Ай хомух, арбазынга жау келгенде бёркюнгю бут
арагъа салып тохтадың да... Жумдурукъ этерге бар-
макъларыбыз жетишмей къалды. Ай, хомух Жабраил!

XIII

Залихатны жандауурлугъу уа эртде башланган эди.
Жабраил, къайтып келип, тюбешиу, тансыкълау толкъун-
лары басылгъанлай, ызына сюйюп къайтмазлыгъын айт-
ды. Кертиди, солдат бек апчып къайтхан эди — къа-
лай эсе да бир тюрлю ууалып — жанымы, чархымы,—
аны Залихат ангыламады, айыралмады. Айыралмаса да,
иш бир эди,— уруш Жабраилни чиркитгенди. Аны айтха-
нына кёре, ол отну ичинден чыкъгъан жаханымден чыкъ-
гъанлайды. Сора анга къайтыу... Угъай, урушну кеси
кёрмеген, аны не болгъанын билаллыкъ тюйюлдю.

Эрине къарап, Залихатны жүреги биринчи кере чанч-
ды: Жабраил урушну юсюнден айта, кесини ётсюзлюгю-
ню юсюнден айта эди. Урушха андан сора адам кирме-
генлей сёлеше эди. Дуния тарыхыны устазы, уллу ишле-
ни, уллу адамланы юслеринден алай сейирлик затла ай-
тыучу киши, энди Залихатны аллында кесини къоркъакъ-
лыгъына жапсарыу излей эди.

Да не, къатыны эрин жапсарды:

— Шукур болсун, сау къайтдың эсе... Сенмисе жа-
нгыз эр киши!

— Насыплы жулдузум бар эди,— деди Жабраил, Залихатны ёнгелеуюн сезмей.— Энтда барыргъа тюшсе...

— Аллах сакъласын! — деди Залихат.

Уруш аулакъ аны кёзюне энтда кёрюндю. «Жан татлыды!» — деп кычыра эди аулакъ Жабраил бла бирге.

— «Ой, юйюнге ёлю татлы болсун» — деди анга да Ачахмат.

Жабраил, элгене, кёзлерин кысыды. Башын Залихатны жылы ёшюнюне кысып, Ачахматны сёзлерин эшит-мезге кюрешди.

Угъай, бош эди. Эскериуле, тюз да жел сюрген булут-лача, тохтамай барадыла. Бири ауса, сыртдан экинчиси чыгъады. Къалай сую эди ол аладан къутулургъа. Да не медет, кетмейдиле. Харун келгинчи унутулуп туруп, ол келгенлей а, батыр болуп, туурагъа чыкыгъанлай, башын алгъандыла. Ачахмат, ёлген эсе да, Жабраилни тасхасын билген хыйлачыгъа ушай эди. Тюз да сагъыш этип башлагъанлай, келип, дау айтып тохтайды.

— Ёлген а болурмеди, ярабий? — деп жиберди ол эшитдирип.

— Ким? — Залихат сагъайды.

— Бош-бош,— деди Жабраил Локъманович.

Кече эди, кыркъар кечеси. Ачыкъ терезеден алагъа ай къарайды. Эр бла къатын—жыл кёзюне бир бирлерин кёрмеген эки суйген — жибек жууургъанны тюбюнде бир бирге чырмашыпдыла. Анда уа шагъырей эр ийиси, шагъырей къатын ийиси — дуняда бек ариу ийис, жюрек кюсеген ийис. Тогъуп турсанг къанмагъан, жашлыкъны, умутну да, тукъум ёсдюрююню, суймекликни да, уят ачылыуун, кыылыкъ ачыкылыгъын да кесине сингдирген ырахатлы ийис! Урушдан кёпле къайтмай эдиле. Суугъа кёмюлюп кетгенча, думп болуп кетген кишилени жулдузла киби кыатынларыны жастыкылары ташдан болуп, къалгъанда, Залихат эрини уллу, ышангылы кёкюрегине былай къапланып тура, аны терслегеннге ушагъан сезимни акылына келтирсе, тап, гюнях окъунады, аллах чамланырча. Жашауну ачы кертилиги аны сезимине терен жетип, ол, бир такыйкъагъа болса да, ёз эрине сюдю болуп суюлгенине кеси кесинден уялды. Угъай, Залихат бек алгъа кеси юйюню, сабийлерини, эрини адамы эди. Эл, халкъ адамы уа андан сора... Анга кёре уа, юйюню, сабийлерини, эрини таплыгъына сагъыш этип,

халкъны, элни таплыгына уа андан сора сагыш этерге керек эди.

— Жабр,— Залихат эрине алай айтыучу эди — азгъанса, харип...

Жабраил жууап этмей, къучакълагъан этди, эсе да кёкюрегинде тургъан къатынын кёкюрегине къатыракъ къысды; борбайлы, толу Залихат, аны кёкюрегинде бир гитчечик, женгилчик кёрюнеди,— суюгенденми, тансыкъданмы, къаны ойнагъанданмы... Аны бойну акъ эди, къыз чырайы бузулмагъан акъ бойну. Жабраил, ол боюнну кесин угъай, ийисин эмгенча эринлери алай учхалайдыла. Алай къаннгысызды, къаннгысызды ол ийис — боюнну суюмеклик ийиси... Қъанкъаз боюнлу, деучю эдиле Залихатха къыз заманында. Ол сютлей жумушакъ акълыгы, тазалыгы, толудулугъу бла да, эрине тансыкълыгы, сагъайыуу, уятсызлыгы бла да, бир тамаша жулдуз кибик, Жабраилни кенг, къарыулу, къызыу кёкюрегине жабышып тура эди. Жабраилни онг къолун, тутхун къанатлыныча, базыкъ бутлары бла къучакълай эди, сол къолун — бойну бла.

— Қъара жерге кирсин тиширыу,— деди Залихат, Жабраилни туюкю кёкюрегине бурнун бегирек тиреп. — Бу кюнлерин унутуп, эрлерине айыпчы боладыла! Алтакъ къарауашла! Дуния къайгысы не, аны саулугъун тилеп жаша — къатынгда болурун, къолунгда болурун! Сокъур да болсун, тёммек да. «Чомарт элинг болгъандан эсе, чолакъ эринг болсун», — дейдиле да. Терс айтмагъандыла аллах бир...

— Мен кёп затха сагыш этгенме,— деди Жабраил, Залихатны кёкюрегинден тюшюре. Залихат, эрини къолун къолу бла ёшонюне къыса, къулакъ салды.— Энди бизни къалабыз оюлду, анга сёз жокъду.— Жабраил ауур кючсюндю да, Залихат жыякъ тюбюнде аны къолуну къан тамыры тепгенин сезди. Жабраил, сёзсюз, ауара эди.— Да кертиси да, ол къала, биз сунганча, алай тюзмеди? Мен аны ючюн кесими отха нек салама? Мен ёлсем, ол къала мени сабийлериме менича болаллыкъмыды? Мени анама, менича къараяллыкъмыды? Сен, къыз бетинг бузулмай, башсыз болуп къалсанг, сен сынагъаны эсинде тутарыкъмыды ол къала?

Ах, къалай тюз сёлеше эди Залихатны эри, къалай узакъгъа къарай эди. Ол жокъда къыйынлыгын угъай, Жабраил кетип тургъан жылгъа сынагъанын ким къай-

тарыр? Ким унутдуруп аны эки сабийи аталарын сагъынып, кёзлерин тулукъ этип жилиучуларын? Угъай-угъай, бу дуняда анга Жабраилни орнуна болаллыкъ адам жокъ эди. Аны жылыууна тенг жылыу жокъ эди — ол таныгъан жерде.

— Сен болмагъан кюнню аллах кёргюзтмесин, — деди ол таза жүреги бла.

— Анасы бергенни тёксюн, — деди Жабраил нек эсе да.

— Нек? — деди Залихат.

— Бир заманда да адам кеси суйгенин этерге эркин болгъан болмаз.

— Небилейим...

— Кимни кючю бар эсе, ол эркин.

— Жабр, халкъ къалай этерик болур?

— Ким этегин жыртдырлыкъ сунаса... Бир адам этегин жыртдырлыкъ туююлдо. Ма хар ким жарашып къалмаса кёрюрсе.

Залихат, ахыр да сагъыш этмей, алай айтама демей:

— Бизге къарарыкъдыла. Сен билегинге акъ быстыр къысып чыкъсанг... Биз эл бетинде эдик да... Сен бир тёлуюню окъутуп къоймагъанса...

— Неди да! — деп терк тюзелди Жабраил. — Ол заманда да эл бла эдик, энтда эл бла бирге болурбуз...

Залихат, энтда да аз да ойламай:

— Бир диннге табынган адам, экинчи диннге да къуллукъ этсе... Жабр, ол а тоба...

— Не диннге къуллукъ этгенме мен? — Андан ары Залихат не айтыргъын билгенча, Жабраил суху сёлешди. — Мен жашаугъа къуллукъ этгенме.

— Къой-къой, Жабр, мен не айтырымы да билмейме... Бери бурулчу.

— Мен энди бир жанына да къатышмазгъа дейме, — деди Жабраил, къатыны аны кеси таба бурургъа кюрешгенине къарамай. — Ишлейме, жашайма. Устаз — мыртазакъ туююлдо, не — бегеуол. Къайсы жерде къайсы халкъ бийлик этеригин мыртазакъла айырсынла. Мен устазма, мени дуня юлешину бла ишим жокъду.

Энди Залихат да сыртындан жатды. Эки ёшонюнде — эки ай. Чач эшмелери ундурукъдан энишге салынып турадыла — кемени жагъада тыйгъан сынжырла.

— Жабр, бу халабалыкъда бир жанына да къатышмай жашаргъа боллукъмуду?

— Нек болмайды? Немча бизни башыбызгъа эркин этерикди.

Залихат, оюмламай:

— Да биз тутмакъбызмы да?

— Гитче халкъ дайым уллу халкъны тутмагъыды.

— Да сора, «Обурдан къач да, чубургъа» деп, орусдан къачып, немецге баргъанны уа не хайыры?

— Да энди орус не? Кюл. Барчы, Дондан ары къара, — кюл, кёмюр! Кавказгъа Тюрк бла ётютюп келмегенин а билесе тейри.

— Аллахакъына, Орус хорлата келмегенди. Энтда да Кутузовну амалын иш а эте болурламы?

— Юйлерине алай игилик. Власов инарал саулай дивизиясы бла окъуна ётгенди да. Мен анданмы акъыллыма.

Дагъыда ахыр сёзюн а айталмай эди. Да Жабраил ышанмаймеди къатынына? Ол жаншакъмеди не — сёзчю? Огъесе таукеллиги жетишмеймиди? Угъай, адамгъа кеси халын айыргъан да къыйын эди, — къойнунга-къолтугъунга кирип тургъанлай да, ол дин, бу дин дей тургъан тиширыугъа жүрек теренинде «жангы низам» келирин сакълагъанын къалай айтсын...

Да айтмаса да, ышанмаса да, Залихат а аны биринчи бедишлигин букъдургъан эди. Ол заманда Жабраил жетген жаш, Залихатны уа кёпле лакъырда этерге да базынмагъан кезиую. Бирде ала биченчи къошда тура эдиле. Жабраилни окъуудан жай солугъа келгени, Залихат а, курсланы бошап, алыкъа ишлеп башламагъанды. Элде амбулатория ачханлай, ишлеп башларыкъды. Айхай, кёп жашланыча, Жабраилни да, Залихатха кёзю илинди. Илинсе да, жүреги уа артыкъ къызмады. Аны суйген къызы бар эди—Зайнаф. Окъуулу туююл, элли къыз. Болса да ариулугъу, ишленмеклиги, кёзлери... Угъай, Залихат Зайнафны унутдураллыкъ туююл эди. Дагъыда, хар ким ариу дегенликге, аллай бир муну неси барды? Узунжыякъ, кёзлери да теренде, хы, ала уллула эдиле — тюз да эки къара шаудан, — къарамында сабырлыкъ бла ёхтемлик бирге келишген кёзле. Угъай, ариулукъ бла бу Зайнафны оза эди, тюзюн айтса... Алай Жабраилни суйгени Зайнаф эди, — окъууну бошап келгенлей, ол Зайнафны аллыкъды.

Залихат бла биринчи тюбешиу, биринчи сынашыу алай башланды.

Аны бла къаллыкъ болур эди,— хайырсыз Харун, ол хайырсыз ажирге минип келип, аны тасхасын Залихатха алай кёргюзтмесе! Ол а келген эди къошха — къызлагъа къаймакъ келтирип, Жабраил тенгине уа — чалгъы, бир иги чалгъы деп Жабраил кеси айтдыргъан эди. Да, къошда да адамла жашай эдиле, намысха намыс эте билген адамла.— Харунну сыйладыла: ол кюн а шапалыкъ кезиу Залихатны. Ашадыла, суусап ичдиле, къонакъ бла саламлашдыла. Сора чалгъычыла — чалгъыгъа, дырынчыла — дырыннга. Жабраил, Харунну ашыра, артха созулду.

Халкъ кетгенден сора, Жабраил, Харунну кёклю ажирине бир минмей къоймаздан, оюн къурап, анга минди. Харун, Залихатны да шагъат этип, къош аллында сюелди. Айхай, ол къызы кёз туурасында Жабраил чынтды атлы болургъа керек эди... Аны бла ол, кёклюню ёзеннге буруп, къамичи жетдирмезмеди да, ол а алай секирмезмеди! Жабраил, ахырысы-къысхасы, топлукъ кибик учуп, узакъ дуругъа барып тийди. Аллах билсин ёзге уа, ачытхан — атдан жыгъылгъаны угъай, Залихатны кюлген тауушу этген болур эди,— не эсе да, ёрге болалмай, иги кесек мычыды. Харун, атына къарагъан да этмей, тенгине чапды. Алай аны ачыуу болмаса, ачыгъаны жокъ эди.

— Ай, юйюнге ёлет кирсин, сен аманны, — деди Харун таза жюреги бла жарсып. Болса да тургъузду, къыз бла аны арасында тапсызлыкъны кетерир ючюн айтды:— Атланы анда ол осавиахим-мосовиахим чырмауладан секирте юйреннгенсе да, кет, ант жетсин оюн болуб а сени оюнунг, атымы шайтанлы этиенг...

— Тоба, къолайлы тенгинг жокъду,— деди Залихат Жабраилге аз да жазыкъсынмай.— Атда жюрой билмеген,— сакъал жюлюй билмеген...

Андан сора Жабраил кёзюнде огъу болса урлукъ болуп, Залихатны къанлы жаууна санады.

Айхай да, Жабраил, ингирде, халкъ ишден къайтыргъа, аны бедишлиги хапар болуп, хар ким сюйюнчюлюк берлигине, хыликгя этеригине толусунлай ышанып эди. Ол бедишни кёрмей кетип къалыргъа да бир болду, алай кеси кетсе, сёзю бютюн да уллу этиллиги эсине тюшюп, тыйылды.

Ингирде уа ол чалгъы тишеген сылтау бла арлакъгъа барып олтурду. Къолу, кёзю чалгъыда болса да, къулагъы, эси къошда эди — жыйында. Алай а, хар ингирдеги чам, хар ингирдеги безиреу болмаса, Жабраилни сагъынган киши да жокъ. Жабраил атдан жыгъылгъанды деген хапар аны экинчи кюнюнде да чыкъмады, ючюнчю кюнюнде да. Аны юсюнден ахыр да хапар болмай къалды.

Аны бла байламлы Залихатны кёрюп болмауу аны юсюнден сагъышлагъа айланып, Жабраил тамам ыйыкъ кюнюнде аны бла ойнаргъа, безирерге, чам этерге ышыкъ болуп башлады. Амма, ол затла барысы да Зайнафны эсебинден бола эдиле, — Залихатха айтылгъан затла Зайнафны жюреги бла окълача ёте эдиле. Зайнаф да, суйген жашыны кесине суууй баргъанын Залихатны ариулугъундан кёрюп, аны кесинден ариу этген аллах-ха таша къаргъышын бир да аямады. Залихатны ариулугъун кетериуню жюз амалын излей эди: «Ах кюнюм, ол бир бетсиз кёреме, къуралгъан ишни бузгъан», — деп, айып да эте эди. Ишни сылтауун андан теренирекде излерге уа Зайнафны акъылы жетмегенди.

— Гебенекле хансдан хансха учханлай! — деп жаз тил бла сёлешир эди ол, Жабраил эшитир жерде.

Аны ангылагъан Жабраил, ангыламагъан кибик этип: «Кел, гебенекле къууайыкъ, Зайнаф, — дер эди. Къыз, ойнаргъа, суйюп барлыгъын кёрсе уа:

Мен къачда къатын аллыкъма.

Тоюма кимле келирле... —

— деп жырлап къояр эди.

Ишни кертиси уа, Зайнаф сунганча туююл эди. Жабраил, суйген Зайнафны эте эди. Алай Залихат элни ариу къызы эди — айтылгъан ариуу. Ат бла болгъан ишден сора анга Жабраил да бой салды. Ол кесин элде экинчиге санамагъандан ары уа биринчи сайлау биринчи жашха тийишлиди. Дагъыда, Жабраил элде биринчи жаш болгъаны бла байламлы, биринчи иги сёз анга айтылыргъа керек эди; иги юй — юйю, иги къыз, — къатыны болургъа тийишлиди. Амма, Залихат ол ариулугъу бла кишиге тиймезлик болса, къайдам, Жабраил анга аллай бир да жан атмаз эди. Алай ол жарыкъ башхагъа да тиеригине кёре уа, Жабраил, жаны саудан, ычхындырлыкъ туююл эди.

Биринчи базыныусузлугъу кетип, къыз аны сѣзюне балсыгъанын сезгенде, Жабраил керти да таукел болду — энди Залихат — элни, жилинла кибик жашлары лакъырда этерге да базынмагъан Залихат аны къатыны болургъа боллукъ эди.

— Кел, манга,— деди Жабраил тюзюнлей.

Залихат андан да тюзюн айтды:

— Сау къалгъын, юйде къалама деп къоркъуп тураем.

— «Тапхан табан кѣтюрюр», — деп этсенг, юйде да къалырса, тейри. Бизни эпоханы закону — тюзлюкдю.

Залихат таза да суйген эди Жабраилни.

— «Жашха тишинги ышартсанг, бишлакъ сунар», — деп, санга уа тынгыласа... Кетчи былайдан. Аллах айып этмесин ансы, санга уа... Уу, атдан энтда бир жыгъылсанг барырма.

Алай энди Жабраил да жунчурукъ туююл эди.

— Алгъа сени жыгъып, кесим алай жыгъыллыкъма.

Осбарыракъ болса да, къызгъа жашны ол чамы бегирек жарашды.

— Къачан бошарыкъса?

Жабраил, ангыламагъанча:

— Жаншапмы, окъупму?

— Жаншап да, окъуп да?

— Сен айтсанг...

— Боша.

— Къайсын?

— Жаншап!

Андан сора Зайнаф гебенекле хансдан хансха бош учмагъанларын ангылады. Ариу да болуп, кишини кѣлюне тиймей да къалыргъа Залихатны къолундан келмеди.

— Билмейме,— деди Залихат къыйын тынгылауну бузуп.— Урушдан мен не ангылайма. Биле болурса.

— Тейри, аллах билсин ѳзге уа, мен немецден къачарыкъ болмам...

Да андан бери айтханы уа эбзе жырымы эди? Таш, сѣз айтмаса да, къылыгъы, халы ичинде не болгъанын туура этмейми къалдыла? Угъай, Жабраил, къатыны алай бирчикни ангыламагъан бош сунады. Аны себепли Залихат эрини ол айтханына ахыр да жууап бермей къойду.

— Сен не айтаса, ала,— деди Жабраил, аны жинги-риги бла тюртюп.

— Жукъла, жукъла,— деди Залихат.

— Ыразы болмагъаннга ушайса?

— Къолумда бол, манга кереги олду.

— Да энди, дуня бир жанына болгъунчу, бир жанынаракъ турайыкъ.

Залихат, сагъайып: — Бугъупму?

— Аман кезден сакъланмасакъ, ким кимни суйген сунаса...

— Сени аскерден къайтханынгы билмеген ким барды?

— Къайтханды частына, дерсиз.

— Сен урушда заманда аллай хапар эшитсем, аман ачыуум келиучю эди. Энди уа... Жан татлыды... Сенича кепле болурла, Жабр, аналары, сабийлерин кезлери къыялмай... Да ол айыпмыды? Кимди анга айып этерик? Мен жууап берирме анга,— айып этгеннге. Сабийни, ананы борчу — эр кишини биринчи борчу туююлмюдю? Биринчи борчуду ол эр кишини...

Залихат, сагъышлы башын эрини къарыулу, ышангылы бойнуна къысып, терк окъуна жукъугъа кетди.

XIV

Кеч юйдегили болгъандан сора да, Харун, сабий кезюне къарамай кеп тургъан эди. Аны ючюндю дегенни айтып, бир бузулмагъан Харунну къолдан ычхындырабыз, деп бир жанындан, ол ахшы адамны тюп этип къоябыз, деп экинчи жанындан — Аминатны тукъуму да ауара болуп тура эди. Амма, Харунну акылына кере, ол мудахлыкъ Аминатны кеси осаллыгы не жараусузлугъу бла алгъан иши туююл, къадар экисине да тенг берген азап юлюш эди. Аны себепли Харун, ачыуун ичинде сакълап, бир мадар этер эсем а деп, Аминатны элтип, бармагъан жери, аны кергюзтмеген устасы къалмай айланды. Алай кеп жылланы ичинде устала бир затха да жарамай, «аллах бермегеннге, фыйгъамбар не этерикди, буйрукъ алай болур эди» — деп, Харун да Аминат да къадар юлюшлерине бой салып къалдыла. Андан сора Харунну келю юйде олтурмагъанын, жукъ айтмаса да, чирчиксиз къалама деп кюе, сабийли тенглерине сукъланып, жазыкълыкъ сынап жашагъанын Аминат англай эди. Аллай къыйынлы кюнлеринде, чыгып, аны ба-

шына эркин этерге ыразылыкъ Аминатны аз сагъайтмагъанды: «Сабий жылыуундан бир адам къуру кълса да тамам эди. Бир адам — Аминат! Терслик — менде, биреуню юйюн нек къурутама», — деп, таукел бола эди. Ол акъыл жергесине келгенде уа, Аминат кесин жалгъан адамгъа санап, ёз юйюне хаух киргенча, къонакълыкъда асыры кёп олтуруп кълалып, энди туруп кетерге уялып тургъанча кёрюнеди. Аминатны алай ауаралыгъын кёргенде, Харун, кеси ауаралыгъын хорлап, аны кълатына олтуруп эди, кёл этдирир эди. «Сен а терсмисе, харип, — дер эди ол Аминатха. — Менден эсе сен бегирек окъуна кюе болурса. Не этейик, насып юлюшюбюз болмаз эди. Къоркъма, сени дуняны сабийине да алышмам!»

Аллай жылланы биринде, эсде болмай, Аминатны къларнында жан жаратылып, ол кълызчыкъ тапды. Жан Харунну кёлюн юйге олтуртду, тукълумну кълуандырды. Тукълум, атадан-анадан да жангыз Харунну ал кёргени кълыз болгъланына артыкъ бек жарсымады — кълыз тапхан, энди жаш тапмаймыды, — ишни башы келин кълуу туйюл. Анга кёре, кълызны кълурманлыгъын халкъгъла-кюннге айтдырырча этдиле. Жабраил ол кълурманлыкълда кёргюзтген эди тенглигин! Тюз да дерт этип тура кёреем кълатын алгъланда кесича эталмагъланма деп. Той бла, кълурманлыкъл бла келди. Залихатны чемоданын чачханда, сейир этип окъуна кълалгълан эдиле! Алтын туйме, алтын камар, чий дарийден бешик кереги!... Жабраил алай кёргюзтген эди тенглигин ол ууахтыда!

Харунну экили болуп, бир аягълын артха, бир аягълын алгъла ала, сагълышлы келиуюнде ол эскериуле жол жулдузуна ушай эдиле. Мен аны бошларгъла эркин туйюлме дей эди ол энтда да. Харун ийнаннгандан, аны ким эсе да терилтгенди. Ким эсе да эшигин жапханды... Да бир тюрлю эди Жабраил — огълурсуз, чюйре...

Ай энди Жамбаш тёбени ары жанына аугъланды. Харун, арбазына кире, чыракъл жанып, Аминат да терезе аллында олтуруп тургъланын кёрдю. «Танг атады» — деди Харун. Кълайда эсе да топ атылды, Аминат, секирип тура, жюрегине жабышды. Дагълыда атылды — анда Акъл кълая табадан атыла эди... «Бизникиледиле» — деди Харун.

— Бу кълылыгълынгы кълыймазса! — деп ачууланды ол Аминатха. — Тангнга дери! Жанынг жокълмуду!

— Олтур, аякъларынгы тешейим, — деди Аминат.

— Тейри, билмейме, — деди Харун. Ол жукълап тургъан кызыны юсюне барды. Бетинден сылады.— Билмейме, Аминат. Кечди. Биз кетмей боллукъ туююлбюз.

— Таукел эт, — деди Аминат.

Харун къатынына бек тюрслеп къарады: бир бош тиширыу, суйдюмлю, орта бойлу, арыкъсуу... Езге ала-матлыгы жокъ.

Харун аны аллына бек жууукъ келди. Чачындан сылады.

— Азыкъ аллыкъмыса? — деди Аминат бир жанына бурула. Харуннга бла кесине деп этилген жерде узунуна бюкленип, салынып тургъан жууургъанны жангыдан жыйып, жангыдан бюклеп, жангыдан салды.

— Азыкъ ал! — деди ол эрине, къарамай.

— Алайым, — деди Харун, кесин бек насыплы эрге санай.

Аминат анга азыкъ хазырлай тургъанда, ол гешден атын чыгъарып, иер салды, дорбагъа зынтхы куюп, атыны башына такъды.

Танг къарангысы къалындан къалын болады.

Харун, юйге кирип, от жагъа аллына олтурду.

— Къыйынлыкъ кёрлюгюнг эндиди, — деди ол бир кесек мычып.

— Къыйынлыкъ кёргенле ёлюпмю къаладыла, — деди Аминат, азыкъ хуржунну хазыр этип, шинтик юсюне сала. Ол да хуржунну къатына чёкдю.

— Сен коммунистни къатыныса — элни оноучуларындан бирини къатыны. Мени кьолгъа тюшюрюр ючюн ызынгдан болурдан аямазла... Эл сайын бир ёгюзюнг болгъандан эсе, бир жууугъунг болсун деп андан айтадыла. Аллахны ахшылыгындан, къабарты жууукъларыбыз...

— Бизни амалтын деп бир хатагъа тюшмеге эдиле... Ауур жюкбюз!

Ол арада Харун:

— Огъесе, къалыпмы къалайым? Кесими кеси ыразылыгъым бла берсем, немец манга не этерикди! Къуллукъ этерме алагъа да... Айырылмазгъа амал барды, Аминат?

— Харун, санга ётюрюк жарашмайды, — деди Аминат къысха. — Кесинги сакъла, биз буйрукъдан озмабыз. Хош кёллюлюк этер деп кьоркъа эсенг — кьоркъма. Ёлмезлик ким барды, — аман жыныбыз ючюн дунялыкъны сайламабыз. Къыз да ёсер... аллах айтса... —

Сора Харунну башына тыякъ бла ургъанча:— Жабраил а барамыды сени бла?

Харун иги кесек тынгылады.

— Биз аны мында къоябыз... тасхачыгъа... Ол немец-лилеге ишлерикди. Алай сен анга шекли болма. Алгъын къалай эсенг — алай.

— Э жаш, аны бичакъ аузуна салып къалай кетесиз да? Аллахакъына, башын отха салгъансыз.

— Бюгюн хар эр кишини борчу барды, Аминат,— деди Харун ауур кючсюнюп. — Жабраилге тюшгени олду.— Бир кесек туруп:— Кеси сайлагъанды.

— Охо да, биле болурсуз...

— Аминат! — Харун, бир тюрлю секирип турду, Аминатны аллына бир тюрлю келди — тюз да сабий жашчыкъча, жунчугъанын, кёлюне келгенин хорлаялмай булжуду.— Аминат...

— Ай, хомух! — деди Аминат, тюз да кеси Жабраилге айтханча.— Биз Къабартыда болсакъ да, юйде боллукъбуз; Бирслары саудан, бизге не къыйынлыкъ! Сен эшикдесе, аллах жолунгу къурасын.

Тышындан ол такъыйкъада сёлешдиле.

— Харун, чыгъамыса?

Харунну акъылы Аминатны ашырып, тюзю, юйюрюн Афаргъа аманат этип, ажымсыз болуп чыгъаргъа эди. Энди адамла келип къалгъанда аны да эталмады: кёчюу бла байламлы ол колхоз мюлкню оноун этерге керек эди.

— Тебирегиз! — деди таукел. Жукълап тургъан кызычыгъыны къатына барып сюелди, къаты къоллары бла бетчигин сылады.

Аминат, биягъында жууургъаннга, жастыкъгъача, Харунну жол артмагъына болду. Аны кеси алып чыкъды. Харун аны къанжыгъасына жарашдыргъынчы къолун артмакъдан айырмады.

Харун атха мингенде, эрине аз да сездирмей, ол аны бутун ёзеннгиси къатыш къучакълады. «Сау кёрейим, аллах!» — деп шыбырдады.

— Хайт де, келин! — деп эшитди ол орамдан.

Харунну аты, арбаз ташындан кючден айырыла, тепчиди. Экинчи такъыйкъада Харун алайда жокъ эди. Аминат танг къарангысын къучакълап тура эди.

Кёп турмай Афарны «хож-хож» деп, арба бла келгенин эшитди.

Андан туюгел сагыат да озмай, Жамауат элде тохтап турган аскерле кетип башладыла. Халыу, юйюнде турган солдатланы, бир жууукъ адамларын ашыргъанча, жолгъа дери биргелерине чыгып, кёлю тола, ашырды. Алай а, кеси ашырса да, кетип барганлагъа алгъыш эте, жол юсюнде къалса да, Мухтар ала бла кёп булжумазын суйюп, аны юйде тыяргъа кюрешди. Башир жукълап эди да, андан къайгысыз болду — ишни этерик ол эди. Мухтар да, ана кёлюн сакълап, юйде тохтаялмады; тизгинге туруп, тынгылауукъ тийгенлей, тауушсуз, сёзсюз барган аскерлени эл аягына дери ашырды. Жамауат элни аягы уа — юч аууз бирге кёшулган уллу ёзен адамдан, арбадан, атла жегилген топладан, машиналадан толу эди,— тюз да аллы тыйылган уллу суу! Мындан, Мухтар олтурган тёшден къарап, ол сууну огъурсуз-суху толкунлары туура кёрюнедиле. Сентябрьны жукъа-саргъыл сериуонюнде ол толкунла энди баш къуса башлагъан будай сабанча, бир ары, бир бери сюрюшедиле; уллу, деменгили ырхы, сюрюшюу — толкунлануу халында, тохтамай алгъа барады.

Энди мудах саламлашыуун бошاپ, юйге къайтыр акъылда, Мухтар жеринден кётюрюлдю. Ол сагыатда Акъ къаяла башындан къара самолётла учуп чыкъдыла да, тюз да ол деменгили ырхыны юсюне келип башладыла. Аланы кёрюнюулери бла тенг, анда, башында Къарауул сыртда зенит топла атылдыла. Кёкню бла жерни ортасында жалан да топла улуу бла айрыпланланы ачы гюрюлдеулеринден сора жукъ къалмады. Мухтар, кьоркьуу сезиминдеми, сейирсиниу-сангырау болуу чагъындамы,— жерге къаплана, кёзлерин къысды. Айрыпланла энди тюз да аны аркъасында учхан кибикдиле,— ёлтюрюр, чачар ючюн угъай, хыликгя этер ючюн, аны бла безирер ючюн учадыла алай. Ол абызыраудан эс таба, Мухтар, толкун ырхыны юсюнден къарады. Жер, топракъ, адам, таш, ат — бары къатышып эди; ёрге, кёкге бары да къатыш тютюн болуп суууруладыла. Айрыпланла уа, улуп-сынсып, кёкюреклерин, энди сайгъа айланган, аны себепли толкуну болмаган ырхыгъа уруп, ёрге кёююн айланып учадыла. Мухтар аны кёзлерин ачхан арада кёреди, къысхан кезиуонде уа атылыуладан жер къалтырагъанын эшитеди; хауаны тютюн, жау, къан,

адам эт къатыш ийиси бурнуна урады. Къара самолётла, этер ишлерин этип, артха кетгенден сора, анда бир бирлерине жууукълашып, бурунларындан ийисгешген итле кибики, ийисгешип, дагыда, биягыча, энишге ёшюн уруп, къайырылып учадыла да, ёрге кетедиле. «Къалай безирейдиле, `къалай ойнайдыла!» — деп сынсыды Мухтарны жюреги; къоллары бла сууукъ къыртишни тырнай къалды. Артдаракъ, сангыраулугъундан, абызырауундан да къутула, къуйругъундан олтурду, билеклерин тогъай этип, тобукъларына кийдирип. Энди аны жюрегин кёрюп болмаулукъ бла ыйлыгызулукъ тенг ашай эдиле. Айрыпланла керти, бу къачып барыу керти, кёк бла жерни арасында Къызыл аскерни къаны тёгюлгени да, жалан совет жери кюйгени да керти болуп, эндиге дери анга айтыла келген сёзле бары да ётюрюк, кёзбау, текота болуп, бу къатышхан дунияда кеси жангыз къалгъанча кёрюндю. Ол такъыйкъада аны жюрегинде кёрюп болмаулукъ кесине да, айрыпланла Акъ къаядан ары аугъандан сора къымылдай-къозгъала башлап, алгъа жангы кюч бла ургъан деменгили ырхыгъа да, анга анча жылны ичинде жалгъан сёзлени айтып тургъанлагъа да бир кибики къызыу жанды. Энди жашны жюрегинде арсарлыкъ, къоркъуу дегенча, келир заманны умуту, ата-ана ыразылыгы, тенг, къарындаш билеклиги кибики, адамны толу жашауун къургъан илишанла бары да жангыз бир затны — душманнга кёрюп болмаулукъну ауанасында къалдыла. Жокъ эди андан къыйматлы зат — ол кёрюп болмаудан! Аны ачыкълыгы, жууукълугъу, жютюлюгю жюрегинде дерт байрагъын кётюрюп, «Сен адамса!» деген тауушлукъ сёзню эшитдиргенлей турады! Аны бла байламлы, Мухтарны эндиге дери сынагъан жашауу, этген умутлары, лётчик болуу, авиаконструктор болуу, ингилиз тилин билрге дегени, дагыда тогъуз жыл школда эшитгени, тогъуз жыл китаплада окъугъаны, тогъуз жыл кинолада кёргени, пионер, комсомол жыйылыулада эшитгени — бары бирге бетден бетге сюелип, бюгюн, бу такъыйкъада сынагъан, сезген, тюшюннген кертиликни аллына келгенде, болмагъанча онгсуз, зизе, экили кёрюндюле. Онгсуз, зизе, экили — не, ала, анча жылны ичинде аны алдап, уллу, ажымлы не да ачы, адепсиз жашауну букъдуруп, кёргюзтмей, аны уллу къыралыны къарыусузлугъун андан жашырып тургъанча кёрюндюле. Ол сезим аны

чархын саулай бийлеп кьойгъанда, ол бютюн да абызырады, алданыу азабын сынады. «Къыралны къарыусулугъун заманында манга, мени кибик минг-минг комсомолчулагъа айтмай, жалан да игибиз, къарыулубуз деп тургъан эселе, сора бизге ышанмагъандыла,— деп бичди ол.— Къарыусуз да болмай, сынау кюнде Мухтар кибиклеге баз болургъа дурус кёре келген эселе уа, хорланыу азабы бизге былай терк нек келди?

Угъай, кёкюрегин чачып кьояргъа жетген, энди уа юйрей баргъан сорууну Мухтар кеси аллына айыраллыкъ туююл эди. Анга келген соруула алдаулу-хыйла соруула эдиле; Мухтар алагъа этген жууапла уа тынгылы, керти, ахырына дери сезим отунда бишип айтылгъан жууапла туююл. Эки къаяны арасындача, эки уллу дуняны арасында къалып, ол дагъыда иги кесек турду. Кетип баргъан аскер энди тардан чыкьгъанды. Атышыу да тохтап, таула эс жыя, чыпчыкъ жуууолдеулерин эшитип башлагъандыла. Саргъылдым-кьонгур сериуюн энди къан, эт ийис этмей, жерк ийис этеди. Хар зат жеринде эди: жарала, армаулукулъла да, булутла, эртденлик жолла да. Анда, хар зат жеринде кьадарда, Мухтарны бу уллу дуняда жангыз кьалгъаны ётюрюк эди.

Ол кьууанчны сезиую бла тенг, Жабраил Локъмановични юйде болгъаны Мухтарны эсине тюшдю. Бош эди кёлсюзлюк. Аны устазы, дуня тарыхын алай иги билген, классланы шум-шумалакъ этип тынгылатыучу Жабраил Локъманович, аны суюген устазы болуп кьалмай, тукъумда этиллик хар жууаплы иште биринчи эм ахыр сёзню айтырыкъ, алай бла тукъумда мурдор кьабыргъаланы бирикдирип тургъан мюйюш таш эди. Мухтар, анга тюбемей, бу уллу армаулукулъдан кьутуллукъ туююл эди.

Кюн кьушлукъ кезиу болгъанды. Бузулургъа ушайды,— деди Мухтар кёкге къарап. Алай хауа кьургъакъ эди. Ауур булутла, къарала-бозара, ёрге-энишге чапсала да, алыкъа кюзню кёпчек урлатырма деген кьоркьууу жокъду.

Мухтар жюрюшюне кьошду. Домсовет аллына жете, ол кёчюу-къачыу кьууумну кёрдю. Жерленген атла, ат арбала, машинала... Уллу юйден темир ящиклени чыгъарып, арбалагъа саладыла. Къыстау. Ким — ары, ким — бери. Домсоветни уллу терезелери, уллу эшиклери да ачыкьдыла. Арбазда жамауат элчи беш-алты жаш шок-

лары бла сюеледиле. Мухтар таныгъан, элде кёрюне туруучу кьуллукъчула... Харун, Рахай...

Да Мухтар, алагъа къарап, мулжумады. Локъманланы юй алайдан узакъ туююл эди, ол, мангылай терезелери бла Домсоветге къарап турады.

Мухтарны да сехледен атлагъаны, Хурметни да, намаз этер кьууумда кьумгъан бла арбазгъа чыкыгъаны.

— Кюн ахшы болсун, гелля,— деди Мухтар.— Тынч турамысыз?

— Шукур аллахха! — деди Хурмет. Сора сагъайды.— Я аллах, бу халабалыкъда юйде турмай, нек айланаса былай, таным...

— Мен Жабраил Локъмановични кёрюрге керекме,— деди Мухтар, юйге кирир муратда.— Келгенди деп, амма асыры кьууаннгандан...

— Амма да аны айтып неге айланады,— деди Хурмет армау бола.— Таным, Жабраил кетди да. Къайдан табаса энди аны.

— Къайры?

— Таным, къайры баргъанын билсе уа... Аскерине, жарлы.

— Аскери къайдиет да?

— Гяуур болсун билген... Келдим, деди да келди, кетдим деди да кетди. Бизге сурагъанмы сунаса.

— Ай медет а...

— Юйде тур сен да, таным.

— Сау къал, гелля...— Сора уллу мудахлыкъ бла, тюз да жапсарыу излегенча:— Харунлары да къайры эсе да кетедиле...

Да Хурмет аны жапсармады:

— Жолла да, узакъ эселе да, тауусуладыла, балам. Тешикде жилинны арба басмаз...

Бу насихат а бютюн да ангылашыныусуз эди. Аны эшитип, Жабраил Локъмановичге тюбемегенине бютюн да ачыу этди. Тюзюн жалан да ол айтырыкъ эди Мухтаргъа, жалан да ол ачарыкъ эди жолну! Энди, алай болмагъанда, ол кертиси да, жангызсырады. Устазгъа тюбериги бла байламлы кьуралгъан уллу кесаматлары оюлуп, анда эл аягъында сынагъан сезим ёксюзлюгюн жангыдан сынады.

Энди Домсоветни къагъыт мюлкюн арбалагъа жюк-леп бошагъан болур эдиле,— къагъыт кысымланы, темир ящиклени юслерине олтуруп, бир бирлери уа атла-

гъа минип, энишге айландыла. Жол узакъданмы, душман ызларындан къысха болгъанданмы,— ала бек муштухул эдиле.

Да ала муштухул болсала да, Мухтарны энди жангыз амалы къалгъан эди: Харуннга тюбеп, бир зат сорургъа. Тюбемесе, андан артха Мухтар соруулары бла бетден бетге жангыз къала эди.

Уялса да, не айтырын ачыкъ билмесе да, Мухтар, Харунну ызындан чабып жетип, атны жүгенинден тутуп тохтады. Харун, аны таный, къулакъ салды.

— Биз а... биз не боллукъбуз, Харун?

— Хайт дегиз... андан сора не...

— Аны мен кесим да билеме,— деп Мухтар сухуракъ, тап, осбарыракъ окъуна айтды.— Не бла хайт дерикбиз? Кимге хайт дерикбиз? Хар ким кеси билгенчамы?— Мухтар, терен солуп, талакъ солуу этгенин тыяргъа кюрешди.— Огъесе... Кертисин нек айтмайсыз бизге! Къаяданмы секирликбиз... ахыр хорланнган эсек...

Харун, бу жашчыкъны, эшитсе, низамсызлыгъын эшитиучю эди. Халыу иш тюбеп, анга сорса да: «Къой-къой, ала адам болурла деймисиз?» — деп къояр эди. Энди уа ат юсюнде сейирге къалып, аны осбар селешгенине аз да къозумай, айтырыгъы жокъдан угъай,— кеп эди Харунну элли жашлагъа айтырыгъы,— тауда быллай жашла ёсгенине къууаннгандан, ала энди Ата журт, Совет власть деген затла бла сатыу этмезликлерин ангылагъандан, къуралыр, ёсер чакъларында уа былай къыйынлыкъгъа тюшюп къалгъанларына келю толгъандан...

— Да, жигит, хорланыу, хорлау да адамны къолундады... Хорланыргъа суйген — хорланыр, хар замандача. Хорланмазгъа суйген а...— Бусагъатда Харун насихат келлю туююл эди. Жашны кезлери алай жут жана эдиле, тезюмсюзлюк алай ашыкъдыра эди,— анга жалан да куюсюз кертилик керек эди, не — къолуна бир иги автомат — къаяда бир ышыкъ жерге тохта да, эталгъанынгы эт деп. Аны орнуна насихат этгенине Харун армау да болду.— Да комсомолну жашырын комитети болур районда...— Сора энишге ийилип, акъырын айтды:— Сен Ачахматха тюбечи, иги жаш кибик, Ачахматха тюбе. Кишиге билдирмей тюбе... — Бир ненча такыйкъагъа ала экиси да келлери толгъанча, жукъ айталмай турдула. Сора Харун аны имбашына къолун салып, бек терен сезим бла:— Эшитирсе... Мен билген — биз бирге болуп

да, башха-башха да, кюреширге керекбиз! — Къошду:— Биз халкълай жалан да кюрешсек къаллыкъбыз, Мухтарчыкъ! Бизге бусагъатда андан уллу кюреш жокъду, жаным... Ачахматны айтханын этигиз. Айтханын этигиз, кесине сакъ болугъуз...

Энди ол Домсовет аллында бийик буруугъа тыянып тура эди. Кесин таныгъанлы хар уллу иш, хар уллу байрам этилиучю таш юнню аллына. Ол тюплю-башлы акъ юнню кенг, жарыкъ отоуларында районну алгъа элтиуню, жангы жашау къурауну оноулары этилиучю эди. Чиммакъ сюртюлген къабыргъаларында партияны бачамаларыны, папанинчилени, къызыл командирлени суратлары тагъылып туруучу эдиле. Аны аллында уллу жыйылыула, тойла, оюнла болуучу майданда уа:

Жашасын Къызыл Армия,
Къурчдан ишленген къалабыз, —

деп аз жырламагъандыла.

Энди уа Домсоветни эшиклери кенгнге ачылып къалгъандыла.

Ол бек алгъа «ВЛКСМ-ни район комитети» деген уллу жазыуу болгъан эшикни ачды. Ачса да, мында хар зат ол комсомолгъа кирген кюндеча туююл эди. Ол кюн мюйюште тургъан къызыл байракъны, къабыргъада Ленинни суратын алып кетгендиле. Къабыргъала да туююл эдиле жарыкъ, мутхуз эдиле, сагъышлы. Уллу стол, жашил ысхарланы тюбюнде къайгъы, шургу болуп турады. Шкафны да эшиклери ачылгъанлай къалгъандыла. Ичинде кёп китап. Мухтар, татлы тенглерин кёргенча, алагъа жаң атды. Хар китапны сылап, сыйпап, алай къарай эди, да бири да туююл эди анга шагъырей. Болса да аладан бирин сайлап алды. Къалгъанларын, тап салып, шкафны эшиклерин этди. «Окъуп бошагъанлай къайтарырма». Олсагъат окъуна болгъан иш эсине тюшюп, ачыулу ышарды. «Кимге?».

Андан кинофильмле, театр оюнла, жыйылыула болуучу залгъа ётдю. Тизгин шинтиклени арасы бла шош бара эди Мухтар, хар шинтикни, сабий башын сылагъанча, сылап, ийнакълай эди. Да тынгылай эдиле шинтикле да, атылып къалгъанларына, Мухтар а анга тёзгенине ачудан, кёллери къалып, сыр-сагъышлы болуп тура эдиле.

Коридоргъа чыгып, чачылгъан къагъытланы, тюрлю-тюрлю шакъы, чот кереклени, газетлени, таш, къагъыт суратланы юслери бла ары — сабий заманындан бери хапарын эшите туруучу, кѣп жыллада айтыла келген Темирболат улу Жолайны кабинетине барады. Жолайны ол бешинчи классха барыучу заманда тутуп кетген эдиле. Анга сюд эте туруп, Мухтар, Гъейтмырза бла барып, аны кѣрген окъуна этгенди. Алай, сейири, кесин тутдуруп ийселе да, адамла аны хапарын асламысында ъхтемлик бла айтыучу эдиле: къатылыгъын, элге сакълыгъын унутмай. Энди Мухтар, элни бу насыпсыз кюнюнде ол, Темирболат улу, къаллай отоуда олтуруучусун сѣзсюз кѣрюрге керекди! Элин, жерин, кызыл революцияны аллай бир суйген ол акъылман-ъхтем адамы ишлеген жеринде бу къыйынлыкъгъа тюбеу сартындан бир изми къалыргъа керек эди.

Алай ол кабинетге эки атлам аралыкъда, ол, терезеден къарап, Домсоветге чабып келген адамланы кѣрдю. Алгъа, сезиминде, артха туракъларгъа, сейирге къараргъа деп болду. Да бир жанына да тепмей, сюелгенлей къалды.

Алгъа жетип, бери Домсовет ичине ташайгъан халкъдан тышында да, огъары жанындан, тѣбен жанындан, Ажокъадан, Четгенден да бирер, экишер болуп, къатынла, кызла, Мухтар тенгли жашла чабып келедиле. Бир юйден экеулен, ючеулен болгъанла, кабинетледен сайлаялгъанларын сайлап, эшик аллында тохтап, киши жибермейдиле. Жангызланы алгъа жеталгъаны, киралгъан кабинетинде сайлаялгъан затын сайлап, юсюне олтуруп не да эшигине аркъасын тиреп тохтайды. Тоноу юлешине эди, мюлк чачыла эди. Адамла, ъпке солуу этип, жан атып, алалгъанларын алыргъа кюрешедиле. Ким шинтик, ким стол, ким сагъат кѣтюрюп чыгъады. Уллу шкафланы экеулен-ючеулен болуп чыгъарадыла. Стол жабыуланы, чакъырыула жазылгъан кызыл къумачланы къу-чакълап къачадыла. Ырысхы чачаргъа угъай, тамашагъа къараргъа келгенле арлакълада, хуна жанларында, буруу артларында тохтап, сейирге къарайдыла. Ким мудах, ким а табалагъан кѣз бла. Бирледе тоналыуну ачыуу не малкѣзлюкге айып этиу, бирледе, тюп жыяргъа хазырлыкъгъа сейирсиниу, бирледе неге эсе да кѣл кенгдириу...

— Суу ызына къайтмай къалмаз! — деди къайсы эсе да.— Ол заманда жууап берирге тюшер.

— Да жууап берирге тюшсе уа — не жарсыу, кьай-таргъандан кѣпмю боллукъдула.

— Тейри алай. Ол мюлк а адамланы кючю бла жыйылмай, Темирболат улу юйюнден келтирип салгъан болур эди.

— Аны айтмаймыса!

— Да не айтсагъыз да, немецге кьалгъандан эсе, элге кьалсын! Тюз этедиле.

— Тейри, халкъ суймей этилген иш оюлмай кьалмайды.

— Аны уа бир да айтма, Гегра кьызы. Ким суймегени туурады,— ма чачханла ала. Биз а бластны не хатасын кѣргенбиз, суймезча? Тоба, ол болгъунчу былай акълы-кѣклю болуб а айланмаученг сен да...

Баям, кьолайлыгъа саналгъан кабинетле бошалгъан болур эдиле, энди адамла комсомол кабинетге жетдиле.

— Оу, бу уа барамталанып турады да. Жаш болгъанлай, баз болгъанчыгъын кѣремисе аны...

— Ой кет-кет ары, аны артыкъ кыйыны кирген болур бластха, аны атасыны жаны ючюн,— деди чоху ычхынып, гюлмендиси артха кетген кьатын.— Кет, жаш, бир жанына, ол шкафны бери чыгъарма кьой...

Къарт кьатын алай батыр сѣлешсе да, Мухтар таба келиб а башламады. Нѣгер кьатыны айтды:

— Кьой, Жандыра кьатыны, ол да бир ѳсюп келген жашды.

— Ёсюп келген жаш эсе уа мени намысымы этсин да, алма кьойсун,— деди Жандыра кьатыны кьамамай. Сора ариу айтды.— Кьой, аурууунгу алайым, шкаф ючюн бир бек кыйналып турабыз, ананг ѳлмеси, бизге кьой...

Мухтар, анча такыйкъаны ичинде бир зат да ангылаялмай туруп, ишни болушуна энди тюшюннгенча, терезе аллындан — шкафны кьатындан бир жанына кетип, сюелди. Олсагъат окъуна кьатынла шкафны эки жанындан алып, эшиклерин ачдыла. Аны ичинде кьалау-къалау болуп тургъан китапланы, журналланы жерге суху тѣкдюле. Сора аланы малтай, кьуру шкафны кѣтюрюп чыкъдыла.

— Қичинау кьатыны, стол аллыкъ эсенг, мында стол барды,— деп кычырды тин-тери басып, кючден атлагъан Жандыра кьатыны.— Биз стол алгъанбыз.

Мухтар Домсоветден тюз да кьачып чыкъды. Жюк кѣтюрген не бир кьауум затны ортагъа этип сюелишген

адамланы аралары бла, башын кётюрмей, артха къарамай, къуугъуннга баргъан кибик, чапханлай ёрге айланды. Ачахмат! Энди ол эди аны ахыр тыянчагъы, ишни болушун айтырыкъ ахыр тейриси! Бу халкъ акъылдан шашхан кюн, ол, не этерин билмей, жел айландыргъан тюклей, арада хайран болуп тургъанда, анга комсомол билетни берген, жол-хал, сёзюн да берирге керек эди.

Ол а, Ачахмат, арбазда тынч олтуруп, байланган бутун да узатханлай, автоматны, жау сюртюп, жыя, жарашдыра тура эди.

— Сиз а нек къачмай турасыз? — деди Мухтар салам да бермей. Аны аллында комсомолгъа кирген кюнюча жунчумай эди Мухтар.

— Халкъ къачып, менми къалгъанма? — деди Ачахмат.

— Къачмай а... Къачмагъан кёрмейме мен.

Ачахмат, жууап бермезден, автоматын жыяргъа болду.

— Домсоветни да чачадыла! — деди ол дагъыда кёлю толуп.

— Бошатханлыкълары болур? — деди Ачахмат. Автоматын, хазыр этип, бир жанына салды. Ёшюн хуржунундан портсигарын чыгъарып, тютюн къабындырды. Аны бир да жунчугъан халы жокъ эди.— Душман келе эсе, бошатыргъа керекди да. Огъесе, алагъа къалсамы иги эди?

Мухтар аны къатына жанлап олтурду.

— Ачахмат Гериевич... Чынг кертиси... Биз хорланганбызмы?

Ачахмат анга сейир этип къарады.

— Ким айтiedi аны?! Тохта, ким айтiedi аны?

— Да нек къачадыла аскер да, халкъ да?

— Не къачхан хапарды бу бююнлю! — Ачахмат, ачууланып, тютюнню терк-терк тартды.— Артха кетген къачханмы болады. Не зат окъугъанса сен школда?— Ачахмат тютюнню дагъыда тартады.— Къыралны ичинде уруш этебиз биз. Артха кетген къачханмы болады. Харунлары уа партизаннга кетгендиле. Харун да, Рахай да, Домсоветде ишлегенле барысы да.

— Сен а?

— Мен а ма, бутуму узатып турама. Жаралы этейик да, сен къаллай солдат болсанг да бир кёрейик, дегендиле да, кёрюшебиз энди!

— Жангыз адам... Жангыз адам неди ол, аскер жукъ эталмагъанда?

— Жангыз адаммыды совет халкъ! Сен жангыз эсенг билмейме, мен кесими жангызгъа санамайма. Ма бу бла мен биргебиз.— Ачахмат автоматын къолуна алды.— Айтханма мен Харуннга — элде жашланы. Ала уа? — дегенме. «Жашла жаны бла сенсе башчы»,— деди да кетди.— Ачахмат тютюнюн ичип бошاپ, къалгъанын эринлеринде ёчюлме къоюп айтды:— Биз хорларыкъбыз, Мухтар. Къоркъма сен, биз хорларыкъбыз. Энди айт жумушунгу.

— Биз не этерге керекбиз?

— Иш кесин кёргюзтюр, Мухтар, аны уа.

— Келселе уа? Мен келселе дейме?

— Келселе «саламлашырбыз». Ёзге уа?

— Ала элибизни къырып къойсала уа?

— Бизге тынчды къыргъан. Сен къаяланы таныйса, ала уа?

Анда Мухтар къушкъанат болуп:

— Мени бир ящик гранатым барды!

— Бир ящик гранатым бардымы?!

— Темир ящик бла бир! — Сора: — Мен бир жер билеме да... Гранатларым да андадыла. Сиз ма анда жарашдырыгъыз штабыгъызны. Бир жан тапса айып эт.— Мухтар андан ары Сары къаялада Байрым тешикни халпарын айтды.

Ачахмат Мухтарны эки имбашындан эки къолу бла тутду.

— Дагъыда сен: «Биз хорланганбызмы?» — деп сора. Биз къалай хорланырбыз! Нёгерлеринг бармыды?

— Угъай.

— Базынамыса? Кесинге базынамыса?

— Кесиме базаынама. Къалай этерге билмейме ансы, базынган неди.

— Ары жангыз бир нёгер элт. Элтеме десенг, жангыз бир нёгер элт. Нёгерлени артда излербиз... Сен анда тюбейсе! Сенден къутула келгенлей а мен. Бу гитче тау элде жашаулары алай тынч болмазлыгъын бир билдирейик.

— Ол къоркъуулу туююлмюдю, Ачахмат Гериевич? Бахчала ичинден?

— Къоркъуулу болур. Къоркъуусузду деп айтмайма. Уруш къоркъуусуз боламыды? Къысхасы, артда мени из-

лесенг, мен Қъазакълада боллукъма. Кече адам жатхандан сора келип, арт терезени юч кере сабыр-сабыр къакъ.

— Эсен тюбешейик, — деди Мухтар кетер кёллю болуп.

— Билесе да — мен жокъма. Мени сагъынмайса бир жерде да, бир нёгеринге да... Да, не айтыр кереклиси барды, сен аллай бирни билмеген жаш болсанг... Мен тилерик, сакъ бол, къарындашчыгъым. Чёрчеклик бизни нёгерибиз туююлдю. Сакълыкъ бла усталыкъ — ма бизни сауутубуз бусагъатда.

Алай эди, юйню иеси юйню ишлеген халкъ кеси болмай, тышындан келген эсирик душман боллукъ туююл эди. Анга кёре уа, ол, Ачахматха тюбеп, сау къадарында дерт алыргъа ийнаныуу чынтды эр киши ийнаныу болгъанын кёрдю. Энди ол иш аны къолундан келлигин кёргюзтюрге керек эди.

Халыуну эки жашы эки жолоучулукъдан — бири Мухтар, ангылау-кёрюу сагъатына тюбеп, эр киши жууап-лылыкъны не да кеси жерини жашы болууну биринчи дерсин алып — энишгеден, бири Башир, жукълап къалып, солдат шуёхлары ашырмай, артда уа Алмалыгъа тайын кютерге барып — ёргеден, — тенг келдиле.

* * *

Мухтар Жабраил Локъмановичге тюберге келип, аны тапмай, гелля уа, нек айланаса деп, анга тырман эте тургъанда, эртден бла ол кёрген ёзеннге жетерге бир къычырым къалып, тар ичинде уллу жол бла эки бегеуюл тутмакъланы сюрюп келе эдиле. Кёп туююл эдиле тутмакъла — бир жыйырма болур эдиле, — тюрме кёчюрюлюп, была уа артда къалгъанлары болуп, энди быланы да уруш жетмезлик жергеми элте эдиле, огъесе — ишлетиргеми, — не эсе да сюрюп бара эдиле. Жол кесилгинчи къутулургъа деп, бегеуюлле бирде чапдыргъан да этедиле аланы, къыстау сюредиле. Жолну бир жаны агъач, бир жаны — нартюх бахчала, аны себепли, белгилиди, бегеуюлле къоркъуусуз туююлдюле.

Алайлай Акъ къая жанындан ауур бомбардировщикле энтда учуп чыкъдыла да, тар аллы ёзен таба айландыла. Биягъыла жангыдан келе эселе да алай эди. Аскер а жокъду, узайгъанды. Черекни уллу кёпюрюн да чачдырып узайгъанды аскер.

Самолётла аскерни тапмагъан ачыуларынданмы, жюклерни ауурданмы,— оу-шау этедиле. Тутмакъланы сюрюп келген бегеуюлле аланы оу-шаулары ючюн къайгъырлыкъ болмаз эдиле, алай бирде ала тюз да жолну юсюне учдула. «Жатыгъыз!»—деп къычырдыла бегеуюлле бирден. Тутмакъла жол жанларына чартлашып, жерге къапланышдыла. Бирлери уа — алаша бойлу, арыкъсуу-къатангы адам — бахчагъа секирди. Бегеуюл сакъ адам болур эди,— топла атылгъанларына да къарамай, «Стой!» — деп, атхан да эте, аны ызындан болду. Алай къачханны къайтыр акъылы жокъ эди. Жаралы айыулай, бахчаны шыхар-шухур этдирип, нартюх жибеклени букъуларындан солууу тыйыла, жыгъыла-къоба, къачып, нартюх бахчадан агъачха къутулду.

Мухтар Жабраил Локъмановичледен къайтып, Харуннга тюбеп, Домсоветни чачылгъанын да кёрюп, Ачакматха келгенде, къачхынчы Жамауат элни чегет жанында сыртха жетип, алайдан къол аяздача кёрюннген элге къарап олтура эди.

Кёп дерти бар эди аны бу элге, кёпле къыйнагъан эдиле жюрегин. Энди кезиу аныкъы эди.

— Тутулгъан тынч эсе, сиз да бир кёрюгюз,— деди ол.

XVI

Ауур шошлукъ. Халыу, тапчан юсюнде олтуруп, Баширни чепкен кёлегине жамау салады. Мухтар, жыйгъычха тыянып, къургъакъ гыржынны сагъышлы чайнайды. Аны эси ашагъанында туююлдю. Санлап бирде къапханы да, жыякъ айландыргъаны да кеслери алларына болгъан ишледиле. Башир кеси тюз да босагъагъа олтурупду,— Мухтарны бар тасхаларын билген сунуучу, бек уллу тасхасын билмеген Башир. Халыуну къоллары кёлек жамайдыла,— шургусуз ол да туююлдю: аны акъылына келген затла керти болгъандан аллах сакъласын! Мухтар гыржын ашагъанча кёрюнеди; Башир тамата къарындашыны сейирине къарайды: анга юйюрню къадары бусагъатда Мухтарны аузундан чыгъарыкъ биринчи сёз бла байламлы кибикди.

— Баширчик, тайынг не хапар айтады — Мухтар, гыржын къыйырын чайнап бошап, аны къатына келеди, тюз да аллына чёгеди.

— Тай хапар айтыучу болур!

— Кишнемеймиди? — Мухтар аны чачын ууумалайды.

— Кишнемез! — Башир къарындашыны тюз акъыллы болмагъанын эндиге дери да билиучю эди; алай энди, бу къаугъалы кюнде, адамла не этерге билмей, бушуубушман болуп тургъанда, ол алай болмачы затланы соргъаны аны таза да сер болгъанын кѳргюзтмеймеди! Анга уа ышан да тур, тамата къарындашым деп.— Айтчы сен, аны къой да, фашистле къаллайладыла?

— А, аламы? — Мухтар аны эки билегинден тутду,— къучакъларгъа тебирегенча. — Да келселе кѳрюрбюз, Баширчик...

— Ала бизни къырып къойсала уа?

— Къоркъма, Башир.

— Кесиме къоркъа болурма мен а былай! Мен аммакама къоркъама.

Мухтар ол сагъатда башын Баширни кѳкюрегине тиреди. Ахыр тыянчыгъына тирегенча не энди этер амалы къалмагъанда, кичи къарындашчыгъыны жюрек урууун эшитип къалыргъа суйгенча. Сора ол формасында аны кѳтюрюп алып, кѳкюрегине къаты къысды.

— Жибер! — деди Башир, Мухтарны алай уллу, кесини уа гитче болгъанына ачыусунуп.

— Къурманынг болайым, аллах! — деди Халыу, жашыртын соруууна жууап энди тапханча.— Жарлы бала лагъа жазыкъсын! — деп къошду.

— Сюемисе, тайынг къаллай ат боллугъун айтайым,— деди Мухтар.

— Кел! — деди Башир: аны бар терсликлерин да кечгенча, жарыды. Мухтар, бал туз гырт бла сыйлап, тайны кесине шагъырей этди. Сѳзсюз ариу тай эди ол, чапхыч ат боллукъ эди — чаришде бир да оздурлукъ туююлдю,— Мухтар аны айта келгенде, Башир кесин уллу чаришледе кѳрдю,— ол сарыжалкъаны юсюнде имбашы бла сѳдегей энишге къызыл лента салынып, анга къарс ургъан уллу халкъны аллы бла бара эди.

— Башир, сен тюз бусагъатчыкъда уллу жаш болуп къалсанг, сѳз ючюн, мени тенгли, не этеренг? Гранатларынг иш да болсала?

— Гранатларым иш да болсаламы? Тюз да Ёзбекни гранатыча? Амма ёлмеси, Нарт тебеге чыгъып, фашистле келип тебирегенлей, мен аланы, аппаны чыпчыкъларынча, къачырырем... Сызалмазем гранатны уа...

— Да ала сени ёлтюрселе уа?

— Ёлтюрюп кьоярла былай... Мен а окопха кирсем а...

— Сен бир, ала уа минг?

— Ёлсем ёлейим да. Аланы жер кьаны этсем!

— Аммака жилияса уа...— Аны сагъышын а этмеген эди Башир,— амал тапмады.— Аммакагъа жаш къайдан чыгъарыкъды, сени ёлтюрюп кьойсала? Жилияп турур — кёзлери сокъур болгъунчу?..

— Мен а ёлмесем а. — Ол эди тюзю, ёлюрге керек туююл эди. Ол эсине тюшмей тургъанына сейир эте, Башир, душманны сыкъдырыгъа, къачырыгъа да, ёлмезге да боллугъуна кьууанды. Аны бла анасын боллукъ азапдан кьутхарыгъа болуп, Мухтаргъа бети жарый, кьарады.

— Баширчик, мени къарындашчыгъым!— Мухтар аны кьаты кьысып кьучакълады. Сора, артхаракъ тюртюп, жиберген а этмей, кёзюне тюрслеп кьарады. — Башир, сен уллу киши болгъанса энди... Мен болмасам да, аммаканы отун керекли этерик туююлсе... Сен аны айтханын этерсе да?

— Сен къайры барлыкъса бусагъатда?

Мухтар, бети кете, кёзлери тёп-тёгерек бола, сейир этди. Сабий туююл эди Башир, кьарт эди ол, кёпню кёрген, кёп билген, адамны бетине къарап, кёлюндегин окъуялгъан. Алай энди Мухтар аны терилталмазын ангылады. «Мен эр кишича сордум, сен эр кишича жууап бер», — дегенни айтып сюелди Башир.

— Да барайыммы да?

— Мени да элт!

— Экибиз да кетерге эркин туююлбюз.

— Нек?

— Аммака уа? — Сора Баширни терк бойсундурур ючюн: — Сен болмасанг, мен да кеталлыкъ туююл эдим. Ким бла къаллыкъдыла аппа да, аммака да? — Башир амалсыз болгъанда: — Ма сенсе мени тыянчыгъым! Сен сау ёссенг, аммаканы тутарыкъса... — Сора Мухтарны кёзлери топпа-толу болуп, Баширни ёхтемлик бийлеп, — экиси да иги кесек мычыдыла. — Санга базынмасам а...

— Мухтар, санга бюгюн не болгъанды?

— Кел, юйге барайыкъ.

— Ары уа? Мен барлыкъ болурма!

— Сен бар юйге, Башир. Мен ары барлыкъма. Хакимлагъа кетгенди деп кьой.

— Насыплы! — Башир жумдурукъчугъу бла къарындашыны къабыргъасындан тюртюп, аны аякъ бурнундан мангылайына дери къарады. — Къаллай бирсе! — Мухтар аны «сени орнунгда мен болсам эди» дегенча ангылады. Алай Баширге жууап керек туйюл эди: ол Мухтарны жолу, къууаныуу, бусагъатда этерик бек магъаналы атламы бла бетден бетге бирге къоюп, юйге кетди.

Артада, ким биледи, ол санаялмазлыкъ жылладан сорамы, огъесе бир ненча такъыйкъаданмы, — Мухтар, алай ачыкъ, кичи къарындашчыгъы Башир бла угъай, кеси кеси бла не аны кюрешге чакъыргъан ауаз бла селешгенча болду. Да энди арсарлыкъ жокъ эди, ол керилген эди, урмай кьойса, таза да ётсюзлюк боллукъ эди.

Ол сезим бла байламлы, Мухтар бу атламы бош этмегенин ангылады. Къадамы эсе да, аллахы эсе да, — аны уллу, жууаплы, ахыргъа къалгъанда, адамлыгъын сынарыкъ эр киши жумушха хазырлай эдиле: ол кесин кёрюрге керекди, — жашаргъа керек эсе! Айтылгъан ата сёзге бош тынгыламагъан эсе! Жериме кертичи болурма деп бош айтмагъан эсе! Сюйген, базынган аскерини артха кетиюуне ол жалгъан кюймеген эсе! Башына бёрк кийген хар адам да суужюрек болмагъанын кёргюзтюрге боллукъ эсе! Ала бары да, сёз угъай, керти жашау эселе — ол биринчи урушун ачаргъа, кесини ётюн от аллына жууукъ элтип кёрюрге керек эди. Анда бир затха жаратгъан болса, эсе да от аны сангырау этмей, тобукъландырмай, кесине ышаныулукъну берсе — Мухтар жашаргъа, кёрюп болмауун, таза жүрегин да дунияны салма жоллары бла сакъ элте, алгъа барыргъа, ёсерге, муратларына жетерге боллукъ эди. Алай болмай, от аны артха сюрюшдюрюп, къызбайла-зыкъымла жыйынына кьошса, саны-чархы да, акъылы-сезими сурагъан ишге къуллукъ эталмай, ол жау аллында къалтыраса, анда Мухтар бла келир заманы арасында бир тюрлю байламлыкъ къалмай эди, — андан ары ала бир бирлерине керек туйюл эдиле.

Мухтарны теш арбаздан ол къамичи чыгъарды.

Тюз да ол арбаздан чыкыгъанлай ким эсе да: «Жаңгыз ёгюзден кьош болмаз», — деп кычырды. Ырыслады,

таза да анасыча. Ырысласа да, артха къарады: бир жан жокъ. Сора: «Сен, абынсанг, сермеп тутар нёгер тап!» Жарнес биягъы тюккючюнде олтурады, биягъы Шырдан бла ушакъ этеди. Кюн экиндиге айланган кезиу.

Ол, бахчала бла ётюп, Кюнлюмге чыкъды. Кюнлюмге угъай, тюз да жырны юсюне. Къайда эсе да, ким эсе да жырлайды.

Ой, тай-тай, Мисирбийге сен бар, мен бар болдула.

Ой, алай да болдула, дейди.

Мисирбийге барыргъа киши базмады.

Энди эсине тюшдю: ол жырны Чыбыкъчыланы Кесиуан жырлаучу эди. Башир туууп, анга къурманлыкъ этгенде, бизде жырлагъан эди, атака да, Къзакъ да, Хажисосман да эжиу этип. Тангнга дери жырлагъан эди. Кесиуан унутса, Хажисосман эсине тюшюрюп.

Ой, тай-тай, жангыз адам келечиге баргъан тёре болмайды.

Ай, алай да болмайды, дейди.

Беригиз жыйындан кесим сайлагъан бир нёгер, дейди.

Ой, тай-тай, мен бир нёгерге сангырау Геуюзю алырма,

Ой, алай да алырма, дейди,

Геуюз бла мен келечиге барырма, дейди...

Энди Мухтар жыргъа саулай тынгыларгъа термилди. Ол кече уа, къурманлыкъда, жалан да, Мисирбий, къатыны къаргъагъанда да тохтамай, малкъар басиятла бла жортуулгъа барып, гылан урушда, уллу аскерден Геуюз улу бла кеси къалып, дагъыда хорлатмай, сермеше тургъанлай, жукълап къалгъан эди. Андан арысын, эсе да Мисирбийге, «Чепкенини тюймеси чакълы» окъ тийип, ол Геуюзге осуят эте тургъан жерин — тюшюндеми кёрген эди, огъесе кертиси да алай болуп, Кесиуан жырлай тургъаны къулагъындамы къалгъан эди — андан артха аны айыралмагъанды. Да сорургъа уа болмачы затла чырмау бола, билирге деген тауушлукъ сезими аны жүрегинде андан бери былай жашагъаны бусагъатда, жалан да бусагъатда туура билинди.

Да Мухтар эскериулеге кетгенликге, энди ол жырны Чыбыкъчыланы Кесиуан угъай, бу уллу тау — Сырбыт жырлай эди. Ким да не, Сырбыт а биле эди жырны ахы-

рына дери, — тау кеси болгъан ишни юсюне къарап тургъан эсе да алайды.

Ой, тай-тай, киши ахшысы Къаражауланы къарт Жута,

Ой алай, да къарт Жута, дейди.

Юрх бойнунда бу жауурунга да къан уста

Ой, тай-тай, эр Бекмырза! Жауурунга да къарайыкъ,

Ой, алай да къарайыкъ, дейди

Жол чыгъа эсе, биз а жортуулгъа барайыкъ.

Ой, тай-тай, къонакълыкъ къойну жаууруну кертичи,

Ой, алай да кертичи, дейди,

Тукъум жаулукъ да жашар душман келгинчин.

Мухтар энди ол жырдан къутулургъа керек эди, — атламына къошду. Юйреннген арбазы — Байчолары. «Къайсыса?» — Байчо аны таныгъан да эте болмаз эди. Андан сора жукъ да сормады: бауну чардагъына бичен жыяды. Юйге, бир аягъы — артха, бирси аягъы — алгъа тарта алай кирди, — Хакимни нёгерге алыргъа не бек суюсе да, жүрек теренинде ол анга нёгер болуруна ий-нанмай эди. Хаким къоркъакълыкъ этерикди деп, не да башха акъылы боллукъду деп угъай, не эсе да ол ангыламагъан, кёрмеген бир таууш аны сокъурандыргъанлай тура эди. Болса да кирди.

Битеу Байчолары юйде. Ол юйде бир заманда да кёрмеучю Азинат окъуна. Ол а бир сейирлик, ариу да, уллу да. Юйде ол тургъанлай сёлеширге да къыйынды.

— Кюн ахшы болсун! — деди Мухтар.

— Кел, Мухтар, кел, — деди Азинат. Не жатып тургъан Дауус, не сюелип тургъан Лязимат угъай, Азинат. Мухтар санлап бирде кёрюучю, кёрсе да, уялгъандан, бир жанына къарап ётюучю Азинат.

Мухтар олтура турмады. Хакимни къатына барып сюелди. Олсагъат окъуна ууакъладан экиси, ючюсю да, къолгъа юйреннген къозула киби, аны тобукъларына чёргелдиле. Аланы жубата, Мухтар Дауусну аурукъсунуп тургъанын, сабийлери къайгъы-шургу болуп, тегерегине андан жыйылгъанларын ангылады. Сырбыт мында да жырлай эди.

Ой, тай-тай, жаным Бекмырза, жауурун иги хапар айтмайды,

Ой, алай да айтмайды, дейди.

Барсагъыз да, бу жортуулдан эр игиси саулай къайтмайды.

— Да мен бош келгенем, — деди Мухтар.

Хаким ашыра чыккыды.

Да айталмады Мухтар. Хаким да соралмады. «Анамы жүреги тутуп турады!» — деди аны кырамы. «Мен жангызма, — деди Мухтарны кырамы. — Жангыз ёгюзден кыош болур деймисе? Энди тубешмезге да болурбуз...»

— Хо да, Хаким! — Мухтар кыолун тенгини имбашына салды. — Дауусну кыатында бол... — Адамны анасын-дан багыалы неси барды?

Сора андан, кыол тутушмай, саламлашмай айырылды.

Энди ол Сырбытха чыгып бара эди. Тюз да жырны юсю бла баргыанча, не — жортууулгыа кетген Мисирбийни излей чыкыгыанча. Бирде уа ол жомаккыла, жортууулла дуниясы бир жары да кетмей, бу Сырбыт тауну ичине кирип кетгенча, энди уа анда жыр бла жигитликден сора бир хапар да болмай алай жашагыанча кёрюнюп, Мухтар Сырбытны эшигин ачаргыа баргыанча, сёзсюз ачарыккыча, алай кёрюндю. Бусагыатда бери, бу ёмюрлюк жерлеге душман келлигине, энди алагыа бу ёмюрлюк жерлени ёмюрлюк адамлары угыай, семенле оноу этериклерине ийнаннгандан эсе, Сырбытны жырына ийнаннган кёп да тынч эди. Дагыда, жерин семенледен кыутхарыу Сырбытны ичиндеги кыыралгыа жол тапхандан тынч туйюлдю. Ол арада, Мухтар, Сырбытны ичи керти, тышы ётюрюк болуп, кеси уа жумушха чыкыгыанлай ажашып кыалып, энди артха жол тапмай айланнганнга ушады.

Талакы солуу этгени — не, Сырбыт тегерек айланып башлады. Мухтар, аны тохтатыр муратда, киришге жабыша, аякы тиреди. Тау, ол сюелип тургыанлай тохтамазына туюшуне, кыыртышге олтурду. Сырбыт, сууу кесилген тирменча, сабыр тохтады. Тохтады да, жырын андан ары башлады:

Ой, тай-тай, кыул Геуюз Бекмырза бла кенгешди,

Ой, алай да кенгешди, дейди,

Кыаражаулагыа кыарап ол былай айтып сёлешди:

Ой, тай-тай, жаным, Жута, сен жауурунга кыарайса,

Ой, алай да кыарайса, дейди.

Кыубадейлагыа чурум туюшерин марайса.

Ой, тай-тай, марасанг да, жауурун айтып, жол кыоймабыз,

Ой, алай да кыоймабыз, дейди.

Мисирбий кыоркыа эсе, жаным, Жута, элтип аны жоймабыз.

Энди Мухтар элге къарады. Ол жаралы асланга ушай эди: аны жаралы этген уучу да, уучуну арытхан жаралы аслан да, бугъушуп, бир бирни марап турадыла. Сёзсюз таларыкъ эди аслан уучуну, алхам алдырлыкъ туююл эди. Аны билгенден, уучу да кесини къайда болгъанын асланга билдирирге суймейди.

Къан бара эди асланны санларындан, титирей эди эти, кёзлери мутхуз кёре эдиле. Да билдирмей эди къанлы уучугъа тахсасын, солууун ичине алып, тынгылап, марап тура эди. Къарыулу эди аслан ол марауунда, неден да къоркъуулу эди. Аны ырбыннга тыйгъан сунса да, кёп турмай къолгъа этип, терисин сыдырлыгъына ийнанса да, энди аны къуугъан уучу кеси ахыр да къоркъуусуз туююл эди; сайлагъанда уа, асланны болуму онглу окъунады: аны, къайсы жанына секирсе да, жолу бар эди, къуугъан а — бир жол бла — жалан да асланны юсю бла барыргъа боллукъду. Ол эришиуге къарагъанча тынгылагъандыла таула да. Къаяла, жолла да, булутла, юйле да. Жукъну да сансынмагъан жалан суу эди. Не зат ючюн да барыуун бузмагъан, шууулдауун къоймагъан.

Сёзсюз, жаралы аслан эди Жамауат эли — Сырбытдан аугъан уллу терек. Энди аны кёп бутагъы къаралгъанды. Къыркъар жетмей, кёп чапрагъы акъгъанды. Алай турады Жамауат.

Мухтар аны биринчи кере кёрюп, биринчи кере суйдю. Суйгенини къадарына жарсыгъанча, биринчи кере жарсыды. Угъай, керти ол эди — Жамауат эли; аны жюреги анда эди, — анасы андача, аппасы, акъыллы къарындашчыгъы андача... Бу дунияда андан огъурлу жер жокъ эди: Мухтар иги болса, аман болса да, айыплы, ыспаслы болса да — биринчи къууанчын кёрлюк, биринчи бедешни кёрлюк ол эди. Бар къыралладан къарыулу эди ол, бар элледен сыйлы эди. Жаны сау къадарда Мухтар аны бла кишиге бет этерик туююл эди.

Былайда Сырбыт, жырлагъанын къоюп, таурухну къара сёз бла айтды. «Бар, былайда Къаражаулану къарт Жута, «Къул Геуюз хорлады, аны Юрх сууундан кечиу излемей ётгенин кёргенлей окъуна онгсунмагъанем», — деп айтды, дейди. — Кёпню кёрген къартма, жортуул тюшген эсе эсигизге, андан къайтарыргъа кълумдан келмез. Болса да бу затны эсигизде тутугъуз, деп айтды дейди. Бу къара зортала урушха устадыла, шаш-

дыргъан бек этедиле. Къайда да кесигизге къоймагъыз, жууукъдан сиз аланы хорлаялмазсыз, — деди, дейди.

Ой тай-тай, марап атса, Басият уста.

Ой, алай да, уста, дейди.

Къолтукъгъа кирсе уа Зорт уста.

Ой, тай-тай, жаным, Геуюз, женгил туююл жергегиз,

Ой, алай да жергегиз, дейди,

Болмай эсе, Мисирбийни акътуякъ атын жерлегиз.

Топла жангыдан тюз да ол кезиуде атылып башладыла. Мухтар, бёркюн къолуна ала, жеринден турду. Турду да, дагъыда олтурду. Ха-ха, олтурду! Борбайлары къыркылып, чёгюп къалды. Биягъы «айрыкъуурукъла» учуп чыкъдыла. Нарт тёбени аллы бла бек алашаны учуп, элни башында бир кере тегерек айландыла, дагъыда, артха къайтмай, ары къабарты элlege жете кетерге дегенча, энишге учуп кетдиле. Узакъда топла энтда да атыладыла. Жер къалтырайды. Мухтар турду, жалан башлай ёрге айланды, — энди ол жерине жетерге керек эди.

Ол энтда да бир кере тохтады, элине энтда да бир кере къарады. Сакълай эди жаралы аслан. Аны къарыуу бар эди. Сырбыт а:

Ой, тай-тай, ары айлансанг, акъ атынг бла ал болгъун,

Ой, алай да ал болгъун, дейди,

Бери айлансанг а — акъ атынга кесинг сал болгъун!

Ой, тай-тай, къара чепкенинги туюмеси сайын окъ тийсин,

Ой, алай да окъ тийсин, дейди.

Акъ къапталынгы илгиги сайын къан сийсин...

Энди Мухтар, бир жары ашыгъып баргъан адамгъа угъай, тюз да ол жырдан къачып баргъаннга ушайды. Сырбытны эшигин ачаргъа дегенин да унутханды. Таулуланы чынтды къыралын анда табарыгъына ийнанганын да. Не да болсун, ол жырдан теркирек къутулургъа керек эди.

Мухтар, Чохананы аллы бла ётюп, ыраннга чыкъды. «Жюрюмеучю жолунг бла нек бараса?» Анга Мухтар: «Не жолду ол? Къысхасы — жол». Энди Сары къаягъа илтирле бла ётерге керекди. Мухтар тёрт аякъланып чы-

гъады. «Жыр тохтагъанмыды? Самолётла артха къайтып барадыла... Хайда, хайда! Ёзбек къалайда бара болур, бусагъатда?»

Кюн экиндиге жыйыша кетгенди. Мухуз кёкню тюбюнде тутуш къаяланы ауаналары хазна эсленмейди. Да кюн кеси да жокъду. Ол, эрип, булутлагъа сингип кетген кибик, бир жерде да кёрюнмейди. Кёк битеудю — бир тюрсге саргъылдым тюрсюн жюнден этилген сюзюк кийиз жайылгъанды. Тауушу келгенликге, душман алыкъа бу Сары къаяны тюбюнде, сары жоллача кёрюнмейди.

Мухтар къая тагылада Ёзбек бла кесини аякъ ызлары таныды. Аланы юслери бла жанлы да ётмегенди. Мухтарны терлегенлери барады. Къаяны тюз да ары жанында топ атылды. Мухтар, артха аууп кетерге аздан къала, къаягъа жабышды: тюз да жор сурат. Энтда да атылады. Къаяла зангырдайдыла, — деменгили болгъанлыкъгъа, жүреклерди жокъду. Мухтар, атылыулагъа юйренчек бола, жор суратны бузду. Энди къаягъа аркъасын буруп барады.

Байрым тырхык — жеринде. Хуна жеринде, гранатла да жерлеринде. Ол, аладан бирин къолуна ала, таш юсюне олтурду. Угъай, ол гранатны алырдан алгъа, олтурурдан алгъа, костюмун тешип, женглерин ёрге этди — къызыудача, не къапчыкъла кётюрлюкча. Гранатны андан сора алды, андан сора олтурду.

Ой, тай-тай. Чаурат бийче тардан энишге къарайды,

Ой, алай да къарайды, дейди.

Къарайды да, бир къарелди эслейди.

Ой, тай-тай. Мисирбийни акътуякъ аты олмуду?

Ой, алай да олмуду, дейди,

Аны юсюнде Мисирбийим жокъмуду...

Бир ауукъда танкла гюрюлдеген таууш чыкъды. Мухтар, сагъая, бойнун созуп, тырхыкдан энишге къарады. Душман келе эди; ашыгъып, кесине алай базынып келе эди, — бу дуняда аны тырнагъын ачытырыкъ къарыу жокъ кибик! Мухтар, эринлерин къаба, биринчи, экинчи танкны да ётме къойду. Аланы юслеринде солдатла олтура эдиле. Тюз да ата журтларына, юйлерине къайтып келген адамла! Хорлам келтиргенле, эркинлик не да бир уллу болушлукъ келтиргенле...

Мухтар, нек келгенин, кимге къарагъанын да унутуп,

къарап турду. Дерт — сейрсиниуге ётюр, сейрсиниу кёрюп болмауну хорлап. Бирде ол аланы кюлген тауушларын да эшитди. Мында, Жамауат элинде, адамла къалай кюлюучю эселе да, ала да алай кюле эдиле. Угъай, къанлыла туююл эдиле ала, жалдатлагъа ушамай эдиле. Жашла, кишиле... Ала туююл эдиле от топланы алдыргъанла, ол къара айрыпланланы учургъанла. Быланы атлары бла башха биреуле дуняны къатышдыра тура эдиле...

Олсагъатда танкла, ёзеннге жетип, тохтадыла. Аладан бири элни тутдуруп, атып башлады.

Къая: — Энтдадамы ишекли боласа?

Мухтар, къаягъа: — Сен мени нёгеримсе!

Жыяу аскер энди Байрым тырхыкны тюрбуне жетип келеди.

Къая: — Сен къаядаса, душман а — жерде!

Мухтар, анга: — Анам. Анамы къатында туругъа керек эдим!

Ол биринчи гранатны ачыу къызыуу бла сызды. Аны атылгъан тауушу Мухтар сунгандан эсе алгъа чыкъды. Аны эшитип, жаш батыр болду. Тобукъларына туруп, сыза кирди...

Анда, тюрбунде, не болгъаны бла иши жокъ! Атыла эселе, гранатла ишлерин этедиле. Сызып бошагъынчы къойсунла ансы! Мухтарны къадардан тилегени олду жалан!

Бир ненча гранат сызып, Мухтар кесине тынгылады. Угъай, аны чархында кёрюп болмаудан, сарыуу къайнаудан сора жукъ жокъ эди. Ол бу аскерни хатасындан атасын кёрюрге термиле эди; бу аскерни хатасындан школундан айырылгъанды; сабийлиги, умутлары, оюнлары да замансыз тохтагъандыла...

Энди душман къаяны саулай тутдуруп атады. Окъла, чуу-чуу этип, къаягъа тийгенде, Мухтарны тюз да къатындан тишелмеген тирмен ташланы ийислери чыгъады. Алай сермешу сейрликди да, аладан элгенир заман жокъду.

Гранатла тийишли жерлеринде атыладыла, деп сагъыш этди ол, ахыр гранатны сыза. Алай сагъыш этсе да, къоркъмаса да, Мухтар чий тели эди, хайыуан! Гранатларын бошагъанлай, секирип ёрге туруп, темир кюрчекни ёрге тутуп, тегерек айландырып тебиреди! Телиге, кет деп къычырыргъа къаялада тил жокъ, желде жюрек

жокъ! Душман огъу къан сууутургъа излегенде, чѣрчеклик — алтакъ нѣгер! Жортуулгъа жангыз чыкъдынг эсе, ол кеси чѣрчеклик, анга уа эслилик керек. Душман алдында серлениу — анга онг бериу!

Амма, Мухтар, уллу тѣзюмсюзлюгюнде жашлыкъ этгенликге, жазыу да жашлыкъ, женгиллик этерге эркин туйюл эди! Мухтар, окъдан угъай, къаягъа тийген топну толкъунундан жыгъылды. Жыгъылды да, ол къаш башын, бурун сыртын тешди. «Ох-ох-ох! Андан да аман болгъуенг!» — Ачыгъанын сезмей, ол артха сыпдырылды. Женги бла мангылайын сюртдю — къан, бирси женги бла бетин сюртдю — къан! Урушха къошулгъанса, Мухтар. Кѣп жашарыкъса!

Энди аны жаралары ачыта, къарангы жолда тѣрт аякъланып барады, — кечеги ууундан къайтып келген жанлыды ол. Не — алыкъа аякъ юсюне болмагъан агъач киши. Сакъал-мыйыкъ урмагъан, Жарнесден санап, тѣртюнчю тобукъ, урушха чыгъыу аллай тели жигитлик бла къаты байламлы сунган Мухтарчыкъ!

Тели жигитликми? Жигитлик акъыллы боламыды? Жигитлик — жүрекни ишиди, аны багъасы уа — акъылыны.

Мухтар, къая ичинде, къаяны ташы кибик, не — ѳзеге, — тынгылап тохтады. Энди дуня юсюнде баргъан уллу уруш ол къаяны ичинде эди. Чачылады къая, кѣкге атылады. Кюкюреу эсе да, ууалыу эсе да. Мухтарны ары-бери урады, топла тюз да аны къулагъында атыладыла, къая юсюне оюлады...

Ол, эки къолу бла да бетинден басып, кѣзлерин къаты къысды. Душманны жолун не бек сакълап тургъан эсе да, тыялгъан а этмегенине ачыуунданмы; огъесе жарлы элине бу къаяланы беклиги да болушалмагъанына кюйюпмю, — къарангылыкъны ичинде кесине андан да къарангы этерге кюреше, сыйрат кѣпюрюча тар жол, аны ахыр жолу болуп, бырын эки жанындан да бителирин, битеу болуп къалырын суйдю. Дагъыда тиледи ол къаядан — мурдарлыкъларын алай кѣп эшитген адамланы кѣргюзтмезин! Анасыны кѣз жашларын кѣргюзтмезин. Элини кюйгенин кѣргюзтмезин!

Бырынны иеси Байрым, аны тилегин къабыл этди да, ол, эки жанындан да къая бла угъай, уруш бла бегитилип, башын билеклери бла эки тобугъуна къаты басханлай къалды...

Жарнес тынгысыз болуп, тюз да ол сагъатда башлады. Шырдан бла даулаша кетип эрикдими, эсине бир башха затмы тюшдю — не болду эсе да, ол экинди эмен тюккючден секирип турду. Угъай, не эсе да бир зат аны тюрюнден ыхтырып, ол аякъ юсюне болду. Аякъ юсюне болгъандан сора, аякъ юсюне болгъанына сейир этипми, огъесе тобукъларында тыйылып тургъан къанны бут чабакъларына, балакъларына, инчиклерине бармагъа къоюпму, — башын, сакълагъан халда, энишге ийип, эки аягъын кенг салып, онг къолу бла тыягъына, сол къолу бла белине жабышып, иги кесек мычыды. «Не сендирейсе», — деди анга Шырдан. Жарнес а, баям, даулашда Шырдан аны къанын бузгъан болур эди, узакъ соза турмай «Атангы башы!» — деп къойду. Чыпчыкълары, ол Шырданнга къысха жууап бергенине къууаныпми, огъесе кеслерине эс бурдуруп муратдамы, — дуудан къарап, чююлдедиле. Энди кезиу Жарнесни эди — ол бек алгъа атлап кёрдю. «Атангы аман кёзюне жолугъайым!» — деди сора эшитдирип окъуна Шырданнга. Сёзсюз, жаны эди ол Шырданны. Да алай айтхандан ары уа ол аны хорлап, тюзюней орамгъа айланды. Сехлеге жетип тохтады. Алгъа Ёзен эл таба бурулду. — Жукъ кёрмеди, Чегетге бурулду — Чыккы къызланы ожакъдан къалын тютюн чыгъа эди, — баям, сыгын от этедиле; Жарнес Кюнлюмге бурулду, — сехлени экинди ауаналарын кёрдю. Энди ол Ажокъагъа айланама десе, ары артха бурулуп, кеслерини юйню тюз да башы бла къараргъа керек эди, — алай айлана да бир келди, — сора Шырдан, дуу башына минип, аны ызындан къарап, ышармиш эте тургъаны эсине тюрюп, баям, жарым айланыуунда тохтады. Жарым айланыуунда алай тохтап, ол келининеми, жергеми, жодгъамы, огъесе сёз болгъанын унутуп, Шырданны кесине окъунамы: «Оланла, бу халкъ къайдады?» — деп къычырды. Чыккы къызланы ожакъдан чыкыгъан къалын къара тютюн болмаса, бу элде жашауну белгисин берген бир ишан жокъ эди. «Къыяма айланып, мен кесим жангыз къалмагъа эдим мында!» Ма энди, ол шугут оюм башына келгенден сора, тынгысызлыкъ типискиге ётюр, ол артына-аллына къарамай, сехлени ача турмай, аланы юслери бла секирип ётдю, — бир жанына алынган сехледен орамгъа чыкыгъандан

сора, ол аладан секиргенине ийнана, аны Шырдан кѳрген болурму деп, артына кѳрарыгы келе, алай, асыры ѳхтемден, артына кѳрарыгы ыйлыгып, тепсегенлей, Кѳтенчиланы Хажииосманлагы дери барды. «Олан, кѳайда-сыз!» — деп сѳлешди ол жолдан. Не кѳайгысы бар эсе да, тѳгюн кѳобарып, кѳангкѳылдап айланган жохар тауукъ, чубуртон кѳартны кѳрѳп, бойнун соза, сейирге кѳалды. Кѳангкѳылдауу сагыайыу-соруу жабугы ѳтдѳ. Жарнес тыякъ бла сех агыачны кѳакъды. Жохар тауукъ «кѳорагы-ын» дегенча, узун созуп, жырлады. Ол такѳыйкыада ѳйдѳн алгы Хажииосман, ызындан Тебо чыкыдыла. «Кел, жууукъ бол, Жарнес!» — дѳди Хажииосман. Жарнес а: «Олан, Тебо, эл кѳайдады?» — деп жарсыды.

Хажииосман: — Мен Тебо тѳйѳлме, мен Хажииосман-ма.

Жарнес аз да уялсынмай: — Антсыз, башынга бу тыякыны жетдирирмен, лязим. Эл кѳайдады, дегенни айтаман мен!

Ангыча Тебо кѳатыны Ляпшу келди. Жохар тауукыну кѳатына уа кѳытай. Ляпшу: — Аппа, олтуралмаймыса, харип! — дегенде Кѳытай, тѳз да тартмасын тешип, кѳнчегин энишге бошлагыанча, кѳанатларын энишге бошлап, жохар тауукыну тѳгерегине айлана башлады. — Да кѳайдан олтураллыкыса! — деп жууап берди кеси. — Аппа, харип, не кюн келир биз хариплеге! — Ляпшуну жарсыуу барысыны да эслеринде болур эди, жукъ айталмай, энишге кѳарашып тохтадыла. Тѳз да ол сагыатда кѳытай, жохар тауукыну кѳубултуп да, терилтип да бошап, халкы кѳре, артыкылыкы этди. Эр кишиле кѳа-тыжюрекден палахха кѳаладыла, — болунган артыкы-лыкыны кѳрмеген кибик этип кѳойдула. Тиширыуну жю-реги уа — тѳзѳмсюз: — Юш, бош кѳаллыкы! — дѳди Ляпшу. Жохар тауукы кѳызыл кѳытайны кѳѳѳне ѳйрен-ген болур эди, — тауушун да чыгырмады, кѳрген тѳ-шюн эсине тѳшюре тургыанча, огыесе кѳытайны кѳарыу-лулугына, усталыгына бюсюрѳми, — кѳытай кетгенден сора да жеринден тепмей, иги кесек мычыды.

— Аллахдан аман табыгыыз — дѳди Жарнес. — Мен ныгышха барайым. Душмандан бугыуп кѳутулмазса... — Ляпшу, жохар тауукыну азабын энтда унутхан болмаз эди, — Жарнес айтханны экили эшитди.

— Да не этериксе, — деди ол. — Адам эт ала да ашай болмазла.

Алмалы жанындан топ атылган тауушла тюз да ол сагъатда эшитилдиле. Жарнес, кетип барганлай, Тебо, нек эсе да, хунагъа узалганлай, Ляпшу, кёзю кенгнге кетип, — сюелгенлей, Хажисман Жарнесге «айланма, харип» дерге аузун ачханлай — барысы да ол халларында сын болуп къалдыла, эсе да топ тауушуму, жин ачыууму — бара тургъаны — аякъ алганлай, сюелип тургъаны — сюелгенлей, сёлешеме дегенни аузун ачханлай тохтатып, къатдырып кёйдю. Замансыз кёрушуу жалан да топ экинчи кере атылганда бошланды да. Жарнес экинчи атламын этди. Тебо хунада къажыган ташны орнуна тюшюрдю; Ляпшу, кёзю кенгнге кетгенин хорлап, Тебогъа бир зат айтыргъа башлаганлай, Хажисман Жарнесни ызындан «айланма, харип!» деп кычырды, «Кел ююнге, кел!» — деди Ляпшу Тебону аллына эте. Хажисман сех агъачланы салды.

— «Антсызла, — деди ол заманда Жарнес кеси кесине. — Темирболат улу Жолай сау болса, сиз алай турмаз эдигиз, ташыуулда... — Тон туюбу бла белине узатылган кёлу ачыулу тепди, тыягъы жерге къаты-къаты тийди. Узакдан иги кёре эди Жарнес — кёк бла учуп келген отла Нарт тёбени бёксю тёппесине тийип, тёбени тютюнюн бардырдыла. Энди эсине тюшдю Жарнесни, — ол Нарт тёбеге бара эди! Шырдан айтханча, ныгышха угъай, Нарт тёбеге. Аны башына чыгып, тыягъы бла сюелирге керек эди. Энди Жаубермезланы Кыкын ёлгенли, Темирболат улу Жолай, кыйры эсе да кетип, келмей турганлы, Жамауат элни сёзюн айтырыкъ, кечию сурамай келген болса, эл кыйырына чыгып къарарыкъ Жарнес эди. — Айхай менме! — деди ол. — Манга бет этип турадыла ансын, быллай кюн... — Энди уа Жарнес кёк бла терк келген затла къалайгъа тийгенлерин да кёрмеди; не эсе да, жер тепгенде, ол, ёрге кётюрюлюп, жерине тюше, жыгъылыргъа аздан къалды. — Хайырсызла, кёремесе аланы, кюл таш атхан кибик! — Жарнес Байчоланы юнню аллы бла озуп, тую орамгъа чыкъды. Ол да Кесиуанланы юнню аллына жетгени, арбазгъа топну тийгени да тенг болду. Артда айтханларына кёре, Жарнес жыгылган эди; Кесиуанланы терезелени мияла сыныклары уа аны юсюне да чачылгандыла. Дагъыда айтханларына кёре уа, Кесиуан улу Кыйыкъ, арбазда

алай терен уру къазылгъанына къууанган окъуна этгенди. Нек дегенде, жыл сайын Батчау да арбазда картош уру къазмайса деп, этин ашай, Къыйыкъ да, жер къатыдан, къазалмай тура эди. Аллах бергенча, не бу душман Кымпыртны тилегин билип келгенча, бир топ атылгъанлай окъуна арбазда уру къазылып къалды. Кертиди, алыкъа Къыйыкъны къолу жетмей, уру — уру болдукъ туююл эди, — чунпур тюз да ногъай къазаннга ашай эди не да темирчи Орданны эбзе бёркюн ёрге айландырып салгъаннга, ансы уругъа ушамай эди. Алай — не, жерни баш къатысы кетгенди, аны тюп зыгъырын къозгъап, ёрге атхан а къыйынмеди!

Не тюрлю болса да, артда Жарнес кеси ол кюн алайчыкъда болгъан бедешли ишни эскерирге суймей эди. Ол Нарт тебеге бара эди; жолда уа аз тюрлю болмайды, адам абынып да жыгъылады, аны не тангкёрдю этериги бар эди. Барды, жетди. Нарт тебеге чыгып, душман келир жанына аркъасын угъай, кёкюрегин буруп сюелди — ишни башы ма ол эди.

Алай сюелип тургъанлай, алгъа трактилле деп бир затлагъа айтыучан эдиле — аллайла кёрдю. Ала эл башында тохтадыла да, бир къауум адам жыяулай элге кирип келдиле. Жарнес ёрге келген жол бла ала энишге кетдиле. Ол, ёрге келе туруп, арбаздада жан да жокъ эди, энди арбазла адамлы бола башладыла. Алай ол баргъанла уа кишиге да къарамай эдиле. Ёшюнлеринде да бир къысха шкоклары бла, тюзюнлей барып тура эдиле. Ма ала Батырбекланы тийреге жетдиле. Баргъан батыр этселе да, къоркъуусуз а туююлдюле, деп бичди Жарнес. Ол алайда сюелип тургъанлай, аны кёрген да этмей, жол да сурамай, озуп кетгенлерине къаны къартыкъгъа сыйынмай эди. Энди бахчала терен, къаяла жууукъ; бир оюн кёргюзтюр адам чыгып, Жарнесни жалан да ол жапсарыргъа боллукъду.

Баргъанла кёзден ташайгъынчы Жарнес къарап турду. Угъай, Жамауат элинде ётю болгъан жокъ эди. Жарнесни алай ыспассыз этип озгъанлары ючюн алагъа киши дау айтмады.

«Угъай, — деди Жарнес. — Тебе башында сюелиу иш туююлдю. Тюзюнлей алларына чыгып къалыргъа керекди».

Къыйын эди тёшге чыкъгъан, — кёп тохтагъан эди Жарнес. Энди ол, тыягъын кюрес этип, кючден энеди.

Къарыусузданмы? Ант жетсин алай айтханнга. Асылсыз эди бу келген! Къартны Нарт тѣбеде нек сюелгенин ангыламай эди. Ол асылсызлыкъны себебинден, Жарнес энишге энерге, аланы алларына кеси барыргъа тюшдю. Ол эди аны онгун алгъан, борбайларына тыяндыргъан. Ансы Жарнес тыягъына тыяныр кишимеди!

Нарт тѣбени этегинде Пошт жол бла Алмалыдан келген жол бирге къошулуп, элни орамына айланган жерде уллу таш бар эди. Ташха, Жарнес жаш заманда, Дебет тѣшюн бегитген ташды деучю эдиле. Кертиси да, ташны кѣп жеринде от къаралтханча, къара тырмыла бардыла; тюз да белинде уа юч-тѣрт кючтел суу кирирча чунгуру, — Дебет къурч къатдырыучу сууун алайгъа къуюп болгъанды. Ары, Алмалыгъа айланган жанында да тапкалары бар эди — ала бла ѳтдюребиз деп, Жамауат элни камсык жашлары жарлы эшеклеге аз къыйынлыкъ бермегендиле! Жарнес кеси да, аллах билсин ѳзге уа, отуннга бара, гырайтны Дебетни ташына аз бурмагъанды. Ала да, ол тапкала, Дебет салтасын, чѳгючюн тутуучу жер болгъандыла.

Жарнес биринчи кере кѳргенде, таш тюз ортасындан эки жарылып эди. Жарылып эди, алай айырылгъан а этмегенди. Аны да нек жарылгъаны жамауатчылагъа белгили болгъанды. Ачыгъын айтханда, жамауатчы эр кишилени асламысы, ичлеринден, Дебетни гюрбежиден къачыргъан Къарашауайдан бир таныкълары болгъанына ийнаныучу эдиле. Аны себепли нарт хапарчы, жырлай келип: «Дебет темир салтаны Къарашауайны къолуна берди, дейди, сени атанг Алауган, муну бла эки ургъанлай балтагъа ауузлукъ чыгъарыучу эди, деп айтды, дейди», — деп, сора Къарашауай, алгъа, уллу атасына бет этип, азыракъ ургъанын, артда Дебет: «Эй хомух, ур муну нартча!» дегенде, Къарашауай алай ургъанын, ургъанда уа салта — тѣшге, тѣш а — жерге киргенин, Дебетни эски гюрбежисини чырдылары къургъакъ таууш эте, гыллыулагъанларын айтханда, мыйыкъларын бирден сылап болгъандыла. Не сѳз бар эди, таш ол кюн жарылгъанына! Алай жауунла Къарашауайдан кючлю туююл эселе да, жылланы барыуларында, тѣш ташны жарылгъан жеринден къажытып, энди аны жаркъасына, сѳз ючюн, Башир тенгли жашчыкъланы аякълары кетерча этгендиле. Аз тефтер кетмегенди ары, не уа аз таракъ. Баширни уа бир иги жары къамичиси да кетген эди.

«Нарт боллукъса!» — деп кьойгъан эди Жарнес. Алай нарт болгъандан хайнух айландыргъан зауукълу эди да, Мухтар, темир ыргъакъ этип, аны къамичесин алып бергенди.

Не тюрлю болса да, Дебетни гюрбежи ташы Жамауат элни башында тура эди. Ол а Жамауатны бек бурунгулу эл болгъанына, хар не тюрлю усталыкъ да андан чыкыгъанына шагъатлыкъ этгенди. Аны себепли жамауатчыла башха элге къонакъгъа не тойгъа барсала, сёзню не сылтау бла да Дебетни гюрбежи ташындан башламай амаллары болмаз эдиле.

Гюрбежи таш бла Жарнес энип келген жерни арасы — Баширге бир чабым, Жарнесге уа, баям, эки-юч солум болур эди; тюз да ол заманда, эсе да Жарнес гюрбежи ташха жетерге юч солумлукъ жолу къалгъанда, эки уллу иш болду: биринчиси, тюз да ол кезиуде бюгюнлю кёрюнмей тургъан кюн Жарнесни кёзюне тийип къаматды да, солумаз жеринде солургъа олтуртду. Экинчиден, аны да замансыз заманда тохтатхан кюннге ачыуу келип тургъанлай, анда, сары къаяла жанында, алгъа къая къаягъа тийип чачылгъанча, ачы таууш чыкъды. Жарнес узакъдан иги кёре эди, — кёзлерин иги сюртюп, жютюлеп къарагъанда, бир тюрлю адамла, къычырыкъ-хахай этип, сары жолла бла энишге чапханларын кёрдю. «Шайтанладыла не ибилисни хыйла оюнуду», — деп бичди Жарнес. Жарнесни ангылауунда, ибилис да, шайтан да бу жерли болгъанлары себепли, душман а алагъа да душман болгъаны ючюн не тюрлю оюн да кёргюзтюрге боллукъ эдиле. Анга кёре, Жарнес энди бу жанындагъыла не этерик болурла деп къарады. Да ала да, душман болгъанлыкъгъа, адам эдиле — шайтанлагъа къажау уруш этерге амаллары жокъ! Алай болгъанлыкъгъа, олсагъат окъуна ол трактиллеге ушагъан жаман затларын ары айландырып, эсе да Сары къаяланы тутдуруп ата киришдиле. Шайтанла да къамамай эдиле, ант жетерikle. Жарнес, сейирге бисмилляхий деп бир къычырайым деп да болду, тейри, сёзню жартысын айтхан окъуна этген болур эди, — олсагъатда, шайтанла тохтасала, душманнга онг боллугъу эсине тюшюп, аузун къысды.

Да шайтанны иши шайтан эди — ала кёп бармай эрикдиле; Байрым тешикден секириуню кьойдула. Энди ала тырхыклагъа жарылгъанлагъа кирип, душманны сейирине къарайдыла. Ол а атады, къаяланы зангырда-

тады, чачдырады. Алай, не, аллах билсин ёзге уа Жарнес шайтанланы кюлгенлерин окъуна эшите болур эди. Бир ауукъдан, Байрым тешикден тютюн чыгып башлады. Ол кезиуде турду Жарнес. Байрым тешикде ёртенни ёчюлтмей эсе, иш кырты боллукъча, ашыкъды.

Энди Пошт жол бла келген аскерле да, Жарнес да Гюрбежи ташха тенг жетдиле. Бу уа бир жары да жибермез дегенча, Жарнес аркъасын ташха айландырып, тыягына кюлтугъундан тыянып, сюелди. Жарнес олсагъатда алай гырхы, алай эртдегили эди, андан-мындан келген адамгъа угъай, тюз да ол ташны жарылгъанындан чыкыгъаннга ушады. Сейирге къараргъа чыгып, энди бу аскерни уллулугъуна, огъурсузлугъуна тюшюне, артха кетсе, адам улун къоруулар адам болмай къаллыкъча, кесини уа ол сыйлы борчну алыргъа хазырлыгы болмагъандан, не этерге билмей тура эди.

Алай энтда да аскерни жол-хал сурап акылы жокъду. Жарнесни бурунгулугъун, айып этиуюн да кёрмейди ол. Барады элге — узакъ жортууулдан къайтып келгенча. Анда, тыякъгъа тыяныуну къююп, ол эки аягыны юсюне бек болду. Аскерге: «Не умут этесе, олан?» — дегенча къарады. Угъай, аскерни аны бла иши жокъ эди. Не ол аллай бир гитчечик, къарыусузчукъ эди, — анга эс буруу уллу аскерни даражасына тюз келиширик туююл эди. Аны себепли барады ол, жол-хал сурамай барады. Нек дегенде, аны тыяллыкъ да жокъ, ол кеси билмеген жол да жокъ.

Бу халны Жарнес ангыламагъанлыкъгъа, Шырдан ангылап, олсагъат окъуна Жарнесни къулагъын сасытып башлады. «Хы, турмаенг да, къуйругъунгу жерине басып! Сени уа сансынган да этмедиле!» Анда Жарнес, бютюн да гырхы бола, тыягын кётюрдю: алгъа бош алай, аланы сынаргъа, артда уа — Шырдан кюлюп башлагъанда — ойнатып окъуна тебиреди.

Бу арт жюз жарым жылда Жарнесни бек уллу жангылычы ол эди. Керек туююл эди бу арт жюз жарым жылны ичинде жюрютген тыягын алай аяусуз этерге! Ол а кётюргенни къой, олсагъатдан чабып, аланы бирини башын ууатырыкъча, къызып башлады. Бегирек алагъа угъай, Шырданнга къызгъанча, сёзюн да душман эшитмей эсе да, ол эшитсин дегенча, айтды: «Антсызла! Кёргюзтюрмен мен сизге жол-хал сурамагъанны!» — Шемшер тыякъ эди аны ыягы, артындагы — гюрбежи

таш эди! Сора нек кьоркьа эди халкьны акьылманы! Акьылман угьай, Биязуркьа гяуур айтхан керти эсе, шыйых окьунады.

Энди ол, батыр болуп, алгьа атлады. Тьякьны кен-делен тутуп ойнатды. «Антсызла! Кьоргюзтюрмен мен сизге жол-хал сурамагьанны!» Душман, буюгьун, арлакьны озуп башлагьанча кьорюндю. Да кьартны, не кьарт! — шыйыхны, сарыуу аллай бир тюз эди, душманны терслиги аллай бир ачыкь эди, — душман, буюкьмаса да, ийменмей а кьаллыкь туююл эди. Ол ийнаныу Жарнесни алгьа дагьыда бир атлатды.

Да атлады Жарнес алгьа! Атлады да, кьордю асылыкьны!

Тизгинден чыкьды бир жалдат. Шыйыхны юсюне айланды. Сермеп тьягьын алды — жанын алгьанча, ийманын алгьанча... Сора... Сора сындырды тьякьны тобугьуна салып. Ууатды! Аны санларын ууатханча, намысын ууатханча, сарыуун ууатханча. Ууатды тьякьны, элни сехлерин ууатханча, жамауатны базыныуун ууатханча! Ууатды да, атды тьякьны бир жанына — Жарнесни жашауун атханча, бу элни базыныуун атханча, кьартны жан тынчлыгьын атханча! Сермеди, кьартны сюрюшдюре, сыйырды сюдсюз, шагьатсыз, сындырды кьоркьмай, жибимей. Сора аны иесине — элни сыйлысына жукь да айтмай, харх этип кюле, жалдат жыйыннга кьошулду. Аланы кюлгенлерине кьошулду, атламларына кьошулду, зауукьларына кьошулду.

Анда Жарнес, жангыдан жаш да, кьарт да бола, жангыдан акьылман да, шашхын да бола, кюч бла артха атлады, аманны кебинден, гюрбежи ташха жетди. Тьянды ол гюрбежи ташха, кьарыусуз кезлерин тылпыу баса, тьякь сыныкьлагьа кьарады. Алайда жата эдиле аны умутлары, аны кьарт сунуп, шашхын сунуп, бу арт эки жылда Жамауат андан жашырып тургьан кюйсюзлюк! Туююл эди ол шашхын, акьылман да. Кеп жашагьан эди, — ол эди терслиги, кеп кьрген эди, — ол эди терслиги. Не тюрюю айтсала да, халкьны жашын жокь этген душман, энди келип, аналагьа кез ауруу болмаз деп ийнана эди — ол да терслиги.

Гюрбежи ташха тьянып тура, Жарнес биринчи кере бу жашауда кеп жашап кьалгьанына, кьрмез затларын кеп кьргенине туююндю. Угьай, заманында елгенни да асылугьу уллу эди, кьрмез затын кьрмей елгенден иги

жокъ эди. Энди бу кюнню кѳргенден сора, артыкълыкъ кѳартны намысы, сакъалы бла ойнар чекге жетгенден сора ёлген кѳыйын эди.

— А-а-ха-а-а, — деди Жарнес. — Жашагъан жан не кѳрмейди! Кѳартны тыягъы сыйырылгъан заманны да кѳрдюк.

XVIII

Ачахмат, айтханыча, душман бла Батырбекланы бахчада тохтап, «саламлашды». Жау аскерле, Жарнесни кѳлюне келгенича, керти да, келген батыр этселе да, кѳоркѳуусуз болмаз эдиле, — хуналагъа кѳысылып, сагъайгъанлай, тизгин туруп келедиле. Ачахмат алда келген офицерни тутдуруп атды. Ол, кѳычырыкъ этип тѳнгерегенде, жау аскерле, буйрукъ болгъанча, жерге жатдыла. Алгъа кѳайсы жанына атаргъа билмей, кѳуршоугъа тюшюп кѳалдыкъмы деп кѳоркѳгъанча, болумсуз, андан кеслерини да сауутлары болгъанын билдирирге этгенча, тѳгерекге аз-аз атдыла.

Да Ачахмат тап орналып эди: хуна артында ташдан юй ишлегенди кесине — уллу гыйы ташладан. Бахча уа кѳалын, душман келген жол — энишгеде, келгенле кѳол аяздача кѳрюнедиле. Аны себепли Ачахмат жунчумай атады. Кѳпден — кѳп, аздан — аз ёлген тѳре эсе, аны кѳоркѳуру да жокъ. Аягъы Жамауатха жетгенлей окѳуна, душман келеди деген кѳулакъ кѳыйырына жетгенлей окѳуна сайлагъанды Батырбекланы бахчаны. Жаннга билдирмей сайлагъанды, тап Зайнафха окѳуна билдирмей. Энди уа — не, умутуна жетди. Кѳпден — кѳп, аздан — аз ёлген а тѳреди.

Энди аны кѳайсы жанында болгъанын ангылагъан душман бахчаны саулай тутдуруп атады. Жетип тургъан бахча кѳырылады, душманнга кѳажау сюелген аскерлей, уруш отну кеси кѳкюрегине айландыртып, бойсунмай, алай кѳырылады, — тюз да Ачахматха кѳалкъа болгъан аскер! Ачахматны кѳоркъа билмегени да андан кибикди. Душман да билмейди аны жангыз болгъанын. Аны себепли душман бахчагъа кирирге базынмайды. Гранатла сызады.

Ненча минут барды ол уруш, — артда мотоцикл бла бирле жетдиле. «Ай гранат а! Бир гранатым окѳуна бол-

гъа эди! Уллу чынлыладыла ала!» Болса да Ачахмат мотоциклни тутдуруп атады. Къара кийимли, билегинден тутуп, къычырыкъ этеди. Бирси офицер команда береди: аскер, тизгин болуп, автоматланы бургъанлай, бахча бла ёрге айланады. Ачахмат а экинчи атып, команда бергенни къаплайды. Анда къычырып иерге да аздан къалды Ачахмат!

Кёп палахладан къутула келген эди ол. Тап, эрикген окъуна этгенди аладан къутула. «Болду, тамамды къутулгъаным. Мындан кёп артыкълыкъ этмейим жашаугъа», — деп, алай орналгъан эди бу таш юйге. Ахыр огъуна дери сермеширге, душман огъундан ёлмей, къолгъа тюшерден болса уа, ахыр огъун кесине атаргъа! Энди Ачахматны ол сагъаты жууукълаша эди.

Хо да, ол сокъуранмайды, ажымы да жокъду. Этгенди урушун! Бирле тенгли уруш этгенди. Кёпледен эсе насыплыды — къаллай халабалыкъладан къутулгъанды! Бир мудахлыгъы — хорлам — узакъда, душман а — элде. Ариу юйдегиси, жан тенги Зайнаф... Аны къадары къалай боллугъу белгисиз... Уллу мудахлыкъ эди ол. Жаш суймекликни, буз ургъан тереклей ууалгъаны. Зайнаф, уллу кёзлерин толтуруп жиляр. Жокълар Ачахматны. Бу урушха аны айтханын этмей чыкъгъаны ючюн ёпкелер. Аны жаш суймеклиги, къаннгысыз суймеклиги...

Да уллу мудахлыкъ болса да, — дерт алмай къалыуну мудахлыгъы туюл. Дерт алмагъан болса, Ачахмат эки ёлюр эди. Эрге — дерт алмай къалыу — къатынлыкъ, башына бёрк кийсе да, ауазы тиширыулай. Угъай, угъай, сокъуранмайды Ачахмат. Иги къадар эди аны къадары — анча палахдан къутулуп, энди туугъан жеринде халкъ дертчилей жоюлады.

Жау аскер энди ол бегинген бахчаны аягъындан киргенди. Окъла аны «юйуне» тийип, ташланы ууатадыла, жаралы нартюхле, ол ташланы юслерине жыгъыладыла. Ачахматны ахыр огъу хазырды. Бармагъы сампалгъа жабышханлай турады. Алай ашыкъмайды ол уругъа кесин. «Тул къалыр Зайнаф, — дейди аны дып-дып этген жюреги. — Тул къатынны уа эти, бети болса... Аскерден сау къайтханла накъырда этерле. Уруш жолларын унутур ючюн аллай тиширыу бла безирерге сюрле. Анда бютюн да жиляр Зайнаф... Аны алай жашлай, ариулай къоюп ёлгеними кечмез... Угъай!!!» — деп хахай этди жюрек.

...Кёзлерин къаты къысханы эсиндеди. Андан сора уа шайтанлы болду да къалды. Аркъасы бла гюртюп, артында ташны артха аудурду. Алгъа автомат къалагъына тыяна, жангыз аягъы бла къачды. Артда унутду ол жарасын, сау болду да къалды кийикча. Бахчаны хунасы тик сыртны эрнинде эди да, ол кесин хунадан ары атып, тёш бла энишге тёнгереди. Душман Батырбекланы хунагъа жетгинчи, ол ырхы ашагъан терен ызгъа кетди. Аузу, бурну, къулакълары топракъдан толуп, ол ырхы ызда аякъ юсюне болду. Тёгерегине, кийик жаныуарча, къарады. Автоматла узакъ болмай атыладыла; аны башында жаргъа тийип, юсюне топуракъ да оядыла.

Ачахмат, хар ким мулхар, мешхут ата, мал орун ийис этдирген терен ызда Ажокъагъа чыгъып кетгинчи артха бир кере да къарамады. Ырхы ызны тамагъына жетип, ол, суу ашап этген терен тешикге ташайды.

Бу жол да къутулгъаннга ушай эди ол ёлюмден.

Биринчи бёлюмню ахыры

ЭКИНЧИ БЕЛЮМ

I

- Душман Жамауат элине юч кюн къарады. Ол арада, тийре-тийре болуп, жоюлгъанланы асырай эдиле. Ала ны тынчайтхынчы душман къайгъылы туююл эди Жамауат — сабийле, тиширыула, къартла, — топ атылып не гранат чачылып къырылгъанла, къачып баргъанлай жолда жоюлгъанла... Уллу сыйыты бла кирген эди душман. Алай аны кёзюнде Жамауат сыйыт этмеди. Къаугъасыз, шейит ёлюкле деп, хар затларын тынгылы этип, терен тынгылау бла жерге алай сала эдиле. Элни тынгылауу алай къаты эди, келген душманны сансынмауу аллай бир ачыкъ эди, — уллу халкъ бушууну кюнлеринде Жамауат жыйылгъан жерге жау къонакъладан киши да айланмай турду.

Андан сора уа бир чакъда эл душманны келгенин да, жашау башха тюрлю болгъанын да кёрдю. Такъгъан эдиле Домсовет башында жорлу байракъ, салгъан эдиле эл башында къалауурла; аскерлерин юй башындан юлешген эдиле — кимге экеулен, кимге тёртеулен жетгенди. Эл кёргенден, семенле аз туююл эдиле, — мажал юй болуп, ала кирмеген киши кълмады.

Кюнлени биринде уа быланы бир баямларын билир муратда, Ёрежип, Езен элде жууукъларына баргъан сылтау бла, энишге энип, ёрге уа Домсовет аллы бла келди. «Аллай батырлыкъ!» — деди Латырай аны эшитип. Таза да батыр Ёрежип айтханнга кёре. «Оррай, биррай, ор аман байракъдан сора Домсоветде бир зат да тюрренмегенди!»

— Байракъ тюрленсе, ёзге не сурайсан! — деди Биязуркъа.

— Атаммы жарры ючюн, «куда» деп сурагъан да бормады, — деди Ёрежип.

— Да сора, Ёрежип, не айтасан да? — дегенде Биязуркъа, Латырай, Ёрежипге да тѳзмей:

— Келген этген эселе да, къоркъгъан этедиле! — дегенни айтды.

Андан сора тийре тийреледе быллай лахорлагъа тынгыларгъа боллукъ эди:

— Киши жеринде ким болады солтан? Аллах бир, киши жеринде киши да болмайды солтан! (Фердауус.)

— Жаш сау айлансы, бир сакълагъанлары уа барды. (Ляпшу.)

— Тынгылагъан душман тын бузар. (Чыккы кызы.)

— Ай суф-ха-ан аллах! (Латырай.)

Ол керти эди — къолда алтынны сыйы жокъ деген. Латырай Жамауат элини алтыны эди, хар къыйын кезиуде жолун тапхан акъылманы. Кеслерин кѳп да эслиге санагъанла, жерни къалынын-жукъасын билебиз дегенле энди, бири айтханнга бири къулакъ салмай, душманны огъундан эсе, тынгылаууна бек сагъайып тургъанда, ол ишлени барын бирден тутдуруп, сабий хылисине айтханча, «Ай суф-ха-ан аллах», — деп, Латырай ишни болушун айтып къойду да, эл тынчайды. Тынчайды да, къатын хапарладан эр киши фикирлеге кѳчдю.

— Быллай жут киргенле ким кѳргенди! (Майруш.)

— Акъсыллары алай да туююдюле ансы, ол къарамашакъламы! Бир аллах, ийисгеп жюрюйдюле хужанланы, гумуланы да. Ач итле, ач итле! (Дауус.)

— Ме а нетхенме? Аллыкъдыла да, аллыкъдыла дегенме да, андан алсынла, жанларын алсынла деп, къайнагъан сары жаучугъуму элтип, сизни да аллах сыйласын, тауукъ орунубузгъа салып къойгъанма. И, аллаха къына, тюз жыйысындан билип баргъанча, барып алдыла бир къарамашакъла... Аталарыны аман кѳзлерине, мен да ыспаслы уа этмегенме. (Ляпшу.)

— Аллахха шукур, энди динибизге эркин боллукъбуз. Онгуна айлансын быланы жоллары! (Сылухан.)

Кюнлюмде уа Азинат жангы жыргъа юйрене эди. Ленин орденин, комсомол билетин, махтау грамоталарын — барын бирге тап жарашдырып, желим къагъытха чулгъап, жерге басдыргъанды. Къачаргъа керек эди Жаухаратлары бла бирге. Алай атасы жибермеди. «Къыз башынг бла элден къачыб а! Тиширугъа тийиб а! Мажю-

сюлеми болгъандыла была», — деди да къойду. Ата сёзю — къурч буруу болду да къалды. Энди уа ондурукъ къулагъына тыянып, жангы жыргъа юйренеди:

Къаядан чыкъгъан багъырбаш жилин,
Ол башын манга къайырды.
Ичине оюлсун къанлы Германия,
Мени Родинамдан айырды.

Байчону эшиги тюз да ол кюн жабылды. Ол кюн, Азинат жангы жыргъа юйрене тургъанлай, Байчону юйюне сормай-ормай тёртеулен кирди.

Аланы ючюсюн — жакъсыз семенлени Байчо танымалды. Тёртюнчюсю — аны ёз жерлеши Мачар эди. Байчо, бек алда, — сюелгенлей, Азинат, къолунда къагъыты бла — ондурукъ къулагъына тыянып, Дауус, эки билегинде эки сабийи бла, Азинатны букъдурургъа кюрешгенча, — тюз аны аллында, Хаким — Чачийни тобукъларына къысханлай, къалгъанла да, хар бири тургъан жеринде сюелип, къоркъуу-сейирсиниу къарамлары бла желгенлеге сагъайып тохтадыла. Келгенлени омакъ чынлысы, бир отуз жыл болгъан болур дерча, чырайлы жаш — тынгылагъанлай, сагъайгъан юйюрге кесаматлы къарайды; бирси, сол къолун имбашына такъгъан къара кийимли, зада къочхарлай, къансыз къарамын къайырып, къолунда узун сипи тыягъын ойната, бир затла айтады. Аны сёзюнден юйдегилени бир къаууму «артель», «ясли» дегенни ангылайдыла. Байчо «ясли» дегенлерине «сабийинг кёпдю» деген сунуп, ыразы бола да желеди. «Аллах айтса, адамсыз туюлбюз», — деген акъыл туады.

— Колхозник Байчо! — деп Мачар ол сагъатда анга жууукълашды.

Къара кийимли, Байчону хайран болуп тургъан юйюрюн сипи тыягъы бла ары-бери тюрте, тюз да чырпыда кесине жол ачып баргъанча, Азинатны къатына барды, тыягъын къызны ёшюнюне къонуп тургъан сейирлик къанатлыладан бирине тиреди, бир жаман ангылашыныусуз сёз айтды:

— Бумуду?

— Олду! — деди Мачар.

Къара кийимли, ышармиш эте, тыягъын титирей тургъан къанатлыны юсюнден кетерди, эки къолун артына алып, тегерекге-башха къарай, ары-бери барды.

— Бизни элибизде бир кесек немец аскер тохтагъан-

ды, — деп Мачар Байчога ишни болушун ангылатды. — Энди бу бизни элибизни таматасыды, аскер тил бла айтханда комендант. — Мачар жашил кийимлини кёр-гюзтдю. — Жюйсхан Ганс Шрайнер. Бу а жюйюсхан фон Гельмут. Бизде гепоуча, былада да гестапо... Кимни кылай жашагъанына кырай айланады. Энди была сабет баластха жетежакълары болмагъанла бла кюреширик туююдюле. Оллахий, анга жетежакълары болгъанланы уа... — Мачар, Азинатха кырап: — Хе-хе-хе, — деп кыойду.

Азинат бир зат да айтмады. Аны сейири: бу дуняда ол кыагъытны букъдурур жер болмай кыалгъаны эди. Ол сейирини бир такыйкыасында Мачар кёзюне кёрюндю: юсюнде узун жыртыкъ шинели, бурунлары атылгъан гетен чурукълары, гуппур, кыалтырауукъ, шытылары келе, аланы арбазда, садакыа жыя келип, сюеледи. Сора Азинат да: «Хе-хе», — деп кыойду.

— Тейри, кыызчыкъ, бир да кюлме, — деди Мачар.

Дауус, Азинатны кёзю-кыашы бла тые, артхаракъ тюртдю. Мачарга:

— Кыор болайым, Мачар, сабий кыыз не билип кюледи.

— Эгечим, харунланы, рахайланы заманында, билиучю, гельмутланы заманында билмейми кыалды дейсе? Бош кыалкыа боласа, харип. Мен не? Айтхандыла. — Сора, аны кыоюп, Байчога кыарады. — Байчо, харип, мынча ашаучунг бла сен кыалай тургъун. Была иш бла бир мадар этселе эди. Оллахий, бир айтырма.

— Ы маржа, аллахынг бла кыонагъынгма! — деп жиберди Байчо.

Гельмут, Мачарны жарсыларына эс бурмай, юйге ие кёзден кырап, сабийлени халларына тюшюнюп, сагъышларын жыйышдырды.

— Иги урлугъунг бар кёреем, таулу! — Ол сёз эки тилманчны юсю бла Байчога жетгенде, ол, алай ариу кийинген сыйдам, чырайлы адам осбар селешгенине уяларакъ болду, бёркю бла жубана, эшитмей кыалгъан сундурду. Сора, занг деп башына ургъанча:— Айып туююмюдю, аллай бир сабий тапдыргыа!

Байчону ангылауунда, адамга сабий туугъандан уллу кыууанч жокъ эди. Кыууанчны уа азындан кёбю иги. Аллах айтса, Дауус да, ол да алыкыа гым-гым кыартла

туйюл, сабий туугъаны уа — аллахны иши. Аны не чай-къарыгъы бар эди, муну адеби бар эсе?

Аны себепли Гельмутну сырсыз сорууна Байчо да сырсыз жууап этип, сабийи болгъан анда, Германда туйюл эсе айып, мында, Малкъарда ахыр да туйюлдю, дегенни айтды.

Гельмутну къанлы болгъаны бла да, сауут кюч адамны тобукъландырыгъа боллугъу бла да Байчону иши жокъду. «Анасын къатынга нек алмайды бу, ким эсе да, — деди ол ичинден. — Мен аны арбазына кирмегенме, ол мени арбазыма киргенди, дагъыда мен буюгъур-гъа керекме! Атанга голуя...»

«Биз Украинада туйюлбюз, Кавказдабыз... Аны халкъына башха кёзден къарайды фюрер... Аны закий акъылы... Не къарар кереклиси бар эди ансы... «Немецлиге ким къыйыкъ къараса да, ёлтюрюрге», — дей эди. Энди уа... Былагъа не керекди жашауда? Мачала... Жёбелеген жаныуарла... Была къоратхан гыржын да зия... Адамла угъай, къарынла ёседиле. Ах, къалай сын-сыйды мени керохум! Къызны бусагъатда алып кетсек, бу агъачха чыгып кетер, ит кючюгюн да тагъып... Жангыз кеси кетсе уа... Угъай, гатча кючюгюн элтир ючюн лохбайгъа сюек атаргъа керекме...»

— Сен бир тынч адам кёрюнесе, — деди Гельмут Байчога, — бизни ойнап сёлешгенибиз жанынга тиймесин... Сабийлеринг сау ёссюнле! Ала ючюн сен не къыйынылыкъ кёрсенг да айып туйюлдю.

— Хау, алай а, — деп, Байчо аны бу айтханын къабыл кёрдю.

— Большевикле халкъны не кюннге жетишдиргендиле! Была ачдан, жаланнгачдан къырыллыкъ эдиле.

«— Тыш адам — билмечи; мен саулукъдан сабийле ач болмаз эдиле, жаланнгач болсала да...»

Алай жангы къуллукъчу, билмечи эсе да, иймансыз болмагъанына бюсюреп, Байчо батыр болду:

— Ишни юсюнден бусагъатда окъуна айтып къоярменг, Мачар? — деди ол.

— Хо бир жерсинме да къой, — деди Мачар.

— Ол айтханынг да барды, — деди Байчо.

— Быланы суратха алдырып, газетге чыгъарыргъа керекди. — Фон Гельмут комендантха къарады. — Аталары колхозну ударниги, сабийлерини уа ачдан быдырлары кёбюп... — Алай ангылатыгъыз юйню иесине, — деди ол,

Мачаргъа да, тилманчха да тенг къарай. — Биз аманлыкъ этерге келмегенбиз бери, биз таулуланы эркин жаушаугъа чыгъарыргъа келгенбиз. Бу къоркъмасын.

Байчо бек ыразы болду.

— Герр капитан жерни жукъасын, къалынын биледи, — деди Мачар Шрайнерге.

Десе да, Мачар ыразы туююл эди кесине. Была тыякъгъа юйреннген эдиле, была — аны жерлешлери. Аны себепли Байчо бла фон Гельмут кеси угъай, аны сипи тыягъы селеширге керек эди. Бююн анга жол уста болуп чыкъгъанда кепжыллыкъ азабына келкенгди тынгылау асырагъан юлдеде тыякъ оюннга, керек болса уа автомат тауушха да къарарыгъына Мачар ийнанып эди. Кожанканы юсюнде сындыргъаны да Азинатны эсине тюшерикди да, ол отдан келек киерикди, сокъуранууунда. Дуния кезиудю, иги къыз!

Болса да фон Гельмутну аны муратын толтурур акъылы кёрюнемей эди. Угъай, Азинатны тутуллугъуна сёз да жокъ эди. Мачар аны биледи. Алай эуюл къызыны немецлиле алып кетип, къайда эсе да бирде букъдургъандан анга не хайыр? Ол кеси жетдирирге керек эди дертин, кеси кёрюрге керек эди къызыны ачы сагъатын, — Мачаргъа жалыныргъа керек эди ол.

Къамичилей тие эдиле Гельмутну ариу сёзлери аны жүрегине; толмагъан умутлары аулакда улуй эдиле, зикирсиз ёлюклей жата эдиле босагъадан тышында; аны кёрюп болмауун ачыкъ жарагъа туз сепгенлей этедиле.

— Ма бу уа Азинат, биринчи комсомол, коммунист — семен оноучудан къоркъууун элли къызгъа дерти хорлай, Мачар Азинатны къатына барды. — Бу уа не къагъытынгды, тутчу? — Сермеп алды жыр къагъытны, окъургъа болду.

— Низамсыз! — Мачаргъа сёз да, сипи тыякъ да тенг тийдиле. — Коммунистле бёлляйын этип сен! Бер къагъытны кесине, кечгинлик ал.

— Алайды, алайды, — деп жиберди Мачар сипи тыякъ ачитхан этмей, жапсаргъан этгенча.

Азинат, кёлю кенгип, кюлдю.

— Сен бизни бу юйге да бош келтиргенсе! — Гельмут, сабийле, юсюнде отун жара, балта ыздан толтургъан бийик босагъаны юсю бла эслеп атлады. — Алгъыннгы оноучуланы юлерине элт дегенме мен, эшек. Элни ашап, аны адамларын буюкъдуруп тургъанланы юлерине!

Сен а быллай тынч адамны юйюне алып келгенсе! — Ол арбаз ортасында тохтады. Балан бармагы бла мыйыкларын кыашыды. — Мал соя билемисе? — деп сорду ол аны ызындан умут бла чыгып, армау болуп турган Байчога.

— Ай таланган, — деди ол алга атлап. — Мал соя билмеген боламыды?!

— Ой мынга ишле деп кююгуз ансы, — деди Мачар.

— Аламатды! — Комендант кеси акылында бичим этди. — Тамбла комендатурага келсин, — деди сора. Грек аны Мачарга айтды. Мачар а — Байчога

— Азинатны да ала келсин. Тилманчха.

— Гитче кызыны элтирме, — деди Байчо.

— Азинатны! Азинатны! — деди фон Гельмут бети турлене.

Байчо экинчи даулашмады.

— Комендатура дегенигиз кыайдады? Узакдамыды? — деп сорду ол.

— Бу ишлеген жер комендатурады, — деп ангыланды Мачар. Сора: — Кыуанганынгы, ыразы болганынгы билдир, Байчо, хе-хе...

— Алан, сорганны айыбы жокду, аны кыалай билдирирге боллукду?

— Бюркюнгю ал, башынгы энишге ий, жарык бол.

— Тоба-тоба, Мачар, не болмаган затланы айтаса. Эр кишини жойкулланып ким кергенди! — Анга Мачар:

— Алай жойкулланырса, алай жойкулланырса да, суймей жойкулланырса.

— Тамбладан башлап, сен бизни жумушбузну этерсе, — деди Гельмут Байчога. — Бичагынгы жютю эт, балтангы хазырла. Сора: — Бюрю ууга барычумуса?

Байчо эсде болмай жарашып, Мачарга:

— Алан, энтда да сорганны айыбы жокду, не бюрю хапар айтады бу анасына тонгуз болуп тууарык? — Мачар, жаны кете:

— Аллах бла тилеймен Байчо, эслеп селеш. — Сора, онгсунмай: — Бюрю сурайды, аны тутар адам излейди. Манга биринчи сорганы: «Сизни таулада бюрюле бармыдыла?», — деп ол болганды.

— Не айтдың да?

— Да тау — агыачды да! Агыач а бюрюсюз боламыды?

— Да аллахны суйген кыулу, не этеенг да муну...
Быле болурсуз, жаным.

Мачар, Байчону жахиллигине кюлсе да, ол огъурлу шартны ичинде сакълап, таза да кёлю толуп сёлешгенча, айтды:

— Къой, жарлы Байчо, алгъыннгы кюнкюбюз кетди. Башыбызны мадарын кёрюрге керекбиз.

— Керек болмай а, таланнган, — деп Байчо энди аны бла келишди. Дагъыда, бир азгъа тыкъил болуп туруп, кёлюндегин эсине тюшюргенча, Мачаргъа тюрслеп къарады, ишекли-сагъайыу къарам бла сорду: — Алан, чоппа хакъына, бу билегингдеги акъ быстыр не белгиди? Чубургъа этек салгъанлай...

Мачар а: — Жаны саугъа жашау керекди.

Байчо башын гыллыулатып къойду. Баям, ангыламагъан эди; акъ быстыр бла жашау этиуню арасында байламлыкъны ангылаялмагъан эди. Ангыламагъан эди да, ол формалы, башын гыллыулатханлай, Мачар нёгерлерине жетгинчи сюелди.

Экинчи кюнден башлап, Байчо немец гарнизонда мал кесиучю болуп ишлеп тебиреди.

II

Душман эл ичи бла бара туруп, жамауатчыла терезелеге кийизле салып, эшик къадауларын бек этип, анга кеслерин бугъуп тургъан сундурсала да, кертисинде уа ёз адамларын жангыдан санай эдиле. Кимни къайдагъысын билип, бу арт жыллада юйдегиси — юйде, тюздегиси — тюзде не этип тургъанларын, ол угъай эсенг а, къайсы сабраннада къайсы не айтханын, къайсы къуллукъчу къайсыны къызын жумеллегенин, колхоз къурала туруп, ары ким артха, ким алгъа киргенин эсеплей эдиле. Алай эсеплей келгенде, Мачар, унутулуп туруп, элни эсине энди тюшгенча не да къайры эсе да кетгенлей, аты-чууу чыкъмай къалып, энди къайтып келгенча болду. Болду да, сенегине акъ быстыр тагъып, ол Ашут дуппургъа чыкъды, душман алайгъа жетгенде, анга къошулуп, энишге айланды.

Угъай, Жамауат эл хар затха да сейир этип бошамагъан эди. Сейирликле энди чыгъа эдиле.

Жарнес айтды:

— Сырбыт, алаша эсе да, тауду, душман, тынгылай эсе да, жауду.

Жарнесни терслиги — эртде айтылгъанны кеч эшите эди. Не, эл бирни тутса, ол бирни тутады. Ким билмей эди душманны жау болгъанын? — Мачарны билмей эдиле ансы! Къатынгадагъын таныгъан къыйын, тышындан келгенге уа — кёз жютю. Алайлыкъдан ансы, ныгъышда Мачар сагъынылса, аны сау къышлыкъгъа бошлап къойсанг да, жангыз гебенден сора сюемез деп, анча жылмы турлукъ эдиле! Айхай, бек уллу кишилик биченде сыналыгучу заманда, ол чурум да адамны бетин жойгъан бир иш эди. Да Мачар кеси, мытырлыгъын айыплы ишге санап, ныгъыш сёзюнден оюм этген адам болса — Мачар болмаз эди. Угъай, мытырлыкъ, кесине жетгенде, аны дуния малына жан атмагъаны бла байламлы эди; колхозгъа жетгенде уа — «Чыкъда алгъа барма, чырпыда артха къалма» демеймидиле! Жыйынны бир къыйырында бол, алда, артда да кёрюмме; амал болса, бирсиле туруп чапханда, олтургъанлай къал. Мачарны ол къылыгъына юйренген жамауат, аны къонгур тууарланы арасында ала тууар этмей, уллу ишде — уллу жумушха, гитче ишде гитче жумушха тийишли кёрюп, барыу-келюде да, юлюш этиу, къош этиуде да, элни бары кибик, нёгерге ала келгенди. Айхай да, чалгъыда ал шырхы жетмегенича, столда да тёр жаны жетмегенди. Сыйлыла, эл жюгюн кётюргенле тийишли жерлеринде олтуруп, элге-журтха, заманнга, къыралгъа тийишли сёзню айтсала, Мачар, аминчи болуп, анда, столну тёбен къыйырында боза аягъына къарап, сюелир эди. Анга шапалыкъ этерге тюшюп, бир чакъда отчу, суучу не масагъатчы болуп да киши кёрмегенди. Ол, чакъырылса, хазыргъа келе эди, кетсе, бирсилеча, эсирип, сёзге-чамгъа чомарт болуп, не айтдырыу, чомартлыкъ, кишилик алай тынч этилген халгъа жетип, алай кетмеучю эди. Не къадар ичсе да, аминчи болуп, не къадар сюелсе да, ол эсирмегенди. «Мачар, ант сени къурутхан, жашырын къапчыгъынг болур», — деп чам этселе, аз да жунчумай: «Айхай барды», — деп къояр эди. Бирле, аны ичирип, эсиртирге ёчешселе, Мачар ол арада оюнчакъ болууну бетин кёрюп, билип турса да, сан этмей баргъанды, ичгенди, даулашларына, хыликгя этиулерине, кюлкюлерине тынгылагъанды. Ала, ахырларына къалып, арт борчха да кирир кюннге жетгенлеринде, «Бай болугъуз, сыйлы болугъуз», — деп туруп кетип болгъанды.

Къалай-алай болса да, Мачар тынч адамгъа, эсе да

кишиге хатасы-хайыры болмагъан бир эллиге саналгъанды. Ол сунуу, бир адамны угъай, саулай элни да жангылычы эди. Нени юсюнде жангылса да, адамны неге тийгенинде жангыла келмеген Жамауат эл, Мачарны юсюнде бир да бир аман билмечилик этгенди. Амма, Мачар тынч адам да, мытыр адам да туююл эди. Тюзюн айтханда, ол аман акъыллы адам эди, ичиндегин бек уста буктура билген, битеу элине, колхозуна, хоншуларына, тап, жууугъуна-тенгине окъуна кёрюп болмауун тынгылауунда сакълагъан къуртха. Билгичлиги бар инсан Мачарны жашаууна кесаматлап къараса, мытырлыкъ аны аллах берген халы угъай, кеси къурагъан, суююп жюрютген жоругъу эди. Мытырлыкъ аны ёчу эди — элине дерти. Жамауат элни жангылычы уа андан чыкъгъанды, — Мачарны энчи кёлкъалдысы, эллик бла алып къарагъанда, бош болгъанча кёрюнгенинден.

Энди уа Мачар элини ол билмечилигин кёзюне тутду. Кёлкъалдысы бош болмагъанын, адамны къадары бла ойнау, эртде, кеч болса да, къайтарылмай къалмазлыгъын айтыргъа энди ол байтамал амал тапды. Ол а, ол байтамал амал, аны тюремелик жолундан къачырды, кюз ингиринде акъ быстыр болуп, сенегине тагъылды. Ахырында уа ол халкъ таныгъан Мачар угъай, аны танымагъан мыртазакъ болуп къалды.

* * *

Мачар жангыз жаш эди. Аны тукъуму — Хачылары, бий, ёзден тийресинде айтылмасала да, башларын тутхан, ырысхы жюрютген тукъум болгъандыла. Анга кёре уа, бийле бла ёзенгилеше, акъыл, эс бла тенг болмасала да, дёрден бла алагъа тенг болуп, элни оноуун этерге кеслерин къоша келгендиле. Алай а тюз да Мачар туугъан арбаз, ол тукъумда бирсилеге ушамай, жарлы эди, оноу-даража сурар кючу да жокъ эди. Мачар жетген жаш болуп, дуняа тюрленгенде уа, аны атасы Молай, кеси кибик жарлылагъа къошулуп, эркинлик урушуна къатышханды. Ол урушда Молайны кыйыны, тёкген къаны къаллай бир болгъанын билмесе да, Мачар, атасы какълагъан уруш хорлам бла бошалгъанын бир заманда унутмагъанды. Кертиди, «Кеслери кеслерине чапхан Хачылары», — деп, хыликгя этселе, ол, кеси ичинден, отдан кёлек киер эди, ыз а бермегенди. Аны айтханлары, Мө-

лай, отряд бла Жамауат элге келгенде, ата къарындашларына кеси биринчи чапхан эди. Айхай да, ала бай болгъанлыкъгъа, къолларына шкок алып, большевиклеге чапмагъандыла. Хачылары бир жанына да къатышыргъа суймей эдиле. Бласт къаллай да болсун, маллары бла къалсынла ансы, — аланы излегенлери ол эди. Молай айтханнга кёре уа, Жамауат элде аны ата къарындашларындан зулмучу киши болмагъанды. Башхаланы къой, ала Молайланы — кеслерини къарындашларын окъун — къууландырып тургъандыла. Аз эшек жюгю отун келтирмегенди Молай алагъа! Энди аланы юйлерин Молай биринчи болуп кюйдюргенине ким да нек айып этеди!

Не тюрлю болса да, Молайны Совет власть ючюн таза жюреги бла кюрешгенине кишини ишеклиги болмагъанды. Элни ол ийнаныуу, бир кёп ахча болуп, Мачарны хуржунуна тюшген эди да, Молай улу андан ары жашауунда ол ахча бла сатыу этерге кюреше эди. Бирде, ол ахча, жюрюген да этип, Мачар колхоз бригадир болду, къойчу кшошну таматасы да болду. Уллу насыпсызлыкъгы да, эли бла ёмюрлюк жаулугъу да башлана туруб а ол правленде ишлей эди — тюз къуллугъу не болгъанын толусунлай кеси да билмей, колхозда биринчи туююл эсе да, экинчи болгъанына уа ишекли болмай. Жамауат элде Андреев атлы колхозну алгъыннгы председатели башха — уллу къуллукъгъа кетгени бла байламлы, жангы председателни юсюнден сагъыш этиу тюз да ол заманда башланды. Мачар ол жерге кесинден тийишли адамны кёрмей эди. Аллай акъыл къуру Мачарны кесинде болмаз эди, — бир къауумла арт кезиуде анга алай илеш-жууукъ болгъанларына кёре, ала бир зат сезип эдиле, ишни болушун ачыкъ айтмасала да, къуллукъ тийресинде хал аны умутларындан узакъ туююл эди.

Ол кюнледе Мачар кеси да атасы къойгъан ахчаны кёзюне къарамай жояргъа заман жетгенин кёрюп, ёргеденишгеде да бек чомарт болду. Ариу тилли, ангылашыныусуз сёзлю да. Кесини къаласына халкъдан алгъа кеси ышанып къалып, аны бла бузду. Айхай да, заманнга, халгъа кёре, алып къарагъанда, ол айыплы иш этмей эди — алгъыннгы председателге ушаргъа кюрешеди. Ол а не кие эди? Бек ариу кёксюл бухар бёрк, кожанка, хром чурукъла. Мачарны да бёркю, кёксюл туююл эсе да, бар эди, чурукъла сатып алды. Кожанканы уа сапариш берип тикдирирге боллукъ эди, — элде, аллахны ахшы-

лыгъындан, артель. Аны бла ол сахтиян артелни кожан-кала тигиучо мастерскоюна келди.

— Иш къолай болсун! — деди Мачар, тери ийис бла тер ийис къатышхан мастерскоюда къолларын артына алып, ары-бери бара. Ол анда ишлеген къызлагъа къурлай да келмеген эди — тёрт гёренке сыйлы конфети. — Азинат, къызларынга юлеш. — Юсюнде да жаппа-жангы кожанкасы бла, баям, жыйырма жылы жетген, акъ шинли субай къыз, аны къолундан чулгъамны ала, айтды:

— Юлюшлю бол, Мачар!

Мачар, бир кезиуге: «Къоркъмагъыз, мен сизни юлюшлю этерме» дерге да, «Ат аякъ тауушуму эшитип, сескенирсиз» дерге да боллукъ эди. Алай, бир зат да айтмай, тынгылады; биринчиден; жарыкъ умуту алыкъа толмагъан эди, экинчиден, ол, жыл саны келсе да, алыкъа къатын алмагъан жаш эди; къызла, терс ангылап, аны сёзюнде менсиниуню сезерлерин суймеди.

— Да, айып этмесегиз, Азинат бла бир сёзюм бар эди, — деди ол.

— Аллах айып этмесин, — деп къызла ишлерине болдула.

«Залим бутлары барды», — деп сагъыш эте эди Мачар Азинатны ызындан бара. Жыйрыгъы узун эсе да, уллудан юсюне жарашмагъан кожанкасы агъачын артыкъ туура этмей эсе да, Азинатны жетип тургъан чархы хар жигинден башха-башха къымылдагъаны Мачарны кёп жылладан бери тишируу жылыуун излеген кёкюрегин адыргы этдирди. — «Тейри, бу тапсыз зат кёрюнмейди, иш тамам болгъанлай, жарашдырып къоярма...» — «Унаса!» — «Ха-ха-ха... Сен председатель бол да, сийдигинг тирмен айландырыр... Ким угъай дерикди... Угъай, къатыннга муну башы бла аугъан къызла да табарбыз... Не эсе да, Байчону къызы туйюлмюдю... Муну...»

— Бек ариуса, Азинат, — деди Мачар, терезе аллында сюелип. Жаз башы эди, — дуния къозгъалгъан заман.

— Не жумушунг барды, Мачар? — деди Азинат жууапха.

— Манга кожанка керекди! — деди ол.

, — Сахтиян — артелниди.

— Айхай, артелниди. Аперим! Алай... Алай биз кесибиз да тыш адам туйюлбюз... Ээ, кесинг билгенликден...

— Жаздырыгъыз да алыгъыз...

Энди кёзю къарагъанына кёрюп болмауу къошулуц,

Мачар ол кызыны бир кезиуге сюериги да, тюериги да келип, кеси кесин ангылаялмай турду.

— Артдан келликни да оюмларгъа керекди, Азинат, — деп магъаналы сѣлешди Мачар. — Мен бош адам туююлме.

— Артдан келликни оюмламасам, — деп андан да магъаналы айтды Азинат, — мен битеу цехни сахтиянын бир кюннге чачып бошарем.

— Ол да алайды... — Тюерге кызымакълыкъ ол тиширыугъа ие болургъа термилмекликни хорлай, Мачар, Азинатны аллына жууукъ келди. — Ол да алайды..., — деди ол дагъыда, тишлерин кыжылдатханын эшитдирмезге кюреше. — Алай... Да къояйым бюгюн, кызычыкъ. — Ол такъыйкъада акъылын жангы оюм жарытып, Мачар ышара башлады. Аны бир кере да жууулмагъан тишлерине жийиргениу бла къарай, Азинат:

— Биз планны толтуралмай кюрешебиз... Сиз а...

— Кел, муну къой манга, — деди ол Азинатны юсюнде кожанканы ёшюн къайырылгъанларындан тутуп. — Нохтабауунгу этерме...

— Бюгюн сатыуунг баргъан кюн туююлдю, Мачар, — деди аны аузуна чабып Азинат. — Ёзге жумушунг жокъ эсе, мен ашыкъгъан этеме.

Сора, аны жууабын да сакъламай, кабинетден чыгып кетди.

Мачар бек алгъа эки жансюегинде эки жумдурукъ этди. Жыякъ сюеклеринде тукъурла ары-бери чапдыла.

«Мен сени кызы ёхтемлигинги тюз да бу отоуда тѣкмесем, адам туююлме!» — деп ант этди ол.

Алай Мачаргъа антына ие болургъа тюшмеди. Жамауат эли, хар заманда этиучюсюча, тынгылап туруп, кѣзюне жетгенде уа, бир жанына къарап, кюлюп къойду. Ёзен, Ажокъа да, Кюнлюм, Чегет да, бирден болуп, председателге Харунну сайладыла да, Харун а Мачаргъа андан ары къуллаукъ бермезлигин айтды. Харуннга адамла керек эдиле — иш ылыгъын билген адамла! Жамауат мыр-тазакъладан эрикмегенмиди!

Мачар алай сынган эди, атасы Молайны кыйыны Жамауатда алай жюрюмеген ахча болгъан эди, — ол; не заман, не эл, не байлыкъ тешалмазлыкъ бир къара туююмчек болуп къалды. Къара туююмчек болуп къалгъандан ары уа Жамауат эл — Мачар къонушу туююл эди. Кетди да, бир ауукъда Жамауат элинден узакъ болмай

къуралгъан жау-бишлакъ заводха тамата болгъаны эшитилди. Хапарны ызындан а — кеси да къаратор ажирге минип, къап-къара кожанка да кийип, элни ичи бла ёрге-энишге озуп кёрюндю. «Ашаугъа ычхынган ды», — дей эдиле Ашуг дуппурда. Латырай а:

— Ай суфха-ан алла-ах! — деп къойду.

Да къаратор ажирге мингенден сора, къара кожанка кийгенден сора жау-бишлакъ завод Молайныкъы болмагъанын унутхан болур эди, — кеп турмай тутулгъан хапары келди. Сегизжыллыкъ тутмакъ азабындан а, кёренибизча, душман топла къутхардыла. Сора къалай табынмаз эди ол душманнга, полицай таматаны кийимин къалай киймез эди! Кийди да:

— Дуния кезиудю! — деди.

III

Мачарны жол уста этип, Байчолагъа келген семендени бири, Мачар айтханча, жюйюсхан Карл фон Гельмут — гестапochу, экинчиси оберштурмбанфюрер Ганс Шрайнер — комендант, ючюнчюсю — Грэк — тилманч эдиле.

Келгенлени бек огъурсузу, ол кюн Ачахмат билегинден жаралы этген — фон Гельмут эди. Гельмутлары XVIII ёмюрню экинчи жарымындан башлап, бавариячы баронланы арасында намыслары жюрюген тукъум эдиле. Гитлерни ауазы эшитиле башлагъан бла байламлы, анга ахча бла болушургъа деп, герман заводчула бла фабричиле къурагъан «Шуёхла кружогуна» Карлны атасы Вильгельм да къошулгъан эди. Герман рейхни ибилис минчакъларында бир инжи да болмагъан Гельмутла, Гитлер дунияны юлешгенде, кеслерине, аздан болса, Кавказ жетерине ийнангандыла. Алай Жамауат элни хапарында, Гельмутланы шугут чирчиклери, Карлны юсюнден былай толу айтылгъаны жалан аны бла байламлы туююдю. Жамауатчыла Карлны бетинде фашизмни сыфатын толусунлай кёргендиле; *огъурсузлукъдан толу гопанны аны къолундан алып, ахырына дери ичгендиле.* Огъурсузлукъну уа бир иги жаны барды: ол, бирде, терен, жукълагъан сезимни уятады; адам, аны бла бетлешип, бирде, ашап-жашап тургъандан сора да дунияда иш болгъанын ангылайды; аны жюрегине тынчлыкъсызлыкъ киреди, элине, жерине, тап, сабийлерине окъуна

бир зат бла жарасам эди деген сезим «жашаргъа!» деген сезимден эсе кючлю болуп кетеди! Анда адам артыкълыкыгъа тѣзалмай башлайды, кесини къадары кѣплени къадары бла байламлы болгъанын кѣреди... Огъурсузлукъну Гельмутну бетинде кѣрюп, къадар, бизни Байчону анга тубетип къойгъанын эскерсек, Гельмут къаллай адам болгъанын билиу бизге артыкъ туююлду. Экинчи жанындан, автор, заманы келгинчи айтыргъа суюмесе да, жамауатчыла, Гельмутну кеслери ѳлтюре турмай, бѣрюге талатханлары бош, кюн сайын тубей тургъан бир иш болмагъаны белгилиди. «Биреуге уру къазма, къазсанг да, кесинг тюшерсе», — деген насихатны кертилигин кѣргюзтеди.

Элге айланып келип, Гельмут дневнигин ачды. Анда ал кюнледен башлап окъуна адамланы тутуп башлауну тюзге санамагъанын, «Чибин, къамил толу сиркеден эсе, къашыкъда къалгъан бал жугъугъа кѣп къонады», — деген фикир тюз болгъанын жазды. Андан ары Гельмут бу уллу болмагъан тау элни кылыгыгъын жаратмагъанын айта эди. Къужур эл эди Жамауат эли. Бойсунуп сѣлешгенлерин бла къагып сѣлешгенлерин айыргъан кыйын эди. «Аллах билсин ѳзге уа была бизден эсѣ, налог агентледен бек къоркъа болур эдиле», — деди ол.

Угъай, иелери кетип, сехлери салыннган юйле болмасала, къалгъан юйлени барысында да жашау тиричилик, бир зат да тюрленмегенди дерча, алай бара эди. Суу ала эдиле, от жагъа эдиле, ийнек сауа эдиле. Бир къарт а, арбазында тынч олтуруп, чыпчыкълагъа аш ата эди. Сейирлик эди ол къарт. «Антсызла, не айланасыз! Сизден сора къартны тыягыгъын сындыргъан ким кѣргенди! Мажюсюле, таза да мажюсюле!»

Угъай, бойсуна юйреннген элге ушамай эди бу эл! Бир тюрлю къарай эди ол тѣшледен — жыгъышыргъа гѣжеф хазырлагъанлай! «Бек эртдегили халкъ болур... Тюздю фюрер! Ариулукъ керекди былагъа!»

Ол, туруп, терезе аллына келди. Кюз кечеси дунияны жаба эди. Школну бет туурасында агъач кертмеле, алмала ѳсюочю уллу сырт къарангылыкыгъа ташайып барады; энди бишип, агъа тургъан алмала бла кертмеледен толуп, кюз, кѣгет ийиси бла, терезеден къарайды. Сейир, тамаша, Карл фон Гельмут туугъан жерини хакъындан бир зат да айталлыкъ туююл эди, — жер таныргъа аны заманы болмагъанды. Аны ючюн а капитан

Карл фон Гельмут ючюнчю рейх не да мингжыллыкь Герман империя къалай туугъанын, гитлерюгендчиле айтыучу жырланы барын да санар. Жерни ариулугъу, къачы бош эдиле, национал-социалист партия башлагъан иш а ёмюрле иши!

Эскериуле фон Гельмутну бир ненча жыл артха алып кетип, ол кесин бек алгъа Вюрцбург шахарда шыйыу Килианны клисасында кёрдю. Кёлю жарыкъдан, Карл ол кюн клисагъа ышанлап къарай эди. «Романлы готиканы сейирлик юлгюсю!» — деди ол клисагъа. Андан ары жарыкъ жырны сызгъыра, епископ туруучу къаланы къаты бла озду. Ол къала да немец бароккону адетинде ишленгенди. Къарт Вильгельм, жашы окъуулу болгъанына суюне, аллах айтса, Гельмутлары сатыу-алыу ишлерин мындан ары бютюн алаамат бардырлыкъларын, ол кеси жашауунда этген кёп тюрлю жангылычларын энди Карл къайтармазлыгъын айта эди. Карл а — не? Къартны къыйматсыз доп-добундан эриге, эснегенден эснегенге аскер парадны кёре эди. Барабан урулуулары, даурбасла... Къуш суратлы темир бёркле... Не эди ол — саудюгерчилик? — Уруш!

Карлны анасы уа:

— Урушда ким да не табады! Къой аны!

— Урушда хар ким да тийишли хакъын алады, — деди Карл. Энди ол Жамауат элде биринчи хакъын — сол билегинде жарасын алып тура эди. Анасыны экинчи сёзю аны жарасын бютюн да ачитханча болду:

— Уруш этдиргенле — хау, — деди ол. — Уруш этгенлеге ёмюрде хакъ чыкъмагъанды.

Къартны уа, акъылы саудюгерчиликге кетгенден, башха затла къулагъына да кирмей эдиле. Амма, жашау сагъышы туююмюдю — анга айыпмы этериксе! Саудюгерчилик къанында болгъан адам байыгъыуну хакъындан энди сагъыш этмесе, къачан сагъыш этерикди? Урушла къыйынлыгъындан безиген халкъ баш кётюралмазлыкь такъыр жашаугъа тюбеп, бир къабын гыржыны — алтын багъасы болгъанда байкъмасала Гельмутла, къачан байыгъырыкъдыла? Не, дуниядан эси болса, Карл, Вюрцбургну аш тюкенлеринде сатылгъан ётмекле Баварияны акъ къалач унундан угъай, асламысына къышхыр бла фоткудан этилгенин кёрмезмеди! Ант жетген эди, къарт Вильгельмни къартлыкь уланына! Аллах ургъан эди, шашдыргъан эди аны.

Карл а шашханнга атасын санай эди. Гитлер «Ду-
ния — Германияныкыды!» — деп тургъанда, ууакъ, бол-
мачы ишле бла кюрешген адам къалай шашмагъанды?
Шашмагъан бек алгъа бюгюн немец болургъа кюрешмей-
миди! Сёзю, миллети бла угъай, иши, сезими бла! Шён-
дюгю деменгили умутланы байракъчысы болаллыгъы
бла! Тюкенде къышхыр гыржын алыргъа кезиу сакълап
сюелгенле кеслерини немец болгъанларын билселе, —
орамлада къызыл байракъла кётюрюп айланмай, митинг-
леде, къыжырыкълап, «Совет Республика», — деп кюл-
кюлюк, сабий ишлени жакъламай, Гитлерни жакъласала,
бюгюн къышхыр гыржын ашарыкъ туююл эдиле, — Ев-
ропаны акъ ётмеги алларына келлик эди.

Карл фон Гельмут жетген жаш эди, — тартып темир
юзер заманы. Вюрцбургну кечеги ресторанлары жарып,
аланы кюзгюлю-къахмели залларына жангы жетгенле —
дунияны жангыдан къурарыкъла жыйылып башласала,
Карлгъа дайым анда тюбеучю эдиле. Шапа тиширыула,
жаш бутларында сукъланчлы-къозутуулу ауанала ойнай,
аны столуна француз шампанла, Германияда энди жай-
ыла башлагъан виски, сыйлы ашарыкъла салынган са-
ханланы кючден кётюрюп келир эдиле. Карл аланы ки-
мини къуйругъундан чимдир эди, кимини аузуна шампан
къуяр эди, тобугъуна олтуртуп, уллу тыкъ ёшюнле-
рине башын ышыр эди, — да алыргъа керек эди къахме-
леден юлюшюн, уруш башланса, эркинлик этерге заманы
боллукъ туююл эди. Башха уллу ишле, аланы арасында
уа къолгъа алынган Европаны жеринде кесини, — не
кесини? — Гельмутланы! — келир заманда бийлик жер-
лерин сайлау бар эди. Къахмеле жарыгъы жукъларгъа
аны себепли къоймай эди, — аланы умутлу, ачкёз къа-
рамлары бир заманда да эр кишиден къанмагъанча
халлары...

Алай Вюрцбург шахарда Карлны таныгъанла жалан
къахмеле туююл эдиле. Накъут-налмаз жаныуларында
жаш-субай кёрюннген къатангы-къарт бийчеле, аланы
дух ийислеринден сора жукъларын сезмеген уллубыдыр
эрлери да Карл бла жарыкъ саламлашыргъа сюе эдиле.
Карл аладан бай туююл эди, тукъум даражасы бийикден
да этмей эдиле, — кёпню кёрген, бир амал бар эсе, хата-
ны-хайырны ангыларгъа юйреннген кючлю къауум, —
закон да, оноу да Карл кибиклени къолларына ётюп бар-
гъанын, фабрик-завод иелерини, жер, суу иелерини да

кючлерине — кюч, байлыкъларына — байлыкъ къошарыкъ ала болгъанларын биле эдиле. Баварияда уа шендю къурала тургъан ишле, Вюрцбург бла Мюнхенни арасында жюрюген сёзле — бошдан болмагъанлары энди кимге да ачыкъ эди.

Бирде уа Гитлерни шуёхларындан бири Рейнгард Гейдрих къарт Вильгельмни къонагъы болду. «Хауз фатерланд» ресторанда олтуруп, чынтды да немец ичги — штейнхегерден тарта, ол чёрчек Карлгъа насихат эте эди.

— Бизге сеничала керекдиле, Карл, — дей эди ол. — Таукелле, артха къарамагъанла... Бир адыргы харчевнасы болгъанны, не бир хасапчыны сен алайлай къаллыкъса деп ийнандырчы! Ийнандырырса! Да бай а ала не бла боллукъдула? Кимни эсебинден, ийи? Жекбашла, кеслерин Круппча, Кранефусча, Шахта боллукъ сунадыла, — суннгандан ёрге атламай къарт болдула! Мингле бла немецли саудюгёрчиле, тюкен тутханла, хасапчыла... ёз сехлеринден ары кёрмегенле... Угъай, Карл, Германияны келир заманын алагъа ышаныудан хайыр жокъду. Аны келир заманы сени кибик жашлагъа аманатды. Қъартла бир жанына турсунла да, бизни барма къойсула... Фюрер не айтханын билирге сюе эсенг, ма олду!

Экинчи кече уа ол тенглери арасында штейнхегерден толу бокалын бийик кётюрюп, Гитлерни саулугъун ичеди.

Битеу дуния тюбюне оулса да,
Шайтан ызындан болсун, бизге ол — не...

Олсагъатдан окъуна битеу ресторан, битеу кюлкую бла кычырыкъ фон Гельмутха къошулдула.

Битеу дуния тюбюне оулса да,
Шайтан ызындан болсун, бизге ол — не...

Карл жыр ортасында кычырды —

- Хаиль Гитлер!
- Ха-ха-ха-ха-а...
- Ха-а-а-а-а-и-ир...
- Ха-а-а-а-а-а...

Фон Гельмут дагъыда:

- Биз, не да болсун, алгъа барлыкъбыз,
- Нек дегенде, нек дегенде, эшитигиз:
- Бюгюн бизге Германия жетеди,
- Тамбла уа сау дуния да бизники...

Битеу жыйылгъанла:

— Биз, не да болсун, алгъа барлыкъбыз,
Нек дегенде, нек дегенде, эшитигиз:
Бюгюн бизге Германия жетеди,
Тамбла уа сау дуния да бизники...

Карл фон Гельмут алай, жырлай тургъанлай эшитди:

— Испанияда граждан уруш башланганды!

— Граждан урушму, бизни урушубузму?

— Бизни урушубуз! Ёзге уа!

Ол кычырыкъ-хахайны ичинден а: «Биз Европада жангы жерлеге ие болургъа сую эсек, — деп кычыра эди Германияны къарыкъгъан къаргъа ауазы, — ол иш асламысына Россейни эсебинден болунурукъ ишди. Алай эсе уа энтда да Герман империясы тевтон рыцарланы ызларындан барыргъа керекди. Бу жол а биз Герман сабанланы герман кылычы бла алырбыз! Алырбыз да, миллетни гумусуна минг жыллагъа боллукъ ётмек жыярбыз...»

Кабинетде суукъча кёрюнюп, фон Гельмут терезени ачды. Тёсюмюн таусуп, кючден тургъан къарангылыкъ юйге чабып кирди. Герр капитанны кёзюне-башына тебине, кесинден юзюлюп, энди уллу кабинетни мюйюшлеринде жарыкъдан бугъуп тургъан устуккуланы излерге болду. Къарангы устуккула сабыр, шош тынгыласала да, жылдан бир-эки болмаса даууру тохтамаучу кабинетге ие болуп тохтагъан бу тюрлю адамгъа ышангысыз-ишекли къарамларында аны марап турадыла. Айхай да, кечеги къарангылыкъ хычыуун эди, санланы тири да, женгил да этген сериюн аны кёйнундан къарай эди... Сора нёзюр этилгенинден эсе узакъгъа созулуп кетген уруш, анга кёре уа дуния жерин юлешиу артха созулгъаны бла байламлы, Карл фон Гельмутну кечеги сериюннге кёлю бегирек да ачыкъ эди. Уруш башланганлы да ол атакагъа чабычуладан, танкла аллында чабыуулгъа барычуладан болмаса да, этген иши солдат кыйынлыгъындан къайда да оза эди, — Гиммлер айтмагъанмеди, бачама: «Бизни ишибиз уруш бошалгъандан сора башланырыкъды. Андан ары жыйырма-отуз жылны ичинде биз Европагъа оноу этерик къауумну хазырларгъа керекбиз... Кюнчыкъгъанда кесибизни низамыбызны саллыкъбыз...» Фон Гельмут а, кьуллугъуна кёре, Гиммлер айтхан ишни этерге урушну бошалырын сакълап турмай

эди. Герман аскери алгъадан алгъа баргъаны сайын, ол къолгъа алынган совет жерледе ишине устадан уста бола, бир кезиуде жюрек жапсарыргъа, жан алыргъа да юйренгенди.

Дон тийресинден юйге жазгъан къагъытларында ол Верониканы да, Розини да Кавказгъа келтирирге, аны сейирликлерин кӕргюзтюрге сӕз бере эди. Ол а, Карл Гельмут айтханнга кӕре, июль-август айлада, эсе да Кавказда хар не да тӕгюлюп, кӕгет — бишип, кырдык — жетип, суу акъгъанла уа къая ийиси бла бугъей ийислерин къатышдыра, акъ минчакъла болуп, къадама къаяладан энишге алай бюркюлген заманда боллукъ эди. Аллах билсин ѳзге уа, Вероника бла кенгешип, ол да жаратса! Гельмутланы бийлик жерлерин анда, Кавказда окъуна алып къояргъа боллукъду. Аны да жазгъан эди ол юйге, анга да Вероника къууанып, ыразылыгъын айтхан жууабын Розини сураты бла бирге жибергенди... «Энди жер сайлау, мында тохтау! — деди ол кеси кесине. — Жазаргъа! Атама, анама да Кавказы юсюнден жазаргъа!»

Аны бла тенг кабинетни эшиги ачылып, аны адъютанты да, тилманчы да — Грӕк кирди.

— Герр Капитан, бир таулу сизге тюберге сюеди.

Гельмут анга бурулама деп, жарасынмы ачтыды, — не эсе да къычырып жиберди:

— Подвалгъа! Подвалгъа!

— Тюз алай этейим! — деп Грӕк терк окъуна артха бурулду.

Фон Гельмут терк жумушап, адъютантын тохтатды.

— Не адамды? — деп сорду ол, онг къолу бла ачгъан жеринден тута.

— Ким билсин, устазма дейди.

— Келтирчи бери, — деди фон Гельмут. — Алгъа бери, сора подвалгъа алай.

Бир ненча минутдан Карл фон Гельмутну кабинетине Жабраил Локъманович кирди...

IV

Энди семен хукматны оюмуна кӕре, халкъны жыйып, ушакъ этерге заман болгъан эди. Фюрерни акъылын тюзге санагъанданмы, огъесе уруш жоллада алгъан сынауу айтыпмы — бу уллу болмагъан тау элге къанлылача угъай, эркин этиучюлеча киргенден сора, сау ыйыкъны

ичинде кишини тутмай, кишиге соруу этмей, элни жууаш-
ма к'ойгъандан сора, фон Гельмут халк'ны жыйып с'е-
лешаллык' эди; аны кесине, эсе да герман сауутуна
бютюн да бек базынырча этерге боллук' эди. Айхай да,
Гельмут, сары к'аялада, ызы бла эл ичинде болгъан
к'анлы ишлени унутмагъанды. Уруш да, жук' да болмай
тургъанлай ненча адам жоюлуп, кеси жаралы болду.
Жамауатчы эди партизан, эл билмей этилген иш туююл
эди ол. Анга к'ере уа, ол кюн ёлген хар немецли ючюн
онушар таулу нек салынмай эди илишаннга? Ёзге уа
ичлеринде дерт асырагъан ненча коммунист, большевик
бар эди; фашизм деселе к'езлерине к'ан чапхан комсо-
молчула... Да элдегиле недиле, бук'гъанла бла тенглеш-
диргенде. Аланы этерге керекди к'олг'а... Табылгъан-
табылгъанын тутуп, асмак'г'а асып барсанг, чыг'амы-
дыла бирсилери, бегирек кереклилери? Тутарг'а, жок'
этерге жетиширбиз — к'айры кетерикдиле. Аланы к'е-
рюб а бирсиле да саг'ыш этерле, кимини к'атыны, ки-
мини эгечи, кимини уа — анасы; тиширыуну к'ачы мында
мажюсю заманда кибикди... К'атылык'дан бир зат да
чык'мады Украинада, Белоруссияда... Орус областлада...
Уг'ай, туююл эди керти — немецни темир бла отдан сора
ёкюлю жок'ду деген... Аны биринчи ёкюлю оюмлай би-
лиую болург'а керекди, — бу сауут кючюбюз бла биз
ашык'май оюмласак'... Урушну экинчи жылында Кав-
каз этеклерине кючден жетип турмаз эдик... К'атылык'
бла жук' да эталмак' биз Кавказда. Таулары — жууук',
биз аланы излер жолла — тик, тайк'ы... Закийди, хау,
фюрер... Бизни тилибиз, ауазыбыз... Артдан келликни
биледи... Тиширыуларына, сабийлерине иги болсак'... Эр
кишиле аз туююлдюле, аг'ачдадыла... Биз аланы ол айт-
хылык' нацидивизияларын ууатханбыз дей эсек да... Да
терен к'арагъанда, аны ок'уна кечмезге керек эдиле
таулула, — к'ойчуланы, сабанчыланы, атлы аскер этип,
бизни танкларыбызг'а к'ажаяу жибергенлерин! Да не
затды ол — быланы к'урч этип тургъан?

Ыйык' бола эди Жабраил Лок'манович бургомистр
болуп ишлегенли.

Кертиди, Жабраил Лок'манович гестапог'а к'ууллук'
г'мут этип не Германнга жумуш этерге деп бармагъан
эди. Ким болгъанын толусунлай айтып, энди бир тюрлю
политика жанлы да болмай, кесини мамыр ишин — устаз
олууун бардырлыг'ын айтды. Карл фон Гельмут, уруш

бла Герман чегинден чыкыгъанлы да, ышарыу, хурмет, дегенча, жюреке тийишли сезим бла, тыш адам болуп, биринчи кере муну бетине къарагъанына сейир эте, Жабраилни хапарына суююп тынгылады. Жабраил окъуулу адам эди, — аны бла тарыхны узакъ жолларына да кетди. Кавказны тарыхын да айтдырды. Малкъар халкъны къалай къурала келгенин да сорду.

— Бу хазыр бургомистр туююлмюдю! — деп Гельмут, Ганс Шрайнерге къарады, Жабраил Локъманович, аркъасына сууукъ суу къуйгъанча, титиреди.

— Угъай, мен бургомистр болалмам! — деди ол терк. — Табылырла башхала... Эл адамсыз туююлдю.

— Бургомистр болмасанг, жесир болурса... — Ушакъны барыуунда Ганс Шрайнерни къошханы ол болду. Гельмут а, Жабраил Локъмановични сёзюн аузунда къалдырып:

— Герман саууту иелеген жерледе, герман миллетни жалан да не шуёху, не душманы болургъа боллукъду.

— Шуёху болайым, къуллукъчусу болаллыкъ туююлме.

Ма былайда фон Гельмут харх этип татыулу кюлдю, — кёкюрегин толтуруп, кабинетни да. Жабраил Локъманович биринчи кере кесини жесир болгъанын сезе, ачыды. Не медет, артха жол жокъ эди.

Кечеги сагъышларында, Жабраил Локъманович Гельмут айтхан затланы да, энди Жамауат элинде болургъа боллукъ ишлени да, ала бла бирге уа, ол ишлени халкъгъа табыракъ этер жанындан алып къарагъанда, ким къалай этерге боллугъун да базманнга салып кёрдю. Къыйын эди бу кече! Жабраил Локъманович тик жолну, тайкъы жолну сайлагъан эди! Бёрюге уллу кёллю болургъа базынган эди... Энди аны кёрдю. Кёрдю да, тик, тайкъы жолунда артха айланама десе, аягъы учхалап, бугъейге кетеригин, алгъа барама десе уа — артха бир заманда да жол болмазлыгъына тюшюндю. Ма ол заманда Жабраил Локъманович Харунну ким болгъанын ахыр жигине дери ангылады; аны ким болгъанын ангылап, кимден айырылгъанын ангылап, жюреги къан тырнады.

— Нек тынчаймайса? — деди Залихат. Ол тынчайып жукълай эди. Эри кёйнунда эди да, тынчайып жукълай эди. Жууап орнуна эрини ахтыннганын эшитди.

«Ахшы, мен бургомистр болмайым, жесирликни сайлайым да, жангылгъан азабымы чегейим. Ким этер ол

кѳууллукѳну элибизде? Кѳалай этер? Бѳрк ал десе, баш алгѳан биреуге тѳшсе, сени жесирлигинг, азабынг да эки айланып болур... Сѳз ючюн, Мачар кибик бирни кѳолуна тѳшсе... Мени элиме дертим жокѳду. Не ахшылыкѳны да ол кѳрсе сѳеме... Кѳолдан келип, бир адамны ачит-мам...

Кѳайда эсе да — агѳачда, Харун айланган жерде, аны ажашхан ауазы сынсый эди: «Ой суугѳа кетген таш кѳармар... Санга тыянмасын Жамауат...» Ол а дагѳыда:

«Да салалырбызмы ауузлукѳ душман миндирген атаха? Ол ат мен бургѳан жанына барырма? Мен салгѳан ашны ашармы? Огѳесе, жюрюшюнден чочууу кѳп болуп, иги атламымы бушуугѳа буруп барырма?»

Кѳалай боллукѳ эсе да, ол, ишни бойнуна алыргѳа бел байлап, танг ата, жеринден турду. Кѳзлери кѳпгендиле, бети-кѳуту кетгенди. «Хо да, — деди ол башлы чурукѳлары аягѳына кючден кийире. — Кѳпюр оюлмагѳанды, жол кесилмегенди. Тутхан хукматыбыз жоюлду эсе да, халкѳны кѳадары жоюлмасын. Быллай кюнде да халкѳны оноун мени кибик бирле эте болурла...»

Телефон зынгырдагѳанда, Жабраил Локѳманович Кичинау кѳатыны Сылыуханны тарыгѳыууна тынгылап тура эди. Тауукѳларын жыйып кетгендиле была, тауукѳ ауруу кирип кѳырылып эселе да. Былай, бласны оноуу бламы этедиле, огѳесе кеслери алларынамы? — Сылыухан аны билирге сѳе эди. Билип, ол артыкѳлыкѳ бластны оноуу бла этилген болса, — бластха, кеслери алларына этилген иш эсе уа — кеслерине кѳаргѳыш этерикди. Кѳаргѳыш бла да кѳалмай, тохтамасала, агѳачха чыгѳып кетерге окѳуна боллукѳду. Ол алагѳа саулукѳ тилеп тургѳанды, ала уа...

— Тынгылайма! — деди Жабраил Локѳманович чолпугѳа. «Комендант чакѳырады», — деди чолпу. «Бусагѳат», — дей, Жабраил Локѳманович чолпуну жерине салып, ѳрге турду. «Жарсыма, Сылыухан, — деди ол, тебирей. — Тауукѳмуду кѳайгѳы... Жан кѳайгѳылыкѳда... Бир тѳзе туругѳуз...» — Аны бла чыгѳып кетди. Сылыухан, кабинетде кѳалып, шургу эте эди. «Кѳалай тѳююлдю тауукѳ кѳайгѳы... Чѳп да кѳайгѳыды, сени гебенингден кѳорай эсе... Кѳарнынгмы ауруйду сени уа... Керпесленесе, быдырынгы сылап, сагѳакѳ чыгѳарып... «Мени уа жашларым кѳазауатда...»

Жабраил Локѳманович келгенде, Мачар да сугѳулуп

тура эди, — эшик артында сюелип. Ганс Шрайнер, бургомистрни кьолун аллына чыгып тута, кеси кесини этгенине онгсунмагъан халда къаш тюйдю, аны жашыра, ышарыргъа кюрешди. Жабраил Локъманович а:

— Солдатла юйлеге айланадыла, зорлукъ этедиле, — деди. — Къарт къатынла тарыгып келедиле...

— Провокаторладыла ала, аланы асламысы колхоз малланы асырайдыла, — деп, сёз кьошду Мачар.

Тонгузла! — деди гестапochу Гельмут, солдатлагъамы, тарыкыгъан тиширыугъамы, — Мачар айырмады. Сора, бургомистр айтханнга оноу этмей, айтды: — Элни жыйып, бизни шагъырей этерге заман болмагъанмыды, герр бургомистр? Сен да тынгылайса, биз да къарайбыз.

— Къачан?

— Бусагъатда. Не айтадыла сизде... — Мачар а, ашыгып:

— Ахшы ишни болжалгъа салма, аман ишни болжалдан алма».

Грэк нарт сёзню кёчюргенде, Карл Гельмут:

— Бугъуп тургъан коммунистле болжалгъа къайсын саладыла, хе-хе... Иги ишними — чыгъарларын, аман ишними — кесибиз тутхунчу бугъуп турурларын?

— Элни адамы элдеди, — деди Жабраил Локъманович.

Гельмутну бет шаугютлери энтда да жыйырылдыла — къозуулу. Мачар а:

— Герр бургомистр эки аягъын эки жагъагъа салгъанды...

Ол кезиуде Жабраил Локъманович да ичинден къара чёпге салыуну башлады. Жюрегинде акъ кьагъыт да тапды, къалам да, кьагъытчы да... Ол тизмеге биринчи болуп, Мачар жазылды. Туурада уа Жабраил Локъманович сагъатына къарады.

— Жюйюсхан Гельмут, мен элни жыяла эсем, кёрейим, — деди ол.

* * *

Энди сахнада узун столда бу элде турмагъан генерал, комендант Ганс Шрайнер, Гельмут, Жабраил Локъманович, румынли офицер олтурадыла, Жамауат элни къалай жыйылгъанына къарайдыла. Угъай, жангы низамны биринчи буйругъуна тынгыларгъа жыйылмай эдиле бу адамла; клубха оюн келген эди. Кюлкюлю оюн. Аны, ол

оюнну, бери келтирген алгъа ким эсе да, къайда эсе да кёрюп келип, хапарын айтхан эди да, энди тамашагъа кеслери къараргъа келедиле. Кюльорге хазырланып, безирерге сылтау излеп. Анга кёре, бир бирге чам этедиле, бир бирни тюрте, андан угъай, кеслерини бойсунмагъанларын, эуюллюклерин кёргюзтюр ючюн, бу клубха хар заманда алай, жалан да алай, ансы бир башха тюрлю угъай, — жыйылычуларын билдирир ючюн этгенча, узун шинтиклени тыхыр-мыхыр этдирип олтурадыла; ариу кийинген субай къызла, — жетгенлери, жетмегенлери да субай; къоюнларында сабийлери болгъан къатынла; къолларында тыякълары болгъан къартла... Да семен хукматны ёкюлю таба уа къараймы эдиле? Къарай эдиле. «Сен — сен эсенг, биз а — бизбиз!» — деп, самаркъау-чам, хыликгя этген къарамлары бла. Да жамауатчыла кёрген биринчи сейирлик была туююл эдиле. Кёп ырхы келген эди Сырбытдан; Тогъалан сегиз кере да чачылгъан эди. Да ма, энтда да жашай эди. Кетёрге, унутулургъа тюшсе уа — чакъырылмай келген къонакъла кетерик эдиле да, анга уа Жамауат да тёзерикди.

— Жамауат элни большевик зулмудан къутулгъаны бла алгъышлайма! — деди инарал. — Жашасын Гитлер! — Грэк аны кёчюргенден сора уллу дауурда, кюнден эшитилген ауазла:

— Жашасын, жашасын! Ким угъай дейди.

— Жашамай къуругъан ол болсун!

— Не-а, аурууум кирсин къарнынга!

— Аланла, тыныгъыз, къан жаудурасыз...

— Да сора дегенни айтсакъ, энди, ахырысы-къысхасы, Итлергедамы ёмюр тилейик, е-а?

— Айт дегин не айтырыкъ эсе да бу, Локъман улу. Аты ушхууур артында айтылсын.

— Жамауат эли бизни багъалы аскер башчыбыз жюйюсхан генералгъа тынгыларгъа сюеди, — деди Жабраил Локъманович. — Таулула немец аскерни азатлыкъ келтирген аскерге санайдыла.

— Россия ууатылгъанды, — деп башлады инарал сёзюн. — Аны ахыр тутуругъу Сталинград бу кюнледе къолгъа тиерикди... Европада уа бизни урушубуз бошалгъанды... Айхай да, биз закий назмучула жыргъа салгъан Кавказгъа зыккыл оруслулагъа бла мыжыкъ украиначылагъа къарагъанча къарамайбыз... Аны ууакъ-уллу халкълары да бизни хорламыбызны терклendirирге бо-

лушсала, Германиягъа кертиликлерин сёз бла угъай, керти иш бла кёргюзтселе... Биз большевикле туююлбюз, биз Кавказны жерине азатлыкъ алып келебиз...

Былайда, шум бузулуп, дауур клубну арт сол мюйюшонден башланды да, терк окъуна ал жанында онг мюйюшге — Ёзен элчиле жыйылгъан мюйюшге жетди. Ол дауурну ичинден кюнлюмчю Ёрежипни ауазы ачыкъ эшитилди:

— Оррай, биррай, сен келтирген азатлыкъны къара шай берип армам! Ма орду мени айтырыгъым. — Кётенчиланы Хажисман, аны эшитип:

— Да сен азатлыкъны жукъ да бермей алыргъа юйреннгенсе, — дегенде, Латырай, кишиге да тынгыламай:

— Асто-о! Гычы харипни арты бла бу инаралны аузу бирге нечик ушайдыла!

Ол биягъында къоркъутхан энтда да:

— Аланла, тыныгъыз, къан жаудурасыз!

Гельмут, ишекли болуп:

— Не дауур этедиле, — дегенде, Жабраил Локъманович:

— Сталинград алыннган эсе, уруш терк тохтарыкъмыды? — деп сорадыла, — деди.

— Ол а кавказ халкъла бизге болушханларына кёре боллукъду, — деп, инарал кёзбау этди. — Азатлыкъны суйген жигит таулула!

Энтда да ол ариу жууапны магъанасын оюмлай тургъанча, халкъ бир такъыйкъагъа шум болду. Сора биягъы дауур башланды.

— Да тейри... бизни болушлугъубузгъа къарап къалгъан эсегиз а... Ишибиз доюн туююлдю деп къойчугъуз...

Ол кезиуде арт тизгинден бир чырпабёрк, алаша бёкем кишичик секирип турду да, тыягъын халкъны юсю бла узатып, терк-терк айтды:

— Уй, аллахны къулу эсенг, Локъман улу, бу сыйлы къонакълагъа бу мен айтырыкъны бир айтчы ахырысы... Алай болушурбуз алай да, дегин, тюз, ахырысы-къысхасы, ёмюрде унутмазча болушурбуз! Болушмай а биз... Татлыуканы жырын жангыдан этеригибиз туююлмюдю...

— Олтур, Кичитотук, жеринге, сенден киши жукъ сормайды, — деди Мачар.

— Айып этмегиз, мен кёлюме келгенни айтама, — деди Кичитотук. — Сен да, Мачар, кычырма, биз таныма-

гъан туйюлсе... Болушугъуз, деген ол, болушмай а, деген мен. Терсмеми, Биязуркъа?

— Сени аллах къурамасын, — деди Биязуркъа, мыйыкъ тубюнден ышара. Сора тыягы бла Кичитотукну тобугъуна уруп олтуртду.

— Бусагъатда немец сауутха къажау турургъа кюрешген ким болса да, ол асланнга къайырылгъан къоянга ушайды, — деди инарал дауур тохтагъанда. — Биз таулуланы кеси башларына ишлерге эркин этерикбиз. Терсликлерин боюнларына алып, аллыбызгъа кеслери келгенлени да ачытырыкъ туйюлбюз. Бизни чарламаз шкогубуз жалан да суугъа батхан совет властан тутуп, бизге къажау аман ишлени ким бардырса да, анга атылдыкъды. Алай болмагъаннга бизни дауубуз жокъду. Юйюне къайытсын, жашау тиричилигин этсин... А бизге ким къажау кюрешсе, — ташатынмы, тууратынмы — биз аны юйюрюн да, кесин да кюл этерикбиз...

— Сиз бизге азатлыкъ келтирген эсегиз, солдатларыгъызыны нек тыймайсыз? — деп къычырды Сылыухан халкъны арасындан. Ол ёрге тургъанда, аны къара къолан ботасы акъ чачына гам къысылгъан чиклясындан учхалап, артха кетди. — Сен былайда тырт-тырт эте тургъанлыкъгъа, ала, юйден-юйге кирип, мыллык излеген итле кибик, айланмаймыдыла! Алай туйюлмюдю, къатынла, айтчыгъыз, ахырысы!

— Алайды, оллахий, чоппа хакъына, — деди Байчо.

Къатынла ауузларын ача тургъунчу, дагъыда кишиле айтдыла:

— Къоюгъуз энди, ашамаймы турлукъдула...

— И, аллахакъына, намысыгъыз да тёппемде болсун, ол хан жыяу жюрюучю жерибизге окъуна киргендиле, — деди Тебо къатыны Ляпшу.

— Ашарларын а мен билеем, не келсин, айтыргъа къыйынды ансар... Къоя турайыкъ бир..., — деди Биязуркъа.

Жабраил Локъманович Сылыуханны жарсыуун айтханда, комендант Ганс Шрайнер:

— Сизни юлеригизге замансыз ким баргъан болса, бизге билдиригиз. Биз аллайланы да жууапха тартырыкъбыз... Алай азыкъгъа мал жыярыкъбыз, мирзеу да. Сизге эркинлик келтирген аскерге къараргъа уа сиз да эринмесиз!

Ма былайда зал шум болду. Чибин учса билинирча.

Чач тюк юзюлсе билинирча. Жюрекни тепкени эшити-
лирча.

Такыйкчала... Ережип чабырларына къарайды. Чык-
кы кызы жаулукъ кыйырын энди кӛргенди. Ордан сах-
нагъа аралгъанлай квалгъанды. Бир заманда уа Байчону
башы тюз да тенгизденча, халкъ ичинден ёрге къарай
башлап, ахырында пелиуанча сюелди.

— Аланла, ант жетерик сизге, сабийми болгъансыз...
«Жилярыкъ жаш анасыны доппаны бла ойнар», — деп.
Хайырсызла! От тѣбеси болсун мал, малданмы туугъан-
быз! Ала адамыгъызгъа тиерик туююлбюз дейле, биз а...
Бизни бламы турлукъдула! Мени сартын, айтыргъым
олду.

Жабраил Локъманович Байчону сѣзюн Грэкге айта
туруп да, зал тынгылагъанлай квалды. Сора бары бир
аууздан:

— Бермей не амалынг барды! — дегенни айтды.

Алай айта эди инаралны къарамы.

Алай айта эди Карл фон Гельмутну къарамы.

Алай айта эдиле къаралып келген ингирлик, олтур-
гъан халкъны мудахлыгъы...

Алай айта эди Мачарны сюелиую — аны эшик юсюнде
тюз да *дертча* сюелиую.

Инарал а:

— Жабраил Локъманович — алгъыннгы совет школ-
ну директору, энди бургомистр болады. Аллай эсли
адамны бизге бусагъатдагъы халны терен ангылау кел-
тиргенди. Бизни атыбыздан сѣлеширки энди ол сизни
бла. Герман рейхни, эсе да Кавказда жангы низамны
ёкюлю! Не жумушугъуз бла да келигиз анга! Андан юл-
гю алыгъыз! — Инарал, жыйылгъан халкъны къарап
туруунда, туруп барып, Жабраил Локъмановични кьо-
лун тутду. — Алгъышлайма! — деди аны билеклерин
силкиндирип. — Хайль Гитлер!

— Хайыл! Хайыл! — деди Жабраил Локъманович да.

— Энди эркинсиз! — деди инарал халкъгъа. — Ты-
шында адамларыгъызны не къадар терк келтирсегиз, эл-
ге ол къадар терк келикиди ырахатлыкъ... Ала уа... — Ол
такыйкчада Гельмут хуржунундаң бир къагъытны чы-
гъарып, инаралны кюлуна тутдурду. Ол а, инарал,
немесча чалыуунда, кыйналып чыгъара, Жамауат элин-
ден болуп, бу кюнледе къачып тургъан ненча адам бар
эсе, барыны тукъум атларын окъуду.

— Алгъа кесигиз излегиз, сиз излегенде бизгё табылгъан насыплы, болмаса, кесибиз излербиз. Ол заманда жокъду кечим бир жаннга! — Инаралны ахыр сёзю ол болду.

Жыйылгъан халкъ тура эди шум болуп. Бир бирге къараргъа къарыулары болмай, солур амаллары, оюмлар амаллары тауусулуп. Да не кёп турсала да, жокъ эди умут. Ауур эди келген ингирлик! Айтылгъан ариу сёзлени къанатларында уллу къыйынлыкъ бугъуп эди.

V

Партизанла ауушда бегинип тура эдиле. Аз туююл эдиле ала — коммунистле, Совет властны ол не бу тюрлю ишине къатыша келген тиширыула, эр кишиле; бир тюрлю сылтау чыгъып, аскер бёлюмюнден айырылып къалгъан аскерчиле, пленден къутулгъанла.. Была жалан жамауатчыла да туююл эдиле, — районну кёп эллеринден алай чыкыгъанла бирикгендиле. Бирикгендиле да, бир отряд болуп, ауушну сакълайдыла.

Аууш, уруш магъанасы болгъаны себепли, къоркъуулу эди. Кече, кюн да тегерекде къалауурланы алышындыргъанлай, тау жоллагъа, ыранлагъа да тасхачыла салгъанлай турадыла. Сууукъду. Аш, сауут эркинлиги да жокъду. Алай отрядда кёлсюзлюкню орнуна чам-оюн эшитиледи. Жашла къызлагъа лакъырда этедиле. Къызла да, сёз жутмай, кеслери кезиулерине, къуллукъчу жашланы самаркъауларын артыгъы бла къайтарадыла. Анга къарасанг, дуняда къайгъы болмагъан кибики не да была бир жары къурманлыкъгъа баргъаннга ушайдыла. Да сермеш сакълагъанда, чам-лакъырда неден да иги болгъанын биледиле, — биледиле да, сакълауну, жетишимсизликни да аны бла хорлайдыла. Дагъыда отрядны асламысы — жамауатчылададыла — ала уа бурунгу тогъаланчыланы туудукълары! Қъабырлагъа сал кётюрюп бара да, аны ахыратда къалай боллугъун угъай, дуняда къалай жашагъанын тергегенле! Айхай да, ёлген жаннетли болсун, деп зиярат не бек кёллери бла этселе да, чыпсыз керти уа жер юсюндеги жашау болгъанын эсде тутуучуладандыла.

Энди ала душман аллын сакълап тура эдиле. Октябрь айны къонгур сериююю анда жукъады, тазады. Партизанланы арыгъанларын да, тынгысызлыкъларын да ке-

терирге кюрешгенча, төбенги этеди. Болмагъанча хычуун төбенги! Алай чамдан бла ауушну сериуюнүнден сора быланы сөзлери жокъду деген ётюрюкчю боллукъду. Бек аллы бурун была ауушда тургъанларына ыразы туююлдюле — ма ай жарымы ала ауушха келгенли, — тарх деп шок атмагъандыла. Партизан эселе уа уруш этерге керекдиле. Хорлам бла хорланыуну юсюнден да аланы оюмлары бирча туююлдю. Даулашда эки жанындан бирине да къошулмагъанла — арсарлыкъларын ичлеринде сакълагъанладыла: алгъа бир башха адам атлап кёргючю бузгъа кирмеучюле хар кимни хыйсабына къарайдыла. Эуюлле, эсе да бир тутхан жолларын ёлюм келгинчи алышындырмаучула, ишлерин терен ийнаныуларына кёре этиучюле — была арсарлыкъ дегенни билмейдиле. Ата журт уруш деген не болгъанын толу ангылагъандан, урушсуз турууну бош тургъаннга, жерибизге душман киргенин а — хорланыугъа бютюн да санамайдыла. Была сууукъгъа, иссиге да эртде куйгенледиле: Харун, Жамауат элинде Андреев атлы колхозну чалгъычысындан председателине дери ёсген, уллу жолну хатасын, хайырын да кёре келген Харун; мал бригад болуучу, коммунист Батокъа, районда фининспектор Исмаил, райисполкомну къагъытчысы, Жабраил Локъманович: «Домсоветни жулдузчугъу» деучю — Халимат, Наркомпросну къуллукъчысу Жаухарат Лелукаева, «Социалист Къабарты-Малкъар» газетни хапарчысы Куркуев... Айхай да, ала жанлыла аз туююлдюле; да бир бирни эртдеден танымагъанла даулашха къатышмайдыла.

— Бир да билмейме, былай чалпыгъанны не магъанасы барды! — деди Рахай бек алгъа. Ары дери Рахай, ауур арбагъа жабыша, ёгюзлеге болушлукъ эте, тынгылап келе эди. Харун алгъа ол сөзге магъана бермеди. Къыралны ишине Рахай Харундан алгъа къатышханды. Ол партиягъа кире айланганда, Рахай белгили коммунист эди, — Жамауат элини жигер комиссарларындан бири Темирболат улу Жолай айтылса, Зауурбек улу Баттал айтылса, не элни бирси эртде жоюлгъан къызыл командирлери сагъынылсала, аны аты да сагъыныла эди. Рахайны туугъан къарындашы Шабаз, эл айтханнга кёре, ёткюрлюгю бла айтылып кетген эди ансы, саулай тукъумда да Рахайны жетген жокъ эди. Не да болсун, Чомайны юйюрю — белгили юйюр эди, чынтды да революциячы юйюр. Элде бир окъуулу адам болмагъан

заманда, аны жашлары — Шабаз да, Рахай да Къумукъ-да уллу эфендиден окъугъан эдиле. Аны бла да къалмай, таматасы Шабаз орус окъуудан да окъугъанды. Рахайны аны тенгли окъууу болмаса да, ол да, Доугъуатха келген орус заводчуладан кѣп затха тюзелген эди — тил билген эди. «Киштикни баласы чичхан тутар», — дей, Шабаздан кѣргенни эте, Рахай да Совет власть ючюн тири кюрешчиледен бирича айтылды. Артда уа, колхозла къуралып башлагъанда, ол Жамауатда биринчи къураучу болуп, ма бу Андреев атлы колхозну биринчи председатели болгъанды.

Да Харунну уа ол кеси ёсдюргемиди? Окъургъа ол жиберген эди, партиягъа кир деп ол айтхан эди. Кеси рекомендація да берип. Харун къуллукъ этип башлагъанда, ол аны кѣз туурасындан кетермей, жол, хал кѣргюзтүп тургъанды. Энди уа ол, ма ол! — кѣлсюзлюк этеди; бу кыйын кюн жолгъа чыкыгъанла бары андан жаш эдиле, жашау сынаулары андан аз эди, партияны жашыртын, туура ишинде да аны тенгли ишлеген жокъ эди. Ол болумда Рахайны арсарлыгъы — битеу партизанланы кѣлсюз этмей амалы жокъ эди.

— Рахай, айып этме соргъаныма, не эсе да артыкъ сагъышлы кѣрюнесе, кѣзюнг артынга къарагъанча.. — Харун Рахайны жарсыуу бошдан болмагъанына ахыр тюзюнюп бошады. Ауушда, къой этни биширип, къанга хазырлагъанлагъа къарагъан да этмей, оюннга, чамгъа кыошулмай, ол, арлакъда баштѣбен болуп олтура эди. Харун анга жанлап олтурду. — Кыйынлыкъда сен кѣл этдириучю бола келгенсе, — деп кыошду ол сабыр. — Бу тиширыула, жашла сени мудахлыгъынгы тюз ангыламай кыояргъа болурла.

— Эрикгенме! — деп бир сѣз бла жууап берди Рахай. Ол деменгили адам эди — кенг жауурунлу, кѣкюрекли. Бусагъатда уа сабыр къан тохтагъан къарамы, сакъал кыймай жюлюучю бети азгъанча, жунчугъанча кѣрюндю. Къара шинлилиги, келбетлилиги да къалмагъанча. «Эрикгенме» деген учуз сѣз аны ол келбетине ушагъан да этмеди; алай кѣрюндю: жалгъан мыйыкъла жабышдыргъанча; не — башында къара бухар бѣркюню орнуна жаулукъ кысханча.

Харун, жюреги чанча: «Жабраил бла туююш жангыдан башланды», — деди. «Тейри, туююшмем, — деп сѣз берди кеси кесине. — Не палахха къалгъанма, ахыргъа

къалгъанда, хар кимни кеси башы кеси имбашларында. Быллай кюн къолундан не келлигин хар ким кеси биледи. Мен — файгъамбар туююлме...» — Болса да, тѣзалмай, айтды:

— Рахай, не бизни сынайса, не бир жаратмагъан жеринг барды.

Рахай кѣп тынгылады.

Харун да, гелеу жулкъуп, аны бла жубанды.

— Келигиз, бир зат къабайыкъ, — деди фининспектор Исмаил.

«Социалист Къабарты-Малкъар» газетни хапарчысы, былайда эр кишилени барысындан да чырайлы Мурадин Куркуев, кеси жазгъанча айтсакъ, — Куркумелли, кишини да сакъламай, къолуна бир уллу юлюшню алып, ашай кирди. Жиликни эки къолу бла да тутуп ашай, ол Наркомпросну къуллукъчусу Жаухаратдан кѣз алмайды.

— Тигим этейимми, Жаухарат? — деп ышарады.

Жаухарат, аны юйдегили болгъанын биледи да, артыкъ кѣз-къаш бермейди. Араны бир элли жаш бла къызгъа тийишли жууукълукъдан оздурмайды.

— Чотдан чыкъгъанса! — деп аны намысын тюшюреди.

— Угъай, тейри, алыкъа уа ахшы умутум аллымдады. Тохта, уруш бир бошалсын.

Рахай бла Харун келгенде, Мурадинден къалгъанла жерлеринден туруп, намыс этдиле, табыракъ олтурургъа кюрешдиле.

— Рахай, эшегинг ѳлмеген ушайды да, не бурнунгу салындыргъанса? — деп Мурадин осбарыракъ чам этди.

— Да, жигит, таулуну эшеги мындан бек ѳллюк эсе, сора тургъандан хайыр жокъду, — деп, Рахай да эгечинден туугъан жашны осбарлыгъына бюсюремегенин билдире, ыразы болмайыракъ сѳлешди...

Рахайны да азыкъгъа узалгъаны, тѣбен тасхачыны ѳпке солуу этип жетгени да тенг болду. Партизанла, къабынлары ауузларында къала, аякъ юслерине болдула.

— Десант! — деди тасхачы, шкогу бла тѣбен жолну кѳргюзте. — Бир жюз болурла. Экиге юлешинип, бир къаууму чегет жол бла, бир къаууму кюнлюм къол бла келедиле. — Харун тюзелип жукъ соргъунчу, ол дагъыда айтды: — Сѳзсюз, таугъа юйреннген аскерледиле. Альпинист кийимлери, жолгъа да уста.

— Тасхачылары болмай амалы жокъду, — деди пленден кзутулган оруслу солдат Василенко.

Ол алай айтыр-айтмаз, чегетге кзоюн тюшген жалаудан ташмы тенгереде, канатлымы учду, — бир таууш чыкды. Партизанла жерге жапландыла.

— Хар ким бегинген жерине! — деп буйрукъ берди Харун. Кеси бек суукъ, мылы кырдыкны юсю бла арлакда уллу зугул таш таба сюркелди. Таш артында тобукъланып, ол кзюлдюреуюклери бла тегерекге кзарайды. Алай ачыкды кюн, тазады, — сыртда ташланы тырмылары окзуна керюнедиле. Бу тийреде жау кзуугьуну болур деп ийнанган да кыйынды. Да ариулукъ туююлдю Харунну излегени. Кзюлдюреуюклени кезлеринден кетермей, оноу этеди: — Сен, Азамат, ючеуленни да негер эт да, энишге, мырыгъа тюш; Сен а, Василенко, Мурадинни да, Сагидни да ал да, кюнлюм салмалагъа кзара. — Сора тасхачылагъа да, душман десантны келиуюн кезден ычхындырмай, изми уа алдырмай туругъа деп буюрду.

Партизанла, кзайсы жанындан келген да керююрча, тегерек тохтап, душманны сакзлайдыла. Харун кзюлдюреуюклени жалаугъа бургъанды. Кзарайды, тынгылайды. Бир чакда жалауда адам ызланы керюп, сазгайды. Дагыда бир кесекден ючеулен бир ташдан экинчи ташха чабып этгенлерин кердю. Алыкъа жукъ да айтмай, кзарап турады. Аланы да кзюлдюреуюклери болур эди, партизанланы эслегендамы этдиле, — таш артындан кзымылдар умут этмейдиле. «Ючеуленден сора жокъмудула?» — деп сагъыш этеди Харун. Аны сагъышын буза, тебенде шкок атылды. Тар да, кзаяла да, бугейле да, шкок тауушну бирден бирге бере, бир бирлерин сагайтадыла. Харун ким атханын ангыламайды. «Бизникилеми, аламы?» Кзайсы болса да, энди, партизанла да, душманнга эсе болмай от ачалмазлыкъларын билди. Айхай да, ачык уруш — партизан уруш туююл эди. Аны себепли энди шкок атылды эсе, душман партизанланы болган жерлерин билди эсе, анга кере амал этерге керекди.

— Тебен мырыдан ерге озгъандыла, — деп билдирди тасхачы сюркелип келип. — Жата, кзоба келедиле, — деп шыбырдады.

— Игиди, игиди, — деди Харун, ангылашыныусуз. Тасхачы артха сюркелип кетди. — Рахай, сен, тиширу-

ланы да алып, Къараташ чунгуруна ёт, — деп тиледи Харун артда. — Сермеш кызыгу боллукъгъа ушайды. Биз къалай болсакъ да, тиширыула хатасыз къалсынла.

— Бугъаргъамы чыкыгъанбыз биз! — деп жабу этдиле Халимат да, Жаухарат да бирден. — Шкок атаргъа анданмы юйренгенбиз...

Рахай а жукъ да айтмай къойду.

Харун кёзюлдюреуюклени кетерди — энди ала керек туююл эдиле. Акъылында душман кючю бла кеслерини кючлерин тенглешдиреди. Тасхачы айтхан керти эсе, аланы адам санлары партизанладан юч къаты кёп эди. Сауут кючню уа Харун тенглешдирген да этмеди. Амал! Ма ол эди энди партизанлагъа болушурукъ! Амал бла таукеллик! Амал бла усталыкъ.

«Ала алыргъа келедиле, биз сакълагъан этебиз, — деди Харун акъылында. — Алай эсе уа, чабыуулну ала башласынла. Биз ашыкъмайбыз».

Уруш тюшден оза башланды. Душман тасхачыла таш артында ёмюрге тураллыкъ туююл эдиле: не — хал билир ючюн — алгъа, не — хал билип, артха чыгъаргъа керек эдиле. Аны себепли Харун, ташны марап турду да, биринчи тасхачы алгъа чапханлай атды. Атды да, къаплады. Душман тасхачы, жалауда къан ыз къоя, энишге тёнгереди. Бирсиле, аны кёрюп, ата-ата, артха кетерге умут этдиле. Къымылдагъанлары сайын, Харунну шкогу аланы артха къачырады.

Душман, ауушну чегет жанындан атып тебиреди. Энди урушну ачылгъаннга санаргъа боллукъ эди.

Десантчыла, ташдан ташха, агъачдан агъачха къутула, алгъа жан атып келедиле. Тохтамай атадыла. «Жазмай тиерине базынмай, атмагъыз», — дейди Харун а. Мурадин чабып жетди. «Кюнлюм бет бла келген къауум сыртха къутулгъанды», — деп билдирди ол. Ары жаны партизанлагъа тап эди: душман ауушха жалан да ачыкъ бет бла чабаргъа боллукъду. Отрядны жангыз пулемёту аланы тохтатырыкъ эди. Аны себепли Харун ичинден анга да «аламатды» деди. «Пулемётну Чабдар хунасына орнатыгъыз, — деп буйрукъ берди ол. Сора, Рахайгъа айланып: — Рахай, сени кёзюнг жютюдю таугъа, Василенко тюзде уста болур, тауда уа сен устаса, ары бар!»

Рахай, сёз да айтмагъанлай, Мураднынн ызындан сюркелип кетди.

Ангыча чегет кѳауум жууукѳдан атып башлады. Партизанла да энди терк-терк атадыла. Гранатла сызадыла. Алай душман десантчыла да кѳоркѳакѳладан болмаз эдиле, — алгѳа ёшюн уруп келген болмаса, тохтар акѳыллары жокѳду. Ала да сызадыла гранат. Автоматла бла атадыла. «Магѳанасыз урушну кѳоюгѳуз! Кесигизни жойдургѳандан не кѳыймат! Бойсунугѳуз да, сау кѳалыгѳыз!» — деп ала жанындан ким эсе да тауча кѳычырды. Ол ачы ана сѳзле Харунну жюрегине окѳлача тийдиле. Ол эринлери кѳургѳакѳсыгѳанын сезди.

— Ананг бергенни тѳк! — деп кѳычырды Харун да. — Тѳкген да этерсе! — деди.

Тюз да ол кезиуде Харун Василенкону пулемѳту «сѳлешип» башлагѳанын эшитди. Анда-мында бир ата тургѳан партизанла, энди ауушну отха алдырып кѳойдула...

Ауушда уруш эки сагѳатха жууукѳ баргѳан эди. Партизанла ахыр окѳларына дери сермешип, алай ариуладыла ауушну фашистледен. Алай уруш бошалгѳандан сора, душман ууатылгѳандан сора, партизанла жерлеринден кѳтюрюлалмай иги кесек турдула. Ауушда шок от ийис бла кѳан ийис кѳатышханды. Чегетни, кѳнлюмню да салма жоллары душман ёлюкледен толгѳандыла. Алай партизанланы ёрге кѳтюрюлюр кѳарыулары кѳалмагѳанды.

Бек алгѳа Харун турду. Турду да, Чабдар хунасы таба атлады. Василенко, пулемѳтуна кѳапланганлай ёлюп турады. Берлакѳда Жаухарат Рахайны билегинде жарасын байларгѳа кюрешеди. Харун тѳгерегине кѳарайды. Партизанла андан-мындан жыйыладыла. Сѳлешип кѳарыулары жокѳду. «Батокѳа кѳалай сермешди, кѳалай жоюлду, — деп сагѳыш этеди Харун. — Кѳартлыгѳында аллай жигерлик... Мусарбий а? Жарыкѳ жаш. Чынтды жигит кѳабартылы... Жазычу боллукѳма дей эди...»

— Душман десант ууатылды! — деди Харун кѳарыкѳгѳан ёню бла. — Душман ууатылды... Биз ахшы тенгле-рибиз Батокѳадан, Василенкодан, Мусарбиден бошадыкѳ... Ата журт ючюн жанларын берген жолдашларыбыз эсибизден бир заманда да кетмезле... Бу ауушну жолун аланы кѳанлары кѳызартханды...

Ингирлик, партизанланы ауур бушууларыча келе эди. Бек мудах, шош ингирлик.

Рахай 17-чи жылдан бери жан тынчлыгы болмай, юйюрю бла бир кюн толусунлай туругъа термиле, алай жашагъанды. Кече да жамауат иши, кюн да жамауат иши, төшеги — темирден, жастыгы — ташдан кибик. «Энтда да анамы, эгечими, сабийчиклерими кьююп барама... Къайры барама? Не аланы кимге кьююп барама?»

«Да сенден бирсилени сабийлери уа хуна тешикденми чыкыгъандыла... Не — эгечлери, аналары... Къыйынлыкъ хар кимге да бир...» — Алай Харун жукъ да айтмай тынгылады. Тынгылап туруп, сагъынды:

— Айтсакъ, биз бир жанбыз, ала уа — кёл... Да кете эсек, ала ючюн кетмейбизми?

— Эл мени тутдурлукъ туююлдю, — деди анга Рахай. — Мен элге болсун дей келгенме, кесими унута. Была да кеси чыкыгъаннга тиерик туююлбюз деп билдире диле... Биз айтханча болмады иш!

Харун сагъыш этиуден — сейирсиниуге, андан — тынгысызлыкыгъа ётдю. Рахай таза да шаша турады. Сабийлерине, анасына, эгечине да жан ауруу аны шашдыра турады. Ол шашыуунда Рахай, элге къайтыуу бла, жандан татлы адамларыны къадарларын тик этген болмаса, алагъа себеп боллукъ туююл эди. Ол базынган эл — душман туююнде къала, къор болуу бла халкълай къалыуу арасында агуман болуп турады. Халкъ а бу тарых кечмезлик артыкылыкъдан кесин да къоруулаялмай тургъанда, Рахайны къоруулаялмезлыкы белгили эди. Аллай кезиуле боладыла: халкъ — бир адамны угъай, бир адам халкъны къоруулагъан!

— Элни кёзюне чёп болуп тюшсенг да, ол сени уумаз, — деди Харун. — Алай, айт, Рахай, сени оноуунгу элни игиси этерик туююлдю, аманы этерикди. — Былайда Жабраил эсине тюшюп, Харунну сарыуу къайнады. — Душман не эди, быллай кюн эл бир жумдурукъ болалса... «Аманла — элде, игиле — кенгде», — дегенлей. Сени тутдуруп, аперимлик алыргъа кюрешгенле чыгъарыкыдыла.

— Харун, сен мени бек керти адамымса, санга айтмагъанымы кишиге да айтырыкъ туююлме... Душман былайгъа жетди эсе, не къарыуубуз къалды?»

— Билмейме, — деди Харун. Аллай сагъышланы ол да эте эди. Алагъа адамлыкы, ийнаныуу берген жууапла

асыры кёл кётюрлюк жууапла да туююл эдиле. Болса да, бир затха жууабы да, ийнаныуу да бир эди. — Хорламгъа! Хорламгъа ол жетмезге боллукъ эди; Рахай айтханча, орус чеклеринден ёталгъан душман — Кавказ чеклеринден да ётерге боллукъ эди. Да не, ётге эди да, аны ючюн кюреш тохтапмы къаллыкъды? Бу уруш — Ата журт уруш эди — халкъ урушу. Аны себепли халкълай къалыргъа суюген жангыз бир халкъ бар къадарда, кюреш тохтарыкъ туююл эди. Аллай халкъла уа дунияда азмы эдиле? Харун эшите, биле келгенден, дунияны бир халкъы да, немец халкъны кесинден игиге санап, анга къор болургъа деп турмай эди. Хар халкъ, гитче, уллу болса да, кесини къадарын кеси къууаргъа, кеси къууанчын да, кеси жарсыуун да кеси этерге сюеди. Угъай, душманны былай келиую — адамлагъа тюнгилюуюн угъай, дерт жарыгъын берирге керек эди, ол келиу — «Халкъланы большевизм тузагъындан къутултургъа», — деген уллу жазула бла жазылгъанлыкъгъа, аны окъларын жандыргъан от а — «Бир къырал, бир халкъ, бир фюрер» — деген фашист чакътырыу эди. Аны ким эшитмей эди! Сора анга къажар сюелмезлик къайда!

— Билмейме! — деп къайтарды ол дагъыда. — Бююн аны тюзюн айтхан къыйынды. Алай мен бир затны бек дурус билеме, Рахай. Биз сабийлерибизден не къадар узакъ болсакъ, ала ол къадар къайгъысыз турлукъдула. Жууукъда хапарыбыз эшитилсе, бизни гутар ючюн аланы жесирге алырла, къайтып барсакъ, кесибизни асмакъгъа асарла да, аланы жилитырла. Сен айтхан — мамыр заманны жесематыды, Рахай. Тюз эсе да, ол уруш кезиую халы бла келишмейди. Уруш — урушду да андан. Урушда артха туугъан жерингден сора бир затны да салалмайса. Тап, сабийинги да...

Харуну бу къатылыгъы Рахайны ахыр да ырбыннга тыйып, кёдсюзлюк этгенин туура кёргюзтдю. Алай, арсарлыкъгъа женгдирип, юйюрюне къайтыргъа бир аллангандан сора, ол кеси кесин хорлаялмайды.

— Сен терссе деп айталмайма, Харун, — деди ол. — Баям, сен болушун айтаса. Алай мен къарт болгъанма. Сиз жашсыз, мен къарт болгъанма. Ёлсем да, юйюрюю кёз туурасында ёлурге сюеме.

— Иш анда туююлмюю, — деди Харун ол кече Жабраил Локъмановичге айтханча, — жолунгдан шашханлай, юйюрюнгден да шашарыкъса да. Юйюрюнгю кёз туура-

сында ёлюрге амалынг окъуна боллукъ туююлдю да. Юйюрюнгю кёз туурасында сени асарла, не сени кёз туурангда юйюрюнгю кыйынлы этерле... — Харун иги кесек тынгылап, кёлю тола, бек терен сезим бла айтды: — Ай, юйюнге, Рахай, сенден менми акъыллы болдум! Не душман деген не болгъанын сен билир ючюнюмю къалдынг! Быллай кюн... кесингден къартла жанларын бере тургъанда... — Дагъыда иги кесек тынгылагъандан сора Харун, тюз да амал тапханча, айтды: — Сюемисе, мен жашланы жиберейим да, юйюрюнгю къоркъуусуз жерге къачырайым? Айхай да, аны душман жесирге алмай тура эсе...

Харунну ахыр сёзю Рахайны жүрегин чанчдырды.

— Ол туююлмюдю иш, Харун, — деди ол, бек мудах, къайгъылы кёзлери бла къарап. — Иш ол туююлмюдю, Фердауус элден чыгъаргъа унамайды да. Ёлген бизге тёре туююлдю, элимден а къачмам, деп къоймадымы. Эр кишини жолу тышында, энди тиширыуладамы юркюп башласынла, сабийле ёсдюрген тиширыула, деп къоймадымы! Бизни Сылухан бла ол адам сёзюне къачан къарагъандыла.

Андан ары эки таматаны арасында сёз болмады.

— Сен тынчай, — деди бир кесекден Рахай Харунга. — Мен къараууллагъа бир айланайым. — Аны бла Рахай къарангылыкъгъа сингип кетди.

Кёп турмай Харун да, уллу ташха тыяниганлай, къочхар тонну жылыуунда къалкъыды.

Алгъа, Харун, кёп жукълап уяниганча, бир тюрлю къуру болуп турду. Къуру да, ангылашыныусуз да. Артхаракъ Къараташ чунгурунда партизанланы лахорларын эшитди. Дагъыда бир кесекден, анда — агъаргъан бийикледен энип келген сууукъ аяз аны тон жагъасындан, женглеринден кирип, алдай, ышыкъгъа сюрсенин эследи. Угъай, алай а, жанындан тыянып тургъан халында къалды — жанындан тыянып, тёммек ауурлугъун жингиригине, башын а — къол аязына салып тургъан халында. Таза кёк, таза жулдузла, таза аууш... Уруш да жокъ, къайгъы, къачхынчылыкъ да жокъ. Харун алапат жайланы жайлаучу, къойчу къошлагъа кёп келиучю, кёп къойну жауурунуна къарагъан жер. Ата-бабала мал жайгъан, хапар айтхан, бюгече мунуча олтуруп, жулдузлагъа не ол анда агъаргъан бийиклеге къараучу аууш...

— Къалай узун кечеди! — деди ол.

Аны кёзюне эли кёрюндю. Анда къарангы эди, — бир терезеде да жарыкъ жокъ. Ол кёз аллына Аминатны да келтирди. «Жарсыма, биз тынчбыз», — деди ол. Разият жукълап эди, — тюзюнде ышарды. Дагъыда ол Домсоветни кёрдю. Колхоз правленнге да... Угъай, председатели ары къоймадыла. Ол орамдан бурулгъанлай автоматла чыкъырдадыла, ауур атламла анга жууукълашдыла — къалауурла...

Чырым узакъ тюзюл эди, — ол, сескене, секирип, къуйругъуна болду. Башы, кьоргъашин кибик, ауур. Турду, бурууну тегерегине айланды. Улоулагъа, негерлери жукълагъан жерлеге барды. Болмагъанча мамыр жукълай эдиле адамла. «Энди танг атады, турсала да боллукъду», — деди ол кёлюнде. Алай кишини кьозгъамай, биягъы, жерине кетди.

Угъай, кеси кесине не женгдирмезге кюрешсе да, Рахайны къайтханы бла байламлы аны сезиминде, хорлагъа (огъесе — адамлагъамы?) — ийнаныуунда бир уллу урлануу башланган эди. Ол — бир уллу, багъалы, ёмюрлюк затдан айырылыугъа ушай эди; адамлыгъынданмы, тенгликге, халкълыкъгъа ийнаныуунданмы, умутларын данмы — не эсе да, ол андан кете тургъан зат бек магъаналы зат эди. «Суу биямукъдан тиш тюздю», — деп, ол бир байтамал, тынч кете эди, — тюз да къашыкъ бла жыйгъанынгы чолпу бла теггенлей. Адамла танууунда, иш ылыгъын билиуюнде анча жыл къармашып, ол ийнаныууну алай жыйгъан эди Харун! Барын: сёзюн-къылыгъын да, беклигин-сакълыгъын да, ауурлугъун-жютюлюгюн да — бир бирге жау болууну не тыяныууну, урушлада хорлауну не хорланыууну, даулашлада тюз болууну не жангылып къызарыууну, сыйрат кёпюрча, ангылашыныуусуз, тар, тайкъы жолларында алай жыйгъан эди. Аны ол къуралыуунда жабраилле, рахайла бош адамла тюзюл эдиле, — юйрене, базаына, ёзенгилеше келген бир эллилери, эр киши негерлери эдиле. Энди уа бу уллу къыйынлыкъны бетинде ала айтхан бла Харун сунган бир болуп чыкъмады. Ким жангыла эди — ала экиси биргеми, Харун кесими? Огъесе ючюсю юч тюрлюмю? Бири ургъан сууну аллына кирирге унамады, бири ургъан суу мени юсюм бла ётер деди, бири уа аны артха бургъунчу кюреширин айтды. Ким тюз эди, — кертилик къайсыны кьолунда эди?

Айхай да, Харун Рахайны Жабраил бла бир жыйын-

нга саллыкъ туююлдю. Рахай, жаны сауда, душманнга къуллукъ этмез, не ол берген ётмекге къарамаз. Алай, ёхтемликден не хайыр — кюрешге жетмесе, не тюрлю урушда да башын сакъламакълыкъ къыйын бола келмегенди, баям, бу урушда да — ол не огъурсуз эсе да, — анда да хатасыз къалыргъа боллукъду. Алай бюгюн хатасыз къалып, артда не бет бла жашарыкъса? Ахшы, Рахай юйюнде турсун, ол айтханча, аны киши сатмасын, эл сакъласын, эл эллей къалып, душманны къурутса, аны орамларында алгъынча жюрюрге Рахайны алгъыннгы къыйыны тамам боллукъмуду? Боллукъ туююлдю да, иш анда туююлмюдю! Бир ауушдан албугъартсанг жолда къаласа, жолунгу ахыры ыспассыз болгъандан эсе, аллы окъуна ыспассыз болсун...

Адамлыкъны уруш бла байламлы алып къарагъанда, ол бек хыйлачы эди, — уруш. Ол адамын къоркъутургъа боллукъ эди. Ол — не, урушдан ким къоркъмайды. Къоркъургъа да керекди, жашауунгу жашагъан заманынга магъанасы бар эсе! Алай ол, уруш, алдагъан да эте эди, терилтген да! Ма ол эди аны аман хыйласы. Ёлюм — кертилиги, алдау, терилтиу — хыйласы. Алып къарагъанда, аны ёлюмюне тюбеген, хыйласына тюбегенден кёп да асыу эди. Нек дегенде, урушда ёлмеклик — бош ёлюм туююлдю. Не жарты ёлмейсе. Къолунгда сауутунг бла, бетинг — душманынга, аркъанг — халкъынга, жеринге къарап алай ёлесе! Ол заманда сени жашынг бар эсе — ол жашайды, тюз да кесинги союп къаплагъан кибик, аллай жашынг. Къатынынг жашайды. Эрге барса да, уялмай жашайды; ананг жашайды. Эгечинг, къарындашынг да. Юйюнг да, арбазынг да жашайдыла. Сени таныгъанла, суйгенле, окъутханла... Аланы барын санай кетгенде уа — ма Ата журт! Ёзге неди, Ата журт? Сёзмю? Ол сёз болса — чарс болур эди, — къол бла тутмазлыкъ, кёз бла кёрмезлик, жюрек бла сезмезлик!

Энди Рахай, бу уруш бла байламлы, ёлюмге тюберге тюшсе, аны ёлюмю аллай сыйлы ёлюм болмазлыкъын ангылап, Харун анга ачыу этди. Да Жамауат элинде сыйлы ёлюмге андан тийишли ким бар эди?

Ол сау къалыргъа болса уа? Юйюнде бугъуп туруп, уруш кетгенлей чыкъса? Хата да этмегенди, хайыры да болмагъанды. Энди ма, бир тюз адам? «Жамауат, аллах-ха шукур, къор болмай къалдыкъ», — деп айталлыкъмыды ол? Тейри, айталмаз!» — «Сен юйюнгде керпесленип

жатханда, мени атам кѳан тѳекгенди...», — дер солдатны жашы. Рахайны жашы уа не айтыр? Ол адам болса — кечмез атасына, — кеси, саулай жашауунда баштѳебен болгѳанлай кетер. Кишиге айтмагѳан терен сезиминде: «Атам урушда жоулгѳа эди!» — дер. Аллахдан да, ата кѳелюнден да кѳоркѳа, айтыр алай. Айтмаз болса уа, эсе да атасы урушдан бугѳуп тургѳанына жарсымагѳан не уялмагѳан жаш болса — аллайлагѳа «кеси гыржынына кюл тартхан» дейдиле — ала жамауатны тюп ургусу боладыла, насыпсызла; гыржындан тоябыз деп кѳууанганла!

— Да урушха кѳатышмай азла кѳалмайдыла! Аз сылтау чыкѳмайды адамгѳа — ауруу, сызлау да, кѳул-лукѳ, кѳадар да... Сора ала келир тѳлюлени алларында айыплымыдыла?

— Рахайла — хау. Рахай эл аллында жюрюген адамды. Жол башчы. Быллай кюн рахайла ѳз сагѳышларын этерге эркин тюйюлдюле.

Урушну бир хыйласы ол эди: аманнга, игиге да кѳа-тышма, мен санга тиймем дегени! Анга терилип, сауут-сабасын атханлай, ол адамны чулгѳандырып, шорхасына жута эди: адам да жокѳ, аны ызында кѳалыр намысы да жокѳ.

Бирси хыйласында ол, уруш, адамны кѳолуна сабан агѳачны тутдуруп, кеси жерин сюрдюртеди. Бу жол а адам жалан да бир зат айтып турургѳа керекди: «Эй, сабанчыла, бу сабан агѳачдан кѳоркѳмагѳыз, кесигизге жер сайлагѳыз...» Алай а ол, сабан агѳач, уруш — сезимлени сюре эди; артыкѳлыкѳгѳа кѳажау туруу сел болгѳанда, аны ючюн алынган жесирлени кѳанлары жангы баразаланы кѳызарта эдиле...

Урушну бу хыйласына аны бирси нѳгѳери — Жабраил тюшюп тура эди. Да ким терс эди — хыйламы, Жабраилми? Хыйла кючлю болду да, Жабраилни онлады... Дуния дегенинг келепен кѳашыкѳны жалатыр... Неди да, тенги дуниялыкѳгѳа алдатды эсе, энди амал не, алдатханнгача кѳарасын да кѳойсун...

Да ол а тынч эди. Айырылдыла, о салам-о кялам. Андан ары аланы жоллары салмаланмайдыла! Бир-бир эслеринде, кюйген атлача, не оюлгѳан кѳаялача кѳалдыла. Кѳайсы тюз, кѳайсы терс болгѳанын айырыр кереклиси да жокѳ...

Не медет, иш алай тюйюл эди. Ала бюгюн айрыл-

гъанлыкъгъа, эсе да суу къутургъанда экиси эки жагъа. да къалып, андан ары бир бирге ётерча, кёпюр, кечюу излемей тургъанлыкъгъа, артда, сууну къутургъаны тохтап, ала дагъыда айланып, бир жагъагъа тюшгенде, бир бирлери бла сёлеширге, бир жолда жюрюрге, бир столда олтурургъа, бир тиширыугъа къонахшы берирге тюшерик эдиле. Ма ол заманда къалай боллукъ эди жашау? Ала бир-бир бетге къараяллыкъмы эдиле? Ол къонгю халабалыкъда бир жагъада болмай къалыуну азабын ёмюрден ахыргъа чегип турургъа къолларындан келликмеди?

Айхай да, Харун бек терен ангылай эди, бу къыйынлыкъны хар ким да бирча кётюраллыкъ туююл эди. Анга кёре уа, кими терилип, кими эски дерти болуп, ким къарангылыкъдан душман бла бир сабанны сюрюрге боллукъ эдиле. Ала уа уруш бла бирге жокъ болуп къаллыкъла туююл. Не, душманны къурутханлыгъынга, кеси эллилеринги къурутталлыкъ туююлсе. Аны себепли, сен суюсенг, суюмесенг да, урушдан сора ала халкъны ичинде къаллыкъ эдиле. Къаллыкъ эдиле да, сен ичген суудан ичерик эдиле, сен чалгъан сыртда чаллыкъ эдиле, сен жюрюген орамда жюрюрюк эдиле. Сен анга тюбей, озгъан терслиги сени мукъут этип турса да, сен анга салам берлик эдинг, саулукъ-тынчылыкъ сорлукъ эдинг.

Бек къыйыны ма ол эди. Ёлтюрген къыйынмыды адамны? Не тутмакъ этип жиберген? Да ала жюрекни экилениуюн кетерлик туююл эдиле! Бир акъылынг алагъа ириат этгенлей, кечмегенлей турлукъ эди, бирси акъылынг — кечмеклик излеп, этген ишлерине, жангылычларына да сылтау табаргъа къореширик эди. Эки акъылынгы ол сермешулерин теренде букъдуруп, сен, тилинг сёлеше, бетинг бетлерине къарай алай жашарыкъ эдинг.

Ол затланы сагъышын эте келгенде, Харун, узакъ урушланы бла партизан урушланы да тенглеширдиди. Ол не зат эди — кенгдеги, сен адамларын, арбазларын, сени уа бир ит да танымагъан жерде уруш этген... Эшшиги! Ма бу сен хар терекни, хар ташны таныгъан жерде эди аны къыйынлыгъы. Сен къон сайын жанлары саулай тенглеринги тас этип баргъан жерде; не сени амалтын сабийинг, юйдегинг, атанг, ананг — азапха тюшер, зулмулукъ кёрюр деп, хар атламынгы жюрегинг оу-шау эте алай алгъан жерде...

— Угъай, къайда да урушну адети бирди! — деп къычырды кечеги аууш.

Энди Харун къайда эсе да бѣрю улууларын эшитди. Сууукъсурагъанча кѣрюндю. Танг атар аллында аууш тазалыгъы бир заманда бир зат бла бузулгъанга ушамайды; ол тазалыкъны бузаллыкъ кюч жокъ кибикиди. Агъаргъан бийикле, кѣкге къайырылгъан деменгили сюнгуле кибики, ол таза къарангылыкъгъа чанчылып турадыла. Харун аланы кѣреди; сууукълукъларына, бекликтерине кюлу бла тийгенчады. Къарагъанда уа, ол бийикле, ат юсюнде тургъанчадыла — аллы, ахыры кѣрюнмеген атлы аскер, минг-минг айбалталары, къурукълары, кълкъанлары бла уруш башларгъа буйрукъ сакълап тохтагъанды. Тѣзюмсюздюле аскерчилени атлары, акъ жалкъалары энишге — этеклеге дери тѣшеле, пырх-чырх этедиле; кюлакъларын тик этип, тѣзюмсюзлюклеринде, туякълары бла жер къаздыра, юслеринде мингжыллыкъ атлыланы сагъайтханлай турадыла. Сурду ол атлыланы бетлери! Узакъды аланы жоллары! Къыйынды кюрешлери. Нек дегенде — ким эсе да, таулагъа чапхан жау аскер кючлюдю, аман акъыллыды, къланжюрекди.

Алай нек тынгылайды бачама? Буйрукъ берирге нек ашыкъмайды? Огъесе ол, аскерден бийикде болуп, къланы жауну кълалайда тыйса тап боллугъун кѣрюпмю турады? Жууукъду жау... Аны кычырыкъ-хахайы эшитиледи. Атлашы жер дюнгурдетеди... Аны бачама кѣрмеймиди? Бачама — бек бийик тѣппе, — тынгылайса сен! Биз хазырбыз... Бизни айбалталарыбыз Дебет жазгъан темирденди; бизни атларыбыз желжетмез Гемуданы жылкысынданды; тѣзюмсюзлюгюбюз а Ачей улу Ачезезни хан тѣзюмсюзлюгю! Буйрукъ бер, бермесенг да, бу темир сынжырны кесиби юзербиз! Юзербиз биз темир сынжырчы! Ансы къурушуп туруудан жалкъыгъанбыз!..

Кечеги тауланы ол тѣзюмсюзлюклерин сезе, Харун кеси да бир деменгили болгъанча кѣрюндю. Рахайны кетиую ѳтюрюк эди, — огъесе тюшюмю? Бу таула тынгылауунда анга жууап излегенча кѣрюндю. Алай жокъ эди жууап. Таула кеслери тѣзюмсюзлюклерин (огъесе кыйынлыкъны сансынмауларынмы?) букъдурургъа, сарыуларын жашырыргъа кюрешедиле. Ала шугут желли кечеде таула бла бетден бетге кългъанда, Харун, кеси да сейир эте, аланы тиллерин ангылагъанын билди. Угъай, таула бла тюзюнлей ушакъ этерге боллукъ эди. Къарыу-сузлугъунгу, батырлыгъынгы да, арсарлыгъынгы, таукелдигинги да айтыргъа боллукъ эди. Къарындашынга

ышанганча, ышанып, айтыргъа боллукъ эди. Кёп да, кыйын да жашауунда Харун аны сабаны, босагъасы бла байламлы болмагъан затлагъа эс бура келмесе да, эсе да чарс атха миниучюледен туююл эсе да, таугъа, агъачха да, суугъа, хауагъа да хурмет бла къараучуладан эди. Энди бюгече ол, дуняда хар затныча, тауну-агъачны да, хауаны-сууну да жанлары болгъанын, ала да кеслери жашаулары бла жашагъанларын кесине белги этип алды. Дуняда хар зат байламлы эди. Ол байламлы затланы бирине тасха тюшсе, бирси ачымай къалмай эди: бир тау оюлса, бирси тауну бети кетеди, къарыусуз болады; сууу къуругъан къуюгъа къара да, дунясы къуругъан адамны кёр; не бу кечеги ауушда бёрюле улу-масала, анга бийикден жулдузла, алашадан жолла къарамасала, ол бир жалан, къууатсыз болур эди. Дуняда хар зат да бардан, агъачларында бёрюле улугъандан, кёгюнде жулдузла жарыгъандан, ёрюшлеринде жолла къыланчланнгандан ауушну жашауу толу эди, саулукълу эди, жаш эди.

Дунягъа алай къарап, Харун ёлюм бла жашауну, кишилик бла къоркъакълыкъны юсюнден сагъышларына жангыдан къайтды. Айхай да, ёмюрлюк бу таула эдиле — аны кийиклери, агъачы, бугъейлери; жашау ёллюк туююл эди, — ол къарт да болмаз, эски да. Аны бу ата тургъан тангы, бу жукъара башлагъан жулдузлары, анда, энишгеде шууулдагъан череклери ёмюрлюк эди. Харун а — ашыкъгъан жолоучу. Бу уллу дуняны юсюнде бир адам бир зат да туююл эди, — ол, аманлыкъчы, игиликчи болса да, кетерикди. Алай бир адам — кёпню бириди. Анга кёре уа ол кёпню жашауу ючюн кёпню ишин этеди. Анга ёлюмсюзлюк деген, баям, аны бла байламлы келеди.

«Алай а, — деп сейир этди ол андан ары, — алай а, хы, ёлюмсюзлюк жалан да ахшылыкъ бла, бу уллу дунягъа ие кёзден къарап, хурмет этиу бла байламлыды дейик. Ол — хар инсан билирге тийишли жорукъ. Алай болуп тургъанлай а бир адам жашауну да, адамлыкъны да ёмюрлюк къалаларын оя эди, бирси адам тохтамай аны жангыдан ишлей эди. Бир уста шкок ишлей эди, бирси уста уа — сабан агъач. Адам къуралып келиуюнде билмечиликни, зорлукъну, тенгсизликни ачы дамларын тата келгенди, алай жашаугъа аллай кыйынлыкъ бла тюзеле, билмечиликни, зорлукъну, тенгсизликни ачы

дамларын андан ары татмазгъа деп харам талакъ бир да салалмай эди. Халкъ халкъ жеринде тургъанлай, бир жекбаш аны шашдырып, аман жолгъа чыгъарып къоя эди. Халкъ ол жекбашны аллында кеси оноун кеси эталмай къала эди. Ол жекбаш айтхан аны къыйынлы жашауун алай тынч насыпха бура эди, алай къолайлы кюн берликди деп ышандыра — халкъ, къушкъанат болуп, аны ызындан чыгъа эди. Битеу жашау сынауу бла, акъылманлары, эржюрек жашлары бла, тѣзюмлю тиширулары, тейри къылычны тутаргъа чабыучу сабийлери бла... Ахырында ол жекбаш башлагъан къанлы жортууул алай азап келтире эди анга — ол халкъ, аны ууундан, кѣп жыллагъа дери баш кѣтюрмезлик болуп къала эди.

Харунну бу уруш жыллада алгъан сынауу алай тюз айта эди, аны тарых ангылауу алай шупхасыз эди — артыкълыкъ урушу, ол кимни жанындан болса да, не заманда болса да, билмей атылгъан таш кибик, айланып келип, аны кеси башына тиеди. Харун дуния низамыны ол тюзлюгюне да къууанды. Ол низамны тарых сынагъан тюзлюгю бу урушда да башха тюрлю болмазлыгъына ийнандырды. Анда бу кечеги шошлукъда таула бла сѣлешиюу бошдан болмагъаны, ала буйрукъ сакълагъан тѣзюмсюзлюклерини юсюнден махтаныр ючюн угъай, аны ышанган нѣгерлеринден айырылгъан ачы сагъатында жапсарыр ючюн, ол жашап тургъан къадарда андан ахыр да айырылмазлыкъ, нѣгерликге жетгенде, арсар болмазлыкъ, жашаса, биргесине жашарыкъ, ёлсе, кѣзбаусуз къойнуна алып къоярыкъ деменгили кюч, деменгили суймеклик — аны туугъан таулары — бар болгъанларын кѣргюзтюр ючюн айтханларына тюшюндю. Угъай, ала бар къадарда арсарлыкъ жокъ эди, ала бар къадарда, алагъа кертичилей къалгъан халкъ къор боллукъ туююл эди.

Харун таула бла бир акъыллы болгъанына къууанды, барын кѣрюрге, кѣтюрюрге хазырлыгъына къууанды. Угъай, не уллу къыйынлыкъны ол кѣрлюк болса да, бу кечеги тайкъы жолда Рахай бла атланырыкъ туююл эди. Бир ёлюрге боллукъ эди къыйынлыкъда. Қыйынлыкъда экили болгъан а эки ёле эди.

Харун, тынгылагъанлай, отрядха айланып чыкъды. Ол партизанланы хар бири бла саламлаша эди, хал сурай эди. Алай ким да кѣрлюкдю — акъылы соргъанында туююлдю. Ол Рахайны излей эди. Жарыкъ келгенлей, аны юсюнден кечеги къара къоркъуулары бошха ушап,

ол аны энтда да отрядда табарма деп умут эте эди. Да жокъ эди бир жерде да Рахай. Жангыз къалыргъа сююп, агъачха кетди. Кёп айланды. Рахайсыз къалгъаны — сауутсуз, сабасыз къалгъан кирик, отрядны бир тюрлю ёксюз эте эди. Ол къайтып келип, тёзалмай, къалауурланы бирине сорду:

— Рахай бери таба айланмагъанмыды?

Хау, айланганды, кёп олтургъанды аны биргесине, кёп акъыл сёз айтханды. Артда уа: «Хайт дегиз, мен тасхагъа барама», — деди. Эки кюнден хал билип къайтыргъа айтды. Да командир билмеймиди?

— Къайгъы жокъду да тегерекде? — деп сорду Харун жууап берир орнуна.

— Бир шыбырт да эшитмегенбиз, жолдаш командир. Ауушну кёз къарабызча сакълайбыз.

Харун, къошха къайтып, кесине Мурадинни бла Азаматгерийни чакъырды.

— Къалайды хал, жигитле? — деп сорду ол алагъа.

— Алапат, жолдаш командир, — деди Мурадин. — Не буйрукъну толтурургъа да хазырбыз.

— Сизни Жамауат элге жибереме, — деди ол къысха. — Борчугъуз: анда аскер гарнизон бармыды, жоқмуду, — аны билирге; бар эсе — адам саны, сауут кючю къаллай бирди? Пленлиле бармыдыла? Бар эселе къаллай бирдиле? Не зат этедиле?

— Ангылашынады, — деди Азаматгерий.

— Къаллай бир заманыбыз барды? — деп сорду Мурадин.

— Терк! — деди Харун ышара. — Бир кюн — ары, бир кюн — бери. — Бир кесек тынгылап къошду: — Кече белинден озгъандан сора Къазакълагъа барырсыз. Къазакъланы арт терезени юч кере-шош къагъарсыз. «Кимди ол?» дегеннге мал излейбиз деп, жаз тил бла сёлеширсиз. Ачахмат анда боллукъду.

Жашла бир бирге къарадыла, болса да жукъ айтмадыла. Терк тебиреп, жолгъа чыкъдыла.

VII

Кичинау къатыны Сылыухан кесини эрсыман къылыгъы бла белгили эди. Сёзю иши да болгъан, ууакъ чурумланы билмеген, болушлукъгъа, жандауурлукъгъа жетгенде, аллына киши чыгъармагъан аллай адам эди.

Кичинау кеси артыкъ къолундан келген адам болмаса да, Сылыуханны этимлиги, эслиги бла игилени арасында айтылып кетгенди.

Аны бла бирге, Сылыухан, кеси дин тутхан адам болса да, сабийлерин окъуудан тыймай, ызларындан болуп, бирерин бирер затха тюзетгенди. Тамата кызы Жулдуз — устаз болуп ишлей турганлай, эрге чыгып, энди Былымда жашай эди; аны кичиси Жамилат — шахарда къайсы эсе да бир уллу къуллукъчуну къагъытчысы болуп ишлей эди. Сылыухан кеси барып, ол къуллукъчугъа тюбеп, кызы сабийни аманат да этди. Кёп турмай а ол къуллукъчу, къатынын къоюп, Жамилатны къачырды да кетди. Къуллугъундан да, партиядан да чыгарган эдиле аны, алай аны ючюн Сылыухан жарашмады. Сормай-ормай, атасы тенгли кишиге барып къалгъанын кечалмай, Сылыухан кызын харам этди да къойду. Ала шахарда жашай эдиле. Энди бу дуня бузулганда не болганларындан Сылыуханны хапары жокъду. Бек кичиси Мурадин эди да, ол а, айтылган жаш болуп, тийренилни сукъланчына, газетде ишлейди. Эртденликде газет алып, аны атын Сылыуханга эшитдирип окъусала, былай-былай деп айтырдан болсала, ол а, аны чоппахарс этмей, «ёзге уа» дегенча, болунургъа тийишли ишгеча къарап къояр эди.

Хар жаны бла алай эсли Сылыухан, динге жетген заманда, кишиге бет этмегенди. Дин тутаса деп, кызылары, жашлары тырман этселе да сансынмай эди. Дини ючюн ким бла да, не тюрлю хукмат бла да жау болургъа хазыр эди. Совет властны да хар ишине ыразы эди Сылыухан, дин бла нек жарашмагъанын а ангыламагъанды. «Кимге не хата этеди дин? — деп сорур эди ол. — И, аллах арада, дин тутханла ушайдыла чынтды комулisleге... Къарагъыз сиз бир, урламагъанла, тырнамагъанла, аман жүрюмегенле, хар затха да тюз ниетли къарагъанла! Да дин а ёзге не излейди? Аллах арада, бир зат да излемейди андан арысында. Сора нек келишмейди блас аны бла?»

Сылыуханны ол тюрлю сорууларына билимли жууап берирча киши болмагъандан туююл эди. Мурадин да, кызылары да, не ючюн келишмейди совет ниет дин ниет бла дегенни айыртып, аны таргъа тыйсала, аналыкъ бийлиги бла къутулур эди: «Тынчыгъыз, динигизге

тиймейме да, диниме тиймегиз» не да: «Сиз да барыгъыз кеси жолугъуз бла, мен да барама кеси жолум бла», — деп.

Немецлиле келирден алгъа аланы узакъ ёкюллери — моллала не тасхачыла, ичлеринде дерт сакълап тургъанла, ала келгенлей динни жаярыкъларын, «тиймегеннге тиймезликлерин» айта эдиле. Сылыухан аны эшитгенлей скъуна алагъа тилек этип башлады. Намаз этгенде, дууа тутуп тилей эди Сылыухан, аллах аланы жолларын къурарын, терк келирлерин тилей эди. Ала къара таныматгъан Кичинауну бла Сылыуханны сабийлерине окъургъа жарыкълыкъгъа чыгъаргъа алай онг берген Совет властны къанлы жаулары болгъанларын да унутуп, тилек эте эди алагъа. Сылыухан дин адамы эди, неден да бийикге динни сала эди. Аны себепли элге чыгып айтырдан да уялмай эди:

— Къор болайым мен алагъа, межгит ачарыкъдыла дейдиле.

Да жетди Сылыухан тилегине. Жетди да, Жамауат элинде межгит ачхан фашистлени кёрдю. Ала орам бла озуп бара туруп, къубултду, алгъыш этди.

— Акъылдан шашханды Сылыухан, — дей эдиле элде. Сылыухан а:

— Къойчугъуз, башыбызгъа эркин болсакъ, динибизге эркин болсакъ, ёзге не сурайсыз? — дей эди.

Аны юйю акъ ийис этгенлей туруучу эди, — Чегетде жангыз сют машина аныкъы болуп, саулай Чегет сют тартыргъа ары жюрюй эди. Сылыухан а, билеклерин ёрге этгенлей, сют машинаны бура, аман тюшню игиге жоралагъанлай, душман зулмулукъну огъурлулукъ сундуругъа кюреше эди.

Алай кюнлени биринде, — ол кюн Сылыухан тартхан сютлерини башларын кеси алып кюню эди, — аны юйюне экеулен келдиле. Сют келтирген къатынла, сарулары къайнап, гузаба этдиле. Сылыухан а: «Къоюугъуз харип, жарлыла, ач болурла», — деди. Алагъа, башын гыллыулатып тауча орусча къатышдырып, жарыкъ болургъа кюрешди. Келгенлени уа аны жарыкълыгъы бла ишлери жокъ эди. Сютбаш баргъан быргъыны тюбюнден аны орунун кетердиле да, котелокларын салдыла. Соргъан-оргъан болмай, алай этгенлери эрсыман Сылыуханнга ачыу тийсе да, ол жукъ айтмады. «Охо, харип, охо, алыгъыз, — деди да къойду. Бир котелок сютбашдан тол-

гъандан сора, экинчисин салып, ала юйде тегерекни-
башны тюз да иелеча тинтип башладыла. Аны кьабыр-
гъада тагъылып тургъан кьуранын кьолгъа алып, ичин
ачып да кьарадыла, бир бирлерине не эсе да бир затла
да айтып, кюлдюле, сора жерине такъдыла да кьойдула.
Сиреде, Мурадин келсе деп, жыйып тургъан зайынчыкъ-
ларын да тапдыла, хуржунларына салдыла. Ары дери
экинчи котелок да толду. Ала жукъ да айтмагъанлай
чыкъдыла да кетдиле.

— Кёрдюнг да Сылыухан, — деди кьатынладан бири.

— Бир сырсызла болур эдиле, — деди Сылыухан кёл
басып. — Сырсыз кьайда да сырсызды, не этериксе.

Алай тюз да экинчи кюн башхалары келдиле. Келди-
ле да, биягъыча, юйню тубюн башына этип, жаучугъун
да алып, тёрт тауугъун тутуп кетдиле.

Угъай, энгда да сырсызлыкъны сылтауу бла кёл ба-
саллыкъ туююл эди Сылыухан. Тарыгъа бургомистрге
барды!

Аны жууабы уа Сылыуханны жигине-жилигине дери
жетип кьайтды.

Сылыухан алгъыннгы тилеги бла керти жашауну ара-
сында чюйреликлени айыралмай тургъанлай а бу иш, бу
Жамауат элине сыйынмагъан, аны жерни жети кьатысы-
на сугъуп кьойгъан эрши, керти да мажюсю иш болуп,
ол, айтыгъа айтылырча, сынды.

Ол кюн арт ыйыкъда жыйгъан сютбашчыгъын да
алып, Рахайдан бир хапар сорайым, ол аман жашдан да
бир зат билала эсем кёрейим деп, тёбен элге Фердаула-
гъа барып келе эди. Да Фердауусну Рахайдан, Мура-
динден да билгени жокъ. Иги кесек олтуруу, анга бу
«пасакла этгенни» да тарыгъып, энди кьайтып келе эди.
Ол да Домсоветден ёрге ёткюп, Айсейирлагъа жете, огъар-
тын солдатла энип келгенлерин кёрдю. Алгъынча жарыкъ
болмаса да, Сылыухан алагъа тубегенине кьайгъырлыкъ
болмаз эди, — алай тюз да Сылыуханнга кьаршы бола,
солдатладан бири анга айланып, кеси керегин этип баш-
ламазмы да! «Аллах арада болсун, жерге битип кьалгъа-
нем», — дей эди артда кеси. Жерге битип кьалырдан
алгъа уа аны этин тин-тери басхан эди, кьачар, бугъар
жери кьалмай, жер жарылмай, кьартлыгъында эл кюл-
кюлюгю болду. Фашист, ишин этип бошагъынчы, Сылыу-
ханны чачы агъарды, намысха, диннге келишмеген аман
иш жолун, желим ырхылай талап, жар этип, ёталмай

турду. Немча уа, сансынган да нек этсин! Ишни этди да, тартмасын да кысыды, кюле, негерлерине кыошулду. Алайда элни сыйлысы Сылыухан угъай, Айсейирни эшеги тургъанлай.

Андан ары Сылыухан юйюне къалай келгенип билмей келди. Келди да, ууалгъан санларын тапчаннга атды. Сё-лешир, тарыгъыр къарыуу болмай, этини тин-тери бас-ханы тохтамай иги кесек турду. Ол ачы сагъат узая бар-гъаны къадар, Сылыуханны жюреги бекден бек жана эди, къаны бекден бек кыза эди. «Аллай мажюсюлюк, аллай мажюсюлюк!» — деп шыбырдай эдиле эринлери. Угъай, аллай ассылыкъны кечип къояргъа амал жокъ эди. Ол, салып, Чыккы кызына барды. Сылыуханны тарыгъыуун эшитип, Чыккы кызы сейир да этмедиле.

— Не сунаенг да! — деди да къойду.

— А кызы, къаллайла сёлешесе, ол неге ушагъан иш-ди. Айсейирни эшеги тургъандан башха кёрмедиле.

— Ёзге неге санайдыла сени! Бизни халкъгъамы са-найдыла ала! Бизни малгъа санайдыла ала. Бар-бар, кеси тиширыуларыны къатларында алай этгинчи тур. Эт-мейдиле алай кеси тиширыуларыны къатларында... Бар, тилек эт антда намазынгда.

Сылыуханны кёзлери къарангы окъуна этдиле. Тауда аллай ишни айтып эшитирге амал жокъ эди. Тиширыугъа аллай намыссызлыкъны жетгенин!

Мурадин юйге анасыны тюз да аллай заманында кел-ди. Сылыуханны къууаныр акъылы жокъ эди.

— Атангы башына, анангы тёшонеме айланаса сол-дат болуп, мылтыкъ кётюрюп, сени ючюн деп, ананг ба-сынчакълашырдан къаллыкъ туююл эсе, ассыдан туу-гъан, — деп кызыды ол жашына. — Огъесе сиз аналары-гъызыны сакъламай, агъачнымы сакълайсыз? — Мурадин, бир зат да ангылаялмай, анасыны аллында сын болуп ту-ра эди. Сылыухан а ангылатырдан болмай, аланы ачыу-ларын жашындан алыргъа кюрешгенча, олтуруп-туруп, айтырын айтады: — Сиеригигиз тутулуп да, аман жерде жутуллукъла! Кёремисе аланы, чын мажюсюлей, юсюнге айланып тохтагъанларын...

— Анам, алгъа не болгъанын бир айтчы?

— Тынып къал бусагъат... Сиз адам болсагъыз, бизге аллай кюнмю келлик эди. Аллах арада, акъ чачым бла кесим чыгъарыкъма къолума къазыкъ алып.

Заман аз эди — Азаматгерий аны тышында сакълап турады. Аны себепли ол анасын къучакълады.

— Анам, берсенг, къатыкъ ала кетерем. Жол — узакъ, къоркъуу — уллу... — Сора: — Юйде тур, кёрюнме. Къоркъма сен, къурутхан а этербиз. Кёп турмай къурутурбуз...

Ол заманда Сылыухан жилиамсырады. Жилиамсырады да, айтды болунган ишни.

— Душман душманлыгъын этеди, анам, — деди Мурадин.

Сылыухан андан ары жашына бир сёз да айтмады. Юйде болгъан затдан хазырлап, къатыкъ берип, жашын шош ашырды. «Шукур болсун, дерт алырым барды», — деп кёл басды ол.

* * *

Кечени бир заманында Къазакъланы арт терезелери юч кере шош къагъылды. Кёп турмай, ай жарыгъы аз къатышхан къарангылыкъда терезеге Къазакълны бети келди. Бет иги кесек тынгылады да: «Кимди ол?» — деп, шош сёлешди.

— Сизни орунга башха мал иш келген болмазмы, Къазакъл? — деп, жаз тил бла сёлешди Мурадин. — Мал ажашдыргъанбыз да, аны излейбиз, — деди.

— Тейри лязим, бир артыкъ мал а эсленген болуред дейме, — деп Къазакъл да сансыз жууап этди. — Кел, жигит, къара, — деп, терезеден артха кетди. Мурадин, Азаматгерийни сакъчыгъа кёюп, шыбыртсыз, арбазгъа кирди. Къазакъл, эшикни ача, Мурадинге, акъ жин кибик, дауурсуз тюбеди. Ич отоугъа кийирип, терезеге кийиз жапды да, патеген чыракълны жандырды. Олсагъат окъуна жыйгъыч жабыуну бир жанына этип, гумуну эшигин ачды. Андан, ышара, Ачахмат чыкъды.

Тюбешиу аллай бир насыплы эди, — Мурадин, солдатны къучакълай, кычырып жиберирге аздан кълалды.

— Энди мен керекли жеригиз болмаз, — деп, Къазакъл чыгъып кетди.

Мурадин Ачахмат бла сагъатдан артыкъ олтурду. Элде душманны юсюнден аны толу хапары бар эди.

— Мен мындан кетерикме, — деди ахырында Ачахмат. — Къалай эслеген эсе да, Тебо эслегенди мени. Гестапода уа мени излеген хапарлары барды. Тебо бла Къа-

закъ, жау туйюл эселе да, татлы туйюлдюле. Жанына кьоркъса, айгып кьояр дейбиз. Къайда болсам да, Къазакъ билликди.

Мурадин да тенгине республикада партизан кюреш кенг жайылгъанын, мындан алда уа Балыкъ башында партизан отряд душманны сау гарнизонун ууатханын, ауушда душман десант бла сермешни да айтды.

— Ёзге уа! — деди Ачахмат. Ол кесини урушуну юсюнден жукъ да айтмады.

— Ашыгъыгъыз, ашыгъыгъыз, — деди Къазакъ эшикни жепи этип.

* * *

Оберштурбанфюрер Ганс Шрайнер, адъютанты унтер-офицер Зуппан бла бирге Гъейтмырзаны юйюнде тура эди. Ала бла бирге уа, Халыу эслегенден, баям, миллет адам эди — кийимин тюрлендирсе да, жюриюшон, бет къанын тюрлендиралмагъан биреу, келип, алагъа отун жарып, суу салып, печде от этип, комендантны хар жумушуна къарап, кече къалыргъа уа башха жерге кетиучю эди. Бирде ол, карт ойнай, не бир тюрлю жарыкъ хапарла айта, ала бла кечге дери олтуруучуду. Андан сора ол адам не этгени белгили туйюл эди, — бютюн да кюндюз ол Халыуланы тийреде кёрюнмейди.

Бирге кьош болуп жюриоселе да, ала ючюсю юч тюрлю жашау бла жашай эдиле. Ганс Шрайнер дайым ючюлгенлей тура эди. Аны атламы да, сёзю да сабыр: Халыугъа, аны юйюрюне да ол хурмет этгенге ушайды. Алай жүрегин ачыкъ этерге уа, нек эсе да, базынмай эди, — быллагъа хурмет этерге эркинлиги болмагъанча. Бирде, юйде къалгъан кюнлеринде, анга хазыр аш этип келтириучю эдиле; бирде, кеси, шайгъа ушагъан, бир кючлю ийисли жукъа зат этип, кюе-бише, аны ичип туруп эди. Алмай кюнлеринде арбазгъа чыгып, семен кьонакъларына жангыз сёз айтмагъан Жарнесни къатында, аны чыпчыкъларына къарап, кесича, тынгылагъанлай кёп олтурур эди. Ол тынгылауун Ганс Шрайнер жалан да Башир айланса бузады. Аны кесине сёз нёгер этерге ышыкълыгъын билдирир; кесини тиллинде бир затла айтып, неге эсе да термилген кёзлери бла къарар. Башир, къаш туйюп, анга илешир акъылы болмагъанын, аны фашист, семен болгъанын ахыр да унутмагъанын кёргюзтюрге

кюрешсе да, Ганс а, ичинден, ол да, кесича, шуёх болур-гъа суйгенин сезиучю болур эди, — аны ючюн къай-гъырмай, кесине илешдирирге не амалны да этеди. Аты-на да «Байшер» деп, ойнагъанлай турады. Аллай айыу-тос шуёхлукъну бир кюнюнде Башир Гансны столунда немец газетге къарай кетип, Гитлерни суратын кёрдю. Кёрдю да, комендантны айыбын ачханча, кёзюне къара-ды. Сора балан бармагъы бла Гитлерни кёкюрегинден басып, айтды:

— Гитлер капут?

Ганс Шрайнер, алгъа бармагъын ойнатып, Баширни къоркъутду. Бир кесекден а, терен кючсюнюп, ариу акъ къолун Баширни имбашына салды.

— Капут, капут! — деди ол. — Гитлер капут. Сталин капут!

— Сталин никогда не капут! — деди Башир. Ганс алай айтырыкъ эсе, шуёхлукъдан хайыр жокъду деген магъанада жеринден кесгин турду. Болса да, андан артха Башир адам кёрмеген жерде Ганс Шрайнер бла шуёх болургъа угъай демей эди.

Зуппан дегенлери уа анга аз да ушамайды. Дуния ба-шы тубюне болуп къалса да, анга башха туююлча алай-ды. Ол зугулбет сары адам, Халыу къачан кёрсе да, къу-ру ашагъанлай тура эди; кирли эди ол — адепсиз да. Бирде ол, баям, юйюнден посылка алыучу эди. Посылка алса уа, суууй тургъан худурун сакълагъан итлей, къа-тына адам келеди деп къоркъгъандан, кеси кесине мурул-дагъанлай турады. Андан къой къуйрукъгъа ушагъан къакъсыгъан ийис этген бир къалын акъ жауну чыгъа-рып, дайым биргесине жюрютюучю сюексап бичагъы бла жукъа тилип, ётмекге салып, аузуну эки жаны бла шы-тыларын бардырып, алай ашаучу эди. Андан арысында бу юйде жашагъанла адаммыдыла, туююлмюдюле, ол билген да этмей эсе да алай эди. Ингирде комендант бла бирге келип, не кеси башха келип, аны тынчайтхандан сора сейнада агъач ундурукъгъа бир ауса, болду — тангнга дери жер тепсе да уянмаз. Ол — не, кишиге жукъу жокъ эди: аны хурулдагъаны алай эрши эди, жукъу эсиртмеген адам аны эшите, жан тынчлыкъ та-баргъа болмаз эди. Халыу бирде сейир окъуна этеди: алай адепли, мамыр комендант, аллай асылсыз адамны нёгер этип къалай айланады?! Ганс Шрайнер а Зуппанны ол къылыкъларын кёрген да этмей эсе да алай эди.

Ала бла бирге келиучю кавказлы уа не эсе да бир гынтдылы эди. Дайым ашыкыгъанлай, дайым махтаанганлай, дайым сымарланганлай айланыучу эди. Да несине кётен эте эди ол? Халыу кёргенден, аны кётеп этер кюню жокъ эди: аллай гиназ адам, къамасы да бир жанына кетип, терлегенлери барып, къайдан эсе да бирден келгенлеге отун жарып, къуллукъ этип турады. Халыу анга ичинден кюлген окъуна этеди, — аллах арада, бир махтаныр жери жокъ эди аны.

Ол кече уа кавказлы кечге дери карт ойнай, безирей, тартханчыкъ да эте, комендант бла олтуруп, Гъейтмыр-заладан тюз да Мурадинлары Къазакъладан чыгъаргъа чыкъды. Энди ол, ичгенчиги къанын ойнатып, Ажокъа жолу бла энишге жырлап келе эди. Атларыны башларындан тутуп, бахчала бла шош кетип баргъан Мурадин бла Азаматгерий, аны эшитип, тохтадыла. Атланы къоюп, хунала артлары бла жолгъа тийишдиле. Сатхыч ана тилинде шош жырлай барады. Мурадин бла Азаматгерий бир бирге къарадыла, ангыладыла бир бирни. Аны ызындан хунала артлары бла дагъыда иги кесек бардыла — андан сора адам барын-жогъун билирге. Сатхычны чола кёргенде, секирдиле. Орамгъа жыкъдыла аны. Аузуна буштукъ этдиле. Къолларын артына байладыла. Кётюрюп, бахчагъа ётдюрдюле. Атха салдыла.

Ала танг атаргъа Ажокъа тамагъы бла ёрге чыгып, таугъа къутулдула.

VIII

Жамауат элине жау къонакъла келгенли Мухтар атын киши билмеген ауруудан ауруй эди. Анча кюнню ичинде аны халындан анасы бир зат да ангылаялмады. Сыртындан тюшгенлей, ары-бери айланганлай, бир туруп, юй ортасында сюелгенлей, къабыргъагъа тыянганлай. Ахырында, была, кеслери ючюн этген сунуп, бир жерде эшигин жабып къоярла, деп да къоркъа эди Халыу. Мухтар а ёхчеге этгенча, ала келир заманга чыгып кетип, энди тынчайгъан болурла дегенден сора къайтады, — таза да ала бла бетден бетге тюбешгенлей, къыяма айланырыкъча.

— Ёлюп къаласа, Мухтар! Халкъгъа болмагъанмы болгъанды санга!

— Да не этеме да мен! Бек тынч турама.

— Тынч тургъан алаймыды... Қимге чабарынгы билмей.

— Қъойчу, къой, амма.

Халыу тынчлыкъсыз эди. Ауурлугъунданмы, жүрек шургусу уллуданмы — тургъанындан жатханы кѣп.

— Эшикге чыгъаргъа къоркъуп турады, — деди Башир.

— Сен ёлмегин! Бар, тайынга къара.

Угъай, Башир уллу къарындашын бош къозута эди. Мухтар къоркъуп турмай эди. Ачыу тузагъында тура эди; чархына, сезимине, умутларына сыйынып болмагъан ачыуунда. Қъалай сѳе эди ол бырындан чыкъмазгъа! Анда, къурушхан халинде, таш сурат болуп къалыргъа. Алай аны сезимине, кѣлкъалдысына, кѣрюп болмаууна бойсунмагъан жаш къаны, жашаудан толу чархында къадалып ишлей эди. Суукълукъну, кечликни да сездире эди. Алай эте, таш болуп къалыргъа деген хыйла ниетни болмачылыгъын ачыкълай эди.

Кечени бир заманында ол, жукъудан уянганча, элгенип, къозгъалды. Дагъыда, таш къарангылыгъында, алгъа угъай, артха сюркелип, къаягъа чыкъды. Бир ненча сагъат алгъа уруш ачхан тектиринде буюкъмай сѳелди, керилди, дунияны да, урушну да башларындан къарангъанча, уруш тюбюнде къалгъан уллу элини юсюнден къарады. Суукъсурагъан, азгъан жулдузла, элни экиге бѣлген Юрдю суууну шошлугъунда кеслерин кѣре, Жамауат элине шош къарайдыла. Мухтар жерден эсе, алагъа жууукъ эди. Кѣк жокъ эди, жер да жокъ эди, уруш да, къаяла да, жолла да жокъ эдиле. Дуния деген — къарангылыкъ эди, аны сейирлиги уа — жулдузла. Қъарангылыкъ! Жулдузла! Мухтар! Сора кюзгю сериуюн, Ма была керти эдиле. Алай сейирлик сезиминде, Мухтар бир ненча такъыйкъагъа ачыуун унутду да, учуп кетсе, жулдузлагъа къошулуп къаллыкъча кѣрюндю. Ичинде ачыуу болмагъанда ол алай женгил эди, — учар ючюн жалан да секирирге керек эди.

Болса да ачыуу женгил окъуна эсине тюшюп, ол жулдузланы ётюрюклюгюне, уруш азапны кертилигине къайтды.

Амма, урушда былай хорлатыуну ыспассызлыгъы бырын такъырлыгъындан тар эди. Жашны жүрегин алай буугъан, ётюн алай ачитхан ыспассызлыкъ... Ол алай сѳре эди Мухтарны, къансиер чыбыгъы бла аркъасына,

бойнуна, бетине, кьолларына алай тье эди — бырындан кьалай чыкьгъанын да, юйюне кьалай жетгенин да билмей кьалды. Бир да юйюнде уа андан кьутуллукъча! Ол, ыспассызлыкъ аны сюрюп келип, юйге уруп, энди уа бо-сагъа аллында сюелип, ары айланыр, бери айланыр кьарыуун да кьоймай тура эди. Анга жюреги кюйгенден, бир зат да сезмей, сангырау болуп, не бузлап кьалгъанча, андан артха кюнледе алай агуман болуп, олтурур-турур жерин билмей андан тура эди.

Тёртюнчю кюнюнде ол орамгъа чыгъып да келди. Кечесинде, анасына билдирмей кетип, Ачахматха тубеп, аны оноуун эшитип кьайтды. Кюндюзюнде уа анасына:

— Амма, отун тауусулгъанды. Бир отун этип келейим, — деди.

— Бир да атлатырыкъ туююлме. Чалыланы буз да, кюйдюр.

— Атам этген чалыланы?

— Энтда этер.

— Кьойчу, кьой, амма.

— Юйюнде тур дейме да, юйюнгден кьурумагъан эсенг.

— Отунга баргъанлыкъгъа не боллукъду?

— Не болду алайда Жандыра улуну жашына. Мина атылды да, кьолун кетерди.

— Бир да.

— Бир да эсе, бар. Антсызса, андан кьайтсанг.

Мухтар этеме дегенин этерик эди. Халыу биледи аны, — кимден да уста биледи. Амма, анала сабийлерини кылыкъларын билмей урушмайдыла. Урушуу да — кылыкъды. Ана болууну биринчи илишанларындан бири.

Башир а:

— Не боллукъ сунаса мынга. Отунубуз а — жокъ.

Халыу андан ары тынгылагъанлай кьалды.

Мухтар кеслерини эшекни да, Байчоланы эшекни да жегип, жиплени иерге бегитди. Гидачыкъны кьолтукъгъа уруп, жолгъа чыкъды.

Мухтар суу бойнуна эннгенден сора, барыучусуча, ёрге угъай, энишге айланды. Кьайры бара эди ол? Отунгамы? Угъай, отун туююл эди Мухтарны кьайгъысы. Эшеклени барыргъа унамагъанлыкълары уа, терсбоюн-лукъларындан угъай, Мухтар кьайры сургенин билмегенден эди. Жокъ эди бир зат да Мухтарны акылында. Къазауат этип, эшеклени сюре эди, гиданы онг кьолту-

гъундан сол къолтугъуна, сол къолтугъундан онг къолтугъуна ётдюреди. Аллында жерк ёзенни кёреди. Онг жанында — суу. Ол, бойну бла ёрге — Агъазлы къолгъа барып не да Къая оюлгъанда тохтап, отун этиучю суу. Энди суу да энишге, Мухтар да энишге барадыла. Бир бирлерине къарамай, ачыуланышып, услары тутуп не да жүрек къыйынлыкъларын бир бирлеринден жашырып...

Да энишге барса да, Мухтар отун эталлыкъ эди — Ёзен элчиле отун этиучю Къабан ёлген къол анда. Не Геуюз кёпюрюнден ары ётсе — Нартбора... Андан а жашла кюйрюч отунла окъуна жүклеп келиучю эдиле...

Юрдю сууу, къыланч айлана келип, элни ортасында нал болгъан жеринде, жол да, элге чыгып, налны кесип ётеди да, суу бойнуна жангыдан алай тюшеди. Мухтар а жол бла бармай, эшеклени суу бойнуна бурду. Суугъа кирирге тюшерик эди да, Мухтар эшекледен бирине минди. Бек кёпден бери эшекге минмеген эди ол. Бир тюрлю кёрюндю. «Бирле кёрселе... Лязимат... Н-е-е? О-о! Да кёрсюн да».

Энди ол талан агъачха кирди. Кирди да, узакъ бармай, немецли ауазла эшитди. Алгъа жаны кетип, эшекден секирип тюшдю. Къулакъ салды. Борбайлары къыркъылсала да, баргъанын а тохтатмайды. Кёп турмай сёлешгенлени юслерине чыгып къалды. Бир ненча немецли — ала сары шинлиле, арыкъсуу адамла эдиле, бирсилери — баям ол румынлиле дегенлери — къара шинлиле, токъбетле, хурметсизле...

Буз сюнгю тюз аякъ табанларындан кирди да, аны ёрге къалай келгенин Мухтар сезип турду.

Экинчи такъыйкъада, буз сюнгю къызгъан темир болуп жетди да, табанларын зызылдатды. Ол эки арада агъач артындан къарап, аланы кёрдю. Къайсы эсе да шкогун имбашындан алгъанча эсленди.

Анда Мухтар, эшеклени да къоюп, къача кирди. Энди аны къоркъуу сюреди; къансиер чыбыгъы бла Къоркъуу тюеди. Аны да жокъ эди жазыкъсыныуу; ол да кёрюп болмау бла бир тукъумдан эди; ачыу бла жаныуну эгечлеринден туугъан эди. Бек къалын жерк агъачны ичи Мухтарны алай сюрююнде, Къоркъуу, ахыр да тукъуму болмагъан, эгечи, къарындашы, тап, атасы-анасы да болмагъан хужу-баштакъгъа ушай эди. Уялыу жокъ эди анда, не бир тюрлю мурат. Сарыуну мураты бар эди. Къоркъууну уа жугъу да угъай...

Иги кесек узайып, Мухтар Къоркъууну масхара кюлюсюн эшитди:

— Ха-ха-ха...

— Ха-ха-ха...

Къоркъуу, шок атылды эсе да, эшитдирмеди. Ызындан чапханла болдула эсе да кёргюзтмеди. Кюн къуш-лукъ эди. Агъач къырпакъ этипди. Мухтарны жүреги бери чартлап кетерге аздан къалып турады.

— Къоркъакъ! — деди ол кесине, тохтагъандан сора. Жюрегини тыпырдагъанын тыялса уа!

Уллу жеркле, битеу узунлукъларына бединден толуп, тынгылайдыла. Женги бла мангылай терин сюртдю. «Тохта бир, къуругъан жүрек туююл эсенг...» Тыялмайды жаш кеси кесин, ие болалмайды чархына. Бутлары — артха, ётю — алгъа, не тырман этеди кесине: «Къоркъакъ, жер юсюнде болмагъан къоркъакъ!»

Энди аны къоркъууна сейирсиниу къошулду. Ала экиси — къоркъуу бла сейирсиниу — ёмюрден ахыргъа бирге жашагъанча, аны жүрегинде бирге тургъанча, башларын жашны кёкюрегинден бери чыгъарып, кёзлерин къакъмай, фашистлеге къарап тохтадыла.

Ала агъач ичи бла темир чыбыкъла тарта эдиле. Бирненча жип. Темир чыбыкъ бардухланы билеклерине кийирип, седиретип, бир бирде уа жерге бир затла уруп, чыбыкъны анга бегитип, алай барадыла.

Ала узайгъандан сора Мухтар эшеклерини къатына келди. Ала уа къайгъы-шургу болуп тура эдиле — экиси эки жеркге къысылып.

Мухтар темир жипге тийип кёрдю. «Зуу-зуу!» Мухтар а:

— «Телефон тартадыла...»

Ол, эшеклерин сюрюп, Нартбора таба айланды.

IX

Кесини биринчи жолоучулугъуна Башир тюз да ол кезиуде чыкъды.

Элде пленлиле турадыла, аланы уа эл аягъына сюрюп, Геуюз кёпюрюн ишлетедиле, деп эшитгенли да Башир бу жолоучулукъгъа чыгъаргъа деп тура эди. Алай, не адыргы этсе да, Халыу аны юйден чыгъаргъа къоймайды. Мухтар болмаса, Башир аны къулакъгъа да алмаз эди — Мухтардан къоркъады ансы, Халыуну къы-

чыргъанын ол алай бек сансынмайды. Аны себепли ол Мухтарны юйден кетерин марап тура эди.

Мухтар отунга кетгенлей а, тайгъа суу ичирирге ба-рама деген сылтау бла, юйден чыгъып, тюзюнлей Геуюз кёшюрюне сюртюлдю. Угъай, ол тайчыгъын аллай къорк-кьюулу жолгъа биргесине элтирге тели туююл эди. Аны элтип, халжарда бегитди, — Халыу жатып, Жарнес а, не билейим, къайсы ныгъышда.

Ол, хуналагъа мине-тюше, неге болса къол жетдире, Домсовет аллына келди. Аны арбазында шокклу фашист-ле ары-бери айланадыла. Жашилге боялгъан къанга бурууну жепилеринден Домсоветни уллу арбазына кёз жетдире, буруу бошалгъынчы барды. Дагъыда, ол формасында, артха айланып, алай энди бирси кёзю бла къарап, бурууну бу кыйырына келди. Угъай, мында пленлиле кёрюнмей эдиле. Кёрюнмеселе да, Башир кетерге ашыкъмады. Буруу тауусулгъан жерден хуна башлана эди да — бийиклиги тюз да аны тенгли хуна, — ол, бир ненча таш салды, башы хунадан ёрге чыгъарча этди, сора ол ташлагъа минип, сюелди. Къарай эди Башир, сакъал тюбюн хуна ташына тиреп, билеклерин столгъа жазыу этерге салгъанча, хунагъа салып.

Бир ауукъда эки немец анда, огъары жанында темир терезелери, темир эшиклери болгъан юйден бир солдатны чыгъардыла; сюрюп келип, Домсоветге кийирдиле. Ол а тюз да анга тайны берген оруслогъа ушай эди. («Ёчешеме, капитан туююл эсе!») Алай а чынлары да жокъ, бел бауу да жокъ... Баширни кёзюне кёрюннген биринчи сурат: аны къолунда автоматы. Тарх! — аны сюрюп баргъанладан бири ауду. Тарх! — экинчи да ауду. Капитан а — хайда къач. Ай анасыны уа, энгда да бу жанындан фашистле аны кёрдюле да къойдула. Тарх, тарх, тарх аланы да. Сора хунаны ырбыны бла чабады. Къолунда шоккуну капитанга берирге керекди. Хайда, хайда... Ма Капитан Домсоветни бийик бурууундан секирди. Башир да тюз ол такыйкъагъа алайгъа жетди.

— Ма, шоккуну! — Капитан а, шоккуну алып:

— Ол жигит сенменг? — дегенде, Башир:

— Къач, сен къутулургъа керексе...

Капитан аны кучакълады. Пилоткасын башына кийдиреди. Ол а бир жылы...

Ары барыргъа жетиширик эди, жетиширик. Ма Капитан эди иш. Ол чыкыгъынчы турургъа кёлленди.

Сууукъ да, ач да болгъан эди Башир. Капитанны андан чыгъарына ийнанмай да башлагъан эди. Алай кеси кесине берген сѣз бла тенглешдиргенде, ала барысы да не эдиле. Тѣзюмсюзмюдю Башир?

Сууугъун, ачын дагъыда бир кере унутду. Дагъыда бир кере кетерге тебиреп тохтады. Капитан жалан да ол заманда чыкъды. Не чыкъгъан! Ол кеси чыкъмагъан эди, аны сюйреп чыгъаргъан эдиле. Мангылайында къан ызыкъла, кѣлеги жыртылгъанды. Эки фашист эки къолтугъундан тутуп, сюйрейдиле... Башир, кеси да сезмей, хунагъа секирип минип, ёресине сюелип къалды. Эки жан сюегинде эки жумдурукъчукъ... Кѣкюрегинде — жаралы чыпчыкъ; тамагъында — ачлыгъы бла сууукъсурагъаны бир туюмчек болуп, — ол. Шкок да жокъ, жигитлик да жокъ.

— У-ух! — деди Башир.

Капитанны, сюйреп барып, биягъы темир терезели, темир эшикли юйге атдыла. Баширни жумдурукълары къатыракъ туююдюле; кѣкюрегинде чыпчыкъ бегирек тыпырдады; тамагъында туюмчек ачыракъ болду. Сора эки фашистни бир затла айтып кюлгенлерин эшитди.

Фашистле, кюле, темир эшиклени къатында къалдыла. Бу жанындан а — бусагъатда ала капитанны сюйреп чыгъаргъан эшикден — Жабраил Локъманович чыкъды. Юсюнде бир ариу шинели. Ол, алайда терекге тагъылып тургъан атына минип, энишге айланды. «Не эте болур Жабраил Локъманович мында? — деди Башир. — Ол анда эсе, капитанны къалай туюгендиле...»

Энди Башир, хар затны унутуп, Жабраил Локъмановични ызындан тебиреди. Ма ол эди сейирлик. Аны сезиминде, эшите келген хапарларында Жабраил Локъманович бек уллу адам эди.

Энди мында айлана эсе, бош айланмай эди, сѣзсюз фашистлени къурутургъа келгенди!

Дагъыда Халыу: «къайда айланаса, ёсmezлик», — деп урушханлай, Жабраил Локъмановични кѣргенин айтса...

Башир Жабраил Локъмановичден кѣп артха къалмай эл аягъына чыкъды. Жабраил Локъманович суу бойнунда кѣп адамланы къатында тохтап, атдан тюшдю. Башир энди арсар болмай, аны къатына чабып барды, атына да, кесине да тенг къарай, экили болуп сюелди.

— Башир, сенмисе! Не айланаса, жигит?

Жабраил Локъманович аны бла эсде болмай бек жылы саламлашды, бетинден сылады. Сора кётюрдю да, атына миндирди... Ауузлугъун чыгъарып. — Отлат, — деди.

Башир атха минип, жесирлени, солдатланы да кёрдю, ала ишлеген кёпюрню да кёрдю. Жесирле кёп туююл, санай билмеген а — Башир да туююл! Балчыкъ эди. Бюгюнлю къар къатыш кирши этип тургъанын Башир энди эследи. Жесир солдатла уа жалангач эдиле. Тобукълары кёрюнеди, бир бирлерини уа — чурукълары да жокъду, — аякъларын бир тюрлю гетенле бла чулгъагъандыла.

Башир, атны, кёпюрге жуугъуракъ келип, отлатады. Қеси уа жесирлени сёлешгенлерин окъуна эшитеди. Орусча билмеген а Башир туююл. «Хорошо» десе — иги дегенди, «плохо» десе уа аман. «Отец» — ата, «мать» — ана, тайгъа уа «жеребенок» дегенлерин окъуна биледи! Жесирле уа бир тюрлю сёлеше эдиле, — ол билген сёзлени бирин да айтмай — тюз да орусча билмегенле кибик. «Фашистледен букъдуруп, жаз тил бла сёлешедиле» — деп бичди Башир.

Ала уллу ташланы экеулен-ючеулен болуп кётюредиле. Келтирип келип, хунагъа саладыла. Бир къауумла уа агъач жонадыла. Тийрени жонгурчха ийис этдирип. Сора жонулгъан агъачны ючеулен-тёртеулен окъуна болуп кётюредиле да, хуна юсюне сырып саладыла. «Аман уллу кёпюр ишлейдиле», — деди Башир.

Ол такъыйкъада таш къобара тургъан алаша-бёкем жаш гетменин сындырып, сюелип къалды.

Қыалауур: Нек сюелесе?

Жаш, гетменнге къарап, къолларын жайды.

Қыалауур уругъа керилди. Болса да урмады. Қыайтып келип, арбадан жангы гетмен алды да, элтип къолуна тутдурду.

Жаш гетменни алды. Ташны къобара киришди. Алай къыалауур артха эки да атлагъынчы биягъы гетменни сындырып атды.

— Валя, не валяй дурака, — деди къатындагъы жесир.

Жаш жууап къайтаргъынчы, биягъы жаналгъыч жетди.

Баям, ол да аман айтхан болур эди, — кыычыргъаны Баширге да жетди. Энтда уругъа керилди. Энтда урма-

ды. Энтда арбагъа барып, жангыз гетмен угъай, къучагъы бла бир гетмен-келтирип, жашны къатына салды. Ал деп кёргюзтдю къолу бла.

— Я сказайль, арбайтен.

— Нет, не арбайтен, — жесир жаш, къобара тургъан ташына олтуруп тохтады.

Биринчи фашист: Я сказайль, арбайтен.

Экинчи фашист: Эта рука есть русский свинья.

Жашны бюгюлюр акъылы жокъ эди. Сора эки фашист, эки жанындан болуп, аны аягъы юсюне этдиле, суу бойну таба тартып башладыла.

Арлакъда терекге тыянып, къайгъылы-сансыз тургъан чынлы немец а ол такъыйкъада эсин жыйгъанча, терк къарады, сора, тюзю, ангы бла угъай, къызыуу бла келгенча, алагъа келди, узалып, эуюл жашны, сюрюшдюле, артха тюртдю.

Жесирле аны бирден къучакълап, эки жанында тохтадыла, тындырмай, ишлетип тебиредиле.

Ма батыр десенг ол жаш эди батыр!

— Аппа не ишлейди? — деп Жабраил Локъманович аны элгендирген окъуна этди.

— Шырдан бла туююшеди, — деди Башир. — Тюшейимми?

— Тюш. Тюзюнлей юйге бар.

Жабраил Локъманович, эл таба угъай, суу бойну бла ёрге кетди.

Башир ёрге айланьргъа уа, жерк агъачда аны марап тургъан къарангылыкъ чартлап чыкъды да, жамычы кибики, юсюне жайылды.

Къоркъгъан а этмей эди Башир, анам жарсыр дей эди ансы.

* * *

Тюз да ол кезиуде Мухтар, отундан къайтып, арбазда эшеклени тууара эди.

— Ол аман кырдык жокъду бюгюнлю да, — деди анасы, жарсып.

— Къайры кетерикди, — деди Мухтар, жиплени жыя. — Аппа бла болур ныгъышда.

Десе да, тынгысыз болду. Эшеклеге къышхыр сала, Халыу айтды:

— Кёл этер заманмыды, бала.

— Да бир къарайым, — деди Мухтар. — Кечирек къалсам жарсыма, жумушум барды.

Жангы кьоркьуу энди Халыуну жюрегини бирси жанына ётдю.

— Жумушну кьой, бала, — деди ол. — Тели сабийни тап да, юйюнге кьайт.

Мухтар анасына жууап этмей кетди. Мачар Домсоветден ёрге келе, Мухтар энишге бара тюбешдиле.

— Не айланаса? — деди Мачар.

— Баширни излейме! — деди Мухтар.

— Да бюгюн ма алайда хунагъа кьапланып тура эди. Тюшде. Андан сора уа кёрмегенме.

— Ой Мачар, — деди Мухтар аны ызындан.

Мачар сагъайын тохтады.

— Сен бери нек жюрюйсе, Тохуй кьабырлагъа жюрюгенлей?

— Андан санга не жетеди?

— Да была бизни адамларыбызны нек тутмайдыла, аны сорлугъем.

— Да аманмы этедиле?

— Да не билейим...

— Билмей эсенг, аурууунгамы сораса.

— Жанлары ауруп тура болурла! Билмеген сунма не сакълагъанларын!

— Къарайма да, сен Баширни излемейсе, жууугъум...

— Да сен Домсоветден бир да чыкьмайса, гестапо атангдан туугъан кибик. — Сора: — Бек алгъандыла сени уа кьолгъа, чабакъны тутар ючюн кьуртну ыргъакъгъа сукъгъанлай. Нек ашыгъаса!

— Охо-охо, Билекчилагъа жетген жетмегенди Хачырлагъа. Мен полицаё эсем, Локьман улу бургомистр. Манга кёл ашар жеринг жокъду сени да!

— Ол да, сен да ашыкьмагъыз, — деди Мухтар.

Мачар аны ызындан атлагъан да этди, керохуна да узалды. Алай бирин да этмей, ачыуу бла бирге, сюелгенлей кьалды.

Мухтар къарындашчыгъына кёпюр юсюнде тюбеди.

— Нек айланаса былай! — деп ачыуланды ол анга къарангы ичинден.

— Дак! — деди Башир, келиуюн тохтатмай.

— Дагынгы кёзюнге кёргюзтюрме сени мен, аман кырдык.

— Бир да! — деди Башир.

Мухтар къарындашчыгъыны кьолундан тутуп тыйды.

— Билемисе, жесирлени кьайда жатдырадыла? — де-

ди Башир кьол жетерин билип, андан кьутулур амалгъа.

— Къайда?

— Ма кьуру жерде. Нартюх агъачланы юслеринде.

— Да неет да!

— Санга уа не... Дагъыда билемисе, алагъа не зат ашатадыла?

— Не зат?

— Картоф. Ма кьуру картоф.

— Да ол азмыды жесирлеге.

— Кесинге бир этгиелле алай, харип.

— Да мен жесирге тюшсем, андан да аман этерле.

— Адамла жесирге нек тюшедиле, Мухтар?

— Да сормагъанмыса, жесирлени кёрген эсенг?

— Сорургъа кьоя болурла...

— Энди, иги жаш кибик, тюзюнлей юйге бар. Мен да бусагъат къайтырыкъма.

Баширни чойге ашырып, Мухтар эртденблагъы жолуна тюшдю. Суу сууукъ эди, аны кечеги тунукълугъуна айдан сора да кесини бийик жагъалары, сууукъсурагъан жулдузла, аланы арасында уа Мухтар да сыйына эдиле. Мамыр эди суу. Айгъа эришгенча, Мухтар анга да кьозуду.

Эл бахчала бошалып, аладан ётген темир жипле бийик жагъаланы юслери бла тартылгъан жерде, Мухтар жаргъа кысылып, иги кесек тынгылады. Угъай, бюгечеги гёзетчи жалан да ай эди.

Андан сора Мухтар, чапханлай, жерк агъачха ташайды. Анда уа мылдыжгъы къатыш болгъан темир жиплени кьолу бла къармап, табып, кьулагъын алагъа тутду. «Зы-ы-нг..., зы-ы-ынг..., зу-у-у..., зу-у-у...»

Ол, ашыкъмай, кьойнундан темир кесген кыпдыны чыгъарды. Жиплени бирем-бирем кесди. Кесилген кыйырланы котур кыйырлагъа бегитип, юслерин мылы чапракъла бла жапды.

Х

Душманны оздуруп жиберип, энди аны кьуууп келгенча, боз туманла Жамауат элге кюн кьушлукъ бола кирдиле. Айыуну кесин кёре тургъанлай, ызын ызлагъанча эте эдиле ала: Домсоветни, школну да кьоюп, бек алгъа Четеге кирдиле; эгер итлей, хар арбазгъа кирип, жух урмагъан жерлерин кьоймадыла. Чыккы кызыланы бахчада уа къаура гебенлени ичлерине окъуна

кирдиле; андан ары уа, Домсоветни арты бла айланып, Езен элге бардыла; бир кѳаууму анда кѳалып, бир кѳаууму Геуюз кѳепюрюне тюшдю, бир жыйын а Кюнлюм сыртлагѳа кѳарай, Ажокѳагѳа кирип тохтады.

Боз туманланы алларына Ажокѳада энтда да Жарнес чыкѳды.

— Келдигизми, гяуурла! — деди ол алагѳа.

Боз туман, жукѳ айтмай, Жарнесни кѳучакѳлады; аны эски юйюн, эски дууун, эски халжарын тансыкѳлай, тыягѳына, сакѳалына, чырпа бѳркюне кѳонду, тобукѳларына олтурду.

— Кѳайда эдигиз эндиге дери? — дей ийнакѳлады Жарнес да аны.

Бу арбазда туман танымагѳан зат болмаз эди, — хар затха уллу тансыкѳлыкѳ бла тюбей, юслерине тѳшеле, тансыкѳлыгѳын алалмай турады. Бютюн да эски буруу чалыны, кѳоймады, юсюне кѳонуп, хырезлерине сууурулуп, ары-бери гыллыулатады, кѳозутады. Туман хар зат бла алай тансыкѳлаша тургѳанлай, Башир баудан тайын алып чыкѳды. Тай да кѳрмеген эди туманны, туман да кѳрмеген эди тайны: тай сейир этип, туман — кѳайырылып, бир бирге кѳарап тохтадыла. Сейирсиннгенин бек алгѳа тай билдирди: ол, Баширге кѳарап, дагѳыда туманнга кѳарады, сынап, башын гыллыулатды, сейирсиннген халында огѳесе бюсюремеуюндеми — «бу неди» — дегенни айтып, ышармиш этди. Тайны гынтдысы кѳыйынмы тийди, огѳесе аны да, бу юйню бирише санап, саламлашыр умутму этди, — не эсе да, туман, сунмай тургѳанлай, тайны юсюне чапды. Да не бек ийнакѳласа да, туманны кѳойну сууукѳ эди, — тай, кесин андан айырыргѳа ашыгѳа, чабып орамгѳа чыкѳды. Анга ачыкѳ жүреги бла чабып, энди аякѳ тюбюнде кѳалгѳанына ачыудан зыккыл бола, туман, уллу арбазда бауур тѳбенинден тюшгенлей кѳалды.

Да бюгюн Жамауат элинде намазчыны кѳумгѳанын жолда кѳойдургѳан хапар чыгѳып, эл аны бла булжугѳан болмаса, адамла туманнга башха тюрлю тюберге да болур эдиле. Не медет, эки чапрагѳы бирге ушамагѳан уллу тарыхында бир кере да эшитмеген хапарын эшитип, Жамауатны халкѳы, биягѳыча, сюелгени сюелген жеринде, кийине тургѳаны — кийине тургѳанлай, тахаратха чыкѳгѳан — тартмасына узалгѳанлай тохтап, байланып тура эдиле да, боз туманланы, баям, кѳрген окѳу-

на этмедиле. Нек дегенде, туман не суху кирсе да, бёрю туююл эди, аны киши чалдишге салмаз. Хапаргъа кёре, бёрюню уа тутуп келтирген эдиле; чалдишге салып, гестапону кьолуна бергендиле. «Нек керек эди бёрю Гельмутха?» Шо ол эди соруу. Кёрюрге сую эсе — уугъа баргъа эди, териси керек эсе, сойдуруп келтиртге эди... Сау бёрю нек керек болду? Хар юйню ожагъындан чыккъан тютюн соруу белги болуп тохтай эди, жууабы табылмагъанда уа, амалсыздан, ёрге айланып, жууап кёкню бийигиндеча, ары созулуп кетеди. Тюз да бушуулу жолча кьаралып.

Сёзсюз, тапсыз кезнуде келген эди туман. Бир кюн артха не бир кюн алгъа келген болса, намысы ахыр да башха тюрлю боллукъ эди. Ол кюн а Ордан гестапогъа бёрю келтиргенини юсюнден тюрлю-тюрлю хапарла чыгып, эл аны къайгъылы болуп тура эди.

Жарнес, бёрюню хакъындан Башир айтханнга кьулакъ салмай, туман бла саламлашып, орамгъа чыккъды.

— Не таууш этдиресе, Жарнес! — деп кычырды Шырдан, ол сехледен ары атлагъанлай. Жарнес, тегерегине къарап, киши кёрмегенден сора, батыр болуп, Шырданнга терс къарады.

— Аман ёлгюн сен аман, тай таууш этсе да мен сунуп! — деди.

Ашуг дуппурда алыкъа киши да жокъ эди. Келиучюсуча келди, олтуруучусуча олтурду. Кёп турмай, Кыштыулары Биязуркъа келди.

— Салам алейкум, Жарнес, — деди ол, къартны сол жанына ёте.

— Сау кибикбиз, — деди Жарнес, — Къайда эдигиз Кыштыу улу.

— Биз къайда боллукъбуз, энди къатынлагъа тенг болгъанбыз, Жарнес, — деди Биязуркъа. — Олтурабыз юй ташы кибик, юйде.

— Бёрю тутханлары кертимиди? — деп сорду Жарнес тюзюнлей.

Биязуркъа тынгылауну басды. Билмегенин соруп, уялтханмы этдим, деп, Жарнес да тынгылады.

— Алан, Жарнес, ол сизде тургъан немчаланы таулу шапалары тас болуп къалгъанды дейле, кертимиди?

Жарнес да, сагъышларына кетип, жууап бермеди. Алай тура кетип, ышарды, баш чайкъады. «Ант жетмесин огъесе, — деди кеси кесине. — Не тюрлю сёздю ол —

зомпакъ!» — Сора Биязуркъагъа айланып: --- Сен эшит-мегенмисе, Кыштыу улу, неди зомпакъ деген? Мени эсимден кетгенди.

--- Зомпакъмы дейсе... Бир да билмейме... Қим айтады аны?

— Ай бир хыпыяр барды бизде. Гъейтмырзаны кичиси. «Бёрюню зомпакъ этерге келтиргендиле», — дейди хайырсыз.

Биязуркъа тынгылауну жангыдан башлады. Тыягъы бла жолда оюула этерге болду, белгисиз чотну чыгъарыргъа кюрешгенча. Энтдадамы билмегенин сордум деп, Жарнес да агуман болду.

Алай эди — экеуленден ныгъыш болургъа амалы жокъ эди. Биязуркъа сагъыш этип бошагъынчы, Жамауат эли энтда бир кере бузулуп, бир кере къуралыргъа боллукъ эди. Насыпха, терк окъуна Жанхотланы Къзакъ келди. «Зомпакъ» дегенни уа ол да билмей эди. Сора Жарнес бёрюню сартындан тынгылы сорду.

— Кертиди, керти, — деди Жанхотланы Къзакъ.

— Да мен нек кёрмегенме да?

— Кёрген болурса, таланган!

— Кёрген эсем къайдады да?

— Орданга сор аны уа!

— Уучу Ордангамы? Ордан, «зомпакъ» дегенни сен билесен дейле?

Ары дери Ордан ныгъышха жетди. Ордан, кызыл шинли, деменгили адам эди; аузу гитче, ууртлары уллу, саргъыл-мор ызлыкълы кызыл мангылайы, сары, къансыз къашлары, къысха добар бармакълары. Ол, тишлерим агъарла деп къоркъгъанча, не да бирлени жаныгъанча, эринлерин кириулерине къысып сёлешди:

— Мен артыкъ нек билирге керекмен, Къзакъ, е-а? Зомпакъ деп ким эшитгенди ахырысы? Жарамагъанны жаншай турасыз!

Олсагъатдан Латырай келип, «зомпакъны» тасхасын ачыкъламаса, ныгъыш жумдурукъ оюн бла башланыргъа боллукъ эди. Ол келди да, айтды:

— Зомпакъмы десйиз? Эшшиги, жахил ауруу тиймесин, огъесе. Башир заупарк дегенди. Была жаныуарла жыйылгъан жерге алай айтсала керек.

Да энди ныгъышны къайгъысы ол туююл эди. Къзакъ Орданны жаныгъанына энди къайтды:

— Да неге ыйлыгъаса, Ордан? Сен бөрү бергенликге, ат берип тюбегенле да бардыла, дейди.

— Къалай суююп бергенме, алай суюсюн аны айтхан-ны аллах.

Ныгъыш терк толуп башлады. Къурман эфендини ызындан келиучю Латырай — Тамаулары Хажибекир, Латырайны ызындан Ёрежип — Ачабайлары Муса, Ёрежипни ызындан бек артда Кесиуанлары Къыйыкъ келди-ле. Бююн ныгъышха душман келгинчи жыйыннга хазна къошулмаучу Мачар да тийишди. Бююннге дери Ёрежипни, эсе да Ачабайлары Мусаны аскерге барып къайтханы бла байламлы, ныгъышда ашыкъ бла къууукъну хапары къалып, Ёрежипни аскер жолларына тынгылаучу эдиде.

— Да харип, бөрү тутхан тынч болмаз, — деди Къыйыкъ. Ол жаш адам эди, акъсакъ эди ансы. Къаядан кетип, буту терс къайнагъан эди. Аскерге да аны ючюн бармай къалгъанды. — Бөрү кесин тутдургъан да къалай этеди? — Латырай а:

— Къапханнга тюшсе, не этерикди.

Къыйыкъ: Кёрген кёзге эшитген къулакъ айтханлай. Былайда Биязуркъа таууш этдирип эснеди.

— Суююге бөрү чапхандымы дейсиз? — деди Жарнес.

— Эшитмеймисе айтханларын, Ордан бөрү тутханды, Жарнес.

— Э-эй?

— Хау, тейри.

— Орай, бирай, атамы жаны ючюн... душманнга бар бөрү тутхан а...

Ёрежип, алай айтып, бир жанына къарады.

Орданнга ачыу тийди.

— Аллах блан тилеймен, къой, Муса. — Сора эсине тюшюрюп: — Сен алай жигит эсенг, Терк башындан ары ёталмай нек къайтханса, е-а?

— Ой ююнге ахшырыкъ жаугъан да, къайры ётерик эдинг... Орай, бирай анда бир аскер къадар бар эди да, ма эки жюз адам борур эди! — деди Ёрежип сабырлыкъ бла. Орданны жанына тийгенме дел эсинде жокъ эди.

— Эки жюзмю дейсиз? — деди Жарнес. — Не кёл эди. — Сора Биязуркъа таба бурулуп сорду: — Ярабин, Жапон урушда аллай бир болурмеди?

Биязуркъа энтда да эснеп къойду. Ёшюн хуржунундан узун сынжыры бла николай сагъатын чыгъарып, къарады.

Латырай: Да не болду да бёрю:

Ордан, тешилип, хапар айтды.

— Бир келепен немча дейдиле, — энди бу мында тургъанланы ахырысы самый периуайы. Бизнича айтханда, мыртазакъ деп къойсакъ болады.

— Тейри, Жапон урушда да болур эди эки жюз аскер, — деди Жарнес.

— Енди олму дейсиз, ахырысы, бир бёрю тутуп бермей эсегиз, элигизни лагъым салып кюйдюремен деп тохтаса боламыды! Бирин къоюп, бирин айтайым, енди ахырысы. Енди бу Локъман улу Жабра, аскерден къайтып келе, гып деп, былагъа тюбеп къалса керек. Была муну тутадыла, къоркъутадыла, ахырысы. «Е къуллукъ этесе бизге, е да биз сени илишаннга салабыз», — дейдиле.

— Да быланы аскерлери уа андан кёп болурму? — деди Жарнес.

Биязуркъа эснерге къалгъан эди.

— ...Бар, андан, аллахдан аман табыгъыз, дейди бу, Локъман улу. Жан татлыды, аланла. «Мен сизге жумуш этерме, элибизге хата этмезге айтсагъыз», — Локъман улуну да сёзю былай алагъа. Енди была муну айтханын этедиле. Элибизге хата этмезге дегенни айтып, ну самый периуайы сёз береди...

Биязуркъа бужол эснегенде, кёз жашлары окъуна келдиле. Ол, сагъатын жерине салып, шалбар хуржунундан уллу, кир бетли къол жаулукъну чыгъарып, кёзлерин сюртдю.

— Аны бла бу къуллукъ этип башлайды. Бир кюнамы дейсиз, не бир кюн, ма ол сходха жыйылгъан кюнюбюзде, ахырысы, сходдан келип, гюрбежиде кюреше тургъанымлай, салып келеди бу, ол базыкъ немча да биргесине. Ол периуай дегеним. Тилманч деп да биреу... Ну, сураймысыз айтханын, сен темирчиден да озгъан уучуса, — деп эшитгенме дейди бу, тилманчыны юсю бла. Енди Жабраил бла мен а кесибизча сёлешебиз. Хы, айтады ол жумушун, гюняхы кесини болсун, ахырысы, бек ариу сёлешеди. Къагъытха ызлап кёргюзтеди, — ма былай чалдиш этериксе, дегенни айтып. Ма былайда эшик саллыкъса, дейди. Кирит орунун иш да унутмайды, ююю къуруп къал-

лыкъ. Тынгылай турама мен да, кесамат этип... Ма андан айтады, бёрюню тутаса, къапхан бламы, тузакъ бламы, — самый ол сени ишингди... Нетериксе? Бардым да, тутдум да келтирдим.

Къыйыкъ: Қъалай тутханыңы айт, айт.

Латырай: Мен айтханем да. Сен а бир затха ийнанмазса, Кесиуан улу.

— Енди айт дей эсегиз, аны да айтайым. Бу суу

~~Латырай: Билмей а.~~ *Къошун болмак Бишмез до*

Латырай: — Билмей а.

Ёрежип: Арайда Асранкирраны Дока, къош боруп туруучу эди.

Къазакъ: Айтма къойчугъуз, аланла муну.

— Енди суу къошулгъандан ёрге айланганлай, бу Тогъайлы таба угъай, бери бу жанына — Терен къоллагъа. Мени да ары жетгеним, тангны да атханы болмадымы. Бир алаMAT периуай шок да бергенди ол аты айтылмазлыкъ... Ол да самый ахырысы къолумда. Енди къапхан салыргъа керекмен. Бёрюлени уа как раз уудан къайтыр заманлары. О-о-й, уугъа кёп чыкъгъанбыз, — насыбыгъыз алай болгъа эди. Сора, хы, салабыз къапханны. Сынжырын да алайда бир кюйрюч турукъгъа илиндиргенме. Кесим а — хайда, жел манга урур жанына. Хайда, турама, не этериксе турмай. Анасы бергенни тёкген, агъачда жаныуарла да къачхан болурла бу мурдарладан, ансы бир дып, ахырысы, бир жаныуар ийиси айланса уа! Енди не этсин адам? Алмай къайтама да, не айтырыкъса, сёз ангылагъан душманмыды! Аламан деймен да — нени аллыкъса, агъачда бёрю таныгъы къалмагъан кибикиди. Аш жокъ, суу жокъ, абустолда тынчмыды агъачда енди. Тейри, самый ахырысы, тюгел ингир да болгъан болмаз эди — улуйду бёрю. Ант этсем къарным аурумаз, тюз да мен аны айтхан тенгли бирге сынсыгъан тауушун эшитеме бёрюню. Ай къантулукъ, тюшмезенг да деп, чыгъып барсам, оллахий ахырысы, ол бёрю тюз да кесини бутларын къаба эди. Гежох улу да бир тюшгенди эсиме. Бийнегер деп самый ахырысы жыры да барды да! Енди не, — салыу жухуна жухта. Қъатына уа къойгъанмы этеди. Мен — ары, ол — бери, мен — бери, ол — ары. Айры бла бойнундан басама — ийнанамысыз, ахырысы къуругъум бюгюлген этиед. Болса да, аллахдан аман тапсын, не десенг да адам адамды — амал бла онгла-

дыкъ. Байлайма да, суйрейме энишге. Келтирдим, не этериксе, келтирмей.

— Эркек бёрюю болур, тишими? — деди эснегенин эртде кьойгъан Биязуркъа.

— Енди ётюрюк гюняхды, аны уа билмеймен, — деди Ордан.

— Эркекди, — деди Мачар. Мачарны энди эслегенча, адамла анга къарадыла. — Мен Байчодан эшитгенме, — деп кьошду ол ашыгъышлы.

— Байчодан а нек? — деп Къазакъ аны юсюне болду.

— Некми? Бёрюге къарагъан Байчо тьююлмюдю!

— Сюрюугеми чапхан эди бёрю? — деди Жарнес.

Биязуркъа: Ай суфхан аллах, не этерик болур ол фыргъауун бёрюю?

Энди Мачар сёзге къатышмады. Латырайны къатына олтуруп, тынгылауун басды.

Ёрежип: Ой, орай да, о бирай, мен айтайым, сиз эшитигиз, ор бёрюю бош кертиртмегенди.

Къыйыкъ, сау аягъын акъсакъ аягъына салып:

— Да кёрюрге келтиртген болур.

Анга Ёрежип: — Бёрю кёрмеген кибики! Кёрюрсюз, бёрю биррени ачитмаса...

— Енди, мени андан билгеним азды, менден кетди, болду.

Ёрежип анга:

— Аран, Ордан, соргъанны гъайыбы жокъ, сен дегени айтсакъ, бёрюю тутуп берген сен борсанг, сонгура, аранра, бёрю бирреге бир хата этсе, кимди анга терсы-ы? — Тюсюн айтсакъ, буруш адам эди Ёрежип. Ашуг дуппурда ныгъыш аны буруш сорууларына тынгыларгъа жыйылгъан кибики! Ёрежип аланы, къара чегилеча, сайлап бир башласа, адам ёледи, къалады деп къарамай эди. — Огъесе сен, немец не этсе да, кечирип къаррыкмы сунасан?

Сёз тапсыз жанындан башланган эди. Ордан, темирчи да, уучу да болгъанлыкъгъа, башына женгил чапхан адам эди; башына женгил чапхан адам а къаруулу болса, — Ёрежип кибики бир харип, аллахдан не себеп суарыкъ эди. Угъай, Ёрежип да, кёп жашагъанлыкъгъа, кьоркъа билмей эди.

Ачыуу бише баргъанына кёре, къаралыуу да алай къалынлана келген Ордан, миннакир-оннакир салтасын кётюре тургъунчу, Ёрежип дагъыда айтды:

— Бир адам да ойрамасын тейри, душман бырай къаррыкъды деп. Ор мен кѣрген аскер бери бир жегсин да...

Ол таш а тюзюнлей Орданны гюрбежисине атыла эди. Зугуллу-жютюлю къара таш.

Энди Ордан шош турду. Эки аягъын да кенг салып, ашыкъмай, Ёрежип таба атлады. Эки къолун белине-е салды-ы...

— Ордан, жюр, кете барайыкъ, — деди Биязуркъа, Ордан аны аллына жетгенде.

Ордан Латырайны аллы бла ётюп бара туруб а, Латырай, Биязуркъагъа:

— Хо, барырсыз, барып, ашыкъмагъыз.

Къыйыкъ арлакъдан окъуна:

— Ордан, Ёрежипге жууап нек этмейсе?

Ангыча уа Ордан Ёрежипге жетди. Ол аны тон жагъасындан тутуп, ёрге сюеди.

— Неле жаншайса сен, бабасдан туугъан бабас!

Ёрежип: Сен кесинг да бѣрюсен, орайы, бирайы.

— Аллахны жарыгъын сенден алгъа кѣргенди, ол, — деди Биязуркъа сабыр.

— Аллах бирди, — деди Жарнес. — Алай фыйгъамбарла уа кѣпдюле! Юсюф фыйгъамбар бек ариу адам болгъанды... Энди ма бу бизни кюнюбюзню аллах аны ариулугъундан алып ишлегенди. Минг да айтыгъыз, жюз да айтыгъыз, ол алайды.

— Кетер къорунгу, орайы, бирайы уруп къоярман... Жарнес:

— Бюгюн ныгъышыбыз ишхалыуа болгъаннга ушайды, Биязуркъа, бир зат нек айтмайса?

— Дагъыда сенми урлукъсан! Мен придатилми болгъанман, не дезартир сенича. Ампартунистен туугъан ампартунист.

Кесине андан аман айтдырыгъа болмазлыкъ сунуп, Ёрежип да къызды:

— Атанг да ампартун, ананг да ампартун, кесинг да ампартун... Орайы, бирайы, тукъумунг да ампартун...

Жарнес: Была нек жагъалашадыла?

Биязуркъа: Башха жагъалашыр адам тапмагъандан.

Жарнес: Тохта, душман кетгенмиди элибизден?

Биязуркъа: — Душман бла жагъалашхан тынчмыды?

Жарнес, жагъалашханлагъа:

— Тыныгъыз, ёсмезликле. Къаныгъыз ойнай эсе, — таш кётюрюгюз. Ол аман гяуурлагъа тасхагъызны билдирмегиз.

— Ай бу къартладан уяламан ансы, — деди Ордан Ёрежипни буугъанын къююп. — Ойнап сёлешсенг да, ойлап сёлеширча этер эдим.

— Орай, бирай тырнагъыма да къатыраррыкъ тюйюрсе...

— Сен терк башындан ауунгу толтуруп къайтханча суна болурса хар кимни.

Аны бла Ордан, экинчи бу ныгъышха келмезге айтып, жолуна кетди.

Ол да кёз туурадан ташайгъан болмаз эди, — ныгъышха Жабраил Локъманович келди.

— Салам алейкум, — деди ол атдан тюшюп. Қъартла бла къол тутушуп саламлашды.

— Къалайса, жигит, — деди Жарнес, анга ышанлап къарай. — Бу белингдеги неди? Керох болур деймен... Тутчу бир кёрейим.

Жабраил Жарнесни безирегенине бюсюремеди.

— Да, къартла, сизге ахшы хапар айтыргъа келеме, — деди ол.

— Айт, айт, — деп ныгъышдагъыла къулакъ салдыла.

— Сизни межгитигизни ачаргъа деп оноу этгенбиз.

Латырай: Анга уа намаз эте билгенле къууансынла.

Къыйыкъ: Да гитче киши уа тюйюлсе, Хажибекир, намаз этер заманынг а болгъанды.

Латырай: Да тейри, этмезге деп турама ансы, алхамны бла къулфууну уа мен да билеме.

— Онгура айранганса, — деди Ёрежип Латырайгъа.

— Сен кесинги сёзюнгюю айтаса, огъесе аланы сёлеринми айтаса, жигит? — деди хар заманда тынгылап туруучу Биязуркъа.

— Шёндю сёз аланыды, — деди Жабраил Локъманович.

— Жигит, — деди Жарнес. — Аллах бирди. Алай файгъамбарла уа кёпдюле, — аны бу беш да тау элде менден уста киши билмейди. Кюнден а жети ууахты намаз этерге керек болады, — аны да менден уста киши билмейди. Сен айтчы, жигит, была келгенли жети кюн болгъан эсе, кетер къайгъы нек этмейдиле? — Сора Биязуркъагъа къарап, хыйлачы кюлдю. — Кёп тургъан къонакъ кёпчек

урлатыучусун да билебиз... — Сора кеси жангыз кюлдю. Иги да къарыулу кюлдю.

Жабраил Локъманович Мачар таба къарады. Ол бир затны да къулакъ тышы бла жибермей, сакъ, тынгылагъанын кёрдю. Кёрдю да, хар сёзге басым этип айтды:

— Сиз сау болсагъыз, кетерле ала да!

— Биз саудан хайыр жокъду, сиз хайт дегиз. — деди Биязуркъа. — Алай сен биягъында сёз аланыды дединг. Жигит, айыралмайма, сёзмю аланыды, кючмю аланыды?

— Сёз да, кюч да, — деп къысха жууап берди Жабраил Локъманович.

— Ол а тапсызыракъды, — деди Биязуркъа. Ныгъыш, безиреуню кююп, сагъышха кетди. — Ол а аманды, — деди Биязуркъа бир кесекден дагъыда. — Кюч бар да болур, жокъ да болур, сёз а... Ол баргъа, жокъгъа бир кълса, аллаху ак бар, сау кёрейим... Тейри, сен, сау кългъын, бек эсли сёлешиученг, — Биязуркъа, баям, бош тынгылаучу болмаз эди, — кёп тынгылагъанма сени сёзюнге... Бир тюз айтханенг сен ол заманда — биз халкъ туююлек, энди халкъ болдукъ, деп. Алаймеди? Энди халкъ а болурек не заманда да... Алай аны ким биле эди? Хо, Жарнес аны биле эди, дейди санга, не Латырай, не Чыбыкъчыланы Кесиуан, жаннегли болсун харип, мен айтхынчы тобугъуна баргъан болур: не да ол — Биязуркъа тыягъы бла Ёрежипни кёргюзтдю... — Тейри, билген аллахды, биз ол заманда эл болур эдик, — халкъ а угъай. Биригиулюк болмагъандан. Орус дейбиз, орус дейбиз, тейри, ол болмаса, биз энтда да турлукъ болур эдик алай... Энди тили, дини башхады, алай ниети уа тюздю бизни кибиклеге. Тынчайгъанек ол кесек жылчыкъллагъа, оллага тынчайгъанек. Жолламы дейсе, тюкенлеми дейсе, хадагъамы дейсе... Аман кюню болуп барыучек Бакъсаннга окъуна, е-а, Жарнес? — «Къойкъой-къой», — деп Жарнесни орнуна Ёрежип жууап берди. — Аны айтама, — деди Биязуркъа. — Бар, андан да иги боллукъбуз деп тургъаныбызлай башлагъанды да бу Герман, биз анга ыразы туююлбюз. И, ол бизни межгит ачып, аны бла алдаяллыгъы жокъду... Хы, энди алданырыкъла да болурла. Алай, мени сартын, Чегетде аллайла жокъдула. Журтунг биреуге аякъ тюп болса унаймыса!

— Ата журт болуб а, сени не журтунг барды, — деди Мачар.

— Сени жокъ эсе билмейме, мени уа барды! — деди Биязуркъа, тыягъын жерге ура.

Алай бу даулаш — капекге тийген даулаш туююл эди. Аны себепли Жарнес къулакъ салмады. Келгенине сокъурана, энди къалай айырылып кетиуню сагъышын этип тура эди. Аны себепли Жарнес ахыр да башха жанындан башлады.

— Биягъы антсызла Чоханагъа чыкъгъан болурла, — деди ол — Хажииосманни юйюн ойгъунчу тохтарыкъ туююлдюле. Бара барайым. — Сора Жабраилге къарап: — Жигит, сени атынг да бар кёрюнеди, бир чыкъсанг а ары. Чохананы сакъларгъа керекди. Аны аудурабыз деп, аз сабий кесин ачитмагъанды. Энтда ачытыргъа болурла.

Аны бла Жарнес туруп, жолуна айланды. Ол жолда сейирлик бара эди: датти-датти этип угъай, ауурлугъун табанларына салып, къалай эсе да бир бурунгулу сейирлик тепсеуню тепсегенча, — билинир-билинемез онгуна, солуна да бурула, сол къолун тон къанатларыны туюю бла белине салып, онг къолунда тыягъы бла тюрлю-тюрлю оюула сала... Жарнес ма ол халли, тепсегенлей, кёзден ташайып кетгинчи ныгъышдагъыла аны ызындан къарап турдула.

Сора Жарнесни ызындан, келиучюсюча, Биязуркъа кетдй. Ол кетгенден сора бирем-бирем чачылдыла. Ма-чар бла Жабраил Локъманович бир бирге къарап, сюелгенлей къалдыла.

XI

Ингирилгинден къаралып туруп, кече белинден озгъандан сора къар къатыш жауун жаууп башлады. Қыш жетсе да, алыкъа къар тюшмеген эди. Энди бу сууукъ жауунну арты къар боллукъду деп, адамла, жылы тёшеклеринден туруп, терезеден не эшикден башларын чыгъарып, къарлы жаууннга къарайдыла. Элни тамблагъы куюню белгисиз болса да, адамла жай хазырлагъан биченчиклерин жылы къолдан келтирирге, кими тирменлигин болурча тартдырып, артда аллай къайгъы этмезча болургъа кюрешгендиле. Энди уа къар тюшер заман болгъанда ала аны элпек тюшерин, ол угъай, ауушланы, жолланы да битеп, ауур тюшерин тилейдиле. Қыш къаты болса, душманнга тынч болмазлыгъын биле, жамауатчыла аны жолун кесерге табигъат кеси да болу-

шурун суюдиле. Ахырысы, ол кече къара жауунну жаууп башлагъанына жамауатчыла ыразы эдиле.

Кече белинден атлагъандан сора Мачар, комендант берген жангы шинелин да кийип, юйюнден чыкъды. Бахча башлары бла келип, Жабраилланы баугъа кирди. Къоркъгъанданмы кёрюндю, огъесе, керти да сууукъмеди — Мачар, къалтырагъанын тыялмай, хунагъа къысылды. Бир кесек тынгылап, жан айланмагъанын, шыбырт этген мал болгъанын билип, жаны ичине къайтды. Бир кесекден а, ауана кирик, баудан шош чыгып, арбазгъа келди. Эшик аллында сюелди. Къулагъын терезеге басып тынгылады. Къайгысыз жукълай эди юйюр. Залихат, баям, эрини кёкюрегине къапланын жукълай эди. Мачарны санлары зызылдадыла: тюз да кюндеш отну мыдыхына кирип кетгенча болду.

Болса да кетди артха, юйюс төгерегине айланды, чардакъгъа къулакъ салып да кёрдю. «Бу туура жерде чардакъгъа ким ёрлерикди, бар иш юйдеди, бургомистрни юйюне ким ишекли боллукъду...» Ол акъылгъа келгенден сора кёрюнмей, юйге кирип, жыйгыч тубюнде не гумуда бугъуп, Жабраилни керти бетин бир кёрсем эди деген, тюз да термилиуге ушагъан тилек бла сер бола, иги кесек сюелди. Да ол да туююл эди къолундан келлик, — мылдыжгъы тубюнде къызыу тылпыуу терк къурутхан жауун тамычыланы жалай, юйюс төгерегине бош айлана эди; жокъ эди тасха, — Жабраил Локъманович тынч жукълай эди.

Бу кирши кече Мачарны аякъ юсюне салгъан дерт аны жүрегинде эртдеден жашай эди, — Жабраил Локъманович Залихатны къачыргъандан бери. Базыныусуз, тик, тилсиз сүймеклик жашай эди аны жүрегинде — юсюнден кетип къалмагъан, онгсуз этип, төшекге да салмагъан къыйын ауруу! Баям, аны борбайлары замансыз къыркъгъан да ол эди, ол сүймеклик. Председатель болмай къалгъанлыкъгъа аллай бир ууаллыкъ болмаз эди; ол да болмай, анга кёре уа Залихатдан умут этер амалы да къуруп къалмаса! Аллыкъ эди Залихатны председател болса! Шо бир айгъа окъуна болгъа эди: «Ма, бош адам туююлме, Залихат, сагъыш эт, санга кёпле сукъланырла!» — деп айтыр тенгли бирге. О, Залихатны къатында бир кюн тургъан! Аны акъ ёшюнлерине ауур башынгы атып бир жатхан... Да дуня насыбы болуп, не зат тенг эди анга?! Бийликми? Бош! Байлыкъмы? Бош!

Жан насыбы туююл эдиле ала! Жан насыбынгы жалан да суюген тиширыуунгу жууукълугъу, кертилиги кьурайды.

Андан ары уа Жабраил Локъмановични жашауу алай кьуралгъан эди, Залихат, кюнюн тапхандан, алай жашнагъан эди, — Мачар кьадарындан бир изми да сакълалмазча болду. Ол тюнгюлюу ахыр да кьыркъып, булчукларындан олтуртуп тургъанлай а уруш башланып, Жабраил Локъманович аскерге кетди. Мачарны уа насыбы алай тюшген эди, — киши сурагъан да этмеди.

Ол заводну ашагъанлыкъгъа кимни юю кьуруу эди! Зарлыкъ кьоймады да, тутдурдула, — аманлыкъ этебиз деп, игилик этдиле. Угъай, окопдан эсе уа тюрме иги сакълал эди жанны!

«Аллахны да болур бир жандауурлугъу», — деди ол бек алгъа. Ызы бла, жашлыгъындан эталмагъан таукеллигин этип, Залихатны кёрсе, лакъырда этерге кюрешип башлады. Анга кёре, сакълалын гымых жюлюп, башлы чурукъларын жылтыратып, орамгъа алай чыгъуучу болду. Ким биле эди Жабраилни кьайтып келирин! Хар жолдан да ол насыплы болуп турургъамы керек эди! Мында уа, гуппурла тюз кёрюнген заман жетгенди, тул кьатын Залихат анга келирге башына уллуму кёрлюк эди..

Да, хау, бар эди аллахны жандауурлугъу. Алай ол Мачаргъа туююл эди, энтда да ол Жабраил жанлы эди, — хар затдан аны кьоруулай эди: Мачар тутулду да кетди, Залихатны эри, бир хата кёрмей, кьолуна кьайтып келди. Мачар кьойнунда ташын кеси буруунда букьдурургъа тюшдю.

Энди бужолгъу кёргени ючюнчюсю эди; ючюнчю кере ишлей эди Залихатха жолун: да аллахны, кьадарны, тилекни болушлукъларындан тюнгюлюп, кесини, жалан да кесини амалы бла ишлей эди аны. Болса бола эди бужол, болмаса, Мачар кьаргъышха айтылырча болуп кьала эди.

Мачар эслегенден, Жабраил Локъманович алагъа кьуллукъ этерге кирген эсе да, таза жюреги бла этмей эди. Не тасхачы эди Жабраил, — былагъа. Кьызыл Аскерден оноу бла келген; не да ол кьуртха эди, — элни да, фашистлени да тутаргъа суюген. Биринчи суннганыча эсе, муну юйюнде партизанла оноугъа жыйылмай амаллары жокъ эди: кёп кюнледен бери Мачар аны марайды. Быллай иши табылса, Жабраил Локъманович тынч тая

эди жолдан, — алхамдюлюлля дегинчи кьаплана эди. Айхай да, экинчисине кёре да, анга шеклик туудурургъа, алай бла бургомистрликден кетерирге боллукъду. Андан кетип, Жабраил юч кюн турса окъуна, Мачар таба эди анга дау, Залихатны къарап суратын кёрмезча эте эди. Ол а узакъгъа созулуп кетерикди.

Аны себепли кече бёрюсю болуп, Жабраил Локъманович бургомистр болгъанлы да жюригени былайды. Жюриесе да, алыкъа жолу болмагъанды, бюгече боллукъча да кёрюнмейди. Умут юзюп, жолгъа чыкъды. Жолгъа чыкъды...

Чыкъды да, атыны башындан тутуп, жолдан бери биреу айланганын эслеп, артха турду. Эс жыйып, керохун кьолуна алды, алгъа атлады. «Къой, ажал азданды, саны этерикди, атып кьояр», — деп, бир акъылы аны артха тартды, къачаргъа, кёрюнмезге чакъырды. Да жюрекде къызгъан дерт отунлары ёлюмню юсюнден тели сагъышны кьорккъакълыкъгъа, ётсюзлюкге санатдыла да, гур деп, жанып башладыла. Ол отну къызыуу бла Мачар юйню огъары мюйюшюне келип тохтады.

Кечеги кьонакъ, атны жюгенин бошламай, арбазгъа кирди, къамичи сабы бла терезени шош къакъды. Жабраил Локъманович, баям, сагъайып эди — терк кьозгъалды. Баям, сирнекми жандырды, юйню мутхуз жарытды. Ол жарыкда юй ичинде къымылдагъан адамны ауанасы арбазда кёрюндю. Келгенни аты да тепчилей, пырх-чырх этеди; ол такъыйкъада Мачар, адам ынчагъан таууш эшитип, атха тюрслеп къарады: адам иер юсюне къысылыпды; жамычы бла жабылып. «Ы-хы», — деп эрнин къапды Мачар, юй мюйюшюнден къатыракъ тутду.

Ангыча Залихатны соруулу-жунчуулу ауазы эшитилди. Эшик ачылгъанда, Жабраил Локъманович кьолунда да кероху бла босагъа юсюне келди.

— Харун???

Харун, жууап этмей, атны босагъагъа жууукъ келтирди.

— Қъайт, атарыкъма! — деди Жабраил Локъманович. Алай аны адам атар халы жокъ эди, кесин кьоруулар халы болмаса.

— Болуш, амалсызны атдан тюшюрюрге! — деди Харун, къысылгъан жиплени теше.

— Харун, атарыкъма... Юйюме къайгъы салма, — деди Жабраил, бир аягъын босагъадан тышына салып.

— Атарыкъ туююлсе, Жабраил... Атарыкъ туююлсе... — Харун саусузну къучагъына алыр къууум этеди.

— Къалай атмам... Къалай атмам...

— Да мен эшикдеме, сен юйдесе... Босагъасында сюелип, ким кимни атады! Анса, азды бедашинг... Тут муну...

Жабраил Локъмановични санлары, акъылы — жүреги айтханны этмей не да этери башха болуп, муну уа эслемей эте тургъанча, Харунну адам жүгюн кетюрюрге, юйге кийириге болушду. Ол адам ёпкелерин уруп, къургъакъ жётел этеди. Энди Залихат чыракъ жандыргъанды, Хурмет да, ол да кийинип, Жабраилни артында тохтагъандыла.

— Кеч къолай болсун, гелля, — деди Харун.

— Къолайлы бол аурунг, къолайлы бол, — деди Хурмет, саусузгъа тиерге бла къалыргъа билмей, хау, угъай дер амалы къалмай.

— «Тура эдим жата, къайдан келди хата», — деп... Неди бу манга, — деди Жабраил.

— Мен келтиргенме аны санга! — деди Харун къагъып.

Жабраил а, таза да тёзюмю къуруп:

— Сен келтиргенсе, оллахий, Харун, сен... Эшигими жапдынг!

— Да не этериксе... Тёзмей амалынг не...

— Эшигими жапдынг.

— Да мынга уа бир сор... — Харун, жашны кийиз юсюнде тап жатдырды. — ...эшиги жабылгъанны... — Сора: — Да мени сени бла ишим жокъду. — Харун, саусузну аллында ёре шинтикге чёкдю, бёркюн къолуна алды. — Мен геллягъа келгенме, Залихатха да... Ала жаулагъан болмазла. Мени къыстарыкъ киши да болмаз элде... Болса да кишиге базынмагъанма. Бу юйюу къалкъасы барды. Къалкъасыз юйге элтип, бир жарлыны эки азапха салсакъ, аллах, адам да не айтыр? Не этериксиз, къыйналсагъыз да... Заман алайды.

— Угъай, боллукъ туююлдю, Харун, — деди Жабраил Локъманович эс жыйып, ишни жетежагъын ангылап. — Сора анасынамы, къатынынамы, аллаххамы, — тарыгъып: — Не палахды бу манга! Угъай боллукъ туююлдю... Букъдураллыкъ туююлме... Элт, не да...

Харун, баш чайкъап, ышармиш этип къойду.

— Да келтирмесе боллукъ эди, — деп сёзге таукел къошулду Хурмет, тынгылап, фикир этип бошагъандан сора. — Энди келтиргенден ары биз болгъанлай болур.

Жабраил Локъманович, эсде болмай жанып къалды.

— Къаллайла айтаса, анам.

Хурмет, жашы айтханны эшитген да этмей, Залихатха:

— Турма, келин, къара.

Залихат терезелени кийизле бла жапды, мутхуз чыракъны жарыкъ жандырды. Эрлай, агъырыкъдан акъ халатын алып, кийди; къолларын жууду. Андан сора ич отоугъа кирди да, Харун, аны: «Жабр, отулла кийирчи!» — дегенин эшитди.

Залихат, баям, отха суу асды. Ол, от-суу къайгъы эте тургъунчу, Хурмет, Харунну да, Жабраилни да болушдуруп, саусузну кийимлерин тешиди. Къан юйюшген жараларына къарады. Адам къолу этине тийгени сайын саусуз ауур ынчхай, саулугъун билдирип турду.

— Туйген этген болурла дейме, — деди энди жуууша башлагъан Жабраил.

— Да сен кёрмеген иш болмаз, — деди Харун. Аны бети Жабраил Локъмановични бети бла бир да тюбешмеди. — Сау къаллыкъмыды? — деп сорду Залихатха.

— Ичи сау эсе... — Харун Залихатны, жунчумай, алай таукел сюелгенине ичинден ыспас этип, аны къоллары бу жазыкъны жашаугъа къайтарлыкъларына ийнанып турду. — Аллах айтса, жашар. Аны сакълагъанды иш.

Харун, энди аны бла ушагъын ахыр да унутуп, Жабраилге, тюз да жухуна ургъанча:

— Рахайны уа тутханмысыз? — Жабраил жууап этмей мычыгъанда: — Тутдур мени да!

Жабраил Локъманович, Харун сакълагъанча, жанып угъай, бек сабыр сёлешди:

— Была адам тутарыкъча кёрюнмейдиле... Да сен... Сен дунияда адам тутдургъандан сора иш'жокъму сунаса? Игит да дейсе, барыбыз да агъачда айлансакъ...

— Рахайны тутдурма! — деди дагъыда Харун.

— Къужур адамса сен! — деди Залихат Харунга. — Эуюл, даучу... Быллай заманда ким кимге борчлуду.

— Мен а алай ийнанама, Залихат, — деди Харун, — быллай замандады адам адамгъа борчлу.

— Ким ким ючюн жашайды. — Аузу алай сёлешсе да, Залихат саусузгъа къарагъанын къоймайды.

— Биз болгъанлай болур, аурунг, — деди энтда Хурмет.

— Къайда букъдурлукъбуз — олду иш... Билинсе, Харун... Жабргъа соруу да этмезле.

— Билеме! — деди Харун.

— Билсенг, алаймы этерик эдинг, — деп ачыкъ кёлкъалды этди Залихат..

— Жанын суймеген киши да жокъду, Залихат, — деп Харун да ачыкъ сёлешди, тура. — Алай биз барыбыз да бир жерни гыржынын ашайбыз. Ол а бирлеге къан бла, бирлеге суу бла берилмейди.

— Алайды, аурунг, алайды, — деп, Хурмет кёлкъалдылыкъны отун ёчюрдю.

— Мажалыракъ болса, алып кетерме... — Харун, саламлашмай, босагъадан тышына атлады. — Жолум узакъды, — деди.

Мачар ашыкъгъан атлыны ызындан ёпке солуу этгинчи чапды. Алай кечеги жолоучуну юйюне къайтыр акъылы жокъ эди. Сырбыт аллы бла ётюп, Сары къаялагъа аууп кетди.

Да ол туйюл эди Мачарны дерти. Мачарны дерти Жабраил Локъманович эди да, энди ол аны къолунда бир мал эди: не кюн суйсе да, не затха суйсе да къурманлыкъ этерге боллукъ эди.

XII

Ауушха НКВД-ны аскерчилери келгенден сора Харун жыйыны бла Балыкъ бойнунда партизан отрядха къошулургъа келе эди. Тюзюн айтханда, такъыр эди Харунну кёлю. Аны къарлы жолунда семен жыйысы асыры туура эди — иеча, юйлюча алай жашай эди душман.

Партизанла, немец-фашист ууучлаучула бир ненча кюн уруш этип алай алгъан, энди уа кесини андан ары сермешиулерине жол хазырлагъан уллу тарны аягъына чыгып, эсе да башындан аууш бла Айыуташха тюшюп, Чертлеуюк агъачда тохтадыла. Аланы юслери патронташ бла сырылгъанды, беллеринде гранатлары болмагъаны жокъду; имбашларында уа автоматлары, азыкъ хуржунлары.

Харун, алайдан кёзюлдюреуюкле бла къарап, Черек, тардан чыгъа, къоюн айланып, тюзге жол салгъан жерде бир жыйын адамны кюрешгенин кёрдю. Ала, фашистле

кирирден алгъа кесибизникиле чачдырып кетген, уллу кёпюрню ишлейдиле. Тар аланыкъы эди, тарны уллу байлыгъы да. Аны себепли кёпюрсюз иш боллукъ туююл эди. «Ишлегенле жесирледиле», — деп бичди ол. — Аладан а? Ол бир, ол эки, ол юч, ол төрт, ол беш... Бешеулендиле».

— Чабып къутулталырбызмы? — деди Харун.

Мурадин, къарагъандан сора:

— Антым, Харун, ала беш болмазла, агъачда эселе уа... Кесибизни къырдырып къоярбызмы, жесирлеге да болушалмай?

Харун, кёзюлдюреуюклени артха ала, тынгылады. Ол, Мурадинни сёзю бийикден болса да, жюреги артыкъ жютю туююлдю, деучюлери ётюрюк болгъанын бу аууш жолларында ангылагъан эди. Жашны ачыкъ кюрешге чакъырмагъаны къоркъакълыкъдан туююлдю, тынгыларгъа тийишлиди, деди. Алыкъа была партизан отрядха жетмегендиле, болумну билип, халны кёрюп, къайда не зат этилирге тийишлисин ачыкъламагъандыла. Анга кёре, Харун кеси аллына оноу этерге болмады. «Отрядха жетейик, анда биле болурла, хар зат эсепге алынып болур» — деди.

Кеч болурун былайда сакълап, Жамауат элни башы бла Балыкъ башына ётерге керек эди: былагъа жетген хапарлагъа кёре, партизанла жангы чабыуулгъа хазырлана эдиле.

Ала къонуш этдиле, азыкъ ашадыла. Тюш азыкъны— экинди бола.

— Юйге къайтып, юс алышындыра кетейик, Харун?— деген кезиуде Мурадин, Харун, жукъ айтмай, кёзюлдюреуюклени алды. Ала бла кёпюрге къарап, иги кесек мычыды. Мурадин а жангыдан: — Не кёресе, Харун? Жукъму кёресе?

— Оллаха, Мурадин,— деди Харун. Тюз да ол чакъда кёпюр ишлеген жесирледен бири, алаша добар жаш гетмени бла къатында немецлиге чапды. Харун автомат аны юсюне бурулгъанын кёрдю. Мурадин Харунну бет къаны кетгенин эследи.

— Берчи былай, мен да бир къарайым,— деди ол командирге тёзюмсюз.

Харун аны не айтханын эшитген да этмеди. Автомат атылгъынчы бирси жалдат, нёгерин бир жанына тюртюп, добар жашны аллына кеси сюелди. Тюртюлген, абын-

сюрюн этсе да, терк аякъ юсюне болуп, жашны къолларын буруп, гетменни атдырды. Ол заманда керилип урду жалдат жесирни жухуна. Добар жаш, тентирей барып, жыгъылгъан а этмей, бютюн эуюл бола, сюелип тохтады. Жалдат, ол, баям, былайда ишлегенлени таматасы эди,— чыны да кёрюнеди,— огъурсуздан огъурсуз бола, энтда аны къатына жууукъ барды; энди уа эки къолу бла да эки жанындан кезиу-кезиу ура кирди. Къулакъ жанларын билеклери бла жаба эди жаш, бюгюлген, къачхан а этмей эди. Ахырында жалдат аны жыкъды. Энди табаны бла туюди, къанмай, къызадан къыза туюди. Къарагъаннга алай эсленеди: ишлемегени, терсбоюнлукъ этгени, ол угъай эсенг, немец солдатха чапханы ючюн да угъай, ансдан, кесини ичинде эртдеден жыйылып тургъан сарыуун тегер ючюн, ким эсе да салгъан жүрек къыйынлыкъны дертин, андан да бег а — урушну белгисизлиги келтирген ачыуну андан алыргъа жүрешеди.

Ахырында чынлы немец терлегенлерин сюрте жагъа ташына олтургъан этмей, тюз да жыгъылгъан этди. Энди ёпке солуу этеди ол, добар жаш а къыртышде сойланып турады. Ёлгенди не да ёлюм учу болгъанды. Туюген жалдат, солуп, нёгерлерине бир затла айгды. Ала жашны суйреп барып кёпюр туюбуне кирдиле; андан ары Харун суйрегенлени да, жашны да кёралмады.

Харун, кёзюлдюреуюклени кёзлеринден алып, бетинден къаны кете, ёрге турду. Мурадин Куркуевха оноу этди:

— Жол уста болуп, барлыгъынг алайды,— деди, сагъыш эте тургъанча, бир кёсек тынгылады.— Айыуташ аягъында черекни кечиую барды... Атдырмагъан эселе, гыллыуча кёпюр да болургъа керекди. Ётсегиз а, тюзюнлей Эски жайлыкълагъа чыгъаса, андан Инал туруучу бла туюшуп, Нарт ауушха чыкъсагъыз, андан ары Баллыкъ бойнуна бир ат чабым да жокъду. Мен, танг атаргъа Нарт ауушда ызыгъыздан жетерме.

— Да бандитле уа! — деди Мурадин Куркуев тёзюмсюз.

Харун сабырсыз эди бюгюн,— жашны таукелсизлиги ачыу тийди.

— Хомух, «Чочугъандан къоркъгъан, эмилик юйретмез». Агъачда бандитледен къоркъуп, жолунгдан къалсанг, сени ненг партизанды!— Сора, жашны таукел этер

ючюн, жарыкь:— Тюбеселе уа, сорууларына кёре жууап этерсиз.

— Ётюрюк не асыу, Харун, мен немецлиледен эсе, кеси бандитлерибизден бек кьоркьама,— деди Мурадин Куркуев.

Харунга уа Куркуевни кьоркьгьаны угьай, агьачда бандитле болгьанлары бегирек ачыу тийип, бу анга соруулу кьарагьан тыш жерли адамлагьа не сылтау этерге билмей турду.

— Агьач бёрюсюз болмаз, жигитле! — деди сора.

Десе да, ма былайда, Айыуташ сыртында, ол, душманны туурасындан кьарап, анга не кьарыу этерге билмей, отдан кёлек кийип тургьанда, аны бир-бир жерлешлери — ол атларын билген, биргелерине аз олтурмагьан адамла терилип, бандитге чыкьгьанлары кьаллай сатхьычлыкь болгьаны бютюн да туура кёрюндю. Эски дертле жангыргьан эдиле. Душманны аллында бир бирге чабыу бедишлик болгьанын, ол иш жалан да адамланы кеслерин — адам кьадарында, эллерин — эл кьадарында, халкьларын — халкь кьадарында кьарыусуз этген болмаса, файда бермезлигин айтып ангылатыргьа уа киши жокь эди; аллай айрылыкьда жалан да душман хорлай эди; душман а таулуланы эски дертлерин айырыргьа, кьарыусузну — кьарыулу, малы сыйырылгьанны — малы, намысы сыйырылгьанны — намыслы этерге келменди; аланы барысын да кесине багьындырыргьа келгенди. Алай келип, таулуну таулуну кьолу бла тобукьландырыргьа кюреше эди; аны кёрмей бандит болуу, эсе да халкьынга, элинге, хоншуларынга, не бир эришген адамынга — кимге да болсун, неге да болсун, энчи кёлкьалдынг ючюн душманнга кётегет болуу бек аман башсызлыкь эди,—адамны башын кесген, тукьумгьа, элге, халкьгьа айып келтирген ёч! Дагьыда кеси жеринги адамындан ёлюу эки ёлюу эди,— кьаргьышда айтылгьанча; кеси адамынгы ёлтюрген а... ол да бир санынгы кесип атхан кибик. Тюз да алай бола эди: ёрге тюкюрсенг — мыйыгьынга, энишге тюкюрсенг — сакьалынга. Душман а айтыр: чабасыз бир бирге итлеца; мен атхан суюкге — биригиз, аны сермегеннге — башхагьыз; халкь илишаныгьыз бармыды сизни!

— Аз баштакь жокьду,— деди эшитдирип Харун.— Кьолунгда шкогунг, белинг патрондан толу. Аяма тюбегенин!

Неден да игиси, жыйындан кеси айырылмаса эди. Да боллукъ туююл эди, кёпюрге бармай. Жаш сау кьалгъан эсе, кьутултургъа керекди; кёпюрге аллай бир уллу магъана берип ишлете эселе уа, аны халын да кёрюрге тийишлиди. Барысындан да бек Рахайны кьадаары тынгысыз эте эди аны. Алыкъа ёлюмден, бедиден да кьутултургъа боллукъду деп умут эте эди. Алай бла бюгече Харун бошамай эди. Сора бир кьауум адамны, кесин сакълатып, былайда кьояргъа жарамаз.

Кёз байлана, Харун, нёгерлерин ашырып, суу бойнунда жерк агъачха кирди. Атын жеркде тагъып кьоюп, тегерекге сакъ кьарай, кёпюрге жууукълашды. Иш бошاپ кетгендиле, баям — бир таууш да эшитилмейди. Дагъыда бир ненча атлам этди. Анга кьарайдыла: суу, жагъа, кеч кюзню кечеси. Шулпу тауушу. Шорхала. Айланмала. Харун, ташха кьапланып, солууун ичине алып, тынгылады. Адамны кьарыусуз ынчагъаны бу уллу кечени кьымсыз этип тура эди.

Биринчи таш, Харуннга:— Ол сауду.

Экинчи таш, саусузгъа:— Сен энди жангыз туююлсе!

Ючюнчю таш, Харуннга:— Анга жыйырма жыл болады, мен а... Ууагъын айтмай, беш минг жыл жашайма.

Биринчи таш, саусузгъа:

— Сиз экеуленсиз энди! Сизден кючлю кьайда! Биз а, кёремисиз, не кьадаарбыз; дагъыда болушалмайбыз бир бирге. Ууалып кьалгъынчы хар бирибиз кесибиз жашайбыз.

Экинчи таш, Харуннга:

— Саусуз ёлюмню сайлагъан эди жесирликден. Кьозутуп, кесин ёлтюртюрге кюрешди. Ёлюм а баштакъ туююлдю...

Саусуз жангыздан ынчады да, ташла шум болдула. Харун энди букъмай атлады, кёпюрню тубюне кирди. Добар жаш, бутлары да байланып, кьолларындан кёпюр агъачына тагъылып тура эди, — тобугъуна дери суугъа батылып.

Харун сол кьолу бла жашны кьойнуна кьысып, онг кьолу бла жипни кесди. Кьойнуна кьысханлай, жерден а айырмай, сюйреп жагъагъа чыгъарды. Алайда жипни терк-терк кесип, жашны кьолун, аягъын бошлады.

— Ананг жилирча болгъанса, жазыкъ! — деди Харун. Жашны кючден кётюрюп, жеркге ташайды, атыны.

къатына келди. Қъанжыгъадан жамычысын тешип, жашны анга чулгъап, жерге салды. Энди кёзню кёзге урсанг кёрюнмезлик къарангыда, аны къатында тобукъланып, Харун сагъыш этеди. Тютюн бургъанды,— чакъгъычын чагъып — къууну, андан чылымын къабындыргъанды; жут тартады тютюнню. Саусуз жамычы ичинде жылыннганданмы, — ынчхай кетип, тынчайгъанды.

Ингирги шулпу энди къар къатыш къалын киршиге айланганды. Жаныуарла уугъа чыгъа башлагъандыла. «Ала эски жайлыкъларга жетген болурла... Жаш адам болуп, ётсюздю Исмаил. Сёзю — от, ётю — суу. Ыйлыкъланган этеди ансы, бир кече тышында къаллык туююл эди... Да ол да игиди, ыйлыгъа билгени. Сау болсун...».

«...Сылухангамы? Анса уа илишаннга алынмагъан юдю ол! Рахайлагъа? Оллаха, Теболары тынч адамла эдиле, тынгылы адамла да. Тюзюнлей алагъа элтип байрам...».

«...Огъесе, Байчому тап болур? Азинатха жетген кызы жокъ эди артельде... Да кыйыны да кёпдю харип Байчону... Не этерикди, кётюрюр. Киши сурамаучу Байчону энтда сурамазла...»

Бу сайлау, Харун, атыны башындан тутуп, эл аягына жетгенде да алышынмагъан эди. Суудан ётюп, тюз да Локъманланы орамгъа чыкъланлай, бу акъыл дырк деп эсине тюшдю. Харун, элгеннген этгенча, сермеп, атыны бойнундан къучакъларды; ат юсюнде саусузгъа акъыл этген хал бла къарады. «Жабраиллагъа! — деди ол ат жалкъасындан эки къолу бла да тутуп.— Жалан да алагъа! Башха бир юйге да угъай! Киши эсе, кыстасын!»

Да биле эди Харун Жабраилни кылыгъын. Кёп жылла бирге къазанлашып жашауунда, ол аны халына тюшоннген эди: жангылыргъа, башына табынлай этерге, жан тынчлыгъы ючюн ибилисге окъуна къулланыргъа боллукъ эди! Хыйлалыкъ, айыутослукъ этергеми? Угъай, ол ишле Жабраил табыннган тейриле туююлдуле. Семен бийликге къуллукъ этиуню сатхычлыкъларга санамай эди ол; анга кёре, толусунлай ийнанып эди Харун: Жабраил аны артха къайтараллыкъ туююл эди; къайтармагъандан ары уа бу ишге Жабраил кеси да къатышхан болуп къала эди. Бу жарлы, Залихатны къолуна тюссе уа — насыбы тутду де да кьой!

Харун андан ары жолун а бек таукел арытды. Жашны жулдузу батмагъаннга ушай эди.

Адамны аман хыйласына тюбегенликге, ол кесини багъасын билген бёрю эди. Бирси бёрюлени арасында ёсююм, тюрсюню бла да айырмалы болуп, ууда башын кётюргенлей, кьуйругъун къалач этгенлей жюрюгенди. Энди уа ол чалдиште тура эди,— кеси кыйыны кирмеген сууугъан этни кемире, аны аз да татыуу болмагъанын сезе. Да не, кеси азыгъын кеси кыйыны бла алмай эди, татыусуз да андан сунду.

Бёрю жашауунда биринчи кере ёксюзлюк сынады. Ачы сезим эди ол,— суюклерине окъуна. жетди. Тюз да, жыллары жетип, аталары бла аналары ёзеннге юйретирге алып баргъанлай къая оюлуп, юч къарындашы да ёлген кюнча. Ол кюн чырмыкъгъа болур эди — къарт бёрюле алгъа ётюп кетип, кючюклени сагъайталмай къалгъан эдиле; бу уа юйюрге бек кичи — жалан да кесини тирилиги бла къутулгъан эди. Ата бла ана, кючюклени ажымлы жоюлгъанларын бир кесек унутхандан сора, бар суюмекликлери да жангыз кючюклерине къалып, аны уугъа юйретип башладыла. Ол, къайсы бёрю да ыспас этерча, жигер эди, къанжюрек эди, къуугъанын жибермеген!

Бирде Желаякъ, кёрюннген таулары барына да чыгып, жыйы болмагъан жер тапмай, ач да болуп, ачылу келгенлей, бир юйюр бёрюню кёрдю. Желаякъ, сырт башындан къарап, алты бёрю санады. «Анасы бла атасы,— деп оюм этди ол,— балаларыны ючюсю — эркек, бири— тиши. Аланы да, бизнича, айырылып заманлары жетгенди. Жер алагъа да керек...».

Экинчи такыйкъада, огъары жанында кийик суюю ётюп баргъанын эследи. Болса да, аланы ызларындан чапмай, сырт башындан къарап, Желаякъ юйюр бёрюге кесин билдирди. Алты бёрю да, бирден баш кётюрюп, анга къарадыла.

— Кийик жыйын ётюп барады,— деди ол алагъа. Жууап сакълап, къулакъ салды.

— Бизни сакъла! — деп билдирди тамата бёрю.

Андан сора Желаякъ аланы къалай чабып келгенлерине къарап турду. Жаш бёрюле, терк окъуна алгъа ётюп, къулакъларын жумуп, арт аякъларын бийик кётюрюп, кеси ауурлукълары бла кеслерин кызыуландырып, алай келе эдиле. Желаякъ, аланы сырт бла кенделен

алай чапханларына сүйюп къарай, кесини арыгъанын, ач болгъанын сизди. Болса да, ала жууукълаша келгенлери сайын санларына кюч кире, ол а аны керилте, деменгили эте башлады. Жалкъасы тик туруп, башын биягъындан эсе бийигирек кётюрдю. Кёкюреги алгъа чыгып, къуйругъу къалач бола, къулакълары тик турдула.

Бёрю юйюр алайгъа жетгенде, бек алгъа ата, ызы бла гатча, сора бирси жаш бёрюле бир бири ызларындан Желаякъ бла бурунларын бурунларына тиреп, ийисгешип алай саламлашдыла. Къарт бёрю, тиши кючюгю Желаякъгъа тюрслеп, таныргъа сүйюп къарагъанын эслеп, аны уугъа чыгъаргъа ашыкъмай, сер оюмлагъа мулжуп тургъанына ачыуланды. Ол а, арлакъда тохтап, акъ тамгъалы ал эки аягъын тенг салып, жойкъул-ала кёзлерин кюлюмсюретеди, жаш бёрюню чархында бир тюрлю хычыуун-хыйла сезимни туудура, аны самаркъаугъа чакъырады.

— Хайда, алда бар,— деп буюрду къарт бёрю тиши кючюгюне, кылыгъын аз да жаратмай.

Болса да, алгъа Желаякъ тюшюп, ыран бла кийиклени ызларындан болду. Къая ырандан терк ётюп, талада отлай тургъан кийиклени тюз юслерине чыгып къалды.

— Тохтагъыз,— деген белгини берди Желаякъ. Олсгъат окъуна кеси, окъча атылып, кийиклени ичлерине кирди. Кийикле, сахиник болуп, юргенлерин тохтатмай, ыран таба секиришдиле. Желаякъ, бир, алларына ётюп, артха бура, дагъыда, ол жанларына чыгып, артха сюрюшдюре, иги кесек сынады. Андан сора кийик сюрююню арасында ары-бери да онгсунмай чапхан, барысындан да бийик; алай барысындан да мытыр кёрюннген кийикни кёз туурасына алды. Кийикле уа оюнчакъ болууну намысларына тийишли кёрмедилеми, — уста таныгъан жолларына жан атдыла. Ол заманда Желаякъ бийик дуппурдан марагъан кийигини юсюне секирди. Буу, чочуп, аны узакъ силдегенча кёрюндю. Желаякъ ийнаннгандан, андан кёз айырмай тургъан тишини алында ол бедешлик эди. Ол, терк окъуна аякъ юсюне болуп, бууну ызындан сюртюлдю. Аны аякълары жерге жетмей баргъанча кёрюнселе да, алыкъа ахыр кючюн а салмайды. Буугъа секирип жетер чакълы бир аралыкъгъа кючюн саулай къоратмай жетерге керекди. Юч атлам... эки атлам... бир атлам... Желаякъ, гыллыуча бла

секиртгенча, алай секирип, бууну арт бёксюмюне минди! Кёз ачып жумгъунчу аны бойнундан сермеди, буу да, Желаякъ да бирге жыгъылдыла. Жыгъылгъанлай, Желаякъ кесин бууну туякълары жетер жерден узайтды. Буу тыпырдай тургъанда, бойнундан басып, жибермей, кесине тап тюшюрдю, секиргенича теркликде аны богъурдагъын кесди. Тыпырдай тургъан бууну юсюнде тохтап ырандан къарап тургъан бёрюлени чакъырды...

Боллукъ жууукъ юлюшюне Желаякъ кесин алай танытхан эди.

Андан сора ол шагъырейлерине терк-терк келе турду. Уудан къайтып келе тюбеген кезиулери да болуучу эди. Тюзюн айтханда уа бёрю юйюрню бек къууанчлы, уллу сагъаты Желаякъ да келип, уугъа атланыр сагъаты болуучу эди. Ой къалай ойнай эдиле ала — курканы аллы жашил майданда! Бир бирлерин жыгъып, талашып. Сора чыгъар эдиле тёшге. Ючюсю, тёгерек туруп, башларын бийик кётюрюп улур эдиле: биз уугъа чыгъабыз деп белги бергенча. Сора тынч кетер эдиле уугъа, гатчаны куркада кёюп.

Къыш кюнлери алай кетип, жаз башы болгъанлай. Желаякъ юч къарындашны кичиси аны жашау нёгери боллугъун ангылатды. Ол анга Кёкбел атагъан эди. Бирсиленича болмай, аны сырт узуну бла кёксюл ызлыгъы барды. Кёксюл ызлыкъ Кёкбелни ёшюнюне тюше келип, алайда акъсыл тамгъа болуп, бошалады: ызлыкъ—бауу, акъ тамгъа — дууасы.

Желаякъны тенглигин Кёкбел да узакъ атмады. Жашагъан къадарында, аны суйгенлей къалыргъа сёз берип, кёшулду. Андан сора кёп турмай жангы юйюр, Назылы кьолда жер табып, ары кёчдюле да, куркаларын мажардыла.

Ала уугъа хар заманда бирге барыучу эдиле. Желаякъ да, Кёкбел да. Туююш кёлкълалды дегенни билмей, кюн не кече бир бирлерин кёрмей кълалсала, тансыкъ болуп тюбеше эдиле. Ол кече уа Кёкбелни куркада кёюп, уугъа Желаякъ кеси чыкъды. Не десенг да, энди Кёкбелни къарыусузлугъу бар эди, — Желаякъ аны аялуракъ этмесе жарамаз.

Чыкъса да, Желаякъ ол кюн тюшюп эди. Кёлсюз эди. Кече къарангылыгъыча, бир тюрлю жашаусуз, ауур. Кийикле да туююл эдиле аны къайгъысы. Не Кёкбел

жюрегин кыйнап, не кесини саулугъу бузулуп, алай да туююл эди. Туююл эсе да, кёлю алай сынып, ырымсыз болганы бу затданды деп билалмады.

Алай келгенлей, Желаякъ мыллык ийисге тубеп кьалды. Аны бек алгъа сезгени аууз суулары келгени болду. Баям, ач эди,— да ненча кюн болады ала бир тап туююралмай тургъанлы,— Желаякъ кьошлагъамы чабарыкъ эди! Къарыусузлукъну, мадарсызлыкъны иши! Энди уа жолунда мыллык ийис!

Башха бёрюлени уулары иш болмасын деп, Желаякъ мыллык ийисинден бёрю ийисин айырыргъа кюрешди. Угъай, бёрю ийиси жокъ эди. Адам ийисге, темир ийисге ушагъан бир кьошумду барды. Алай энди темир ийис, адам ийис этмеген жер сен тапхаенг!

Аны бла Желаякъ мыллык ийис таба бурулду. Да ол кеси азыгъын кеси мажарыргъа эрингенми эте эди? Хазыр мыллыкга баруу — мытырлыкъны, чийликни белгиси туююлмюдю! Не Желаякъ — Желаякъ болмаймы кьалгъанды? Угъай, угъай, аланы бири да туююлдю. Бу тангына кёп кьалмагъан кечеде мыллык ийис аны кёлюн ашха бир бек ачады; тап, ашамазлыкъ болса да, аны кёрлюгю бир бек келеди. Бёрю ууну заманында ахыр да бёрю ийиси болмагъан мыллык бошданмы турлукъду!

Башха туююлдю, ачыр кезиу жаңыуарлада, адамлада да бир кибикиди — «Ажаллыгъа окъсуз шок атылыр!» Келе эди аны билмей Желаякъ! Кеси бирсилеге хыйла эте билмеген, кеси жашауун жалан да кеси кыйыны бла кьууаргъа юйренген, жашауда ачыкъ кюрешден сора аманлыкъ, тузакъ деген затла бардыла, деп акъылына келмеген бёрю! Да келе эди ол кесини тузагына,—Ордан жарашдыргъан темир чалдишине! Келе эди жухтасына, биринчи тутхун тангына! Кёкбелни сынсытыргъын билмей! Келе эди кыйынлыкъ мыллык ийис этгенин билмей!

Желаякъ ийис ангылагъанлай Кёкбелни жюреги чанчды. Аны бош сунуп, бирси жанына айланып жатды да, олсагъат окъуна къайда эсе да бир аман таууш эшитип, элгенди. Жаталмады тешикеде. Турду да чыкъды. Къарангы эди. Кеси кёзлерини жарыгында, ол Желаякъны жангы ызларын кёрдю. Ала, Желаякъны ызлары, бир ариу ийис эте эдиле, жюрекегге шатлыкъ, базыныулукъ бергенча. Кёкбел, ызлагъа жухун тирегенлей, иги кесек келип, бийик дуппургъа чыкъды. Тёгерегине

къарады. Кечеги сууукъ шошлукъ аны аллында къара буруу болуп тура эди; ол къара бурууну эшиги, Желаякъ ары чыкыгъанлай этилип къалып, Кёкбелни жолу кесилгенге ушады.

Ол, бийик дуппурда тохтап, сынсыды.

— Къайдаса?! — деп кычыра эди ол.

— Мен къоркъгъан этеме-ее! — деп кычыра эди.

— Барма, ол мыллык ийисге, барма-а-а! — деп улуй эди кечеге.

Да жокъ эди Желаякъ. Къара бурууну ары жанында бир аман хыйла ишле башланган эдиле.

Кёкбел, къоркъуу кызыуунда, кючюнден келгенича секирди да, къара бурууну ары аудуруп ийди. Кеси да аны бла бирге жыгъыла, тёнгереди. Терк аякъ юсюне болду. Желаякъны ызын терк табып, аны бла жортду.

Не медет, кечге къалгъан эди Кёкбел. Къоркъуу кычырыгъына ол Желаякъны сынсыуун эшитди. Къалай бедиш эди сынсыгъан, къалай ушамай эди ол Желаякъгъа! Да ушамаса да, ол сынсый эди. «Нетейим энди, нетейим, мен жарлы!» — деп сынсый эди. Бутларын талап, терлегенлери барып, дыгалас этип, ёпкеси туруп. Ким эсе да аны, эки ал бутундан тутуп, жибермей тура эди.

Кёкбел, кесими анга атайым да, аякъларын ычындырайым дегенлей, алайгъа бир уллу адам келди. Аркъасында да ол уллу таууш этиучю тыякъладан бири. Къолунда бир уллу къара чапракъ, тюз да гъойгъум чапракъ кирик! Чабарыкъ эди Кёкбел, хыйлачыны таларыкъ эди, — не медет, тыягъы бир аман огъурсуз эди. Аллай тыякъ бла бир адам аланы хоншуларын ёлтюрген эди. Тыякъ таууш этгенлей абынган эди бёрю. Жыйын бёрю жыйылып къарап турду. Да не этерик эдиле, тыякълыны кёргенлей къачдыла; адам а, ёлтюрген бла да къоймай, суйреп кетди! Ол адам бу эсе да ким биледи! Кёкбел жеринден да тебалмады.

Ангыча, ол адам къара жабыуну Желаякъны юсюне атды. Желаякъ, къутулургъа этген жан адыргысында, ол уллу жабыугъа бютюн да бек чырмашып, жыгъылды. Алайлай ол адам аны юсюне секирип, тюз да бойнундан басды. Жухуна не эсе да бир зат кийдирди. Аякъларын байлады.

Кёкбел, кёзлери къандан тола, агъачда биринчиге санагъан эрини бир бёрю да кётюралмазлыкъ бедишлигине къарап турду. Чабалмады адамгъа! Ол Желаякъны

тёнгеретгенча, тёнгереталмады аны чабып! Алыкъя бир бёрю кёрмеген артыкълыкъя деменгили чалдишни тышындан къарагъанча, адыргылыгы, ачыуу, огъурсузлугъу бла да ол чалдишден ёталмай турду.

Адам а Желаякъны, талыштак суйрегенча суйреп, энишге, суу бойнуна эндирди. Анда уа аллында ёгюзлери болгъан бир уллу затха кючден кётюрюп салды да, ол затха кеси да минип, энишге айланды.

Кёкбел аланы ызларындан эл башына дери келип, тохтады. Энди анга да артха къайтыу жокъ эди.

XIV

Карл фон Гельмутха бёрю нек керек эди? Ёз бёрюлюгю бла тенглешдирип ючюнмю? Огъурсузлукъну чалдише тутуп, къурчун къандырыгъамы? Огъесе... Огъесе эсине бир аман акъыл тюшюпмю?

Да сёз Гельмутну юсюнден баргъанда, аланы, бирин айтып, бирин къояргъа боллукъмеди? Ыр-рр, бёрю аны кесини эгизи эди, кесини тёрт аякълы жаныуарны терисине кирген сыфаты. Да аны бла, жалан аны бла байламлы туююл эди Гельмутну бёрю излегени. Урушдан тышында бек иги оюннга ол гладиаторланы сермешлерин жаратханды. Байрам эте билгенле, чынтды тамаша къурагъанла римлиле эдиле,—Гельмутну бир заманда ючюлмеген сейирлиги! Ала уа, бурунгу римлиле, майданнга гладиаторла бла бирге асланла да жиберичю эдиле: аслан бла гладиаторну сермешдирип, тамашагъа къараргъа! Ма жюрекге зауукълукъ берген оюн! Сени адам болгъанынгы, бу дуняны кючлюсю болгъанынгы кёргюзтген оюн! Къалай термиле эди ол кесин бурунгу триумфаторланы орунларында кёрюрге; шо патриций къадарында окъуна, амфитеатрда олтуруп, гладиаторланы не гладиаторла бла асланланы сермешлерине къараргъа! Да герман урушну хорламлы жолу бла фашизмни окъуун бирге келишдирип къарагъанда, ол умут болмазлыкъ умутмеди?! Аны къой, ол тереле жаныгдан жашаугъа келирге, немец сауутну хар хорламын аллай тамаша бла белгилерча этерге тийишли иш эди. Аны уа бир затдан башларгъа керек туююлмюдю?! Сёз ючюн, орус партизанны бёрю бла сермешдириуден? Хорлам аулагъында кългъа тюшген жесирни жокъ этиу неди?! Аны къл этерге керекди! Къллукъ этдирирге

керекди! Арий кёзлени жарытырча, арий жүреккени кыандырырча алай хайырланыргыа керекди! Бизни ие-лигибиз дуняда аллай даражагыа жетерик туююл эсе, сора биз таза кыаныбызны нек тегебиз! Анга айтмай эсек, немец халкыны келир заманы деп неге айтабыз!

Экинчи жанындан, фон Гельмут, табигъатны бузулмаз терелерине кыарай келгенде, тейри бёрюлеге салгъан борч Гитлер немец халкыгыа буюргъан буйрукълагыа аламант ушай эди. Гестапону начальниги Желаякъ бла шагъырей болууун ма ол эки борчну бир бирге сейирлик ушагъанларын айтыу бла башлады.

— Сен манга не терс кыарасанг да, биз кыарындаш-лабыз,—деди ол бёрюге, терезе аллына сюелип. Желякъ, кыапхандан, жухтадан да кыутулуп, уллу темир чалдишге кесин жарашдыралмай тура эди. Аллай уллу, узун кёрюннген чалдиш жепилери, кыая тешикден тар болуп, ол жүрек теренинден сынсыый эди.

— Хар немецлиге сени кыанлылыгыынг керек эди.

«— Мен сени алай талар эдим, алай талар эддим...»

— Сабыр бол, Желаякъ, мен сени бла кенгеширге келгенме.

«— Алай жыртарем, алай жыртарем, гыр-р-р...».

— Эсиме бир эски эскимос жомакъ тышеди...— фон Гельмут тютюн кыабындырды, кыолларын кёкюрегине чалдиш салып, чалдишни аллы бла ары-бери барды.— Дуня жаратылгъан заманны жомагы... — Желаякъ, кыулакъларын тик кыайырып, арт аякъларына чёгюп, чалдишден анга кыарап тохтады.— Бек алгыа, дуня жаратылгъанда Тиширыу болгъанды,—деп жомагыын андан ары айтды Гельмут.— Аны ызындан Эркегырыу болгъанды... Жерни юсюнде, кёкню тубюнде эки-синден сора бир зат да болмагъанды. Сууда жыюзген, кёкде учхан, топракыа жёбелеген — бир зат угыай. Артада Тиширыу, бир уллу чунгур кыазып, анда жаныуарла чыгыарып башлагъанды. Бек ахырында Тиширыу кийик эчкини чыгыаргъанды. Аны кёргенде Кейла — кёкню аллахы — сейирсингенди. «Ма мени табигъатым берген саугыаланы бек асылусу... Баш уругъуз, адамла,—кийик эчкиле сизни азыгыгыыз боллукъдула...» Кейла айтханны этип, Тиширыу, тёлюленигиз, жайылыгыыз деп, кийиккени дуняны салма жоларына эркин этип, бошлап кыойгъанды. Кийикле, Тиширыу айтханны этип, терк окыуна тёлюленнгендиле, жайылгъандыла...

Жылламы кетдиле, заманламы,— жер юсю — тюзле, агъачла — кийикден толуп, Тиширыуну жашлары, уугъа бара, насыплы жашагъандыла. Ала токъ эдиле, ариу кийине эдиле; кьошлары — кийик тери бла жабылып.

Тиширыуну жашлары кийиклени бек уллуларын, семизлерин болмаса ёлтюрмей эдиле. Этлери арыкъ, терилери осал болгъанларына, къартларына къарагъан да нек этсинле! Бирде къарасала уа кийиклеге ауруу кирип... Саулугъу болгъан жокъ; семизлеринден арыкълары кёп... Жашла, аны кёрюп, мудах болдула. Тиширыугъа тарыкъдыла.

Тиширыу а Кейлагъа табу этип, сёлешди: «Сени ишинг — огъурлу ишди! Алай кийикле къарыусуз болуп нек къалдыла? Аланы ашап турсакъ, биз да къарыусуз боллукъбуз...».

Кейла, анга тынгылап туруп, жууап берди: «Мени ишим — иги ишди,— деди ол.— Мен бёрю Тейрисине буйрукъ берейим, ол а жыйынына айтыр... Мындан ары бёрюле кийиклени ауруулуларын, жараусузларын, санлары, чырайлары болмагъанларын ашарла... Жайлыкъла, агъачла да игилеге къалырла...

Кейла айтханча болду. Бёрюле кийиклени саулукълу да, ариу да, этли да этдиле...

Желаякъ фон Гельмутну жомагъына сейир этип тынгылады. Жомакъ бошалгъандан сора экиси да, бир бирге къараялмай, иги кесек турдула. Гельмут — терезе аллында — сюелгенлей; Желаякъ — чалдиште — къуйругъуна олтургъанлай. Фашист Желаякъгъа сынагъан кёз бла, Желаякъ немецге эриген кёз бла къарайдыла.

— Кёргенингча, дуняны игилендириу жаны бла бёрюле бизни жууукъ къарындашларыбыздыла,— деди сора ол.— Сени акъылынг болуп бир зат ангылагъан болсанг, манга былай хырылдамаз эдинг. Мен а сени былай чалдиште тутмай, совет кийиклени къарыусузларын, ауруулуларын, акъылдан жарымларын, сакъатларын ашаргъа бошлар эдим...

«— Ыр-р-р, мен санга бир ычхынсам эди...».

— Мен сени кёрмючге тутарма. Урушдан сора битеу дунягъа айланыуумда, мен сени биргеме жюрютюрме... Сен адам къанына юренирсе...

«— О, чалдиш беклиги, адамла артыкълыгъы, Ырр-рр-р...».

— Хар чынтды немецлини жүреги Гитлер болургъа керекди— деди фон Гельмут, сагъыш да этмей.

«— Ыр-р-р! Чынтды бёрюню уа кесини жүреги барды, — деди Желаякъ. — Жашауда аллай кезиуле боладыла, ол заманда кесинги жүрегингден башха жүрек ишни болушун айталмайды. Экибизни арабызда тилманч Гитлер түйюлдү».

— Биз, немецлиле, Гитлерни халкъ болуп туугъан кюнүбюзден бери кюсегенбиз.

«— Биз, бёрюле, бир бирибиз бла бир заманда түйюшмегенбиз, бир юйюрню чегин экинчи юйюр бузду дегенни биз бек уллу бедишликге санар эдик».

— Тёрт аякъланып айланыучу заманыбызда бизни чегибиз да болмагъанды. Эки аягъыбызны юсюне болуп, жашай келгенли кёп затланы ангылагъанбыз. Угъай, чекле болургъа керекдиле. Жер юсюнде жалан да чырайлы, саулукълу, акъыллы адамла жашаргъа керекдиле. Ол адамла ариу къанлы боллукъдула. Немецлиле дуниягъа бийлик этип башлагъанлай, биз, Кейла тейри бёрюлеге берген буйрукъну адамла арасында этерикбиз...

Желаякъ, къулакъларын тик этип, алгъа къайырды. Фон Гельмут аны жухунда хыликгя-сансыз этиуню эследи. Олсагъатда аны сингирлери тартылдыла да, ол керохуна узалыргъа аздаң къалды.

«— Сёзню мен башламагъанма, сен башлагъанса, — деди Желаякъ, хорлагъанын ангылагъан ауаз бла.— Башлагъандан ары уа эр кишича бардырыргъа керек эди. Тюзюн айтсакъ, сен да бир жанса, мен да бир жанма. Керохунгу ары ат да, сермешейик... Кесинг айтаса да, «Дунияда къарыулу жашаргъа керекди...» Қъайсыбыз къарыулу эсек, ол къалсын...»

— Э-э-э-э,— деп башын гыллыулатды фон Гельмут.— Ээ, ээ??? — Ёзге жукъ айталмады.

«— Сора жаншагъанны не хайыры!»— деп, Желаякъ, чалдышни арт мюйюшюне кетип, чулгъанып жатды. Угъай, Желаякъны болуму кёп да онглу эди. Онгсуз, андан бир хапары болмай, Жамауат элни тегерегинде жанын къолуна алып айланган Кёкбел эди. Ол, жаралы-сер сагъышларын жолда къоя, жукъугъа кетеди. Акъылында ёлюм жокъ, итле марауу да жокъ. Бери нёргерликге келгенин ангылай, кёрлюгюн сакълайды. Кёкбелге уа жукъу да жокъ, тынчлыкъ да жокъ. Агъачда жангыз къалгъан. Жаппа-жангыз...

Да билмей эди Желаякъ, танышыу, жол-хал сурау бошалып, энди сёзюню къансиер чыбыкъ алгъанын, — шугут ауазлы, тийген жеринде къынгыр тырмыла къоюучу чыбыкъ. Ол анга биринчи кере алай тийди, — Кёкбелни жангызлыгъы эсине тюшюп, жюреги чанчхан кезиуде. Чыбыкъ ачытыуу — эсине тюшгени ачытыууна ушап къалды.

XV

Байчо, ёгюзюню союп бошап, этни аш юйге ташыды. Ичин, башын-аягъын кесине, юйге элтирге бир жанына салды. Таулу ёгюзюню ичин атып къоймагъанына кюле эди немецли шапа; аллай кирли затланы ашагъан таулула деп хыликгя эте эди.

Да хыликгялыгъ а немец кеси эди — бир жаулу чеге къапмагъан; аллына бир бишген баш келмеген. Болса да, ол динсиз бла даулашмай, Байчо ёгюзюню ичин суу бойнунда къырып-сыгъып жуугъанды; юйюрюм зауукъ этерикди деп, эки челекге жыйгъанды. «Хыйса хайырсыз эшек бла келмесе боллукъ туююлдю», дейди ичинден.

Не болса да, энди мындан ингирге башына эркинди. Желаякъны юлюшюн элтип, чалдишге атады да, кетеди.

Аны бла Байчо, уллу эт юлюшню кётюрюп, эшик аллына жетгенде, Желаякъ, къазауат этип, чалдишни темирлерин чайнагъанын, фон Гельмут харх этип кюлгенин эшитди. Эшикни ачып, киралмай, тирелди. Ол Желаякъгъа къалай эсе да бир уллу жазыкъсыныудан толуп тура эди. Кертисин айтханда, бёрюню амалсыз жашауу, аныча, чалдишге тюшген адамланы жашауларындан башха туююл эди; ол да, алача, бир тюрлю терслиги болмай азап чегеди. Аны кёре, Байчо, фашист деген сёз жалан адамлагъа угъай, жаныуарлагъа, жер юсюнде жашау тиричиликлерин этген, жаны болгъан затланы барысына да бир кибик къыйынлыкъ болгъанын ангылайды.

Кюн сайын кёре, эшите, сынай тургъан затлары анга кёп сагъыш этдире эдиле. Сора ол, тюшюнден уянганлы алай кёп жашагъанча болуп, шёндю бир кюннге кёргенин ары дери битеу жашауунда кёрмегенине, кёрюрге деп акъыл да этмегенине сейирсинди. Анга кёре уа, бюгюн аны аллында ёсген 13 сабийини къадарлары шёндю

бу иелени жашауда мурдорланыуларына кёре боллугъун ангылай башлады.

Байчо не тюрлю ишни этерге да боллукъ эди: аны кьолу жарашмазлыкъ не иш! Алай бёрюню шапасы болурма деб а... Кертиди, кёрююн кёрмей, кёрге кирмез, деген. Ол кёрдю: душманнга отунчу болду, мал кеснучю болду; аны бла бирге уа бёрюню шапасы! Да угъай дерге амалы бармеди? Сабийлерини сагъышын ким этмез? Алыкъа тамырланмай тургъанлай окъуна киши жеринде алай эркинлик этгенле, терсбоюнлугъунгу эслеселе уа... Угъай, этегингден, женгингден кьоркьуп, сабийлеринги ачдан ёлтюрмей, ажымлы этмей жашау этерге кю-реширге керек эди.

Бирде, бёрюге жазыкъсыныу кесине жазыкъсыныу-гъа ётюп кетип, Байчо кесини жашауу бла Желаякъны жашауунда бир тюрлю башхалыкъны кёрмей башлады. Тап, бёрюню къадары сукъланырча окъунады,— андан кьоркьуп, чалдиште тутадыла. Байчодан а кьоркьмайдыла. Кьоркьмайдыла да, кеслерине жумуш этдиредиле. Иги жумуш этмесе, кёллерине жетмесе, илишаннга салып кьоярыкъдыла, — аны ючюн кишиге да жууап бермезле, кишиге къан телемезле... Аны илишаннга салып келип, ишлерин бардырыла, ёксюз къалгъан он юч сабийни жүреклеринде таралыу, атаны жокълау сезими болмагъан кибик, кюлюп-ойнап, ашларын ашарла; сер оюнларын ойнарла. Эслерине тюшсе уа, жалан да безирер ючюн ол он юч сабийни да тизип, илишаннга салырла, кымыжала этип, къарда чапдырыла...

Угъай-угъай, бу артыкълыкъ жашауда асыры ушагъыусуз, адам тёзюп болмазлыкъ сынау эди. Тёрт саны сау адамгъа аны кётюрген асыры ауур эди. Алай боллукъдан арысында сау къалыргъа кюрешиюну, сабийинги, юйюнгю сакъларгъа кюрешиюну мадары былагъа шапалыкъ этиуден къайда-къайда кыйын эди, кыйын да, кьоркьуулу да.

Байчону эти зызылдап, чач тюклери уллу чырпа бёркюн ёрге кётюрюп баргъанча болдула. Кьолунда уллу эт юлюшню кётюрюп тургъанын да, этилип тургъан эшикни ары жанында бек огъурсуз фашист — фон Гельмут, бёрюню кьозутуп, андан огъурсузлукъгъа юйреннгенин да унутуп, сагъышха кетип тургъанын эследи. Анда, эшикни хылыф ачып, бир зат да билмегенча ары кирди, гестапочуну, бёрюден эсе бек кьутуруп тургъанын

кёрюп, эшик артында тохтады. Фон Гельмут, элгенген этгенча, артха суху бурулуп, Байчога жан алыучуча къарады. Бёрюню къозута турган сыйыртхыч чыбыгъын чалдишден бери чыгъарып, Байчога тартды. Байчо, бетин эт бла жабарга жетишип, чыбыкъ къл сыртына тийди да, аны къаты кълунда къара тырмы кълды. Фон Гельмут этни аны кълундан тартып алып, чалдишге кеси атды.

— Аман жаныуар, мен мында болган заманда кире турма деп ненча айтханма! — деп кычырды ол Байчога. Сыйыртхыч чыбыкъ бла экинчи да тартып, ол Байчону бетинде бойну къатыш тырмы кълду. Сора аргы мюйюшге кетип жатхан Желаякъга къарап, чалдишге суху къланды. Бёрю бир затха да эс бурмай, баронну кълзауатын да сансынмай жатханына, кеси бёрюча улду, аяклары бла жерни малтады. Кълтырай турган кълун чалдишге кийирип, чыбыкны Желаякны кёзюне-башына жетдиреди; бойнуна, белине, бутларына урады. Да Желаякъ, баям, кълзуудан эрикген эди. Гельмут ахырында кеси кълзуп, энди аны ёлтюрюрге адам жиберликча суху чыгып кетди.

Байчо аланы барысын да тюшюнде не туманда кёртеннге ушайды. Кёзлерине кълан чапханы, санларыны титирегени алыкка кетмегенди. Ол санларыны кырккылганын, башыны тегерек айланганын сезе, терезе аллына келип сюелди. Иги кесекге дери бир тюрю оюм эталмай, кёзлери кълангы этип, кёкде эсе, жерде эсе да билмей турду. Къланы жюрюп башлап, эси жерине келгенден сора, къларап къларагынчы болуп кълган затланы эсине тюшюрдю. Чыбыкъ жетген жерлерини ачитханы энди билинип, ол, бирси, ачымаган кълу бла кълан тырмыланы сылады. Киши ортасы болуп, биринчи кере тыякъ кётюргени, бетсиз артыккыкча, кёз аллына келгенде, аны эти, юсюне кълнар суу кълуйганча, кълду. Бет шаугютлери зыылдадыла. Эндиге дери аны кълын жашауунда аллай сагъаты болмаган эди. «Ашаганынг харам болсун огъесе, эндиге дери да фашистлеге къллук этипми келгененг, — деп, ол кеси кесини ачулануун басды. — Андан да аман этге эдиле санга». Тыякны ачитханы кете, кесини жунчуганы кете барганы кълдар жюреги бекден бек ачып башлады. Кълзган шиш болуп, аякъ бармакларындан кире эди ол ачыу; къл аюлуу болуп, юсюнде баса эди. Анда

Байчо уллу кьолларын букьдурур жер тапмай, анча жыл жашап, бир учузлукьгъа, сыныкьлыкьгъа тюбемей, энди кьартлыгьында, жетген кьызлары, жашлары болгъан кюнюнде, бир аман ишни юсюнде тутулгъанча, тыякъ кетюргени кюйген кесеулей этип кьойду. «Мен ёлген, мен жаназысыз кьалгъан, айланып кесин нек урмадым; уруп нек ёлмедим, былай сау кьалгъандан эсе... Бу бёрюге атха эди мен аманны, илишаннга салгъа эди,— уруп кьалсам. Ёлгенинг пох ашасын, Байчо...».

Энтда да аны юсюне кьайнар суу кьуйдула. Чалдишге бёрю угъай, ол тюшгенча, тёрт кьабыргъаны ичинде кесин ары-бери атды. Чалдишге барып, анга да кьапланды, биягъы жатхан мюйюшде Желаякьны мутхуз жаннган кёзлерин кёрдю. Иги эслеп кьарагъанында, бёрю жилий тургъанча кёрюндю. Аны кёз тюплери, юсю бла ырхы баргъан кырдыкча, таланып, жапырылып, турадыла. Аны кёргенде Байчону да кёлю толду. Кеси да билмей, эсинде болмай тургъаналй, аны уллу бети бла жетген сакъалын тарап, кёз жашла агъып башладыла. «Не кюн келди биз хариплеге, не кюн келди,— деди Байчо Желаякьгъа кьарап.— Агъачда бёрюле жилир кюннге жетдик да, таланнган...»

Байчо энтда да бу азапланы сылтауларын изледи. Ёлюм да, бир бирни талау, эллени, жолланы кюйдюрю да кимге керек болгъанын билирге суюдю. Энди жер этегинден бери келип, кеслерин ёлтюртюп, бизни да отха сугъуп айланнганланы юйлеринде ишлери жокьмуду? Аналары, сабийлери жокьмудула? Бу халкъланы бир бирге юскюрген не зат болур? Кимни юйюне от тюшюп, тойгъанын кетюралмай айланады? Огьесе, биз билмеген ишлеми бардыла? Игисагъан, бу чеклени ачып, кьыралланы бир этип кьойсала эди. Тейри лязим, халкъла бир бирге чапмаз эдиле. Эллени араларында чекле жокьдула. Ала бир бирге чапмай кьалай жашайдыла? Кьыралла аладан кёргенни этселе уа?

Угъай, дуняда урушла не сылтау бла башланнганларын билирге Байчону башы жетерик туюл эди. Уруш аны табигъатына келишмеген, жашауунда бир тюрлю кьыйматы болмагъан зат эди. Ол дуняда жалан да ишлеген ишин, жашагъан юйюн сакъларгъа керек эди. Қолхозну малларын кюте эди да — аланы, сабийле ёсдюре эди да—аланы. Аны акъылына кёре, жер юсюнде хар адам да алай болургъа тийишли эди.

Байчону акъылына кёре, дуняда дин да бир эди, жер юсюнде адамланы барысыны да аллахлары бир эди, юмметлери да бир. Кёкде жангыз аллах болуп тургъанлай, жерде кёп тюрлю динле болургъа амалы жокъ эди. Адам улу керти да Адам бла Хауадан жаратылгъан эсе, адамла бир бирге ахлу эдиле, анга кёре уа бир бирлерине аман ниет тутаргъа эркин туююл эдиле,— аллах аны жерге кёмер — аман ниет тутханны!

Байчо кеси элинде бир тюз адам болуп, жашау этиую магъанасын къурауда кёргенди. Аны себепли бузуу, ууатыу дегенни ол ангыламагъанды, тюзюн айтханда уа Байчо урушха, аны Гельмут штабха чакъыргъан кюн окъуна кирген эди. Фон Гельмутну аллында сюелип, хатчорлукъдан дуняны кюйсюз төрелеринден бирин эсге алмазгъа, бой салмазгъа кюрешгенликге, ол суюсе, суюмесе да, къатышса, къатышмаса да, уруш бара тургъан, этер ишин эте тургъан белгили зат эди. Анга да тюшюндю ачыгъан сагъатында; къошдан келиучю мамыр жолу энди ахыр да мамыр жол болмагъанын кёрдю. «Эшигибиз жабыла турады,—деди ол адыргы этип,—сёзге, ариугъа ийнанып, уу терекни жерибизде тамырландыра турабыз. Билген жашла бар эдиле да, не болуп къалдыла... Ай, мен жазыкъ...»

Ол, ауур сагъышладан башын кётюралмай, терезе аллында кёп олтурду. Кюн ёрге кетип, юйге къарангы ауанала тюше башлагъан эдиле. Байчо башын къымылда тып, сагъышланы къыстады. Терезеден тышына къарады да, Домсоветни арбазында айланган солдатланы кёрдю, аланы ангылашыныусуз дауурларын эшитди. Дагъыда бир кесекден Мачар немецли солдат бла бирге кимни эсе да сюрюп келип; школну жер юйюне кийирип баргъанын эследи. «Бёрюге талатыргъа кимни эсе да хазырлайдыла,— деп келди аны кёлюне.—Бёрюге талатыргъа...».

Ол, жеринден туруп, чалдишни къатына келди. Желаякъ биягъы жеринде жатып тура эди. Энди ол башын жерге бошлагъанды. Къуйругъун, керексиз затныча, атханды. Ал аякълары бир жанына, бойну бир жанына кетип турады. «Бёрю да кесин суюмейди,— деп келди Байчону кёлюне.— Эрикгенди. Былай термилгенден эсе, ёлгени иги эди аны да...».

— Желаякъ, Желаякъ! — деп сёлешди ол анга. Желаякъ башын эринип кётюрдю.— Нек ашамайса, харип?

Желаякъ, башын биягъыча салып, бутларын керип, сойланды. Дагъыда терк окъуна, бир зат эсине тюшгенча, секирип турду. Кёз ачып жумгъунчу юйюгюп-чырмашып, салынып тургъан тюгю турду, жылтырады, кёзлери айтып болмазча жутлукъ бла жандыла. Къуйругъун къалач этип керилди,— аны бёрю кючю, огъурсузлугъу этине къалай къайтып келгенин кёз бла окъуна кёрюп туругъа боллукъ эди,— Байчону кёз аллында ол къарап къарагъынчы уллу да, къоркъуулу да, деменгили да болуп къалды.

Желаякъ, чалдишни ортасында тохтап силкинди, керилди. Эки-юч кере чалдишни тегерегине чапды. Этни къатына келип, аны ал аякълары бла басып, къылкъыяр бичакъла бла кесгенча, къабын-къабын юзюп, терк окъуна жыртып бошады. Андан сора чалдишни темирлерин ийгеди, ёрге къарап, сынсыды, Байчону кёзюне къарады. Терезени марап, деменгили ёшюнюн чалдишни къурч темирлерине эки-юч кере урду.

«Кимге бошларыкъ болурла сени? — деп сагъыш этеди Байчо. — Кимни жыртарыкъ болурса?».

Байчо къоллары бла чалдишни темирлерин бирем-бирем тута келип, аны эшигинде тохтады. Бугъоу киритге къарады. «Муну ачарла, — деп сагъыш этди ол. — Бир насыпсызны ары атарла. Шо мени жауум анга къарасын...»

«— Угъай, бери атарыкъ туююдюле,— деди бирси акъылы.— Чалдишни майданга чыгъарырла, халкъны жыйып, кёргюзтюрле...».

«— Алай этдирирге жарамаз. Жаныбыз ичибизде болгъанлай ол артыкълыкъны этдирирге жарамаз...».

«Гельмутну кесин нек таламайды бёрю? — деп бир ауаз эшитди ол бир кесекден.— Керти окъуна! — деди аны жюреги.— Керти окъуна, аны нек таламайды? Тейри, лязим, кимден да бек суююп кесерикди аны!»

Аны бетине сууукъ терлеуле урдула. Эти зызылдагъанча болду. «Кюйсюзлюк кечилмез,— деди ол.— Чыгъар бир дерт алыучу... Да къачан кёрюрбюз аны... Киши кючю къарымаса да, аллах жибермез аны... Бир мадар этерге керекди... Ким бла кенгешсин адам? Кимден онг тапсын? Ой, игисагъан, аны бёрю талагъанын бир кёрюп эди...»

Байчо Желаякъны гёшюнден бёркюн кьолуна алгъанлай чыкъды. Энди ол юйге элтирге деген этлерине къарагъан да этмеди. Хар затдан ёнгелеп, кесинден кёлю чыгъып, энди жашаса, жашамаса да башха туююл кибик, ауур-ауур атлап, ёрге айланды. Сипи тыякъны тийгени кьолгъа, бетге болса да, тырмысы, табы жоурекге тюшген эдиле.

XVI

Жарнес, жатхан жеринде куйругъундан олтуруп, зауукъ этип ашайды, — келини картофланы уууп, жаучукъ бла басып бергенди да, ма бир алапат, кёлге баргъан азыкъ болгъанды. Мухтар бла Башир а, алаша тегерек столчукъну эки жанында олтуруп, кеслери артып ашайдыла. Энди ауурлугъу сабыр-сакъ эте башлагъан Халыу, ичи боялгъан къара чоюнчукъну аллына салып, от аллында тохтагъанды; артхан артханын кёк тузлукъгъа тийирип къабады.

— Амма, бишлакъ бла ашасанг а,— дейди Мухтар.

— Угъай, былай сюеме,— деди Халыу. Ол, чыккырыны тюбюнде кьалгъан бишлакъ кесекни эки тенг этип, эки жашыны аллына салгъанды.

— Мени ауругъанымы ныгъыш сакълагъан кьартлагъа айтханмысыз, келинчик?

— Аурумайса, аппа. Нени айтырыкъбыз,— дейди Халыу.— Жаучукъ кьошайыммы?

— Къалай аурумайма? Сора нек жатама да?

— Аппа, кьаллайла ашайса, бузоу кибик...— Башир анасы урушуругъун билди, алай кесин тыялмайды: аппа ашагъан этмейди, ышныр этеди; эринлерин кьаты кьысып, кириулери бла кимни эсе да эриклегенча.

Халыу: Тын, жашамазлыкъ.

Мухтар: Тели, аппагъа бузоу кибик дейди.

Башир жукъ айтмай, кьыл-кьыл этди. Бишлагъына тиймей, ол да, анасыча, тузлукъгъа тийирип ашайды.

Мухтар: Бишлакъ бла нек ашамайса, жаш?

— Артама асырайма,— дейди Башир.— Тейри, бу картошла уа асыры кьургъакъдан алайлай ашасанг да аман татлыдыла.

Алай кьургъакъ эдиле картофла,— кьурмач чартлагъан кибик, чачылып, ариу ийис этип турадыла. Гьейтмырза эди аланы сюйюп ашаучу. Эт да бермеге эдинг

анга, бал, жау да — угъай. Қъошдан келсе, гыбытдан жау, бишлакъланы чыгъара, «Къатын маржа, картоф бишир», — дер эди. Къургъакъ картофланы биширип, аллына салса уа, «берекет берсин, берекет берсин», — дей, кишиге да артыргъа къоймай, кеси уллу къоллары бла артханы да жарашмай, кюрешир эди. Гъейтмырза Халыуну кёз аллына аллай сагъатында келди; келди да, акъ кёмюкле киби, сакъалында, мыйыгъында къалгъан картоф ургуланы уллу къоллары бла сылай, Халыугъа эслеп къарады. Қъалын къара сакъалы, къарасауут ышым баулары,— Гъейтмырзаны юсюнде бек багъалы заты...

«— Бизни жерибиз тешдю да, картоф бек къургъакъ болады»,— деди ол.

«— Кет, иги битмейди!» — деп жиберди Халыу.

Мухтар: Не дейсе, амма?

— Астофируллах, астофируллах... Ашагъыз, чоюнда энтда барды.

Башир, ашар, тоюп, шош турду. Бишлакъланы да къолунда тутханлай, бир зат да айтмай, мычыды. Сора, эслетмей, кёз бакъдырып, къойнуна сукъду.

Халыу эслеп эди,— жюреги сынды. «Сабийле да арт асырау этедиле, ач болурбуз деп къоркъадыла... Не сынатсанг да, аланы ач этип, кёюме къаратма, аллах...»

Мухтар: Жаш, не къойнунга сугъаса?

— Нетеди бу!

— Жут болма, балачыкъ,— деди Халыу. Ол картоф къабукъланы столдан чоюннга сибирди. Қъолларын чоюн эринлери бла къырдырып тазалады.— Элтчи быланы да ашат тайынга. Айнымайды не эсе да.

— Айныгъан а!

Десе да, Башир картоф къабукъланы алып чыкъды. Халыу:

— Азгъанды бу аман сабий... Ач юню киштиги кибики...

— Эл тюбюнден жыйылмайды,— деди Мухтар.— Капитан ауруу тийгенди.

— Ёсген этеди,— деди Жарнес.— Кел, кел, кел, Шырдан, жууукъ бол,— деди ол аны ызындан, ашай тургъан табагъын бир жанына этди.— Келин, шинтик сал. Кёреми келгенсе, Шырдан, харип? Е-я? Игирекме, игирекме... Аны айта турама былагъа да, сабий, ёссе, азгъан этеди. Таныдынгмы, харип, келин, Шырданны.

— Хау, аппа,—деди Халыу. Аны табагъын алды. Жарнесни кёзюне терк-терк кёрюнюп башлагъанын ырыслап, ичинден ийманшагъадат келтирди. — Шырдан да тилек этсин, харип, аппа... Бу гюняхлы дуняда ким биледи...

— Айхай, айхай,—деди Жарнес. Сора Шырданнга:— Ахияхаким насыпсызгъа къуран тауусханынгы эшитгем, Шырдан. Аллахдан къайтсын! Не хапар барды дуняда? Семенле кетдилеми?

Ангыча Башир, къайтып келип:

— Амма, ойнаргъа барайыммы?

— Узакъ кетсенг урушурма,—деди Халыу.

— Кетерик туююлме.

Къара сууукъ, къар эритген жылы хауаны хорлап, жолну бузкъаудан этгенди. Хуна юслеринде, бау башларында къар турса да, жолла уа балчыкъ, къар къатыш болуп, къатхандыла. Энди уа ингир алагъа къара сууукъ бютюн да кюч ала барады.

Башир, эки кьолун да тон хуржунчукъларына салгъанлай, уча-уча барады. Къайры? Ойнаргъамы? Ма анда, тебеде, къадалып учадыла. Кими — санжеле бла, кими — чана, кими уа конекла бла... Тохтап, алагъа къарап, бир кесек мычыды. Угъай, аны кёлю оюнда туююл эди. Бир тюрюлю мудах, экили... Да не, Капитаннга тюберге чыкъмагъанмыды да? Бу бишлакъ бурхуну да кьойнуна букъдуруп... Сора не сагъыш этеди? Терк барыргъа кюрешмей...

Алай агуман болуп тургъанлай, энишге кетип баргъан Ганс Шрайнерни кёрдю. Кёрдю да, кеси да эслемай, чабып тебиреди. Уча-чаба, уча-чаба,—зауукълу эди аны жолу. Кьойнунда тузлу бишлакъ жылына, жылы кёкюрегине аны тузу синге. Ол, Ганс Шрайнерни жетип, тюбюнден ёрге ышарып къарады. Комендант, жукъ айтмай, аны кьолундан тутду.

— Играйт, —деди ол анга, Домсоветни буруундан ары кийирип. Къалауурлагъа да бир затла айтып кетди.

Ол, биягъыча, ташлагъа минип, терезеден къарады. Биягъыча, тутхун солдатла, мулжаргъа олтуруп, картоф ашай эдиле. Башир кёзлери бла Капитанны изледи. Ол сау эсе мында болургъа керекди, жигит Капитан.

«Ма, анда олтуруп турады!» — деп кьууанды ол. Табанларындан бир зат чанчылгъанча, ол кёрюу аны эти бла шибиля кибик озду. Эх, анасыны, узакъдады, биш-

лакъны бераллыкъ туююлдю! Капитан кеси аны бир кёрсе эди...

Алай а, баям, капитанны адамгъа къарар кючю жокъ эди. Ол, башын энишге бошлагъанлай, бир затха да къайгъырмай, бирсилеча, ашагъан да этмей, мулжарда бутларын узатып алай олтурады. Аны юсюнде ол кюнню кийимлери бардыла; жыртыкъларындан къан жугъу болгъан ич кёлеги кёрюнеди.

Юйден чыкыгъан заманда ала бла сёлешиу, келтирген азыгъын алагъа бериу бир байтамал, тынч кёрюнсе да, энди ол иш ахыр да тынч угъай, байтамал угъай, къолдан келмезлик иш болгъанына тюшюндю. Да кетип къалалмай, эки къолу бла терезени темир чалдишлеринден тутуп, капитандан кёз айырмай турду.

— Мальчик, иди домой! — деп эшитди ол бир ауукъда. — Иди, иди... — деди бирси да.

Алай а Башир, аланы кет деп айтырларын сакъламай эди, кесин капитан кёрююн сакълай эди. Ол заманда капитан баш кётюрдю, терезеге къарады. Къарай кетип, Баширни кёрюп, тохтады. Жукъусурауундамы, къыйын эзилиуондеми — жашчыкыгъа ючюлген къарамы бла тюрслеп къарай, иги кесек мычыды...

— Капитан, капитан! — деп кычырды ол заманда Башир.

Юйню тегерегине автоматы бла бир къутсуз часовой айлана эди. Алай ол Баширге не! Башир комендантны кеси бла келгенди! Кёрмегенмиди ол аны! Бир зат айтып кёрсюнчю! Болса да, аны капитанга жумушун часовой кёрююн суймей, ол юйню башха жанына кетгинчи сакълады.

Капитан аны эсине энди тюшюрдю. Баям, ючюлген къарамы жангыдан тиргизиле башлагъаннга ушады. Сора ол ёрге туругъа эникледи, — болалмады. Анда, нёгерлери болушуп, тургъуздула. Капитан, аякъ юсюне болуп, баям, тентирегенин тыямы, башы тегерек айланганынмы — аз маз сюелди. Сора кючден атлай, терезеге келди. Темир чалдишледен тюз да Баширча тутуп, анга къарап тохтады.

— Как зовут? — деди ол, кёзлерин ачмай.

— Башир. Ыпторой класс! — деди ол къууаныулу.

— Не ходи сюда! — деди ол кёзлерин ачып. — Ты хороший мальчик, но не ходи сюда, — деди дагъыда, кёз-

лерин жангыдан кысды. Баям, кетерге тебиреди,— артха бурулду.

— Кушат принос! — деди ол кезиуде Башир ашыгышылы. Сора кьойнундан бишлакьны чыгырып, чалдишден ары узатды. Капитан тохтады, Баширге кьарады, бишлакьны аны кьолундан алды.

Бишлакьдан бек алгъа капитан кеси кьапды. Ызы бла, ууакь-ууакь сындырып, негерлерине юлешди.

— Мальчик, принеси соль,— деп кычырды кьайсы эсе да.

— Башир, спасибо! — деди капитан. — Не ходи сюда. — Сора аны кьайгыргьанын, бишлакь келтиргенин тангкёрдю этмей, аякьларын кенг салып атлай, жерине кетди.

— Кьоркьа болурма, бир да, — деди Башир артха тюше. Аны кёлю кьала, анча кюнню ичинде илешип, бир зат бла болушургъа суюп тургьанлай, энди келип, бетден бетге тюбешгенде, капитанны алай ыспассыз этип кьойгьаны болмагьанча ачыу тийди. — Энди келсем, айып эт, — деди ол школну тёшюнден энишге, учарыгьы да келмей, учуп, ойнагьанлагъа да эс бурмай эне. — Бир да, сиз суу картохланы ашагьанлыкьгъа жаным ауруй болур... Сиз кьоркьакьла... Мен тайымы кьоюп...

«Эмилик» Баширни кёргенлей тёзюмсюз кишнеди. Орунда ары-бери барып, чакьырса чабаргъа излеп, тёзюмсюзлюгюн кёргюзтдю. «Гяуурчукь, — деди Башир, аны сары жалкьачыгьын сылай. — Ма бусагьат суугъа элтеме. — Сора, нохтасындан тартып, орамгъа чыкьды. Алай а, «Эмиликни» кютю болур мураты жокь эди. «Жибер, жибер, — деп тилей эдиле аны кёзлери. — Ойнама кьой, кесинг ойнайса да бек...»

— Охо-охо, бошларыкьма бусагьат, — деди Башир. — Мен сенден тёзюмсюз кёрмегенме.

Аны бла Башир, нохтаны билекликлерин бойнуна кысып, саурусундан дыгьыл этди. Олсагьат окьуна «Эмилик», мукьут болуп, жолну ёрге айланды. Башир — ызындан. Алай а Башир эки да атлагьынчы ол, Нарт тёбеге жетип, анда да суу ичмей, суу ичи бла жырып, ёрге иги кесек барды, сууну ийисгеп, жаратмагьанча, пырх-чырх этди.

«Эмиликни» юйге кьайтыр акьылы жокь эди. Суу ичип бошай, ол иесине кьарады: «Бир да келме» — де-

генча, къайырылды. Суудан чыгып, ёрге — Дыркъыла таба айланды. «Эмилик!», «Эмилик!», — деп чакъырды Башир, ызындан къысха бола. Алай «Эмилик» эркинлигин не ариу сёзге да алышырыкъ туююл эди. Дыркъылада къууанчлы кишнеуюн къоя, тёрт аягы бла тенг секирип, жерге жетмей барганча, алай бара эди. Баширге ол учуп айланганча кёрюндю. Алай бош учханча угъай, ары, кёкге учуп кетер ючюн къызыулана турганча, энди ол аны къолуна бир заманда да тиймезликча. Анда Капитаннга кёлкълалдысы эсине тюшюп, тайы да аны алай ыспассыз Капитандан кёл табып этгенча, жюреги такъыр болуп, кёлю толду.

Аны бла тенг, Дыркъылада минала бардыла дегенлери эсине тюшюп, тай минагъа тюртюлюр деп, жаны кетди. «Эмилик!», «Эмилик!», — деп къычырды ол заманда Башир, аны ызындан бегирек сюртюле. Тай а, сары къашхасына ёхтемленип, къуйругъун чык этип, тёрткюллей эди. Учуудан сора бу дуняда зат да жокъ! Жашлыкъ бар эди! Чабыу бар эди! Тайны тауланы жарытхан кишнеую бар эди! Аны турна бутлары, жашдан бла чёрчекден кълалтырагъан жамызлары бар эдиле. Бу сууукъсурап турган таулада, къышхы талада андан сора жукъ да жокъ эди.

Къоркъуу къызыуунда Башир, тайындан да терк болуп, Дыркъылада аны къууа кирди! Баям, «Эмилик», «Эмилик» дегеннге тай бой саллыкъ болмаз эди, Башир энди «мина», «мина!» — деп чапды. Тай, ахыр да эшитмеген сёзюн эшитгенине сейирсинипми, огъесе эрикгени кетип, къурчу къанып, энди жем ашар жериме барсам да хатасы болмаз дегенденми, — не эсе да, сабыр бола, чапханын къойду. Терслигине женгдиргенча, Баширни аллына кеси келип тохтады.

— Тели! — деди Башир. Аны бойнундан къучакълалды.

Угъай, хар зат да Башир суннганча туююл эди. Бу тай да аны суймей, тенгсинмей туююл. Капитан а? Капитанны уа олмеди къайгъысы?! Бетинде къан юйюшгенлери кюйдюре болур эдиле, не — чыр-чырангы болган къабакълары... Бу Дыркъылада да мина жокъ, къоркъутханлары да бош. Тай Баширни сюе эди, — аллына кеси келди. Капитан да сюеди. Бишлакъны-хар бирине бёлюп берген заманда аман къууана эдиле, тейри. Туз келтир деп иш да...

Кечесинде Капитанны айтханын этмезге, Гансны болушлугуу бла ары барып туругуа кеси кесине сёз берип жатды. Эртденлигинде уа Ганс, хар кюндеча, сакъалын жюлюп, энишге тебирегенлей, киши кёрмеген заманны марап, аны кёолундан тутду. Ол Баширни: «Мен да сени бла барама»,— деген белгиси эди. Мухтар кёргюнчю аны кёолундан тутуп, арбаздан бир чыкъса, орамда уа аны бла бирге бармагъанча, ол угъай эсенг, аны ахыр да кёрюп болмагъанча этип окъуна Домсоветге дери барыучуду. Амалы жокъ эди Баширни фашист бла жарашмай! Аман акъылгъа этеди ансы! Анда Баширни Ганс Шрайнер келтиргенин кёрселе, къарауулла жукъ да айтмай, кюлюп кёоюучудула. Ол а къалай суйсе, алай айланады.

Ганс ышарды, аны бёркюн мангылайына тартып ойнады. Биягъы сёзюм — «бергман» деучюсүм айтды. Десин да, ол «хулиган» дегенликге, аны да тюз айталмай, Баширни неси къорайды! Элтген этсин ансы!

Комендант аны арбазда кёоюп, Домсоветге кирип кетди. Башир а олсагъат окъуна, комендантха чест берип, сир болуп тюбеген солдатланы аралары бла, аланы сансынган да этмей, тюзюнлей жесирле тургъан темир терезели алаша юйге чапды. Битеу юйлеринде болгъан тузну келтирген эди Башир. Энди ол аны кисей хуржунчукъ бла терезеден ары атды. Атды да, сейирге къарады.

Капитан тюненеден мажал эди. Келме деп айтханын иш да унутуп, анга жарыкъ тюбеди. Чалдишден узалып, чачын уумалады.

— Келме дегенем да,— деди ол кючден ышарып.

— Туз а? — деди Башир.— Туз ким келтирлик эди?

— Сюемисе? — Капитан башында пилоткасын алып, анга узатды.— Кийип кёрчю!

Башир, бёркюн кёолтугъуна кыысып, пилотканы кийип кёрдю.

— Да чынтды да пехотачы болуп къаласа да,— деди Капитан.

— Ма,— деди Башир, пилотканы тешип, иесине бере.— Кесинги болсун.

— Мен санга береме, ал.

— Сен а?

— Менми? Мен а... Юйюгюзде бир эски бёрк бар эсе келтиресе. Чырпа окъуна болсун.— Капитанны чыр-

па бёрк кийгени кёзюне кёрюнюп, Баширни кюллюгю да келди.

— Чырпа бёркню къалай киерсе... Байчогъа ушаш!

— Киймей а! Жылы, ариу...

— Ариу болур!

— Сейир туююлмюдю, чырпа бёрк кийген Капитан! Дагъыда бир таулу кёлек да кийсем... Тюз да абрек! — Капитан кюлюрге кюрешди.

— Азмыды аллай кёлек. Атаканы чепкен кёлеклери жыйгъычда турадыла...

— Билемисе, Баширчик, сен ол кюн атха минип бир жерге келгененг? Биз кёпюр ишлеген жерде?

— Хы...

— Алайда бир терек бар эди... Бек уллу, уллудан да уллу. Чинар терек.

— Билмеймеми да! Не сейирлиги барды аны?

— Бир зат да угъай! Бёркню алайда букъдуруп къойсанг, кишиге кёргюзтмей! Кёлекни да. Биз а сууукъ болгъанда...

— Да аны неси барды! Бюгюн окъуна букъдурайым.

— Сени ким жибереди бери?

— Бизде тургъан немецли. Ол а мындагъыларыны барысындан да уллуду. Комендант. Ол жалан да гестаподан къркъады.

— Сен бу пилотканы артда киерсе,— деди Капитан, сёзню ахыр да башхагъа буруп.— Энди была кетгенден сора.

— Ёзге уа! — деди Башир. Бир кесек мычып сорду:— Да была къачан кетерикдиле да?

— Терк окъуна, — деди Капитан. — Хайда, кет энди. Былайда тургъанынгы къараууллагъа кёргюзтме.

Башир а кетерге унамай:— Сени нек туюген эдиле ол кюн?

Капитан а кюлюп: — Мен капитанма да андан.

Башир дагъыда бу тюбешиуню созар ючюн:— Мени бичагъым да барды!

Капитан, сейирсинип: — Эй-я!

— Бизде тургъан немецлиден урлагъанма!

— Комендантдан окъунамы?

— Угъай, бирсинден. Ол — аманды.

— Да сен батырса да!

— Батыр десенг Мухтарды ансы! Мени къарындашым! Бичакъны санга берейимми?

— Кесинг а?

— Да мен тапмаймамы бичакъ! Аппаны бичагъын алсам а! Алайсыз да манга къаллыкъды ол.

— Кёзюнг къыя эсе...

Башир, акъ сюек сабы бла уллу жюлгючню, кьойнундан чыгъарып, терк окъуна, анга узатды.

— Бир кюн Зуппан шинелин ёрге тагъып кьойгъанлай... Бау башында аман букъдургъанем! Ганс болмаса, Мухтарны ёлтюрюп кьоярыкъ эди. Тюз бугъача ёкюрюп излей эди!

Капитан, анга тынгылап тура, бир такъыйкъада кёзлери кёз жашдан толуп къалдыла. Жилиргъа аздан къалып, айтды:

— Баширчик, энди жукъларына тийме, охому? Жашчыкъ...

— Охо да...

Капитан, бусагъатха дери хорлатмай туруп, энди къарыусуз бола башлагъанча, кеси кесине зор этиу бла терезе аллындан кетди.

Башир, пилотка кесиники болгъанына энди ийнанганча, биягъы ташдан секирип тюшдю. Чапханлай, Домсоветни бийик буруундан чыкъды.

Таймеди энди сабийле сукъланчы! Ма сукъланыу — пилотка! Аскерчи бёрк! Башир, аны кийип, бир чыкъсын да! Аллына да жулдуз тагъып, бир жанлыракъ этип... Уу! Орамны ёрге барсанг да ызынгдан сабийле, энишге барсанг да — сабийле... «Берчи, бирчик киейим...», «Бер, бер энди...», «Бир да, сенден сора уа пилоткасы болгъан болмаз...», «Алай иги да туююлдю...», «Бер энди муну, кёрюрге харип, аякъ машинамы берсем...», «Къызгъанч, къызгъанч, къызгъанч!».

Терилтир эдиле Баширни! Аладан акъылсызды да... Хар сабий да кийген пилотка — пилоткамыды! Байчоланы сабийле бары да бир бёрк кийип бир айланадыла... Пилотка — ол капитанны саугъасыды. Саугъаны уа жанынгча сакъла!

Аны бла Башир, пилотканы фашистле кетер заманга дери деп, аны акъылына кёре, — жаз башына дери — жыйгъычда къаты асырады.

Энди Капитан айтханны этерге керек эди. «Да анга бёрк? — деди ол кеси кесине. — Киерик да туююлдю... Да киерик эсе уа... Алдагъан этген сунар... Ма муну элтеме... Бу кёлекни да. Шалбар а — жокъ. И, анасыны

къайда болур... Бу да кёлек... Аммакагъа сорурма да... Айып эт, кюбюрге салмагъан эсе... Муну уа кирити. Иги саллыгъенг бугъоу кирит окъуна... Тапдым. Оу, Мухтарныкы... Огъесе меникимиди? Манга уа уллуду... Э, Мухтар муну къалай киер... Капитаннга да жарарыкъ туююлду. Ай! — Башир аны да жыйгъычны бир жанына быргъады. — Да шалбар артда элтирме да къоярма. Аммака кюбюрню ачмаймы турлукъду...

Ингирде, Ганс келгенинде ол анга бир заманда болмагъаныча, жарыкъ болду. Кире келгенлей, черс берген кибики этип, аны безирерге чакъырып, тилсизлеча селеше, кысхасы, Башир анга ахыр да душманнгача къарамагъанын билдирди. Ганс да аны бла кечге дери безиреп, бир бирге болмагъанча ангылашыныулу хапар айтышып, Мухтардан бла Халыудан жашыртын аппаны да эриклеп, таза шуёхлача къалдыла.

Башир чепкен кёлегин жастыкъ тюбюне салып жатды. Бёркню уа — тону бла букъдуруп. Танг ата, элгенип уянды, жеринден секирип турду. Кёлекни кёйнуна сугъуп, тон туюмелерин кючден жетдирип этди. Уллу чырпа бёркню кесини бёркчюгюню тышындан кийди.

Алай Домсовет аллына келгенден сора, аны, башха кюнледеча, Ганс Шрайнерден айырылып къалыргъа акъылында жокъ эди. Ол жесирлени сюрген къалауурланы ызларындан, Башир аны жанында тохтап, эл аягына — кёпюр ишленген жерге бирге келдиле. Бу жол Башир Капитанны танымай эди. Эслегени: Башир о кюн бери биринчи келгенде гетменин сындыргъан жаш жокъ эди. «Ёлтюргендиле», — деп бичди Башир.

Ол, суугъа таш ата, терекге мине турду да, киши аны къайгъылы болмагъанын кёргенде, бёркню да, кёлекни да уллу чинар терекни тюбюнде букъдуруп, тюш бола кетди.

Андан сора, бир кюн да оздуруп, ол шалбар алып келгенде, Капитан жокъ эди.

XVII

Да, не деселе да, ауруй эди Жарнес. Иймансыз семен, тыягъын сындыргъан кюнден бери да тюзелмей, энди бу дуниядан ол дуниягъа жууукъ болгъан эди. Аны бла байламлы Жамауат эли, душманны унутуп, эсе да аны жарсыуун болжалгъа салып, Жарнес къайгъылы

болду. Тап, эндиге дери аны унутуп тургъанла окъуна, Жарнес тѣшекге тюшгенин эшитгенлей, кеслерине тырман этип, элни огъурлусун ауруугъа, ёлюмге да кѣзлери кыймай, аны кѣрюрге жюрюп башладыла. Да Жарнес элни таматасы эди, анга кѣре уа — ийманы да. Ол дегенни уа Жамауатда уллу, гитче да бек терен ангылай эдиле; нек дегенде, ийманлы адам деп, бек тюз ниетли, халал, адежли адамлагъа айтычу эдиле; иймансыз деб а — уручулагъа, сѣзсюзлеге, саякълагъа; хоншуларына къара сабан сюргенлеге! Алай бла ийман деген сѣз, дин бла, эсе да намаз этиу, ораза тутуу дегенча, энди борч халында угъай, юйреннген кылыкъ къадарында жюрюген затла бла байламлы угъай, адамлыкъ, ишленмеклик бла байламлы айтыла эди. Да Жарнес, элни ийманы къадарында, жалан кѣп жашагъаны ючюн да айтыла болмаз эди — кѣп жашагъанда кѣпню кѣрген болур эди; кѣп жол арытмай, кѣпню кѣрюрге болмазлыгъы уа хакъды. Не эсе да, Жарнес сау къадарда, хар жамауатчыны кѣлю хош эди, ырымы — жарыкъ. Эл тюз да аны юсюнде къуралгъан кибик.

— Оррай, биррай, ажымры боргъанбыз, — деди Ережип.

Тебо, ол кесин къагъып айтханын биле:

— Айхай тыялсанг а... Къой, барма, дедик. Барды да, тыягъын сындыртды да бошады.

— Тыягъын сындыргъандымы?! Жюреги сыннганды!

Аны кѣре келгенле аллай ажым бла къайгъы-шургу болсала да, халын кѣрюп, хапар айтдыртып, кетип бара уа кими:

— Жашарыкъды!

Кими уа: — Аллай жашасын мени жауум! — дейдиле.

Бюгюн аны кѣре алыкъа киши келмегенди. Жарнес, сыртындан тюшюп, тынгылайды. Башир, аны аягында олтуруп, «Гулливер лилипутлада» деген китапны окъуйду. Алай а Башир Гулливер деп окъугъанлыкъгъа, Жарнес ол Шырдан болгъанын биледи, лилипутла деп да билмей айтадыла ансы, ала кыяма адамладыла; огъесе госталамы... не эсе да алайды... Да къалай эсе да, Баширни окъугъанына тынгылап, Жарнес, Шырданны юсюнден аллай бир ётюрюк жазгъанларына сейир этеди.

— Ётюрюк окъуйса, ассыдан туугъан.

— Къарачы да бир...— Башир, гумулжукла кибик, жугурук-къатыш жёбелеген ууакъ халкъны юсюнде деменгили адамны сураты болгъан сары тышлы китап бла Жарнесни кёзюне-башына тебинди.— Ётюрюк окъуй болурма.

— Шырдан деп нек окъумайса да сора!

— Санга Шырдан болур, Гулливер.

— Тазны алып кел, ассыдан туугъан, тахарат этеме.

— Амма, аппа тахарат этеди.— Башир, китабын алып, къачып кетди.

Халыу анга кеси керегин этдирип, жастыгъын къагъып, жерин жангыртып жатдырыргъа аны кёре Сылыухан келди. Сылыухан биле-биле азгъанды. Алгъыннгы кефи кетип, бир уллу жүрек къыйынлыгъы болгъанча, эрсыман, таукел къарамы ёчюлюп, алгъыннгы Сылыухандан жугъу да къалмагъанча болгъанды. Сол жыягъында аз билиниучю губусу энди уллу кёрюнеди.

— Да мени кибиклени ёлтюрселе, ныгъышха ким чыгъарыкъды,— деди аны кёргенлей Жарнес. Сора тюз да кеси кесине айтханча: — Ныгъышы болмагъан эл — къакъгъычы болмагъан тирмен...

— Къалайса, харип Жарнес? — деди Сылыухан.

— Эртде иги болгъаума,— деди Жарнес.— Келин къоймайды ансы, мен эртде окъуна туруп, ныгъышха бармаймем...

— Бу жерим, ол жерим къыйнайды деп билемисе, харип?

— Эшта-эшта... Сен ким болуученг, жарлы?

— Сылыуханны къалай унутханса... Қысылланы Адамейни къызыма да? Чомайны эгечи...

— Тоба, тоба... Адамей а не ишлей турады?

— Ауушхан эди да, Жарнес, капиратипле болгъан жыл окъуна... Халыу, жарлы, аууз кир иш а этемиди? Жарнес а:

— Тоба, тоба... Мен къалгъанма да кетгенме... Сылыухан, не хапар? Башыбызгъа эркин болгъанбызмы?

— Болгъанбыз, Жарнес, болгъанбыз! — Жарнес хар келгенге сора эди аны; хар келген да алай жууап бере эди — къартны жарсытмаз ючюн.

— Аллахха шукур, аллахха шукур...

Сылыуханны ызындан Байчо келди. Байчону бек суюючю эди Жарнес. Ол, жукъ да сормай, ундурукъ

кыйырына чөкдю. Сылыухан, аны бетинде къара тырмыны кёрюп:

— И, аурунг, Байчо, кёзюнгю чыгъарып къоя эдинг да.

— Къалай турасыз, Сылыухан?—деди Байчо аны энди кёргенча. Тырмыны хапарын айтыргъа суймеди.

— Кючюклерин суугъа алдыргъан гатчалай, суу бойнун сакълап турама, жарлы, къалай боллукъма.

— Мурадин аскердемеди?

Сылыухан да, кеси кезиуюнде, Байчогъа жууап берирге суймеди.

Жарнес:— Партизандымы дейсиз?

— Жукъ айтмайдыла, аппа. Байчогъа да къарасанг а... Сени кёре келгенди.

Жарнес, адамлагъа артын буруп, къабыргъагъа айланып жатды.

Биязуркъа бла Ёрежип бирге келдиле.

— Да чыгъа барайым,— деди Сылыухан.— Аллах онг берсин.— Сора белине эки айландырып чулгъагъан уллу ботасыны тубюнден жумуртхала чыгъарды.— Быланы бир жылмыландырып къапдырырса. Уруш не къойгъанды бизге.

— Неге кюреше эдинг! — деди Халыу гаккыланы ала.— Ашагъан этге эди ансы, барды, аллахны ахшылыгъындан.

Тиширыула чыкъгъандан сора, Жарнес адамлагъа айланып жатды.

— Аланла, мен, бусагъатда адам жырлап да эшитмейме, жырчыла къайдадыла,— деди ол.— Огъесе, халкъ биченнге кетип, мен жукъ да билмейми тураман? — Сора, башын ёрге кётюрюп: — Къазакъ, сенмисе? — дегенде, Биязуркъа:

— Жарнес, аллах де харип, аллах де. Ашхаду-ала илаха иллаллах, уа-ашхадуанна мухамматара сулуллах. Аллахны бирлигине ийнанганлай тур харип.

— Бойнугъузгъа урурма, иймансызла. Тюйюшмегиз бир биригиз бла. Мен не айтама, сиз не айтасыз? Огъесе, эл Нарт тѳбеден ѳтюп, сиз аны менден жашырыпмы турасыз? Аллаху акбар, Нарт тѳбеден ѳтген эсе эл. Иймансызла, сиз бир палах эте турасыз... Турмай боллукъ тюйюлме, келин, жукъ айтмай къой. Берчигиз, чепкеними.

Десе да, кьозгьалгьан а этмей, кёзлерин кьысып, аман акьыллы тынгылады. Келгенле шургу этип, Жарнес а аман акьылгьа кёзлерин кьысып, кюн а экинди бола тургьанлай, Мухтар отундан кьайтып, юйге кирди. Жамаулу кьол кьапларын теше, бурнун тарта, салам айтды, алгьа Биязуркьаны, ызы бла Ёрежипни, андан со-ра Тебону кьолларын тутду. Жарнес анга онг кёзюню кьыйыры бла кьарады — аз ачyp, Мухтар анга кьарагьанлай а — терк кьысды, — жукьлап тургьанча этди. Тюз ол халда тургьанлай, жаныды:

— Хайырсызла! Хапар нек айтмайсыз? Дуния тынчмыды?

Ёрежип: — Оррай, биррай... тынч боруб а, кьарай тынч борур... Ким эсе да, юйю кьуррукь биягьы терепон жипрени кесгенди... Атамы жарры ючюн, кесгенди. Ара да кьоша, бу да кесе... Эбзени кьууутуна кьатыргьанрай... Тёзюп турамыды... Оррай, биррай кьан жаудуррукьду.

— Тейри аны биз элден киши этмегенди... — Тебо тон хуржунундан биягьы тютюн орунун чыгьарды, башын ашыкьмай ачды. Андан энди бояу ийиси кетип, тютюн ийиси синген, тютюннге бюкленнген «Социалист Кьабарты-Малкьар» газетни журунларын алды. Тютюнлюк жыртды, анда эски жазууну чыгьаралмай тургьанча, кьаш туююп, кьарагьанлай иги кесек тынгылады; кьол аяз кьыйырында тургьан бюкленнген топда уа «Ёллюгю кел...» деп окьуду. Айтымны андан арысы бюкленнгенни ары жанында кьалгьанды. — Ол иш партизанланы болса керек... — Тебо, жыртхан кьагьытына тютюн салып бурду, кьагьытны кьыйырын алгьа тишлери бла чайнап, ызы бла тюкюрюк мылы этди, эки бармагьы бла сылап жабышдырды. — Элде аллай затла бла кюреширча, ким кьалгьанды?

— Эшта-эшта! — деди Биязуркьа.

— Аран, сиз араматысыз! — деди Ёрежип, Тебону аундан чыкьгьан кьалын тютюнню кьоллары бла кьыстай. — Аран, кьойчу бу тютюнню... Атамы жарры ючюн, тюз тауукь орун ийис этдиресе... Уф-уф-уф... — Ол ке-зиуде Кьазакь кирди. Ёрежип: — Ма, Кьазакьгьа сорайыкь... Кьазакь, сен кьатыша керген адамса, айтчы ахырысы бу терепон жипрени ким кеседи?

— Алан, сен зауукь адамса, — деди Кьазакь Тебону кьатына олтура. — Алай этгенсе да, кесинги Орданнга

түйдүрүрге аздан кьойгъанса... Неге да кесинги кьоша айланырса.

Ишни болушун ангыламай, түртдүм этгени ачыу тийип, Ёрежип, Къзакъ бла сермеширге хазырланды. Къзакъны бурушлугъу кимге белгили туююл эди,— терсин таба, тюзюнден бир да тутмаз.

— Оррай, биррай, Къзакъ, сен айып этсенг да, Ордан бра сени кибикре туюе кермегендире. Айтхан заманда, тирде сюек бормагъанрыкыгъа, бетде намыс борургъа керекди. Сен бирмей эсенг, не бирейим, ансы, терепон жипрени ууундан эр кюерге боррукъду.

— Эл дегенлигинг болур? — деди Биязуркъа.

— Не телефон хапарды ол? — деди Къзакъ жумушап.— Ююю кьурусун бир зат эшитген.

— Энди была Нальчик бла связ этселе жарайды,— болур быланы да кеслеринден уллу оноучулары,— Тебо базыкъ чылымны ортасына жетдиргенди.— Сабет заманда телепон бла Нальчикге сёлешмей, сиерге да бармаучу эдиле да...

Къзакъ, кьатыша келген адам къадарында, телефон бла Нальчикге сёлешмей, жукъ этмеучюлерини сартындан Тебогъа кёлуне келгенни айтды:

— Домсоветден чыкъмай туруучу кибиксе Тебо.— Къзакъ былайда иги да жекирип айтды: — Аз батыр туююлсе, Совет властны жангы низамгъа тенгleshдирип. Артда эрнинги къапма ансы.

Мухтар бла Хаким телефон жиплени экинчи кере аллында кюн кесген эдиле.

Тебо Къзакъ бла даулашыргъа артыкъ суюмеучю эди; жекиргенин эсине да алмады, кесини фикирин андан ары айтды.

— Оюн туююлдю телепон жиплени кесген... — Со-ра: — Да партизанла не этерикдиле, аллай бир да этселе... Халкъ кьайдады, партизанда туююл эсе?

— Бандитре уа! — Ёрежип шинтигин Тебону кьатындан кетерди. — Атаммы жарры ючюн, бир-эки деп санайым.

— Антсызла,— деди былайда Жарнес.— Бандит деп неге айтасыз? Абреклегеми?

— Да, Жарнес, аланы да кими абрек, кими бандит. Былайды деялмайсан. — Ёрежип ол не бу тюрлю жашау болумгъа багъа бичалмаучу эди. Аны себепли болушун кесгин айтып кьоюучулагъа шекли болуучуду.

— Алан, бандит дегенлей,— Биязуркъа сѣзге къошулду. — Бу Калданланы Чикону, къошда тургъанлай, бандитле ѳлтюрген кѳреме. Бир тынч адам эди харип. Атасы бла эки къарындашдан туугъан, энди ма бу, ким эди, аллах юйюн къурутхан... Хы, ма бу Кичинауланы Мубарикни жашы. Ай, урушдан алгъа да бир жаман зат болуучу эди. Тутула, сатыла айланган... Чико, харип, огъары Чирикледе биченчигин келтиралмай, малчыкъларын ары элтип тургъанлай, бу хайырсызла мал бер деп барсала керек. «Нек береме мен халал малымы», — дегенди ол да. Ёлтюрюп, иликичге тагъып кетгендиле. Кесинги эллинг алай эте турса, душманнга не айтып...

— Атамы жарры ючюн, эски мыртыгъымы арып, чыгъып, ахырысы юслерине жандырып къояйым деп да бир борама, итден туугъанраны. Бандит адаммыды? Хайыуан! — деди Ёрежип.

— Сени, мени да башха этерик туююлдюле,— деди сагъышлы Байчо.

— Къоюгъуз бандитлени да... Не сунасыз? Эски дерт кетемиди? Кетмейди эски дерт. Жел аурууду ол.— Тебо жел аурууну азабын чекген эди: кюн бузулду — тутду да тохтады, кюн тийди — къайры кетди эсе да билмейсе... — Къазакъ бла мен туююшгенча туююлдю. Ашап турады адамны ичинден. Онг тюшгенлей а эшек атха миндире-ди... Да тохтатмайды дерт жашауну.

— Эшта-эшта! — деди Биязуркъа.

— Болмачы хапарланы къойчугъуз, аланла,— деди Къазакъ.— Биз туююлбюз алагъа сюд этерик...

— Оррай, атамы жарры ючюн бизбиз, — деди Ёрежип.

— Сиз эсегиз — нек турасыз? — деди Къазакъ.— Чикодан сора да болурла тынч адамла... — Киши сѣз къошмагъанда: — Байчо, сен быланы тийреслеринде айлана-са, не кѳресе? — деди Байчогъа бурулуп.

— Оррай, биррай, Байчо да шашханды. — Сора Байчону тюз кѳзюне къарап: — Бир да ыразы боруп тургъан сунма.

Тебо уа: Къой, харип, ол не этерикди. Мал кибик бир адам...

Байчо бу хапарлагъа кѳл салып тынгылайды. Телефон жиплени кесилгенлери, аны бла байламлы бирле ачыргъа боллукълары не да бандитлик бла эллиликни арасында

келишмеулюк, дагъыда аны терслигини юсюнден къартланы жарсылулары, Гельмутну сипи тыягъыча, аны бетине жангыдан тиедиле, жангыдан къан юйюшдюреди-ле. Ол кеси кѳрген, эл кѳрген къыйынлыкъгъа да сылтау излей эди жюрегинде, унутургъа, эсге алмай къояргъа кюреше эди. Да болмай эди; жюрек жара ашладан ашлана барады. Гельмут анга тыякъ кѳтюрюрча бир сылтау жокъ эди. Не герман аскерге, не аны кесине Байчо бир хата да этмегенди. Анга кѳре уа, фон Гельмутну анга тыякъ кѳтюрюрге эркинлиги жокъ эди. Эркинлиги, дерти болмай, тыякъ кѳтюрген эсе уа терс эди.

Артыкълыкъ алай ачыкъ туура, ангылашыныулу бола келгени къадар а Байчо, этине чапхан зызылдаула бир бирлерин алышындыра, алай кюеди. Башы жастыкъгъа тийгенлей, хурулдап жукълап къалыучу мамыр Байчо, энди тѳшегинде ары-бери айланып, кючсюнюп, эки билегин чалдиш этип, бойнуна салгъанлай тангнга чыгъып кетиучю болду. Сабийлигинде да тиймеген эди анга тыякъ, жалчы болуп да тургъан эди, сѳз эшитген эсе да, киши тебинмегенди; энди къартлыгъында, сабийлери кеси тенгли болгъанда, быллай басынчакълауну кѳргени отдан кѳлек кийдиреди.

Басынчакъланнганы, кѳз кѳре артыкълыкъ этилгени къаллай бир ачыкъ болса, Байчо аны аурууун кишиге айталмазлыгъы, кесин къорууларгъа, кюйсюзню жууабын берирге амалы болмазлыгъы да аллай бир ачыкъ бола эди; чалдишге тюшген бѳрюлей, жан жанын ашап, кесин анга ургъан болмаса, къутулургъа амал болмагъаны кѳрюнеди.

— Да не билликсе! — деди Байчо, тюз да юсюне оюлгъан къаядан кючден къутулгъанча. Имбашларын къакъды.— Бизни насыбыбыз болса, была келмез эдиле. Гяурдан не умут этесиз...

— Бѳрюге сен къарайса дейдире да? — Ёрежип анга къарап тохтады.

— Тейри, лязим... Да несине къарарыкъса бѳрюню? Мал кесем, бир шаугют элтеме да атама...

— Не этеме деп тутдуртханды бу муну? Жукъ айтып эшитмеймисен? — Тебо бармакъларын бир бирге кийрип, тобугъун кѳтюрдю,— жиклери чыкъыр-чыкъыр этгени эшитилди.

— Аллай зат эшитмегенме, ѳтюрюк жарамаз,— деди Байчо.

— Аланла, мени бир сейирим,— Тебо, кьолларын ычхындырып, тобугъун жиберди да, бутларын узатып, бир-бир юсюне салды, — неди десегиз, была бир кишиге хата этмей тургъанлары... Рахайны окъуна тутмагъандыла.— Элде биринчи коммунистни. Ол а юйюне келгенли не заман.

— Чакъыргъандыла да, соруу этип, бошлап кьойгъандыла,— Байчо билгенин айтып, Тебогъа нёгер болду.

— Хоу,— деди Тебо.— Ма айтайкь. Алайда Алчагъыр улу Къади кьайтдымы? Кьайтды. Езенде Салимгерийланы Тяпа кьайтдымы? Кьайтды! Андан, сизге ахшылыкь берсин да, Чегетге келейик. Заготскотну таматасы болуп турмаучуму эди — ол Зулкъарний улу Сюлемен. Ол да келгенди. Орданны къарындашы,— Шырдан. Ол да келгенди. Алай-алай кёпле кьайтхандыла. Тейри, кюреширик болмазла ансы, бирлени ачытыр эдиле. Эки айны кёзюне!

— Гяурду билген! — деди Къазакь.— Энди Рахайны да тутмагъан эселе... Айтханлары уа алай тьююл эди. Ой кьыралла, кюйдюрелле. Кьайдат да кьыра эселе? Башыбызны жарашдырыгъа керекбиз...

Былайда Байчону бетине исси зызылдаула чапдыла. Угъай, амал жокь эди, жарашыргъа. Душманны тынгылап туруунда бир шугут оюм бише эди.

— Тейри, лязим, Къазакь, жарашыу боллукь болмаз,— деди ол.— Мен кёргенле, не хазна хурмет этсинле.

— Не дууа тутаса сен манга, жаным саулай тургъанлай! — деп кесгин сёлешди ол сагъатда Жарнес. Даулашханла бирден, аны таба бурулуп, шум болдула. — Аллах бергеннге сен дау этип... Шырдан деп мени бийим жокьду, бир ёлдюнг — асырадыкь... Нек турмайсан, энди жерингде? Сууукьдуму дейсе? Сууукь эсе, менми жылытырыкьма ахыратны? Сен жанынгы кьызгъана эсенг, жашынгы жанын алама деп... Аны кесини жаны, мени кесими жаным... Алайды, Шырдан, алайды. Сен нек ёлмеген эдинг жашынг ючюн? Ыхы, ким да сеничады. Кёремесе аны,— жашарынгы жашагъанса, кёрюрюнгю кёргенсе! Не жашагъанман, бир кьыямадан бир кьыямагъа деричин... Аллах ыразы болмасын, сени башынга. Ма алайды айтырыгъым. Хар кимни жанын кеси ючюн ал. Гъейтмырза ёлсюнчю бир мени ючюн! Жашдымы? Антсызла, мен а — кьартма! Кюн манга бегирек керекди, ол

сууукъда да тѣзерикди... Быланы кѳремисе, Жарнес ѳледи, деп сакълайдыла! Сен мени жанымы алып кетерге марайса. Гъазраилсе сен, Шырдан, рахмунг жокъду. Келме юйюме, айтыргъым олду. Тьягъымы да сен сындыртханса! — Аны айтханда, Жарнес секирип турду. Аны терлегенлери барадыла. Ёрежип, жууургъан туюбу бла узалып, аякъларына тийди; туюгюлююлю къарамы бла алгъа Биязуркъагъа, ызы бла Тебогъа къарады. Жарнес а:— Къыстагъыз ахырысы, Шырданны. Ол кетмей, сизге тюзюн айтырыкъ туююлме... Аллах... Аллах, сен бирсе...— Бу кезиуде Биязуркъа да ийманшагъадат келтирди. Халыу акъ жан жаулукъ бла аны бетин, бойнун сюртеди. Жастыгъына шош жатдырады. Жарнес:— Къыстадыгъызмы? Энди тынчайдым. Ахыратда бир игиди дейди, антсыздан туугъан... Мен билмеген кибик ахыратны.— Жарнес кесине харх этип, кюлгенча, къычырып сѳлешгенча кѳрюнеди. Алай аны кюлгенин — кѳкюреги къалтырагъандан не бир такъыйкъагъа кѳзлери жылтырагъандан билирге боллукъду; сѳлешгенин а — жыйылгъанла кючден эшитедиле.

— Мени Ахияхакиمني къатында асырагъыз,— деп осуят этди Жарнес. Энди ол сабырды; сезимин-акъылын жыйышдырып, сагъышлы сабырлыкъда кѳзлерин къысханды.— Къадар алай болур эди, хайырсызла, таукел этигиз. Кѳз жашла бош — ала бла къабыр къазмазсыз; асыры кѳп жилясагъыз а мен Шырданлай болуп къалырма. Анга кѳп жилягъандыла да, ол андан тынчаймайды, кесине нѳгерле излеп андан айланады. Манга дууа этдирген заманыгъызда Шырданны да унутуп кѳймагъыз харип. Мен юйюмде ѳлеме, аны уа ичине сенекни сугъуп ѳлтюрген эдиле. Ахыратха жашла керекдиле, дейди. Нек дейме да, анда жумушчула болмай, къартла кеслери жумуш этедиле дейди. Къартха ахыратда да керекди намыс! Жаш болмагъан жерде уа намыс болмайды! — Халыу анга исси шайчыкъ уртлатды. Къол жаулугъун суу этип, аллында олтурады. Къычырып жиляргъа къартладан уялып, ичинден таралады.— Хы, не айта тураем,— деди Жарнес.— Хау-хау, Шырданны ичине сенек уруп ѳлтюрген эдиле... Бир ѳгюз ючюн... Алданмагъыз дунягъа... Ол туююл эди айтырым...— Хы, къабырла... мен къабырлагъа къоркъама... Дуня кѳп игиледен къала келгенди. Ёлмеген эселе къайдадыла шыйыхла? Дуня малы ючюн душман жанлы болмагъыз... Эй,

къартны тыягъын сындыргъан семен, жашны бойнун сындырыргъа угъай демез. Адам топракъдан жаратылады, топракъгъа киреди. Жаратханы ючюн сый бермей къойсанг да не этерик эди, ёлсенг да ары кирликсе да, аны эсде тутмай амалынг болмайды. Аманды жер къаргъагъан. Жер къаргъагъанны аманлыгъын кёзюм бла кёрюп, къулагъым бла эшитгенме. Ма ол Шырданни ёлтюргенни жер къаргъагъан эди. Урлагъан ёгюзю бла агъач тартыргъа баргъанлай, агъач тийип, эки тобугъун да ууатды. Ёлюгюн киши тапмай, итле, къушла кемирип кетдиле. Мал ючюн ассы болмагъыз жерге! Жан ючюн да болмагъыз ассы. Ёмюрлюк зат жокъду. Мен жюз бла жыйырма бла жети жыл жашадым: энди уа ахыратха кетеме; жер къарангылыгъы кёзлерими къысханлай унутулурма; терк батды деп киши да айтмаз, кесиме сорсагъыз а — эшик бла киргенем, терезе бла чыгып барама; жолум эшикден терезеге чакълы бир...

Аны кёре келгенледе жалан да сейирсиниу бар эди; тобагъа къайта эдиле адамла. Жарнесни къарт болмагъан заманын билмеген къартла; сейир эте эдиле къартны тюзлюгюне, айтырыгъын шашмай айтханына; элни бек таматасы къадаарында, кесини ахыр сёзюм алай тикирал, алай шуфхасыз, алай магъаналы айтханына; ийнаныргъа къыйын эди, шашханды деген Жарнеслери алай туура сёлешалыр деп! Экинчи жанындан а, ол алааны алларында, къулакълары бла эшитип, кёзлери бла кёрюп, англары бла оюм этип тургъанлай айтды. Тейри эшиги ачылгъаннга ушай эди ол, не Жарнесни жаш заманы къайтханнга! Кёп жашап шашхан къарт, айтыр сёзюм айтмай амалы болмагъан такъыйкъада, шыйыхча, болгъанны кёрген, боллукъну билген шыйыхча, оноу этерге жетгенде, аны кёре келгенлени барын да озду.

— Шырдан жатхан къабырлада жорлу сынга салынырла деп къоркъама, — деди ол энди кёгерип башлагъан эринлери къургъакъсы. Ол такъыйкъада Жарнесни кёзлери жашдан толуп тургъанын барысы да кёрдюле. Барысыны да кёллери толду. — Пасак къабырла алырла ариу жерибизни, деп къоркъама! Темир чалдишледе къалырбыз, деп къоркъама. Ёлгюнчю адам неден къоркъургъа керекди? Бир затдан да угъай, хайырсызла. Ёлгенден сора не болурбуз, деп анга къоркъугъуз. Эй, акъыллыла жашай эдиле, мен жаш заманда. Ёлюр кюнлерин унутмаучула! Саугъа неди артыкълыкъ! Дерт

алыр, жууап берир... Не кечер. Саугъа тынчды кесин къоруулагъан! Ёлгенге уа? Сени ёлюмюнге, къабырынга намыссызлыкъ жетсе, сен жукъ да эталмазса. Сын ташынг ауса — тюзеталмазса. Ызынгдан жилигъанланы жапсаралмазса. А билигиз, сизге жер тюбюнде кёп жашаргъа тюшерикди. Тюзю уа, адамны уллу жашауу ол ёлгенден сора башланады. Некми дейсиз? Биз кимден юйренебиз жашаргъа? Ёлгенледен! Аладыла бизни устазларыбыз. Биз аланы къалай жашагъанларын, къалай ёлгенлерин кёребиз. Ауал бла аллахны арасында хыйла жокъ, адамны бети ачыкъды. Сокъураныр ишине сокъуранады. Тап жашагъан эсе, кёлю хошду,— биледи жанына себеп болурун; тапсыз жашагъан эсе, ажым этеди,—жокъду анга сыйрат кёпюрюнде кечгинлик; сокъураныу тынч ёлюрге къоймай, чархына сары суу болуп жайылыр... Хакъды ол кюнню келири. Сора биз ёлгенледен юйренмей, кимден юйренебиз? Биз акъылбалыкъ болуп, хатаны-хайырны ангылап тебиреген кюнюбюзден башлап, ахыратны онкир-минкир салтасы имбашыбыздан басханлай жашайбыз. Тюз жашау этнуню, ахшылыкъчы болууну салтасыды ол ангылагъаннга. Эшитигиз, ёлгенлеге керек туююлдю ол, саулагъады кереги...

Елсек, биз бай, жарлы да туююлбюз, къарт, жаш да туююлбюз. Мажюсюлюк, муслиманлыкъ да къала болур... Айтылады: ахшы адам эди. Не — айтылады: эртде ёлюрге тийишли эди, минафыкъ! Игини игилиги — ёлгюнчю билинмез, аманны аманлыгъы ёлсе да унутулмаз. Мен да жашадым, кёрюр кюнюмю кёрдюм. Ажым эте кетеме къабырыма: душман къолундады эл. Эллей къалырма, къайдам. Не да болсун, быллай кюн ажашханла кимден да къыйынлыдыла. Кеслери — не, халкъгъа тюшеди айыбы...

Сейирлик осуят эди бу! Жарнес аны этип бошагъанлай, бир ауур жюкден къутулгъанча, тынчайды. Бетине нюр чабып, бир тюрлю жаш, тири, къууатлы кёрюндю. Айтырындан къутулуп, ауруудан къутулгъаннга ётюп кетгенча, энди Жарнес жерни адамы угъай, кёкню адамы болуп къалып, бу жыйылгъанладан ыразылыкъ алгъанлай учуп кетерикге ушады.

— Ыразы болугъуз! — деди ол. — Шашхан къарт аз тюрлю затха тюбеген болмаз.

— Биз ыразылай аллахынг, фыйгъамбарынг да ыразы болсун! — дедиле жыйылгъанла бир аууздан.

— Сен да ыразы бол, Жарнес, харип, бизге, — деди Биязуркъа.

— Ыразыма, харип, ыразыма, — деди Жарнес. — Нек ыразы болмайма. Жашым басхычыма жабышса сую эдим...

Тюз да ол кезиуде юйге Карл фон Гельмут, Мачар, юч да румынли кирип келдиле. Юч румынлини автоматлары, Гельмутну сипи тыягъы, Мачарны белинде керо-ху, билегинде быстыры.

— Жеригизден тепмегиз! — деди Гельмут.

Жарнес жукъугъа кетгенди. Халыу, сынсыгъанны къоюп, кесин къолгъа алып, сюелди. Къзакъ ондурукъ къулакъгъа кёкюрегинден тыянып тура эди да, энди бир къолу бла ондурукъ къулагъындан тутуп, бир къолун энишге бошлап къарайды; Байчо, башын кётюрмей олтурады. Ёрежип ёрге турургъа болуп, тургъан а этмей, алай энди олтурургъа да болмай, бир затны юсюне секирирге хазырланганча, кётюрюлгенлей къалгъанды. Мухтар, къачар акъыл этгенча, жыйгъыч аллы бла орта къабыргъагъа жете келип, тюз да румынлини автоматына жетип тохтагъанды. Жалан да Биязуркъа бла Тебо, бир зат да болмагъанча, олтургъанлай къалгъандыла.

— Мухтар! — Гельмут Мухтарны аллына барып, сипи тыягъын аны кёкюрегине тиреп тохтады.

— Хау! — деди Мухтар кеси. Фон Гельмут Мачаргъа къарап, дагъыда Мухтаргъа къарады. Сора сермеп, сол имбашындан тутуп, ачылып тургъан эшикле таба силдеди. Мухтар, сюрюшюп бара, эшик артында суу кылычха тюртюлдю. Тюртюлдю да, сермеп алды. Ол суу кылыч бла, румынли автомат бла — бир бирге болдула. Халыу, кычырыкъ этип, арагъа чапды. Чапса да, Мухтар аны жингириги бла тюртюп, автоматлыны сермеди. Сермегенде, Мачар, бирси таулу полицей бла бирге, кылычны кыйырындан тутаргъа жетишип, аны жерге жыккъды.

Халыу энтда да кесин Мухтаргъа атды. Алай энди аны эки къолун буруп, артына этгендиле; Мухтар, ычхыныр муратда, тарт-соз болуп, табан ойнатады; румынлиледен къайсы эсе да кычырыкъ этеди. Семен бла таулу полицей Мухтарны юйден сюйреп чыгъардыла.

— Къор болайым, адамла, неди бу?! — дейди Халыу жыгъыла. Дагъыда терк аякъ юсюне болуп, кесин Мухтаргъа атады.

— Жашынгы тыйгъан этеренг,— деди Мачар жашны бауурундан анасын кюч бла тартып айыра.— Сен жашмы ёсдюресе? Къызыл маске ёсдюресе!

Халыуну жер жарылтыр кючу жокъ эди.

XVIII

Энди, ингирликде, Халыу, къазауат этип да, жиляп да, куйюп да бошап, от жагъа аллында суу къол жаулугъу бла, аузун, бурнун басып, тауушсуз олтура эди. Бир рекагъат намазын къоймагъан Халыу, бюгюн намаз да этмегенди, халы неден да бек андан — аллай бир базынып къуллукъ этип жашагъан тейрисинден — ёпке-легенча алай эди. Башир, ёлетден къалгъанлай, аллында мугурайып олтурады. Жарнесни чыкъмагъан жаны.

Ючюлген эди от. *Къарангылыкъ* кирген эди бу суугъан юйге. Халыу кёрюр къыйынлыгъын кёрюп бошамагъан эди.

Ол сагъатда Ганс Шрайнер келди. Эшикни ачханлай сууукъ къарангы бетине уруп, босагъа юсюнде тохтады. Ол, арсар бола, хуржун чырагъын жандырды да, юйде азапны бетин кёрдю. Ауур эди бу хал: бууаз тиширыу анга эсирген-жеклеген къарамы бла къарады. Шу ёху Башир окъуна жеринден къозгъалмады. Да жапсары сезими бармеди фашистни? Аны айталыр шыйых жокъ! Ганс, жарыкъны бура, огъары отоугъа — кесини фатарына угъай, Халыу таба атлады. Ол сагъатда Халыу, эрленлей секирип, Баширни аллына тура, бала бла жан бир дегенлей, анга къарап тохтады. Ганс Шрайнер, чыракъны, ёчюлтген этмей, энишге жиберди, санлары тюшдю, артха да бурулалмай, алгъа да атлаялмай, сюелип къалды. Тилсиз эди Ганс. Аны аллында, бир баласын алдырып жиберип, энди саулай сакълыгъын жангызына къойгъан къушлай, къанат жайып, ауурлугъу болгъан тиширыу сюеле эди. Бу кезиуде Гансны санлары сунмай тургъанлай бузлап къалып, энди эрип башлагъанча болдула. Жылыу аны аякъ бурунларындан башланып, боюн жиклериңе, андан бетине, мангылайына жетгенде, аны этин минг-минг щибиляла чимдий башладыла. Бир тюрлю къарыусуз болду ол — жокъ эди ке-

роху жанында, жокъ эди къарыуу санында, бууаз тиши-
рыуну аллында тюз да кымыжалай тургъаннга ушай
эди.

Такыйкъаны ичинде аны кёз аллына анасы фрау
Эмми келди. Эгечи Шерли кёзлери жилимукъдан толуп
къарады. Да бир зат да айтмай, тюз да Халыуча, сахи-
ник-сер къарамлары бла сюелдиле. Эгечи, аны жанын-
дан сыйюучю эгечи... Аны къайдагысын да билмейди
Ганс.

Угъай, жокъ эди ол дуня. Аны аллында, бир бала-
сын алдырып жиберип, энди бар сакълыгъын бирси ба-
ласына къойгъан къушлай, къанат жайып, ауурлугъу
женгиген тиширыу сюеледи. Ганс Шрайнер битеу эндиге
дери умут этип келген жолун алайда тауусханча, артха
бурулду, кесни фатарына кирди.

Эскериулени заманы — Ганс Шрайнерни жарыкъ, на-
сыплы заманы эди. Кенг, ачыкъ мангылайлы чырайлы
жашны бетинде нйман эсе, огъурлулукъ эсе да, адамны
кесине тартхан бир ариу къан уюп эди. Алай тургъан-
лай а халкыны насыбы ючюн кюрешге чыкъды. Да ан-
дан сыйлы къазауат бармеди? Аллай биринчи халкъ —
арий халкъ эсе уа, ол, бу жер такъырлыкъны сынап, ха-
уа да, суу да жетишмегенде, орус халкъы кибик, къара-
нгы халкъ, жерини чеги къайда болгъанын, уллу черек-
лери къайда башланып, къайда тауусулгъанларын бил-
мей тургъаны тюзмеди? Угъай, ант жетерик, анга тюздю
деп айтыргъа боллукъ туююл эди, — ол мажюсю кы-
ралны не къадар терк кетерип, ол тутхан жерге чынтды
немец нелени не къадар терк сюесе — адам улуну андан
ары жашаууна ол къадар иги эди. Да адам улу кеси уа
арий-немец жамауаты болмай, ким боллукъду! Угъай, ол
ишни этерге тюз да Ганс Шрайнерни тёлюсюне тюшге-
ни — ол тёлюню насыбыды, дегенден ёзге бир зат да
айтыргъа боллукъ туююл эди.

Ганс Шрайнер сагъышларыны алайына жетгенде, Ба-
шир, кюнню узуну чаба-жорта кетип жыйгъан желин,
узакъ таууш этдирип, жибере башлады. Угъай, бу кече
да хыйлачы эди, Гансны тынчлыгъын къайтарыргъа аны
эсине да келмей эди.

Ол юллесин кючлю чылымдан толтурду. Кёп кюреш-
ши къабындырды, — аны кьоллары кьалтырагъаннга
ушай эдиле. Башир, желин бир жолгъа бошлап, кьоял-

гъан болмаз эди,—энтда, инчге таууш этдирип, бёле-бёле жиберди.

— Эки атылмагъын огъесе! — деди анасы. Баям, ол жатхан ундурукъ болур эди — къыж-къыж этди. Халыу жашчыкъны юсюн тынгылы жаба болур эди,— Ганс, фаттар бийчесини сёзюн ангыламаса да, не этгенин ангылады. Бир такъыйкъагъа кече да, къарангылыкъ да, уруш жоллары да артха кетип, ол кесин, Башир тенгли жашчыкълай, анасы бла бирге кёрдю. Къаллай къайгъырыуу болгъан адам эди ол, Гансны анасы,— жумушакъ къоллу, жумушакъ жүреккли, жумушакъ къарамлы. Ол да, кече туруп, Гансны юсюнден учхалагъан жууургъанын жангыдан жабыучу эди... Сейирлик жомакъла айтыучу эди. Жырлары уа, сейирлик миннезингерлени жырлары... Ол къалай ариу ён бла жырлаучу эди. Узакъ сууну не агъачны шууулдагъаныча, сюрюлген сабанны урлукъ бла саламлашыууча. Тауусулмагъан ёмюрле шууулдауу — анала жыры, жер юсюнде бир тохтамай жүрюген, анга къууат да, магъана да, жашлыкъ да берген... Айтыучу эди Гансны бек ариу ёнлю, огъурлу анасы: — «Хар халкъны да кесини миннезингерлери барды»,— деп. Жырсыз халкъ — халкъ боламыды... Биз а, балам, немецлиле, кеси жырларыбызны кеси биз кёп тохтатханбыз...

Алай Ганс, Баширни уллу къарындашы Мухтар тенгли болургъа немец бюргерлени юйлеринде эшитилген жырла — миннезингерлени жырлары туююл, дауурбасла тубюнде таукел баргъан эр солдатланы аякъ тауушлары эдиле. Да ол иги туююлмеди! Жырла, не иги болсала да, озгъан заманлыкъы эдиле. Озгъан заман а — озгъан заман, андан жаш адамгъа хата да жокъ, хайыр да жокъ. Аны себепли Ганс Шрайнер да, иги жаш кибик, бирсиледен артха къалмай, жерин тапса тюз эди.

— Немец халкъны халкъ этерик — урушду,— а нам,— деди ол.

— Къой, къоркъуулу ишни этесиз,— дей эди ол а.— *Дуня жаратылгъанлы да бир халкъны кюлюнде бирси халкъ тынчлыкъ тапмагъанды. Ёлюм а сурап келмейди — ким чапды, ким сюелди — анга бары бир.*

Алай аналаны ыразылыгъын сурагъан заман туююл эди. Немец халкъ бир уллу ырхыгъа ушагъан эди,— ташны, тауну да жамлап баргъан ырхыгъа. Андан бир

жанында къалыргъа кюрешюу — отха тюшюп, къызмаз амал излеген кибик бир иш эди...

Алай эдиле жолла. Белгилиси, белгисизи да. Ата журтун чынтды эр киши жюреги бла суйген, анга кёп ахшылыкъ, насып излеген Шрайнерге кесин аяу — ата журтун алгъа салыу эди, не да — мен къалайым да, халкъым къурусун демеклик. Угъай, Ганс аллай бедешликден эсе, ёлюмню кёп да ыразы болуп сайларыкъды.

Ол, шинелин къаплай, эшикге чыкъды. Айланыргъа къоркъуулу эди. Къоркъуулу болмаса да, айланыргъа кеси да артыкъ бек тартдырмады. Орамгъа чыгып, хунагъа тыянып, бир кесек мычыды. Хауа мылыды, чийсилге тартып турады. Бусагъатда союлгъан къара геммешни терисича... Къайда эсе да ит юреди — къарелди жёрюнген болур, огъесе бусагъатда бу тау элде жанлымы жюрюйдю? Эл тынч эди, — душман алып тургъан элге ушамайды. Эндиге дери къалай бола келген эсе да, энтда алай къаллыкъча. Тауукъ кычырды. Олсагъатда Гансны эсине хастан орун тюшюп, ол арсарсыз ары барды да, гебеннге кирди.

Анда уа бичен хатерли эди — жылы да, къайгырыулу да. Ол аны кесине кысды, бутларына, бойнуна чёргелди, шынгарт къургъакълыгъында асырагъан кюз ийиси бла бурнуна кирди, кёкюрегин толтурду.

Биченни ырахат, ариу ийиси, бёлляй кибик, жан тынчлыкъ бергенде, аны санлары уйуй башладыла. Уйуй башладыла да, ол кесинде бир уллу ауурлукъну энди сезгенча болду; ол ауурлукъ аны юсюнден басып, биченнге теренден терен кийирип баргъанчады. Алай кёрюенди ансы, тюзю ауурлукъ аны ангылашыныусуз, тик, дагъыда ёткюр, махтаулу жолларына къайтарады; ары къайтыргъа Ганс Шрайнер ахыр да суймейди, — да ауурлукъ жазыкъсынмайды, аны зор бла къайтарады, суал этерикча, шагъатха сюерикча, сюейди.

Огъесе бу хал эскерну угъай, тюшмюдю? Не эсе да, алгъа ол кесин уруш тюзде кёрдю. Къан тёкген, къулакъланы — сангырау, санланы — ырмах этген уруш; эки жанында да сау къалгъанла, тентек болуп, ёлюм бла жашауну арасында къайсын сайларгъа билмей, теги болуп тургъанла... Ант къурутсун, анда саула жокъ эдиле; ол жанында да киши сау къалгъан болмаз ансы, сюнгю урушха киши чыкъмайды. Бизни бошатхан эдиле, кеслерини уа артха жоллары, баям, кесилгенди. Ол кюн

да былай кеч кюз арты болгъанын Ганс Шрайнер туура эскерди. Кеч кюз арты. Орус сабанларында ёлюкле бла хыярла... ёлюкле бла картоф тёбеле, ёлюкле бла кендраш гебенле... Шкокла, топла кеслери къызгъан къабырла, кюе тургъан танкла... Къанатлары юйюкгенликге, баразалары бузулгъанлыкъгъа аулакъ уллу эди,— кюз ийисли, хыярлы, картофлу, кендрашлы аулакъ... Аны юсюнде атла бир тапсыз аунагъанлай къалгъан эдиле — ауузлары кишнерге ачылгъанлай! — Не зат да бар эди ол аулакъны юсюнде — тюзлюк да, терслик да; уллулукъ да, ауаралыкъ да! Алай анда ёлгенлени жулдузлары жокъ эдиле — ала батхан эдиле, энди кёкге къайтырыкъ туюл эдиле,— ёлюмню къара къанаты букъдургъан жылы жулдузла!

Алай сау болуп тургъанлай, Ганс Шрайнерни да жокъ эди жулдузу. Аны айтхан аулакъ ауазын Ганс Шрайнер, къулагъы сангырау бола, эшитди. Эшитди да, аны кертилигине тюшюндю, ийнанын къалды; аулакъ ётюрюк айтмаз, ол сагъатда аны ётюрюк айтыр кючу жокъ эди. Эки бутундан да жаралы Ганс, анга таза да ийнана, азаплы атламларын белинден ёргеси бла эте, кендраш гыстыладан сюелген гебеннге жетип, къарыусуз бола, ауду. Энди дунияны юсюнде жарала кюйдюрююнден сора бир зат да жокъ эди. Сёз да, ата журт да атаана борч да. Бир зат да жокъ эди. Жалан да кёкню узакълыгъы, аулакъны уллулугъу аны эки санында ачытыуну уллулугъу бла тенг эдиле. Бир зат да жокъ эди: уллулукъ бла гитчелик да, ёхтемлик бла къоркъакълыкъ да, Германияны уллулугъу, Гитлерни закийлиги да — бары да аны санларындан агъып, жерге сингип кетген къанча, къуруп, къаралып къалгъан эдиле. Жер юсюнде жалан да жарала кюйдюрюю бар эди,— аны бут чабакъларыны, тон жыртыкъла кибик, чачылып туруулары! Жараны бир адамдан сора жан кётюралмаз ачытыуу! Жокъ эди бир зат. От тёбеси болгъа эди арийликни кюн белгиси! Алай тауушлукъ эшитилген сёз — свастика!

Ганс Шрайнерни терлегенлери суу къуйгъанлай бара эди. Эринлери жарылгъандыла,— энди топракъ, чий хыяр ийнс этген эринлери! Бир ауукъдан а аны къызгъанын къалтырауукъгъа айланып башлады. Анга ёлюм келе эди. Аны сал басхычын орус аулагъыны сабыр уллулугъу кётюрюп келеди... Аны кёре, Ганс Шрайнер аякъ-

ларын кюч бла узатды; угъай, кендраш гебеннге терен-
нирек кирирге кюрешди. Къалтырауукъ аны бекден бек
онглайды — сал басхычны жууукълашханыны туура бел-
гисн! «Хо да,— деп кёл этди анда Ганс Шрайнер,— мен
да къан алгъанма! Умутха ким жетеди!»

Бир кесекден а аулакъ, сал басхычны кётюрюп келе,
жаралыны сантын эшитип тохтады:

— Орус аулагъы, мен сени ёлтюргенме!

Аулакъ, кесини этегинде совет аскерле атакагъа чап-
ханларын кёре, бу жаралыдан эсе, алагъа бек сагъай-
ып, аллын ары бурду. Анда, ол атакада, аулакъ кесини
кычырыгъын да таныды! Угъай, адамла туююл эдиле
«Ура!, ура!» — дегенле! Аулакъ кеси эди ол! Алай де-
менгили жалан да аулакъ кычырыргъа боллукъду! Да
кычыра эсе уа, бу жаралы ётюрюк айтады, киши да
ёлтюрмегенди аны! Сау эди аулакъ! Сау эди да, хорлан-
нган душман аскерни юсюнден къарай эди; анга сал
басхычны кётюрюп келе эди!

— Мен сени ёлтюргенме! — деп хыр-хыр эте эди жа-
ралы уа.

Аулакъ, кесини душманны алай къалтыратхан тау-
ушлукъ ауазына тынгылап тура эди. Узая эди ол ауаз!
«Ура!» — деп кычыра эди саулай жер юсю!

Да тэзюмлю эди орус аулагъы!

— Суу! Бир суу тамычы! — деп кычырды жаралы.

Аулакъда суу жокъ эди. Анга къан теге эдиле! Къан а
аулакъ кюсегени туююл.

— Суу! Бир суу тамычы! — деп адыргы этеди жа-
ралы.

Да сууну жалан да шууулдагъаны эшитиледи. Аны
ары жанында Аулакъны жашлары жата эдиле. Атака-
дан сора жолларын тауусуп, тынчайгъан жашлары!
Душманны жолун кесип жыгъылгъан эдиле ала!

— Суу! Бир суу тамычы! — деп къарыусуз сёлешди
жаралы.

*Орус аулагъы болмагъанча адежли эди. Дагъыда жа-
ралыгъа эримеди. Жаралы, жаралы болуп жыгъылмаса,
аулакъны кычакъларыкъ туююл эди. Ол аны малтар-
гъа ант этгенди! Антына кертичи бола, ол аны бир аман
къаты чурукъла бла малтай эди! Не малтагъан, бу жа-
ралы аны жырты эди, теше эди, чача эди! Аулакъ сау-
лай тюз да аны кесини балтырларыча болмагъанмыды!

Энди уа андан жазыксыныу сурайдыла! Аллай мажюсюлюк!

Кёз байлана эди. Жауун къарангылыкъ бла бирге келди. Сел жауун! Ол аулакны жапсарыргъа келген эди. Кёксырт хыярлада болмачы тамгъаланы жууаргъа. Алай жауун — жауун эди, — уллудан — акъны, къараны айыра билмеген! Ол Ганс Шрайнерни ачылып къалгъан аузуна да сериуюн къатыш тамады; жараларын уллу эриулюк бла жууады. Сел жауун, уллу жауун! Ганс Шрайнер, эс табып, белинден ёргесин кендраш гебеннге ташайтды. Бёрю талагъанча чачылгъан бут чабакълары уа — тышында.

Ол уллу саулугъу болгъан адам эди. Огъесе — насып-лымы? Не тюрюлю болса да, кендраш гебенни ышыгъында танг атдырып, балчыкъ сабанла бла сюркелип башлады. Ол тюнене саулай кёргенледен кёбюсю энди тынчайгъандыла. Жаралылары, саулары да сурагъан адам жокъ, тюз да ала артыкъ адамлача, не бир магъанасыз иш ючюн къан тёкгенча... Огъесе сурар адам къалмагъанмыды?!

Не болса да, ол, сюркеле, уллу жолгъа чыкъды. Уллу жол а — уллу жол эди. Анда саула жүрюмей амаллары жокъ эди. Немецлиле жүрюрге боллукъ эдиле.

Белинден энишгеси кеси бир дуня, огъарысы да бир дуня болуп, огъаргъы дуня уа тёбенниги дуняны азабындан къара кесеу болуп, сабанла арасында уллу жолну жанында аууп тура эди. Европаны эркин этерик жигит!

Былайда, не эсе да, кесине сарыуу къайнагъанча болуп, Ганс Шрайнер Мухтарны гебенинде ары-бери бурлду, — тюз да аман бастырыкъланыудан къутулургъа кюрешгенча. Сейир-тамаша, энди ол кюн болгъан ишлени кертилигине ийнаннган кыйынды. Шрайнер кийик кибик сау, чыны кётюрюлгенди. Жору да бар — ол кюнню сермеш ючюн алгъаны. Алай аны жүрегинде ауаралыкъ ма ол кюнден башланнган эди. Ол кюнден десек да, ол кюнню иши бла байламлы госпиталда тургъандан башланып, аны бауурун не эсе да бир къурт тохтамай ашай эди. Ол саулугъуна ишекли болмаса да, уруш этгенине сокъуранмаса да, къурт аны бауурун тохтамай ашай эди, — бирде, ма быллай тынчлыкъсыз кечеледе къурт къалай жүрюгенин, этинден къалай къапханым окъуна сезиучю эди. Сокъураныугъа, тюнгюлюуге уша-

гъан сезимни артха атаргъа, кесине къоймазгъа не бек кюрешсе да, кюрешуюнде бир тюрлю хыйсапха жетише келсе да, ол къуртну кертилигине ийнанмау энди бош эди. Къурт аны баурун тохтамай ашай эди. Хар шок атханындан, тизгинге хар сюелгенинден аны ачы-ачы къаба эди; жолу туугъан жеринден не къадар узакъ болуп барса, ол къурт аллай бир уллу, огъурсуз болуп барады.

Ганс Шрайнерни дагъыда бир азабы — эсине тюшгени сайын къан тамырларын жыйыргъан зат — ол къурт аны этин алай ашагъанын айтыр адамы болмагъаны эди. Анасы? Миннезингерлени алай суйген анасы? Ол а жокъ эди! Жокъ къалай болады? Ма ол! Кёз юсюнден бир такъыйкъагъа кетмеген... Айхай, бир тюз бойлу ёлсе уа, жазуу, салымы бла. Аны юсю бла Гансха келген бе-дишликни айтмай окъуна къой! Госпитальдан чыгъып, юйюне келди. Келсе — анасы жокъ. Къайда?

Хоншула: Да ол а харип... Сен кён жаша.

Ганс: Не болгъанды? Нек жашырасыз?

Хоншула (бир къаууму): Эмми ачыкъ сёзлю тиширыу эди...

Бирси къаууму: Ол гатча ит эди.

Ганс: Эслеп сёлеш. Мени анам...

Дагъыда бир къаууму: Сени ананг сатхыч эди.

Ганс: Мени анам???

Хоншула (бир къаууму): Фрау Эмми большевикле жанлы болуп чыкъмадымы...

Бирси къаууму: Къыралны тюз да жюрегинде тохтап... Къыралгъа бузукъ ишлени этип тургъанды.

Дагъыда бир къаууму: — Хау-хау, фрау Эмми уруш-ха ыразы туююл эди. Сени аллай ананг болгъанындан эсе...

Андан ары хоншуланы сёзлерине тынгылар къарыуу болмай, ол тюзюней полициягъа барды. Да не, аны анасы кён адам бла бирге ёлтюрюлгенди — герман уруш-ха къажау чыгъып, къыралгъа сатхычлыкъ этгени ючюн. Алай энди Ганс Шрайнерни иши ёлген анасыны жилиуун этну туююл, сатхыч тиширыу бла кесини арасында ортаны айырыу эди. Полицияда ачыкъ айтханларына кёре, Ганс кеси бичакъ аузунда турады: чынтды немец солдатына тийишлисича, анасын харам этип, аны жаулагъанын, мындан ары аллай мегежинни анагъа санамазлыгъын айтып, шагъатлыкъ къагъыт жазса, сау-саламат

аскер бѣлюмюне кѣайтады; жазмаса да, анга кѣре, сатхычны жашыча, кеси жорун кѣтюрюрге тюшерикди. Эки уллу сайлауну арасында, Ганс Шрайнер, хыйлачы кѣуртха баурун дагыда эки-юч кюн ашатды. Да анасын кѣзю кѣыялмагъанын кѣлсюзлюкге санап, полицияны сурагъан кѣагытын жазды:

«Мен, фельдфебел Ганс Шрайнер, аскер бѣлюмюм (114, группа «А») кѣыралгъа сатхычлыкъ этгени ючюн ѳлтюрюлген Эмми Шрайнерни, кѣыз тукъуму — Гиммельхебер, мындан ары кесиме анагъа санамайма; анга жаш кѣадарында бар байламлыкъларымы да юземе; аны кѣрюп болмагъанымы, аллай тиширыудан туугъаныма ѳкюннтеними билдиреме...»

Эскернуле тѣююл эдиле ала, — кесекле эдиле. Эндиге дери жюрюмеген кесекле. Кѣызыу тийип, энди кѣюдюрюп-биширип алай аурутадыла. Былайда, Мухтарны гебенинде, Ганс Шрайнер ол ауруудан иги болмазлыкъгъа ушай эди.

Андан кѣайтып келип, аскер бѣлюмюне кѣошулду. Ол бѣлюм Север Кавказны аллыкъ аскерден эди. Ганс, андан ары келиуюнде, алгъыннгы халы тюрленмегенча кѣрюнсе да, энтда да кесини бѣлюмюне тюшген сыйлы ишни кесин аямай этеригине ийнанып турса да, — аны уруш жашауу бир тюрлю эди: саны-чархы бир башха, жаны уа бир башха. Ала бир бирден айырылгъан эдиле — жаралы болгъан кюнмю, анасын харам этген кюнмю — аны ортасын Ганс айыралмайды. Алай айырылгъанлары, аланы хар бири кеси жашаулары бла жашап тургъанлары ачыкъды. Не — чархы белгисиз жолла бла алгъа барады, жаны уа — тохтамай артха, тюз да чархы алгъа келген жол бла жаны артха кѣайтады. Бирде Ганс, жаны кѣайры жетерге термилгенин ачыкъ сезиучю эди — анасы айтыучу жырланы жангыдан эшитирге! Эллерини кюн чыкъгъан жанында сабанланы, быхы тахталаны кѣрюрге! Да жол узакъ эди, тауусула билмеген, арыгъанынга, ахсагъанынга кѣарамагъан. Асыры узакъ кетген эди Ганс аладан!

Жанны киши билмез аурууу кѣаллай ауруу эди? Усталагъа белгилими, тѣююлмю? Быллай сау болмагъан, ауруй баргъанынг сайын, санларынга жайыла баргъан! Барысындан да азабы уа, артдан артха Ганс Шрайнер ол ауруугъа жарарыкъ дарманланы анасы бла бирге харам этип кѣойгъаны!

Аны чархы да кесини жолу бла бара эди. Сау кьа-дарларында ата журтха кертичилей кьалыргъа ант этгенле бла бирге. Ол чарх да, бийлик жору кьызыулан-дыргъан бирси чархлача, шкок атаргъа уста эди. Буй-рукъгъа тынгыларгъа, сёзге, хорламгъа ийнаныргъа да. Аман да тьююл, иги да тьююл. Аны кибик кёп чархладан бири. Кертиди, аны жоллары узакъдан узакъ болуп баргъан болмаса, жууукълашмай эдиле; аланы ахырлары Москвада боллукъду дегенле, энди жангы патыуала чыгъарсала да, ахыры кьалайда боллугъун тюз келишдирип айтыргъа базынмагъанча кёрюнедиле. Алай аны бла да ол чархны иши жокъ; башхала аны жолгъа кьызыуландырып ийген эдиле, энди тохта дегинчи барып турургъа керек эди...

Ганс Шрайнер бу Жамауат элни кьыш тангына алай тубеди. Тубеди да, гебенден чыкъды,— тюз да кьабырдан чыкъгъанча.

— Мени жарам сау болгъанды,— деп кьычырды анга *Къарангы*, кетип бара.— Аулакъ да сауду! Агъач жангыдан чагъады... Сен бизге атхан окъланы энди биз санга кьайтарабыз.

Аны ызындан келген жарыкъл ол уллу кертиликни шагъатына ушай эди.

XIX

Ол кече Чыккы кьызы, бир кьужур тюшле кёрюп, тынчлыкъсыз болуп чыкъды. Танг иги да атхынчы туруп, отха-суугъа кьарады, абдез алып, намаз этди. Алай а тынчлыкъл дагъыда келмеди. «Хамалайыммы ачыды, оу жарлы балам, кьайда айлана болурса...» Аны бла Чыккы кьызы кийинип, орамгъа чыкъды. «Бир аллах, Гужайгъа бир таш салдырайым». Терк-терк атлап, энишге айланды. «Къуугъуннга баргъан кибик, былай эртде уа кьалай барайым...» Артха уа кьайтмады. «Хо да, танымагъан жеримеми барама, не — кюнюмю кётюралмагъанданмы...».

Болса да Гужай андан да эртде тургъаннга ушай эди. Ол, таш сала, кесини кечеги шургуларын айта тургъунчу, кюн кьушлукъл болду. Угъай, Чыккы кьызыны кёлюне болмачы затла бош келедиле. Бир аллах, Хамалай сауду, таш айтханнга кёре уа, жарлы бала босагъасындан узакъда да тьююлдю.

Ма алай, кѳууанч кѳллю болуп келгенлей эшитди ол балта тауушланы. Балта тауушланы — кертме тереклени ичинде! Сора бир сахиник-кѳоркѳуулу изми аны, кѳолан ботасындан тартып, ары элтди. Ары элтди да, кѳргюзтдю: немецлиле, ойнай, чам эте, тереклени кесе эдиле; акѳ кѳырпакѳларын агѳызып, субай бутакѳларын ууатып.

Чыккы кѳызы бек алѳа суу ыздан кѳолуна таш сермедн. «Ах, анам, не аман борбайыбыздан тутдула была».

Сора, аны ары тартып барѳан сахиник-кѳоркѳуулу изми артха да ол халли тартханлай, школ тѳшюне чыѳарды.

— О-ха-ха-ай! — деп кѳычырды Чыккы кѳызы алайдан, ѳнгю кѳарыѳа.— О-ха-ха-хай, адамла, тереклени кѳыра турадыла... Негизни сакѳлайсыз, от тюшерик юй-югюзге?!

Жамауат элини кѳушлукѳ кѳгюнде ачыулу кѳычырыѳын кѳююп, Чыккы кѳызы тѳп орамѳа чапды. Хар арбазда ачыуун, кѳарѳышын, тѳюзомсюзлюгюн кѳоя, этин тин-тери басып, борбайлары кѳыркѳылып тохтаѳынчы айланды. Кесин кючден кѳтюрюп, кючден атлап, атлаѳаны сайын кѳзлери кѳарангы этип.

Домсовет аллы ѳзенде кертме тереклени Темирболатланы Жолай салдырѳан эди. Айхай да, Жамауат элини энди жетген тѳлюсю кертме тереклени ѳрюмдю заманларын билмей эдиле. Бирсиле уа — ол кюн терекле салырѳа чыкѳѳанла — аланы чыбыкѳ заманларындан таный эдиле. Таный эдиле да, жаш тѳлюге алай деменгли кѳрюннген кертмеле, алаѳа ѳрюмдюледен башха тѳююл эдиле.

Темирболатланы Жолай элде уллу тирменни ишлетген жыл ала биринчи кере чакѳѳан эдиле. Энди уа Ёзенде ала бишер заманга тар ичи саулай кертме татѳу этип кѳалыучуду. Жолайны осуяты бар эди: кертме тереклеге кѳарауул салмай эдиле,— сабийлени эркин кѳояр ючюн; ала уа аяѳанмы эте эдиле! Да бир жол кертмени бутаѳы сынса, экинчи жол жашны буту сына, ачыуну Жамауат элни кертмелери бла аналары тенг сынап, тюзлук бузулмаѳанды.

Кертиди, кертмеле жалан да бир жыл — Жолай элге трактор келтирген жыл жунчугѳан эдиле. Ол жыл, Чыккы кѳызыны бюгюнча эсиндеди. Тотурну ал айыны биринчисинде, тюз да гура гаккыладан кем болма-

гъан буз жауду. Сени жауунг да ол кюн кертме тереклеге къарагъа эди! Дунияны бар факъырлары алайгъа келип сюелгенлей! Зыккылла, этлери ачылып, бутакълары экишер-ючюшер жерлеринден сынып; зарауатлыкълелген эди таза да! Ол кюн алагъа къарагъан, была терек болурла деп ийнанмагъанды.

Болса да болдула,

— Энди былагъа къараргъа керекди,— деген эди Ордан.— Кеси да жаш ол заманда, кеп болмай юдегилли болгъан.— Быланы сынганларын кесип, къабукълары кетген жерлерине арба жау сюртюп кьойсанг, ма былай, ахырысы, болмагъанча чагъып къалырла.

Адамла тюз да къууанчха келген кибики эдиле,— кими бичакъл, кими къыпды, кими быхчы келтирип келдиле. Басхычлагъа минип, бир-бир жашыракъл адамла уа бир-бир имбашларына минип, кертме тереклеге багъадыла, тиширыула уа терек тюплени жангыдан къазып, ырхы ургъан эгурланы кетереди.

Чыккы къызы бла Майруш а (Фердауус ауруп эди), жылланы былай терк кетгенлерине жарсыйдыла. Тюнене салгъан кибики эдиле ала бу тереклени, энди уа — кёресе! Чыккы къызыны — ол заманда Чыккы къызымы дей эдиле — Налмас, тобады, кеп жашла бетине да къараялмаучу эдиле; не уа бу ёрежуак Ханифагъачамы эте эдиле чам да. Аллахакъына, анга накъырда этмеген, анга бир кез жетдирирге, сёз айтыргъа кюсемеген ол кюн былайда бир жаш болмаз эди. Ол а тюз да Темирболат улу Жолайны кеси бла сала эди терек. Налмас кертме ёрюмлени тутады, Жолай, тобукъланып, мешхут къатышдырылгъан къара топракълны арасында тамырла тап тюшерча этип, къол табаны бла теплейди. Къалай уллу адам эди ол, чырайлы, ёхтем, жигит. Не келсин, ол жетгинчи къатын алып кьойгъан эди да, аны чырайлылыгъындан, ёхтемлигинден, жигитлигинден Налмасха келлик жокъл эди. Алай а ол бир айтса... Накъырда этсе... Да Жолайгъа угъай деп ким айталлыкъл эди? Жерге кирсин тиширыу, не! Жолай а батыр эди. Бол дегенлей хар ишин болдуруп кьойгъан, аллах кибики...

Да кюнню узуну тынгылап турса да — Налмасны къозууун келтирип, иш бошалыргъа уа айтды. Жолай терекни салып, тобукъланып тура эди, Налмас а — сюелгенлей. Эр киши кёзюне къарагъанда, ахыр да жунчуп, арлакългъа тура да билмеди. Ол а, Темирболат улу Жо-

лай, аны тюбюнден ёрге битип тура эди. Кюн кюйдюрген чабакъларына, базыкъ бутларына, белине, ол кюн кесине алай тыкъ кёрюнюп, бир тюрлю дыгъыл этдирип тургъан ёшюнлерине... Налмас а алай жунчугъан эди, хар затын алай унутхан эди, уяла-иймене да билмей, тюз аллында сюелип тура эди.

— Ариу къыз...— деп эшитди ол бир заманда. Сора Жолай улуну топракъ болгъан кюлу чабакълары бла ёрге учхалагъанын сизди. Айхай да, ол, кеси да сезмей, бийары секирген эди. Жолайны сёзю да аны ызындан секирди.

— Ариу къыз... Айтханымы этсенг...

— Айып туююмюдю, Жолай?

— Ингирде ишлеген жериме кел...

Темирболат улу айтханны этмезге кимни кюлундан келлик эди! Не уа ол, айтханын этдирирге юйренмейми квалгъанды! О, Чыккыны тамата кызы Налмасны эшитирге суйген накъырдаасы аны борбайларын шибиля тийгенлей къыркъып кюйдула.

— Къанлым тюбесин анга! — деп жиберди Чыккы кызы.

— Не дейсе? — деп сагъайды Майруш.

— Не-е? — деп Чыккы кызы жангыдан сорду. Сора жууап да кеси берди.— Бош-бош.

«Бош-бош,— деп кюлдю ичинден а.— Бош эди, хау! Бармай а бир кёрге эдинг да... Ёз башына жетгинчи, Налмас, Темирболат улу Жолай элде ариу тиширыулары кесини ишлеген жерине чакъыра туруучусун эшитген эди. Алай ол эл сёзю туююлмеди! Акъыллы, жигит, ёхтем Жолайны суймегенлери чыгъаргъан хыйла хапарла. Алай ол кече уа хапарла бары да керти болуп квалып, Жолай анга акъылсыз да, ётсюз да, къоркъакъ да кёрюндю. Андан а не? Анга квалай кёрюнсе да, Жолай Жолай эди. Кёпле жукъ айтмаз деп къоркъа эдиле ансы, тапсыз зат айтыр деп къоркъмай эдиле.

— Жашасын, оллаха, адамды! — деди Чыккы уа ёхчеге айтханча, Налмас ингирде жашыртын азабы бла юйню тёрт къабыргъасына тирелип тургъанда.— Бизге да игиди, тананы кантракка алдырмай кюяргъа айтханды.

Ала жатхандан сора, Налмас, кийинип, эшикге чыккыды. Ол келе эди. Жолайны ишлеген жеринемиз? Къарады да, анда чыракъ жарыкны кёрдю. «Мен киргенлей

ёчюллюкдю? — деди ол, ичинде бир жери кьалтырай. — Да мен кимге барыргъа боллукъма? — деп сорду ол кеси кесине. Кимге? Хамалайгъа? Тапишге? Хамалай жаншакъ эди, кеси да алыкъа не колхозгъа киргени жокъ, не кеси аллына башын тутуп, аламатлыгъы жокъ... Тапиш? Ол а бир баштёбен эди. Тебо? Анга барсам, не айтыр? Хыликгя этиц, къайтарыргъа да болур... Тапиш? Суу тюбюне окъуна батайым, намыссыз болмайым ансы...»

Ол, тюзюнлей, Тапишланы арбазгъа барып тохтады. Налмас — Налмас эди. Хунадан ташчыкъ алып, тюз да аланы эшиклерин марап сызды. Тапишни атасы, жалан кёлеклей, эшик юсюнде кёрюндю.

— Кимди ол?

Налмас.— бугъуп, Тапишни атасы — берлакъгъа чыгъаргъа базынмай, иги кесек турушдула.

— Тьфу, кафыр, налат, бисмилляхий! — деп кычырды Тапишни атасы.

Аны бла кетди, эшикни кылычын тынгылы салгъаны эшитилди, олсагъат окъуна хурулдагъаны эшитилиц башлады.

Налмас экинчи ташны сызгъанда, Тапиш кеси чыкъгъан эди.

— Бери кел! — деп шыбырдады Налмас анга.— Бисмилляхий деп да кюрешме.

— Кимсе?

— Налмасма.

— Тохта, тонуму къаплайым.

— Аламыса мени? — деп сорду Налмас анга, ол тонун къаплап арсар бола, кючден чыкъгъанлай.

— Не дейсе? — деп сейир этди Тапиш.

— Аллыкъ эсенг ал мени бюгече,— деди ол.

Тапишни кьоркьууу таза да энди башланган эди.

— Сен телимисе, акъыллымыса? — Угъай. Тапиш: «Налмас, сен жинмисе, шайтанмыса?» — деп сора эди.

— Мен жин да, шайтан да туююлме, — деди Налмас, аны ниетин ангылап.— Мен Чыккыны кызы Налмасма. Сен мени аллыкъ эсенг — ал. Артда табарыкъ туююлсе.

— Да бир къужурла сёлешесе сора уа?

— Къой, сени къатын алыр жапынг жокъду.

— Къалай жокъду,— деп ачыу тийди Тапишге.

— Бар эсе, не кюнюнге къарайса? Тамбла да, кечеги жанын кьолуна алып, бир Налмасмы келликди санга?

— Да кьатынга да кьоймагъаненг да... Хыликгя эте болурса деп турама.

— Ай мени бу кюннге кьойгъан, аман бла жоюлгъун.

— Жарсыма, Налмас,— деди Тапиш, кьызы амалсызлыгъын энди ангылагъанча.—Озгъан жерим да жокъ эди, болса да бир-эки тенгими да къурайым да, чыгъайым...

Сёзю, жюриюшю, этгени да алай ангылашыныусуз кёрюннгенликге, Налмасны этгени алай ачыкъ эди, ангылашыныулу эди, тюз эди,—эртденлигинде аны къачханын эшитип, Темирболат улу Жолай харх этип кюлгенди дей эдиле.

— Къызы андан аман акъыллысын а кёрмегенем.

— Акъылынг башынга жау болгъа эди,— деди энди Чыккы кызы эскериулеринде. Десе да, Налмас энди, жетген акъылы бла, Жолайгъа дерт тутмай эди; аны хакъындан бу тереклени салгъан кюн башына этген оноуу тюз эди. Темирболат улу Жолай акъыллы адам болгъанды, ёткюр, ардан келликни билген. Да алай болгъанлыкъгъа эр киши туююлмеди ол да.

— Адамны иши сейирди, Майруш,— деди Чыккы кызы.

— Айхай сейирди, айхай сейирди,— деди Майруш, хыйсап да этмей. Хыйсап этгенде уа сорду: — Не хыйсапдан айтханлыгъынгды?

— Да энди бу терекле дейме. Темирболат улу салдыргъан эди. Энди ол жокъ, терекле уа турадыла.

— Айхай турадыла,— деди Майруш.— Тюп болсунла, аман адамла жойдула.

— Бу терекле болмасала, элибиз бир тюрлю жалангач кёрюнюрюк сунама. Была салынганлы биз бир огъурсузлукъ кёрмегенбиз.

— Алайды, аурунг, не огъурсузлукъ кёргенбиз,— деди Майруш.

Тереклеге бир зат да болмагъан эди. Айны кёзюне тюплеринде жангы кырдык чыкъды. Терекле жангыдан чапракъ эталмасала да, къара-мор болуп, кюзге тюбеген эдиле; жазда уа жангыдан чагъып, ол жыл сыйынгысыз битдиле.

Къудрет кертме тереклени энтда да алай ачытыргъа боллукъду дегенми, ёлетден къалгъанча, уллу буздан алай къалып, дагъыда алай битгенлерине ыразы болгъанданмы,— андан ары эллиле кертме бахчаны бегирек

суйюп, бегирек къараучу эдиле; тап, сабийле, окъуна аланы бутакъларын сындырмаз ючюн кеслерини билеклерин аз сындырмагъандыла...

Энди, Чыккы кызы айтханнга кёре, немецлиле ол тереклени кесе эдиле.

Адамла бек алгъа арбазлагъа чыкъдыла; арбазладан къарап, бир бирни кёргенден сора, орамлагъа чыкъдыла. Тиширыула — боталарына, эр кишиле — тыякъларына кызыа, энишге айландыла.

— Къайрысыз? — деди Жарнес, Халыу Баширни да къолундан тутуп тебирегенде.

— Тереклени кесе турадыла, фашистле.

— Ким мажитле?

— Душман, аппа, душман.

— Терекни кесген а душманды, хоу.

Бек алгъа тереклеге Ёрежип жетди. Ол бир тюрлю къарауу болмай, суху кирип, немецлини терекден айырды. Эсе да, аны къолундан балтаны сыйырып алды.

— Оррай, биррай... Итни урругъу...

Ёрежип андан сора не айтырыкъ эди! Берлакъда немецлиле балта кёкде ойнагъанын кёрдюле. Алай ала сейир этип тура эдиле: къартны теллигине. Бусагъат юсюне чабарыкъдыла; чачарыкъдыла аны, не да кертмелени кесине кесдирликдиле, кесине жардырыкъдыла. Ала жалан да ачууларын жыйышдыра турадыла.

Болса да ала Ёрежипге чабар заманнга алайгъа Ордан жетди. Орданны ызындан Чыккы кызы, аны ызындан Майруш, Бнязуркъа, Тебо, Къзакъ, Латырай, Ачахматны къатыны Зайнаф... Гъейтмырзаны къатыны Халыу кичи жашчыгъы Башир бла, Байчо, къатыны Дауус къойнунда бири, этегинден тутхан да ючюсю бла, деменгили Фердау, андан да деменгили ботасын имбашына атып, Гурталаны Кичитотукну къатыны Ханифа (ол Латырайгъа бармай, Кичитотукга баргъан эди. Кертиси да, кызыны минг тилер да, бир алыр), Кичитотук кеси, Хачыланы Гуппур хажи, андан сора да Ёрежип танымагъан Ёзен элчи къатынла, тохтамай бурнун тартып, жерге къарап тургъан бир гырхы кишичик, адамлагъа къарамай тёзалмагъан, къараса уа кызармай къалмагъан бир жаш тиширыучукъ, дагъыда, дагъыда. Келгенледен тышында келе тургъанла да... тултуман! Белгилисича, Жарнес а ауруп жатып эди.

— Енди биз тереклени кесдирмейбиз, ахырысы!—деп тохтады Ордан.

— Къалай кесдирибиз! — деди халкъ.

Гырхы кишичик бурнун энтда бир тартды. Халкъ бир толкъун болуп тохтады. Кёкде жумдурукъла ойнай эдиле.

Ишни оюн болмагъанын кёргенде, немец солдатла оноуну автоматлагъа берирге къоркъдула; алагъа терек кесерге берилген эди буйрукъ, адам ёлтюрюрге уа угъай. Алайсыз да, кюн сайын жыйып: «Таулула бла кесигизни тап жюрютюгюз», — деп турадыла.

— Марш, марш,— дедиле солдатла автомат бурунлары бла тюртюп, къоркъутур муратда.

— Давай, бери, ахырысы, перуай къуллукъчугъузну,— деди Ордан алгъа чыгъып.— Давай, ахырысы комендантны. «Марш-маршдан» хайыр жокъду.

— Комендантха айтыргъа керекди,— деди Гурталаны Кичитотук.

Гырхы кишичик бурнун тартды.

— Комендантха, кишиге да нек айта кюрешесиз,— деди Майруш — Жабраилге айтыгъыз.— Былайда тереклени къырдырып ол не ишлейди?

— Сен бармай болмайсан,— деди Биязуркъа Орданнга,— Гурта улун къош да бар.

— Нек бармайма, е-а? — деди Ордан.— Жюр, Кичитотук! — Алай барырма, алай барырма да, тейри, ахырысы, къысхасы, юйюне деричин барырман.

Да узакъгъамы барлыкъ эдиле. Жолну ары жанында Домсовет, анда Жабраил Локъмановични мехкемеси: ёрге — тёш башына чыгъыб а — школ — комендатура.

Къаугъаны эшитген болур эди — Орданны да Домсовет аллына жетгени, Жабраил Локъмановични да чыкъгъаны тенг болду.

— Оллахий, Жабраил, тереклени кеседиле,— деди Ордан.

— Кесме къоюгъуз! — деди Жабраил ачулу.

— Алан, Жабраил, къужур адам кёреме сен,— деди Ордан.— Тереклени кесдирик туюлюбюз ахырысы. Ма былайды.

— Кесигизни къырдырыгъа башлагъансыз.— Жабраил Локъманович Орданны аллында келеди.

— Сен халкъны аллына чыкъчын бир.

— Комендантха айтырыгыбыз да олду,— деди Кичитотук,

— Бу эуюллюгюнг бир кьалмады,— деп тырман этди Жабраил Орданга.

— Эуюл а боламысан!— деди Ордан.— Алан, Жабраил, мен бир айтайым. Сен тереклени кесме кьой дейсе. Ахшы, бюгюн тереклени кесме кьояйыкъ. Тамбла уа? Давай, кьатынларыгызыны, деп тохтасала, е-а? Тейри, бизни кьатынларыбыздан а сени кьатынынг ариууракьды...

— Кьой, аллахынг бла тилейме, Ордан,— деди Жабраил.

Тереклеге Ганс Шрайнерни машинасы да, Жабраил Локьманович да, Ордан да тенг жетдиле. Шрайнер Орданны танып, саламлашды.

— Халкъ тереклеге нек жыйылгьанды? — деди ол.

— Таулулада кегет терекни кесген гюняхды! — деди Ордан.

— Жюйюсхан комендант, ким эркин этгенди? — деди Жабраил Локьманович.

Комендант, жукь айтмай, буруудан суху ётдю.

— Ну, биз тереклени кесдирлик туююлбюз ахырысы...— Ордан, эшик бла ётмей, бурууну башы бла секирип ётдю.

— Хар ким юйлеригизге! — деп кьычырды комендант. Сора ол Орданны кёкюрегине балан бармагы бла тийди — сен, сен (Кичитотукга), сен (Ёрежипге), сен (Биязуркьагьа) битеу бу тереклени кесип чыгьасыз. Кьалгьанларыгыыз, аягыгыгыз басханны кёзюгюз кермей — юйлеригизге.

— Барыгыыз, нетесиз,— деди Жабраил Локьманович.

Комендантха алай бек ачууланмагьан халкъ анга кьыжырыкьлады:

— Сен текота болмасанг а ол артыкьлыкь эталмайды! — деди халкъ.

— Алан, была не ойнайдыла! — деп кьызды сунмай тургьанлай ол бурнун тарта тургьан кишичик.— Не кескесме, кет-кетмеди бу. Биз келгенбиз да келгенбиз. Терекле кесиллик болуп, бирибиз былайдан шаг атларыкъ туююлбюз.— Аны бла гырхы кишичик тыягыын жерге уруп тохтады. Унутмай бурнун да тартды.

Комендант, аны кьатына барып, сакъал тюрбюнден кетюрюп, башын ёрге этди. Уругъа мытда керилди.

Гырхы кишичикни буюгъур акъылы жокъ эди. Сабыр халында бурнун тартды.

Анда Шрайнерни уругъа мытда керилген кьолу алайлай хауада бир ненча такъыйкъа туруп, акъырын тюшдю. Ол ташла киби кьатып тургъан бетлеге тюрслеп къарай, халкъны аллы бла ары да ётдю, бери да ётдю.

— Бизге бу артыкълыкъ болгъан болса,— деди Биязуркъа,— ма агъачны кыйыры кёрюне турады. Ёлгени биз кьалса да, сауубуз кетербиз.

Комендант, бет алышындыра, аны кьатына да барды. Анга да тюрслеп къарады. Алайда керилмеди ол, угъай.

— Отун керек эсе, биз келтирейик,— деди Латырай.— Сау тереклени кесиб а, ол деген не сёздю.

— Аллах бла тилейме, барыгъыз юйлери гизге,— деп Жабраил Локъманович халкъны аллына келди.— Кесме кьоюгъуз бу аман тереклени... Жан эсенлик болса...

Ма ол заманда Ёрежип, Жабраил Локъмановични бир жанына тюрте, алгъа чыкъды.

— Мени атыгъыз, менме терекрени кесдирирге кьоймагъан,— деп сюелди.

— Сен нек боласа кьоймагъан! — деп кызды Биязуркъа.— Биз барыбыз да бирбиз. Бизни ёлтюрюгюз да, кесигиз тереклени.— Ол да Ёрежипни кьатына барды.

Терк окъуна тиширыулары, сабийлени алларында сау адамладан кьуралгъан кьалкъа сюелди,

Кёкден ауаз тюз да ол сагъатда эшитилди.

— Ой жамауат! Кесдирме гиз тереклени! Жаз келмейми турлукъду...

Халкъ, ёрге къарап, кёкде бек алгъа тыякъны кёрдю. Аны жангы жюрюй башлагъан сабий кетюргеннге ушай эди.

— Жарнес келе турады,— деди Чыккы кызы.

— Аппа келеди! — деди Башир. Халкъны, тутулгъанлары даулары айтыргъа эсине да келмей, бу терек бахча ючюн а былай кьалкъа болуп сюелгенине сейир этип, тап тюшсе, Жабраил Локъмановичге Мухтарны бир дайынын сорургъа деп тургъан Халыу аны эшитген да этмеди. Халкъ Жарнесге болгъанда, ол, жюреги дып-дып

эте, Жабраил Локъманович таба атлады. Жилияп, халкъны юсюме къаратайым, жанлары аурур эсе уа, деди. Амма, ненча атлады,— этин сууукъ бюрчюкле басып, кёзлери къарангы эте, тохтады. «Мен тели,— деп кёл этди Халыу ол чакъда, къолу бла мангылайындан тутуп,— «Ийнек аягъы бузоу ёлтюрмез» — деп, ол алайда тургъанлай, Мухтаргъа не хата боллукъду. Айтып айланмагъанлыкыгъа, ол аны унутупму турады, мен жерге кирейим...»

Ол сезим бла тенг, анга бир уллу жан тынчлыкъ келгенча болду. Адамланы дауурларын эшите башлады. «Бир насыбы болуред жарлы баланы, жарсыр адамы къатында...» Аны бла артха бурула, ол, къалкъагъа къошулургъа жетишмегенле Жарнесни аллына чабып баргъанларын кёрдю. Қыйсы эсе да, тонун тешип, къартны анга чулгъады. Сора, экеулен болуп, аны къоюнларына алдыла. Кётюрюп келип, халкъ аллында аякъ юсюне салдыла, жиберген а этмедиле.

— Сенмисен тереклени кесдирген? — деди ол жау къонагъына къарап. Аны аллында тыягъын ойнатды.

— Олду, олду,— деди халкъ.

Жарнес, къалай эсе да бир шашхан сезиминде, битеу турушу бла ачыуланып, анга чабаргъа умут этди. Аны къучакълап тура эдиле, ниет сарыуна борбай сарыуу жетишмей, сёзюнден эсе, эрин-тил ойнатханы, башы къалтырагъаны кёп болуп, комендантны, ахырысы сауут алып былайда сюелген мажюсюлени барын жаныды. Жаны келип, бир чакъда къолдан ычхынды, къызыуу бла алгъа атлады.

— Мажюсюле, аман гяуур мажюсюле...

Кесиле тургъан терекни жангыз кертмеси аны аллына тюз да ол кезиуде тюшдю. Терекни жаны кибик!

Автоматла бирден ол кезиуде атылдыла. Жарнес, кертмени алама деп, жыгъылды.

Адамла энтда да аны къолунда кертмеси бла бирге сюедиле. Тонну юсюне жангыдан жапдыла. Жарнесни ёчюлген кёзлери кёз жашдан топпа-толу эдиле. Ол, кертмеге къарап, ичинден дууа окъуй тургъанча, эринлери къымылдай, адамлагъа, къаргъа, жашаугъа къараялмай, бир сёз да айталмай, жукъа жилиямуқлары къолунда кертмеге тама иги кесек сюелди.

— Аппа, юйюнгде турмай, не айланаса? — деди Жабраил Локъманович, аны кёрюп, тилсиз болгъан

халкъдан алгъа сѣлешип. Ол, баям, аны ауругъанын, эки-юч ыйыкъдан бери халкъ юсюнде болгъанын да биле болмаз эди,— жалан да бери келгенине ачыуланады.— Санга не жетеди! — деди ахырында.

Ма Сылыухан тюз да ол заманда чапхан эди анга! Ол да, эр кишилеча, терен сарыуун ичинде сакълап, халгъа къарап, таматаланы алларына чабаргъа уа болмай тура эди. Жабраил Локъмановични уа душманнга жакъ басып сѣлешгенин эшитгенде, аны сарыуун тыйгъан хуна оюлду да, ол шкок атхан жалдатлагъа угъай, эллиси Жабраил Локъмановичге чапды.

— Анга да жетмей эсе, санга да жетмей эсе, сора кимге жетеди бу элни дауу, игиден аман туугъан хайыуан! — Сылыухан бургомистрни юсюне айланды. Чапдыла Сылыуханнга да, кюрешедиле аны Жабраил Локъмановичден айырыргъа,— да киши бир зат да эталмайды. Сылыухан ургъаны сайын айтады:— Ёлгенинги башынамы тураса бургомист болуп мында, адлай бир дауубузну да айтырыкъ туююл эсенг! Элинги тиширыуларын малгъа саналмагъан кюннге жетдирген эсенг! Бюгюн а, аман жанынга къоркъуп, тереклени къалай кесилгенлерине къарап тура эсенг! Ётсюз, кѣнчексиз жаман!

Да жокъ эди ол таныгъан дуняда тиширыу эр кишиге къол кѣтюрген адет! Аллай намыссызлыкъ эди ол, аллай учузлукъ эди,— энди, тыякъ кѣтюрюрюн кѣтюрюп, Сылыухан, къычырыкъ этип жилип башлады.

— Атаммы жарры ючюн, ёргенликди ор бизге,— деди Ёрежип.

Жабраил Локъманович, къаргъа тѣнгереген бѣркюн ала, аякъ юсюне болду. Бир зат да айталмай, башын кѣтюрюп, халкъгъа къараялмай, жамауатдан айырылды. Халкъ а, аны къайгъылы болмай, Сылыуханны къутургъанын тыяргъа кюрешеди. Халыу, аны къучакълап жилийды.

— Уллу Хужлай болуп турады ишибиз, — деди Биязуркъа. — Уллу Хуж да быллай бирден болгъанды. Шкок аталмазлыгъыбыз а жокъду!

— Не кюндю бу, не кюндю,— деди Сылыухан шош бола.

Жарнес энди такъырлыгъын, серлигин да хорлап, халкъгъа къарады. Аны къолунда кертме — мамырлыкъдан толу эди.

— Биязуркъа! — деди ол. Сора Биязуркъа жууап

да бергинчи: — Муну былагъа беригиз да, татыуун кёрсюнле. Хайырсызла, битмеген суна болурла. — Сора кеси берир акъылмы этди, кёзлери бла аладан адам излеп башлады.

— Енди туруудан хайыр жокъду, — деди Ордан — Жюйсхан комендант, кырылгъан, ёлген да биз кёрмеген зат туююлдю. Алай, тереклени кесмезигизни сюебиз, ахырысы. — Ордан андан ары да ариу сёлешди. — Тауу агъачы азмыды. Келтирирбиз..

Да иш отундамы эди? Иш бир бирге кылыкъ кёргюзтюуде эди. Кылыкъ кёргюзтюуге къалгъанда уа кюч бла хорлау — уллу хорлануу эди. Алайсыз, эсе да бу жерленген автоматла юслерине жаннгынчы бу халкъны кетер акъылы жокъ эди. Андан сора да, аллах билсин, — кетерми?

Шрайнер кесинде къалай эсе да бир къарыусузлукъну сезе, тынгылады. Къайда эди аны огъурсузлугъу, къанлылыгъы? Угъай, кычырыкъ-огъурсузлукъ туююл эди, не таукеллик. Аузу кычыргъанлыкъгъа, ётю жокъ эди, — кърчу, кёрюп болмаулугъу! Анда, Украинада, ма быллай бир элни саулай кюйдюрюп кюйгъанда, ол солдат эди, ётер ишине арсар болмагъан солдат. Да ол арсар болмагъанлыкъгъа андан не келген эди — ол элни кюйдюргенден? Хар немецлиге он орус дегенликге, ол кюн кюйген украинлыла къанларын алмай кюйгъан эдиле да! Кеси жалан да аллахны буйругъу бла къутулгъан эди. «Кёрюннгени была болгъанлыкъгъа, кёрюмгенлери... Къоркъуу башы да ала...»

Алай анга къарагъанланы акъыллары башха эди. Ала оноу сакълай эдиле: не тереклени кырыргъа, не аланы кырыргъа деген оноуну.

— Жарарыкъ туююлдю тереклени кырыргъа, — деди Жабраил Локъманович.

— Халкъ къозгъалгъанды. — Ол, жамауатдан бир жанында, буруугъа тыянып турады. Сейирди: Сылыуханны тыягына ылыкъгъан этмей, къууанган этгенге ушайды.

— Сен — сен болсанг, халкъ къозгъалмаз эди, — деп жекирди аны комендант. Сора солдатлагъа кычырды: — Къоюгъуз. — Халкъгъа айланып: — Ненча терек бар эсе, анча эшек жюгю отун, — деп ахыр тауусум этип кетди.

Халкъ бирден солугъанда жер солугъаннга ушады.

Сора бек алгъа гырхы кишичик бурнун тартды.

— Оррай, биррай он эшек жоюю кертирейик,— деди Ёрежип, кьозгъала.— Агъачны отурун бырадан ким аяйды.

— Атанга голуя,— деди Жарнес кимге эсе да. Сора Биязуркъа таба бурулуп сорду.— Алан, Биязуркъа, чилле киргенмиди?

— Чилле къайда киреди, алыкъа,— деди Биязуркъа.

Комендант кетгенден сора сюелип къалгъан Жабраил энди не кеталмай, не эли бла сѣлешалмай турду.

— Бар энди, Жабраил, бар,— деди Биязуркъа.

— Да мен бара барайым, Ордан,— деди Гырхы кишичик, жерге къарагъанын юзмей.— Тобукъларым ауругъан кибик этедиле да.

— Да энди кетмей къайсыбыз да не этерикбиз былайда,— деди Ордан.— Кичитотук, сен бир эшекге иер салып кел ансы, Жарнес чыгъалмаз.

— Мени атым бла барсын,— деди Жабраил Локъманович.

Аны энди эслегенча, ол тургъан жерге халкъ энди къарады.

— Хо, эшек бла да барыр, къыйналма,— деди Халыу.

— Къыйналма, къыйналма! — дедиле дагъыда анданмындан.

— Жарнес, энди тереклеге тиерик туююлдюле,— деди Ордан, Жарнесге бурулуп.

— Биз хорладыкъмы дейсе? — деп сорду Жарнес.— Хо, игиди, игиди. Терек энтда ёсер, жаныгъызгъа сакъ болугъуз, дейме ансы... Аланла, ол алайда сюелген бизни аман Жабраил туююлмюдю? — деди тыягъын узатып.

— Олду, олду! — дедиле анданмындан дагъыда.

— Алляу урсун огъесе, нек саламлашмагъанса келип? Бир уллу жүрек къыйынлыгъынг болур ансы... Къачан къайтханса, амаң зат?

— Бар, мени атымы алып кел,— деди Жабраил Локъманович Баширге.

— Ант жетсин огъесе, ма бу келип, мени бла саламлашмагъанды,— деп тарыкъды ол адамлагъа...— Огъесе, саламлашханмыды? Энди унутуучу да болгъанма...— Сора эсине бир зат туюшуп, жаны кетди.— Ит, сен нек тураса былай туурада. Тутуп къоймазламы? Жамауат! Мынга нек урушмайсыз,— итге... Кесин къырдырып къоярыкъды...

— Комендантны айтханын эшитгенсиз, — деди Жаб-

раил Локъманович, кетер къайгыда.— Отун келирча болсун. Къуру да кечип турмазла.

— Енди аны къаугъасы жокъду,— деди Ордан.— Сен ишинги эт, Жабраил, отун келсе уа кърюрге...

— Ы маржа, ол телиди, айтхан этигиз,— деп жарсыды Жарнес аны ызындан.— Бирле тил этерле да, эшигин жабарла.

Халкъ Жарнесни кълунден къркъуп, ишни болушун айталмай тура эди. Ма ол заманда халкъны Башир тынчайтды.

— Кърмеймисе, аппа! — деди ол. — Бизни Жабраил энди бизни Жабраил туйюлду.

— Тели болма! — деп кърюрге анга Жарнес.

— Тели бир болмазем да! Ол билемисе кимди?

— Кимди да?

— Ма придатил!

— Уй кошт баласы, калхоз болмаса, пирсидатил боламыды?

— Пирсидатилми дейме да, придатил. Ма душманнга кършулгъан.

— Жабраилми?

— Ёзге уа... Ма ол...

— Сен кошт баласыса, мен сени тюрерикме. Жабраил душманнга къралай кършулур?

— Кършулгъанды, Жарнес, кършулгъанды,— деди Биязуркъа.

— Сора эшигибиз жабылгъанды деп кърюрге а,— деди Жарнес.— Аллай жашларыбыз душманнга кършулур башлагъан эселе...

...Кичитотук иер салынган эшекни аны аллына жуукъ келтирди. Ордан, аны кърчагына кърюрге, эшекни юсюне тынч салды.

— Жарсыма, Жарнес,— деди ол анга, таза кълубла.— Сен сау болсанг, эшигибиз нек жабылады. Бир жабылмайды аллах айтса.— Сора кеси аны билегине жабышханлай, жолгъа чыккъды. Бюгюн былайгъа жыйылгъан халкъ Жарнесни ахыр кере кере эди.

XX

Бир тюрлю тынчлыкъсыз, арсар жашау бла жашай эди Жабраил Локъманович: тюз да буз юсюнде жюрюгенлей, жатхан жери ташдан болуп, Залихат анга тосу-

на жапхан жуургъанны жапханлай. Экили эди ол юйюне да, ишине да; жашауу бичакъ юсюнде кибик эди, — кымылдагъанлай экиге бѣлююп къаллыкъды. Ол экилениуюнде, аны жан тынчлыгъын алгъан не болгъанын дурус кѣралмай, ачыуунда Залихатха да кыза эди. Анасын, сабийлерин, къатынын кѣрлююгу да келмей, башын алып, бир узакъ жары кетерге, барындан къутулургъа, хар затны жангыдан башларгъа термиле эди. Да экиленцу Хурметде не Залихатда туююл, аны кесинде эди; кесинден къачып къутулургъа уа амал жокъ.

Жабраил Локъмановични жүрек типискиси аны юйюне Харун бу палахны келтирип кетгенден сора бютюн да тереннге кетди. Харун орус жесирни къутултургъа угъай, Жабраилни жояргъа кюрешгеннге ушай эди. Юй тапмаймеди андан сора. Башхада табылса, Жабраил да бир мадар этер эди, Жабраилде табылса уа ким мадар, этерикди! Харун, сѣзсюз, Жабраилден къутулургъа кюреше эди. Ол сезим аны жүрегин белгисиз типискиден ачыкъ къоркъуугъа жетдирип, комендантны, гестапону алларында угъай, кесини мыртазакъларыны, румынли, немецли солдатланы алларында окъуна жойкъулланыр, жалыныр кюннге жетдирди. Алай ачыгъан кюнлеринде, не хатагъа къалгъанма, муну, аллах юйюн къурутурукъну, элтип берип къойсам а, деп да болуучуду. Ол а неден да къыйын эди, — къонагъынгы элтип, илишаннга салдыргъан!

Алай тургъанлай Мухтар тутулду. Бир киши аны бир затын кѣрмеген эди. Жипле кесилрге къалгъанда, Мачар айтды, аны кесгени мен билеме деп. Тутдуруп келди да, Домсоветни подвалына атдырды.

— Сен анга бир зат эталлыкъ туююлмюсе? — деди Залихат, ол кюн.

— Гельмут алай кызыпды, — деди Жабраил Локъманович. — Комендант юйлеринде турмаймыды... Ол да кюрешгенди... Туююшген окъуна этгенди... Мен а неме, аны къатында...

Залихат а: Аман бѣрюле таласышла Мачарны.

Алай тургъанлай бир кюн Мачар, тюз да бойнуна ургъанча:

— Къалайды Залихатны саусузлары? — Жабраил Локъманович, бети кете, анга къарагъанда, ол, сырсыз ышарып: — Сейирсе сен, ахырысы, комендантны юйюнге

да бир чакъырмай! Харунну юйюнгде сен букъдуруп тургъан кибик...

Къыйын эди Мачаргъа жалан да айтылыргъа тийишли сёзю айтып къояргъа. «Бир зат биледи Мачар, не, шеклиден, къатышдырыргъа кюрешеди». Жабраил Локъманович тюрслеп къарады,— хыйсап этип, ангыларгъа кюрешип.

— Сен танымагъан Залихат туююлдю, барып сор.— Аны бла Жабраил Локъманович айырылыргъа мурат этди. Да Мачар аман къадалгъан эди.

— Бир къолда эки харбыз тутаргъа боллугъун энди кёрдюм.

Жабраил Локъманович, артха бурулуп:

— Алан, Мачар, айтып къойчу не айтырыкъ эсенг да.

Мачар, дагъыда къуйрукъ булгъап:

— Харундан сора ким къалгъанды къайтмагъан! Гельмут ишни башларгъа аны сакълайды. Аны сора Ачахматны. Ачахматны тапса, Харун ючюн да къарарыкъ туююл эди.

— Сени бла кенгешген болур?

Мачар, аны бойнуна экинчи айландырып ургъанча:

— Да кимге болса да, биреуге ышаныргъа керекди да?

Ма былайда Жабраил Локъманович жашауу алайтик, тынчлыкъсыз, тайкъы нек болуп баргъанын ангылады. Энди кёрдю, туююндю, арт кезиуде комендант да, Гельмут да аны кенгешге тартмай эдиле, ол жокъ кибик, жалгъан, хаух тамата кибик.

— Санга ышанмаулугъубуз жокъду, Мачар. Айтханды комендант: жерни юлешгенде Мачарны юлюшюн табыракъ этигиз деп.

— Сен мында жер юлеширикге ушамайса! — Сора къатына жууукъ келип, къагъыуну, алтакъ сёлешиюну къоюп, тюз да жалынган ауаз бла: — Не сакълайбыз, Жабраил, юлешейик жерни. Иеликни келме къой къолубузгъа. Ким бандит, ким партизан болуп нек айланадыла, жер юлешинип, хар ким жерин тапса керекди...

— Жетиширбиз анга да,— деди Жабраил Локъманович. Сора къулну жапсарыргъа: — Къарай тур былай. Жер дегенликге, жер бары да бир туююлдю.

— Мен уже къарагъанма! — деди Мачар.— Сайлагъан жерими бермезге уа. кишини эркинлиги жокъду.

Энди айырылыргъа боллукъ эди. Алай Жабраил Локъманович да борчлу болуп къалыргъа суюмеди.

— Тели сабий бла бош кюрешесе,— деди ол.— Анасыны хатерин этсенг эди уа,— бир аягъы тёрде, бир аягъы кёрде тургъан тишируну.

— Алан, сен сейир адамса ахырысы. Юсюнге шкок алып, сюелип турса не этериксе.

— Кёрмегенсе да сен аны хылисин?

— Къалай кёрмегенме. Кёргенме. Итлени суугъа сюрюпю айланама? Сâма настояща кёргенме. Аман затды.

• — Аман зат башха, партизан башха...— Андан ары даулашыргъа суюмей:— Тюз окъуна этген болурса сен... кёрюбюз.

Мачар комендантура таба кетди, Жабраил Локъманович—ишине. Сууукъ эди аны мехкемеси. Тонун тешмей олтурду. «Барысындан да сейири,— деди олтурду да.— Халыуну бир келмегени; не болуп къалды деп сурамагъаны. Менден кёредиле, ол ачыкъды...».

Иш кюню къалай озгъанын да билмеди. Гельмутну ашырыуунда Нальчикден келген эки немецли бла Жамауат элде къаллай ишле къуараргъа боллугъуну юсюнден сёлешди; сахтиян артель ачаргъа, шахтада ишлерге адамла жыяргъа келишди. Ингирде Гельмут аны нёгерге чакъырды — Нальчикге, ызы бла Нарсанагъа барып къайтырыкъ эдиле. Эртденликде эртде тебирерге деп чачылдыла.

Энди ол кесини арбазында, ажашып келип, къайры барлыгъын унутуп тургъанча, армау болуп сюеледи. Залихат чыракъ жандырды. Хурмет намазлыкъ юсюнде олтурады,— баям, ахшам намазын этип бусагъатда бошагъанды. Олтурады къолларын тобукъларына салып, сагъышха кетип. Зикир айтады.

Билгеним жокъ, ай мен харип нетейим,
Сыйлы аллахха махтау-ыспас этейим.

Файгъамбаргъа салауат-салам салайым,
Къыямат кюн шафауатын алайым.

Муслиманла ийман-ислам билигиз,
Елген кюнде ийман бла ёлюгюз.

Билмегенлей муслиманнга саналмаз,
Еле туруп, ийман бла жан алмаз...

Киралмайды сора Жабраил Локъманович юйге. Бюгече бир зат боллукъча халы алайды. Бар кечелени биричады бюгече. Алай Жабраил Локъманович юйюне киралмайды; анасы зикир этеди, аны жүреги да тынгысызды, уллу гюняхдан зикир бла къутулургъа кюрешеди.

Ай чыкъгъанды. Кетеди ол хуналы жолла бла энишге. Къургъакъ къар аякъ тюрбюнде жыр-жыр этеди. Да къайры барады ол?

* * *

Залихат, эшикни ачып, тышына къарагъаны сайын къакъ эт тууралгъан шорпаны ийиси арбазны толтуралды. Камалны да, Лейланы да, ашатып, жатдыргъанды. Валяны сыйлагъанды, жерин этгенди. Хурмет да жубанганды; энди ондурукъда олтуруп, жүн титеди. Кеси уа, ашаргъа эрин сакълайды. Чыркъ деп таууш чыкъса, сахиник болуп, эшикни ачып, къарайды. Алай Жабраил ажашханды. Аз да аман къууум этмеучю Залихат, энди тѣзалмайды. Аны жашауу да бир тюрлю тынчлыкъсыз, тик, шулпулу болуп башлагъанды.

Энди ол да, от аллында олтуруп, *Къычхач* бла ушакъ этеди.

— Сен жырчы болуучу эдинг,— деди анга къычхач.

Ол керти эди. Къыз заманында Залихат той-оюн кружоклагъа жан салуучу эди. Аны жырлагъанын эшитмеген, билген аллахды, республикада кѣп адам болмаз. Школда, андан сора уа медицина училищеде аны юсю бла ненча махтау грамота, ненча саугъа алгъанды! Махтау грамоталадан бири уа энтда къабыргъада тагъылгъанлай турады. «Нек кетереме! Сюймеген къарамасын!..» Кѣлсюзлюк къоркъакълыкъ тюрюмлюдю! Бирде Ганс Шрайнер Жабраил бла бирге тюш азыкъгъа келсе, алагъа къарап, кѣп сюеледи. Залихат аны не ючюн алгъанын билгенли уа: «Бек сюе эдим, Залихат бир жырласа!» — деп умутлу къарар. Дагъыда, болмазлыкъ затха терилгенча, кючсюнюр... Залихат бетден бетге аны бла тюрбеширге сюймей, аш юйде жубаныргъа къалса уа, Хурмет комендантда адам илишанын кѣрюрге излер эди. Жашны бетинде уюгъан мудахлыкъ аны жазыгъын келтирип, ол бир такъыйкъагъа аны фашист болгъанын унутса уа: «Была да сюйюп келген болмазла урушха, амалсыздан ата болурла. Ах, не къыйынлыкъ келди адамлагъа» — деп, кеси жумушуна болады.

— Мачар а, Мачар? — деди Къычхач.

Тюз да хаух тюбюнден жилин чыкыгъанча болду. Залихатны чаң тюклерин турдула.

Гельмутну мыртазакълары, эгер итле кибики, юйден юйге кирип, чурум излеп айланганда, юйню биринчи тыянчыгъы таукеллик эди. Таукелликге жетгенде уа алааны экисин да — жашын да, келинин да Хурмет хорлады. Дуния ишинден къайгысы болмагъан Хурмет, къыйынлыкъда алай билеклик этгенине Залихат къууанды. Анда бир заманда эслемеучю илишанларын — адамгъа къайгырыулукъну, кесини къарыусуз кючю бла артыкълыкыгъа къажар сюелалыуну кердю. Аны таукеллиги бла къутулгъан эди ол Мачарны къара хыйласындан да!

— Хыйла дейсе анга, — деди Къычхач. — Жалдатны къан кюсегенине!

Валяны къайгысы бла Залихат ол кюн элге чыкыгъан эди.

Хурмет келинин Четегте—Чыккы къызларына жиберди. Тапишни анасы Адиух бла Хурмет экиси эки эгечден туугъан эдиле; андан тышында Налмас тынгылы адам эди, не тасхангы билдирсенг да къоркъуу жокъ.

Залихат элден хапар да билип, четеннге бир тауукъ да, жумуртхала да салып келгенлей, Мачар тюбеди. Ол, мамыр кюнледеча, Залихат бла жарыкъ саламлашды; шекли болмады эсе, накъырда окъуна этди.

— Кимди деп турама мен а бу ариу. къыз...

— Аппаны кёрюп келеме,— деп жарсыды Залихат а, аны лакъырдасын аз да эшитмегенча этип.— Бек онгсузду аппа... Сиз а, Мачар, къайдан чыкыдыгъыз? Тынчмысыз?

Мачар, жукъ айтмай, аны жолдан бир жанына тартды да, шыбырдап сёлешди:

— Сыйлы къонагъынга бир зат мажарыпмы бараса? — Залихат къула тюзде къалды; бир зат да жокъ тегерегинде. Мачар а, аны кёргенде бютюн да:— Сен алай чырайлыса, жашыртын иш жарашмаз кибики... Хапарынг жокъмуду, партизан отряд зат къуралгъан болурму? — Залихат, энди эс жыйып:

— Безирей тураса сен а, Мачар.

— Да, не, безиремез заманмыды! — Аны аллына бек жууукъ келип, солууун ичине жыйып: — Угъай, Залихат, энди мени заманымды, энди менме хар кимни къадарын белгилерик! Сени да, тейри.

— Ичип иш тура болурса дейме, Мачар. Кетме кьойчу, бирле кёрселе не айтырыкъдыла.

— Айтма кьой! Айтханны да кёрюрбюз. — Сора, баям, анга узалыргъа умут этди. — Мен кёп тёзгенме.

Залихат: Сен ойнар тиширыу туююлме, Мачар. Тиширыуну чачы узун, акъылы къысха, айыплы этерме...

Аны четенинде тауукъ къангкълдады. Мачар:

— Хар зат жерин табар, ашыкъма. Мен билмей Жамауатны башы бла чыпчыкъ да учмайды.

— Сейирмиди, ишинг алай болса...

Залихат, андан ары, аркъасында бир ауур жюк кётюрген кибик, этин тин-тери басып, юйге аманны кебинден жетди. Да Мачар биле эди аны къайгъысын! Кёк бламы билди — билди. Сора Жабраилни эшиги алай жабылгъан эди! Залихат ишни болушунлай Валягъа айтды. Ол а:

— Сени эринг билими, ангылауу болгъан адам алай терк нек сатылгъанды? Аллай ётсюз адам школгъа директор болуп тургъанды! Сёлеше болур эди Ата журтха кертиликни юсюнден?

Сюйсенг чачылып окъуна къал энди! Валя уа дагыда:

— Жаныгъызгъа тиймесин, сиз бек адыл адамсыз. Жабраилни да кёрюп турама. Сизге азап салыргъа боллукъма. Мени жанымы къалдыргъан ким эсе да, ол келликди дегенсиз да, анга къарап турама ансы... Мен бюгече кетейим.

Кетгенден хайыр жокъ эди. Залихат, Валя бла тенг олтуруп, башха амал изледи.

Мачар бла Залихат тюбешгенни арасында уа, баям, сагъат да озгъунчу юйге таулу полицаины ашырыуунда бир ненча фашист келди. Соруу-оруу да жокъ, юйню тинтип башладыла. Шкока къалакъла бла жыйгъыч кийизни бир жанына тюртюп хапчукланы чачдыла; семенледен бири, къарай келип, ондурукъ тюбюнде уруну кёргенде, жаны кетип, автоматын бурду. Таууш чыкъмагъанда тобукъланып, кёз жетдирди, къутсуз ышарып, артха айланды; эшик артында сюелип тургъан Залихатны къатына барды. Аны кёзлери: «Къайдады букъдургъан партизанынг?» — дедиле. Залихат имбашларын къакъды: «Ангыламайма». Сора артха турду. Артха — къабыргъа, алгъа — фашист жибермейди. Энтда да:

«Къайдады партизан?» Ангыча огъары отоуну тинтип, къозгъап чыкъдыла. Ала энди Хурметге къадалгъандыла. Ол да, буюкгъан этеди ансы, айтыр акъылда туююлдю... Бирсиле бауну тинтедиле. Чардакгъа къарайдыла, биягъы Залихатны отоуунда бирге жыйылып, бир бирге къарашдыла. Залихатны жюрегинде кёрюп болмауну оту жанады. «Ах, бусагъатда бу автоматладан бири мени къолумда болса эди». Алагъа уа: «Бу бош адамны юю туююлдю. Эркин туююлсюз!» Таулу полицай:

— Билебиз! Стараста — кесине старастады.

— Мен комендантха тарыгъырыкъма. Бу бургомистрни ююю.

— Оллох-оллох!

Дагъыда бир къайтарып тинтедиле ююню. Жокъду бир зат да. Къанлары къартыкгъа сыйынмайды.

— Бу неге ушагъан ишди, — деди Залихат, — бургомистрни ююн тинтген! Мен бу ишни былай къоярыкъ туююлме. Биреуню мамыр ююне кирип, былай къылыксызлыкъ этерге... Алаймыды уллу Германияны Кавказда этериги?

Умутларына жетмегенден, была арсар-хош болгъандыла; къоркъуу алгъанды ичлерин. Мачаргъа къанлары къызады.

— Тонгуз! Таулу тонгуз! — деп жаныйдыла. Тиширыуну жапсармай жарамайды.— Кечгинлик беригиз,— дейди гестапочу Залихатха.— Бизге ётюрюк тил этгендиле. Урушду! Урушда жангылыргъа да тюшеди.

Залихат къарыусуз энди болады. Санлары къалтырагъандан, алагъа ачыуланган да эталмайды.

— Бёрюледе да болады бир башчы,— дейди ол.— Сиз, ышанмай эсегиз, бу юню иесин элге башчы этип нек турасыз?! — Ачыу Залихатны тамагъын бууады.— Иш былайгъа кетгенден ары, Жабраил Локъманович, мени эрим, бургомистр болуп туругъа тийишлимиди?!

— Тийишлиди! Энди тийишлиди! — дейди гестапочу.— Кечгинлик беригиз! Жаныгъызгъа тие эсек, партизанланы хаталарындан тиебиз. Кёресиз, тынмайдыла...

...Къычхач анга кёл этдирмеди. Акъыл да юйретмеди. Жалан да сейир этди — Валяны бау артында мешхут-мулхар тебеге алай уста букъдургъанына. Акъыл этерге да, букъдурругъа да жетишгенине! Ким ючюн эди: же-

сир ючюнмю? Жабраил Локъманович ючюнмю? Сабий-лери ючюнмю? Да ким ючюн эсе да, кеси ючюн а туююл эди. Кеси ючюн тиширыу аллай жигитлик этерге болмаз!

Жабраил Локъманович къайтханда уа Залихат анга жукъ да айтмады. Хар зат тап болгъан эди; алайсыз да жашаусуз болуп тургъан жазыкъны ахыр да хайран этип къояргъа керек туююл эди.

— Жарнес онгсузду,— деди аны орнуна Залихат.— Бююн кёрюп келгенме. Халкъ юсюндеди.— Эри тынгылагъанда: — Сен ол жашчыкъгъа бир зат эталлыкъ туююлмюсе? Халыугъа не бетден кёрюнюрюксе? — Дагъыда: — Сени жауунг кёрсюн аны! Кеси аллына болса уа жарлы башы...

Жабраил Локъманович энтда да тынгылагъанлай къалды. Тешинмегенлей, аш-суу сурамагъанлай, тапчаннга ауду. Залихат аны башына жастыкъ салды. Чурукъларын тешип, бутларын тапчаннга жыйды. Отоудан шошчыкъды.

— Эртде уят,— деди Жабраил Локъманович жалан да. Андан сора жангыз бир сёз да угъай.

* * *

Аны эртде угъай эсенг, тюз да кече белинде уятдыла. Залихат угъай, гестапочула. Ахыр да жукъламай тургъан Залихат, жеринден да тебалмады. Энди анга турур кереклиси, чабар кереклиси жокъ эди. Жалан да сакъларгъа, кёрюр кюнюн сакъларгъа керек эди!

Жабраил а турду, кийинди; тап, къууанчлы окъуна эди: тута эдиле аны, анга кёре уа ол хар азабындан да тынч къутулуп къала эди.

Алай а не, азап — излеген заманында келмейди!

Жабраил Локъманович энтда сакъларгъа керек эди жазуун. Ары дери уа ол Совет властны ишине къатыша келгенлени, комсомолчуланы, алгъыннгы комиссарланы, къысхасы билегинде, мангылайында, ёшонюнде — къалайында да болсун, юсюнде къызыл жулдуз ким жүрютген эсе да, аланы барын жокъ этерге болушурукъду! Гельмут аны ол хыйсапдан чакъыртханды. Аны кабинетинде: комендант, тубюнден келген уллу чынлы бигреу, Мачар, полицайла, бир ненча румынли солдат авто-

матлары бла. Гельмут, столда олтуруп, тизмеге къарайды.

— Герр бургомистр,— деди ол.— Ишни башларгъа заман болгъанды. Коммунистле жокъ этилмей, биз халкъны насыплы эталлыкъ туююлбюз. Сиз бу тизмеге къарагъыз да, ыразылыгъыгъызны билдиригиз.

Жабраил Локъманович, Гельмутха жууукъ келип, тизмени кьолуна алды. Бир тизме угъай, эки тизме — бири орусча,— Мачарны кьол ызы, экинчиси немец тилде,— Грек жарашдыргъан. Жабраил Локъманович Мачар жарашдыргъан тизмени окъуду. Окъуду да, окъугъанына сокъуранды. Бир зат да эталлыкъ туююл эди ол. Аны чакъырып келип, оюлуп келген къаяны аллына сюеген эдиле. Биледи ол къаяны оймазгъа керегин, аркъасы бла тутуп, тыяргъа керегин! Алай къая аны абындыра-сюрюндюре, артха къажытады, таукеллигин сыпхарып алгъанча, бир тюрюю къарыусуз, онгсуз этип, бийары сызады! Аны угъайлыгъы, унамауу, жандауурлугъу да ол огъурсуз оюлууну боранында къалады.

— Тюзмюдю тизме? — деп эшитеди ол.

Кесини ауазын эшитирге къыйынды. Анга алай тюзюмсюз-хыйла кёзле къарайдыла; аллай огъурсуз сауутланы сууукъ быргъылары айланыпдыла анга! Ол халабалыкъда Жабраил Локъманович тизмеге тюшгенлени бирем-бирем да кёрдю: аны эллилери, тюз адамла; кеслерини мамыр жашаулары бла жашай келгенле... Бар эди анда Рахай — элни, баям, бек тынгылы адамы! Азинат, Байчону кызы... Аллай, аллай кёпле... Да бар эдиле дагъыда бир тюрюю ишге, политикагъа къатышмагъанла, къарангы адамла. Бир сёз бла айтханда, Мачар элде бёрк киерик къоймагъан эди.

Сагъышла арасында Жабраил Локъманович, Гельмут да, тюбюнден келген къуллукъчу да анга соруулу къарап тургъанларын кёрдю. Тизмени артха, столгъа салды. Дагъыда алагъа жууап берирден алгъа, Мачаргъа тауча сёлешди:

— Сёз ючюн, Латырайны не да Ёрежипни не ючюн тутарыкъбыз? Къарангылыкълары ючюмю?

— Алан, сейир адамса сен, ахырысы кысхасы... Не айтып айланганын билемисе аны! — Жабраил Локъманович анга тынгыламай, Гельмутха да къарамай, тюз да Ганс Шрайнерге — комендатха айтханча айтды:

— Элге кишини тутмазгъа, ачитмазгъа сѣз берген-биз... Энди... Хыйлагъа ушамаймыды...

Грѣк бургомистрни айтханын кѣчюргенде, барындан алгъа Гельмут чочуду:

— Не сѣз хапарды ол! Партизанла уа? Эл партизанланы нек тыймайды! Сынау кѣргюзтмедими — хар экинчи таулу немец аскерге къара сабан сюреди.

«Да партизанланы тутугъуз!» — Жабраил Локъманович алай айтыргъа хазыр эди. Айталмады! Айталмады да, имбашларын къымылдатды. Угъай бир зат да эталдыкъ туююл эди ол.

— Сылтау тапсанг, сен Рахайны да тутдурлукъ туююл эдинг, — деп мурулдады Мачар, Жабраилге къарагъан да этмей.

Грѣк Мачарны кѣлкъалдысын къалай кѣчюргенин эшите, Жабраил Локъманович, баям, башын жулур ючюн, огъесе ахыр амалы алай болупму бир сѣз айтыргъа базынды:

— Бир затха къатыша келмеген тынч адамла тизмеге жангылыч тюшгендиле! Суюгенигизлей этигиз...

Ганс Шрайнер: Тюз адамлагъа тиерге жарарыкъ туююлдю.

Гельмут: Соруу ачыкълар.

Ганс Шрайнер, къаты: Алгъа билигиз, ызы бла алай тутугъуз.

Жабраил Локъманович, кѣлсюз: Бери жазылгъанланы асламысы къол сала да билмейди.

Полицайладан бири: Оллахий, аны уа керти айтады. Латырайны не айтып тутарыкъса?

Мачар (полицайгъа): Аузунгу тый, андан санга не жетеди! (Гельмутха): Гер капитан, бары тутулургъа керекди!

Тюбюнден келген офицер бир затха да къатышмай, даулашха эс буруп, тынгылап тура эди. Энди ол туруп, кабинетде ары-бери барды. Баям, ахыр сѣзню айтырыкъ ол эди. Аны себепли, ашыкъмай, оюмлайды.

— Бургомистрге хурмет этерге керекди, — деди ол эсде болмай. — Тынгылайма да, ол коммунистлени къорууламайды. Бизге ишчи къолла керегин унутмагъыз... Аны себепли биз бек алгъа ышангысыз адамланы къурутургъа керекбиз. Къалгъанланы... Халкъны тазалау ишни биз урушдан сора да бардыраллыкъбыз... Бюгече уа ком-

мунистлени! Бир жерде бир таууш чыкьмасын. Сагъатны ичинде бары элден кетерге керекдиле...

Ол кече Жамауат элде жыйырма бла сегиз адамгъа танг атмады. Азинат да кетди аланы арасында. Жулдузла да батдыла, жырла да тохтадыла. Гулла машинада, кёрде кибик, къарангы эди.

Экинчи бёлюмню ахыры

ЮЧЮНЧЮ БЕЛЮМ

I

Бир жолда, бир машинада төрт адам бара эди; тынгылаша эдиле ала: Гельмут, рульну тутуп, жолгъа къарагъанлай. Ганс Шрайнер, башын шинель жагъасына сукъгъанлай, Жабраил Локъманович кёзлерин терезеге къадап, артха къайры эсе да ашыгъып хылыф баргъан ууакъ тауланы ашыра. Грэк — эскериулерине кетип.

Ала Геуюз кёпюрюнден ётдюле.

— Кеслери чачдыргъан эдиле, кеслерине ишлетдик, — деди Гельмут.

Шрайнерни энтда кёпюр тюбюне къарарыгъы келди. Сейир этгенлей тура эди энтда да Ганс тас болгъан жашха. Суугъа тюшюп, суу алыпмы кетди? Алай болса, жиплери къалыр эдиле. Партизанламы? Кесине жангыдан жан кирипми... Бар ачыуун андан алыргъа кюрешген эди. Къоллары энтда да ачыйдыла, — ол а жокъ; сау эсе марай болур...

Машина ташлы-чунгурлу жолда секире-секире, ичинде олтургъанланы тынгысыз этеди. Да аны да сезмегеннге ушайдыла была; жол да, тынчлыкъсызлыкъ да бир кибик эди алагъа. Амма, юч тюрлю эди аланы сакъгышлы эскериулери.

Ганс Шрайнер. Ахыр кезиуледе герман аскерде сейир этерча затла боладыла. Оберштурмбанфюрер ангыламайды урушну барыуун; газетде окъугъаны бир, кертти жашауда кёргени — башха. Аскер кийим кийген кюнюнден башлап, бюгюннге жетгинчи, ол айтылгъан сёзге ийнаныргъа юйренген эди. Да не, аны къыралы уллу чабыуулгъа хазырлана туруп, ата журтну сартындан айтылгъан сёз, не буйрукъ—адам жанына тенг эди,—аны

толтурмай, анга ийнанмай кьоюу — жанындан тоймакчылык не туугъан жерине айыутослукъ эди. Ол заманда оноу этгенле не да этиучюле, оноу этилирден алгъа окъуна, аны боллугъун кеслеринден тебен къуллукъчулагъа айтып, сагъайтыучу эдиле. Энди уа буйрукъла не къадар къаты болсала, аланы кючлери ол къадар къарыусуз болады. Ол буйрукъну этгенле, буйрукъ аны толтурлукъ адамлагъа жетгинчи окъуна кеслери бузадыла. Фюрер жеринде тургъанлай, аллай низамсызлыкъ болгъанына, Германияны жер къалтыратхан офицерлери алай башсызлыкъ этгенлерине оберштурмбанфюрер Ганс Шрайнерни акъылы жетмейди...

Эртде, ол фелдфебел болуучу заманында, башындан бирле телефон бла сѣлешип кьойсала окъуна, ол сау аскер бѣлюмню къалтыратыучу эди. Энди биреуге ышанып сѣз айтыр къарыу жокъ. Дагъыда сен, ышанып, биреуге ичги сѣзюнгю айтханлыкъгъа, ол санга алай тынч ачылып къалмайды. Адамланы арасында бир бирге кертиликни, алай бла уа фюрерге кертиликни ахыры алай болуп башлагъаны, айхай да, игиге туююлдо. Туююл эсе да, оберштурмбанфюрерни ангылаууна кѣре, иш алай эди. Иш — къазауат, ата журтха кертиликни юсюнден сѣз — бийикден бийик. Бир гитче тау къыралчыкъдан ары ѳталмай тургъанлы уа — ма юч айны кѣзю...

Жабраил Локъманович. Зайнаф аны эсине ма былай кюн туюшдо. Туюшдо да, сейир этдирди: Нацдивизия къуралады деп, хапар келип, ол ары кетгенли, тюзюн айтханда уа, Ачахматха баргъанлы, Зайнаф Жабраилни кѣзюне хазна урунмагъанды. Ёз халын ачыкъ ангыламаса да, Жабраил Локъманович не эсе да бир этерик ишин унутуп тургъанча, огъесе айтыр сѣзю акъылындан кетип къалып, энди ол не болгъанын, кимге айтырыгъын эсине туюшуралмай тургъанча, бир хал бар эди. Терктерк келе эди бу хал мамыр заманда Жабраилге; да иш къазауатында унутулуп къала эди. Фронтха кетип, безирерге заман тауусулгъанда, ол хал ахыр да унутулду. Энди бу арт кюнледе жангыдан келип башлагъанлы уа Жабраил Локъманович аны сылтауун билерге адыргы этди. Энди, ма, бу машинагъа минип, Бештаугъа тебирегенлей, хар зат да ачыкъ болгъанча кѣрюнюп къалды. Кертисинде уа аны жоллары бютюн да къатыша эдиле, къадары бютюн тик, бютюн тайкъы бола эди.

Хар зат да ачыкъ болгъанча кърюнгени — эскермей тургъан Зайнафын эскерип, энди бу арт кюнледе кетген жан тынчлыгъын ол къайтарыгъа боллугъун кесикесине ачыкълагъаны эди. Хау, Зайнаф эди аны жюреги сурагъан! Аны алданган суймеклиги эди тынчлыкъ бермеген! «Да мен алайсыз да барыгъа керек эдим анга,— деди ол.— Ачахмат ючюн къайгъы сѣз берирге... Кѣз туурамда жоюлгъанын айтыргъа...— Да бу акъыл Жабраил Локъмановичге биринчи кере келмей эди. Базырмагъанды. Алгъыннгы суйгенине эрини ѳлгенин барып ол айтса, кѳлюне не келир... «Аман хапар эшитилмей къалмаз» — деп къоя эди. Энди уа тырман этеди кесине. Угъай, барыгъа керек эди. Борч эди анга Ачахматны салауатын айтыргъа...

Аны бла тенг ол къыяма кюн, агъачда аны бутларына бугъоу сынжырлай тагъылып, эркин атларгъа къоймагъан ауаз, жангы къычырыкъ болуп, Жабраил Локъмановични кѣз кѳре элгендирди.

«Къюп кетме! — деп къычырды аны ызындан Ачахмат.— Мен саума! Мен жаралы болгъанма, кѳрмеймисе...»

Дагъыда аны шайтанлы этерге жетдирген ол кюнню сезими: «Къойма тенгинги, къайт, ажым этерсе, къайт...»

«Арыгъанма. Башыма болмачы затла андан келедиле,— деп кѳл этдирди ол кеси кесине.— Аллай сау болгъа эди сени жиуунг» — деп таза жюрегинден жарсыды.

Тюзю уа Зайнафха Ачахмат бла байламлы тюбеу ѳтюрюк эди. Ачахмат сылтау эди тюзю. Суйгенинг энди къысыр къатын... Кюйнеую къызлай, — кѳп турмады эри бла... Аны санларына хычыуун къозгъалыу келди. Ол къозгъалыуунда, Жабраил Локъманович Зайнафны жууукъдан кѳрдю. Ол аны къойнуна алып, тобугъуна олтуртду. Алгъа кесине къысды, ийнакълады. Зайнафны титирегенин, къызгъанын сезди. Сора жуху бойнуна жабышып тургъанлай, къоллары бла огъары жаныны тюймелерин, сабыр тешди. Алай ариу тиширыу жыйы урду аны къойнундан — Жабраил Локъманович, зауукъ этип, кѳзлерин къысды.

Автор, сейир этгенин жашырмай, скопкада айта кетерге сюеди. Тюз да ол сагъатда Мачар, полицияда олтуруп, Залихатха термиле эди. Жабраил Локъманович семен къуллукъчула бла Бештаугъа кетгенлей, элде хан

да, жүйюсхан да, кьууушхан да кеси болуп, ол Залихат-ха туберге таукелленди. Алгъа тюзюнлей, салып, юйге барыргъа деп, чыкъды. Алай ол болмагъан иш эди. Къау-гъа чыкъса, эл бетинде ол артыкъ келишмейди. Аны се-бепли бери, полициягъа чакъырыргъа тийишли кёрдю. Энди уа, аны чакъырта адам жиберип, сакълап турады. Сакълап тура, аны санларын хычыуун-сер напси бийлей-ди. Сер напси сер умут болуп, Залихатны кьойдан жууаш этеди, аны тобукъларына олтуртады, ариу акъ билекле-рин Мачарны тиширыу кьолу жетмеген бойнуна чёргел-теди. «Мен сени къалай сюеме,— дейди Мачар аны ий-накълай.— Былай жууукълугъунга ненча жыл термилип жашадым... Энди сен менисе! Менисе! (Бойнундан къа-бады). Менисе! (Эринлеринден эмеди). Менисе! (Кё-тюрюп барып, диваннга салады). Ол сагъатда Залихат, жукъусу энди аязгъанча, къагъып, аны артха чартлата-ды. Мачар, абына, стол мюйюшюнден тутуп, аякъ юсюне болады.

Залихат: «Саякъ тонгуз!» — дегенча эшитилди.

Мачар: «Къанчыкъ! Локъман улучукъдан сора эр киши жокъму сунаса!» — деп, керти айтып окъуна жи-берди.

Жолда. Ганс Шрайнер, бургомистрни кьоллары жумдурукъ бола, ачыла, бети уа бир сейирлик затны урлап, къутулургъа уа бир амал къалмагъан кезиудеча, тюрлене тургъанын кёрюп сейир этди.

Полицияда. Залихатны чакъыра баргъан тюз да ол-сагъатда къайтды. Залихат: «Мени полициягъа барып ишим жокъду, — дегенди. — Мачар энди эр кишилени тутдуруп бошап, тиширыулагъа жетген эсе, менден баш-ламасын да, ол сокъур анасындан башласын», — дегенди.

— Ай юйюнг къуруп къалгъан, полициягъа келмезге эркинлигинг жокъду, демедингми?

— Дегенни кьой, шкок ойнатып да кёргенме, Мачар.

Мачар: Сора уа?

— Сора уа не, юйюнге ахшылыкъ жаугъан. «Тохта-сын, — деди, — тохтамаса да ол *тайпаны* мен тохтарча этерме!» — деди. — Айгъыр де да кьой анга!

Мачарны бир зат айтыр кьолайы да жокъ эди...

Жолдагъыла Тамбукан кёлню къатында тохтадыла. Сехле. Эки жанында эки солдат. Къарауул юй. Мото-циклле. Жол къагъыт сурадыла.

Ганс Шрайнер. Бу аулакьда къаллай уруш этгенбиз. Аулакьда бизни кюйген танкларыбыз. къардан аз къарап турадыла...

Фон Гельмут, къарауул юйге кирип, жол къагъытланы кёргюзтюп чыкъды.

Постдан ётгенден сора Жабраил Локъманович: «Да къайта эсем дегенликге, была къайтарыр мурат бла элтгеннге ушамайдыла. Халкъны игисин тутуп жиберип, меними къоярыкъдыла? Былай ыспассыз жоюлама мен... Сау болуп — юйде жокъ, ёлген болуп — кёрде жокъ».

Фон Гельмут. Вероника къахме къызгъа ушай эди: тынмагъан, къамамагъан, жашай баргъаны къадар къыза баргъан откъоюн тиширыу! Энтда да ол Розини да алып, санга барама деп жазады. Вероника Бессарабияны кёрген эди—ол ариу жерни. Энди уа не этеди? Урушну былай барыуунда, жолоучулукъ къоркъуулу иш болгъанын билмеймиди? Асылсыз тиширыу...

Десе да, экинчи жанындан, къатынына артыкъ бек тансыкъ болмаса да, къызымы кёрлюкме деген оюм аны арсарлыгъын кетерип, тап тюшсе, аны юсюнден генералгъа бир ынчхап кёрюрге деди.

II

1943 жылны 3-чю январында Совет аскерле пленнге алгъан оберштурмбанфюрер Зибертни айтханына кёре, 44-чю танк аскерни командири генерал Клейст декабрыны экинчи жарымында, кесини туугъан кюню бла байламлы Бештауда къонакъ алгъанды. Ингирни сылтауу инаралны туугъан кюню болса да, политика магъанасы уа, Кавказда герман аскерни иши как болгъаны бла байламлы, таулу миллетледен анга болушлукъ излеу эди. Аны себепли ары шимал кавказлы мыртазакъла — кеслери къошларына кеслери чапханла чакъырылгъандыла. Инаралны ала ючюн къарны аурумай эди, не таулу къуллукъчуланы сыйлы кёргенден, алагъа кесин борчлугъа санагъандан туююл эди. Сокъур да, сау да кёргенден, иш как эди. Гитлер немец уруш искусствону беишлик этгенди. Энди аны жабар мадарланы излерге керекди. Таулу халкъланы Совет влахта, алай бла уа Къызыл Аскерге къажар сюрерге керекди. Аны себепли, жалан да аны себепли ала эди ол къонакъ, юйюню бир

жаны кюе тургъанлай, бирси жанында къууанч андан эте эди.

44-чю танк аскерни командири инарал Клейст, къайда тохтаса да, аны эркин, тап жарашдырылгъан фатарында кѣп тюрлю ичги, шоколад, багъалы ашарыкъла салынганлай туруучу эдиле. Аны себепли чынлы къауум, «Абверни» къуллукъчулары, кавказлы мыртазакъла да анга къонакъ болургъа, заманларын аны бла ашырыргъа суйгендиле. Клейстни къонакъбайлыгъын беги рек излетген аны сырасы туююл эди, — ичги бар жерде, тиширыула да бар! Ахырында, Клейст угъай, Геббельс айта эди — немецли эр кишилеге бары да боллукъду деп: накъут-налмас, къул-къарауаш, аракъы-аш, тиширыу-фатар... Айтхан эсе уа болургъа керекди! Уруш жоллары немец эр кишлени къайры атсала да!

— О, тау къушу да келгенди да! — деди инарал фон Гельмутну кѣрюп. Офицерле, Къарачайдан, Къабартыдан келген къонакъла къарап тургъанлай, келип, аны къолун тутду. — Кавказда кесинги жигитлигинги кѣргюзтюрге тюшмегенди, жаралы уа болгъанса... — Инарал бир кесек сагъыш этди. Сора Гельмутну къолтугъуна кирип: — Къоркъма, Карл, къысха заманда кесинги кѣргюзтюрге къолунгдан келликди. Уллу ишле башланадыла...

— Хайль Гитлер! — деди ол бетине къан чабып.

Генерал, жууап этмей, бирси къонакълары бла саламлашыргъа болду. Элледен келген офицерле кеслерини кавказлы нѣгерлери бла аны шагъырей эте эдиле.

— Таулу бургомистр, — деп фон Гельмут да Жабраил Локъмановични инаралгъа кѣргюзтдю. — Инарал, аны бла баш ийип саламлашады.

Жабраил Локъманович, инарал къонакъгъа чакъырады деп эшитгенлей окъуна, кесин хазырлап, жарашдырып, жолгъа алай чыкъгъанды. Бургомистр формасы да жарашып, кенг жауурунлары, бѣкем санлары келишип турадыла.

— Кавказны халкъы немец къонакълагъа ахшы бетден къарайды, — деди ол нек эсе да. Инарал а аны айтханына къулакъ салмады.

Алай а Клейст инарал немецлилеге къуллукъ этген кавказлылагъа, бютюн да бу Жабраил Локъманович кибик, алгъын ниет-жарыкълау ишде ишлей келип, энди нацистлеге ѳтгенлеге артыкъ хурмет береди. Аны уллу

политика, ниет магъанасы бар эди. Къарангы адамны полицай болуп чыгыуу бла окъуулу адамны билип ётгени бир туюл. Экинчи жанындан, инарал Жабраил Локъманович киби клени юслери бла «Бергман» отрядха жангы адамла къошаргъа умут этеди.

Аны ангылауунда, терекни, тамырын кесмей, къурутургъа боллукъ туюл эди. Немец хорласа да, кирген жеринде халкъны ахыры бла къурутмай, ол жерге ие болургъа къолундан келмез. Ма, сёз ючюн, Къарачай, не Малкъар... Бу халкъланы ючден экиси жер юсюнде Германия деген къырал жашагъанын да билмейди. Жер сюрюп, мал кютюп, мамыр-сабыр жашайдыла. Сен а, немец, аны юйюн тонаргъа, жерин сыйырыргъа келгенсе. Ол аны къалай унар? Ма, жаша, суйгенингча деп къоярмы? Къоймаз... Иш сермешге жетсе, кёпден — кёп, аздан — аз. Акъыллы айта эди анга таулу бургомистр: «Ариу айтсанг таулу къулунг болур, къатылыкъ бла сен андан табарыкъ жокъду...»

Мында бир къауум аскер чын, Абверни къуллукъчуларындан оберштурмбанфюрер Зиберт, капитан Болл, «Бергманны» политика жаны бла оноучусу фельдфебель Зепп, Нальчик шахарны коменданты Манна, бургомистр Дейнеко, доктор Дюррен, башха къонакъла бар эдиле. Столгъа чакъыргъанларында, Жабраил Локъманович, Гельмутха жанлап, къыйыр табада олтурду. Беллерине дери ачылгъан тиширыула ала бла къатыш олтурадыла. Жабраил Локъманович, алагъа къарап къоярма деп, башын кётюрмейди. Иче келгенде, аллы бурун халкъны жарыкъландырыу жанындан большевик политиканы сюздюле.

— Битеу халкъны билимли этерге дейдиле, ха-ха! — деди Дюррен. — Культура ишленген адамланыды.

— Былай айтсакъ, — немец миллетни! — деди Гельмут.

Инарал а кавказлы къонакъларыны бетлерин этгенденми — Гельмутну сёзюн жумушатды:

— Биз кавказ миллетлени арийледен айырмабыз.

Ахырында, даулашны унутуп, жангы Кавказ ючюн деп ичдиле.

Оберштурмбанфюрер Зиберт а башха проблеманы ачыкъларгъа сюе эди: кюнчыгыш халкъла бла кюнбатыш халкъладан къайсы тёзюмлю, асыл болгъанын! Зи-

бертни акъылына кѣре, дунияда кюнбатыш халкъладан тѣзюмлю жокъ эди. Урушда ала уллу къатылыкъны, тѣзюмлюкню кѣргюзтедиле.

— Кюнбатыш халкълада немецлиле айырмадыла, анга сѣз да жокъду,— деди ол.— Ёлюмден къоркъуп тобукъланган немецлилени мен алыкъа бир да кѣрмегенме. Башхала уа, сѣз ючюн, оруслула... Граждан урушну заманында асмакъгъа аса туруп, не илишанга салгъанда, тобукъланмагъан, къычырыкъ этмеген, жилимагъан оруслу мен бир да кѣрмегенме...

Анга доктор Дюррен ичинден кюлюп къойду.

Барон фон Гельмутну ангылауу башха эди. Ол: «Алыкъа асыллыкъ, адамгъа тийишли зауукълукъ, акъыл, цивилизация деген не болгъанын билмеген халкъла ёлюмге тынч тюбейдиле, хар не тюрлю къыйынлыкъны да тынч кѣтюредиле,— дегенни айтды.

— Аны себепли уа алагъа бир тюрлю жан аурутуу болмазгъа керекди,— деди ол.— Биз аланы аясакъ, ала бизни жерге кѣмерле. Эсигиздемиди фюрерни сѣзю? «18-чи жылда биз этген бек уллу жангылычладан бири — душман къыралланы инсанларын аягъаныбыз болгъанды!..» Нек билмейбиз биз, немец халкъ онглар ючюн ол, не алайлай къалгъанда да, хоншу халкъладан эки кере кѣп болургъа керегин... — Бир кесек сагъыш этип:— Тарых хорлагъанланы дайым кечеди... — Къайсы миллет асыл эсе, дуниягъа ол ие болсун!» — Гельмут, къычырыгъын кѣтюргенча, къолун ёрге атып, ёрге турду, къыртчыгъа ауазы кибик, чууулдагъан ауазы бла «Мени ата журтум — уллу Германия» деген жырны жырлап башлады. Офицерле, тиширыула да ёрге туруп, бокалла тутхан къолларын жырны макъамыны гылыуунда ойната, жырладыла. Жабраил Локъманович ёрге турса да, тынгылагъанлай къалды: аны кѣзюне аллахдан жауун тилеп, багъыр тазланы уруп, багъыр жырла жырлагъан мажюсюле кѣрюне эдиле.

Доктор Дюррен, уллу зугулбет къутсуз адам, сары къашларыны тюбюнде уллу бетине аз да келишмеген кѣзлерин къысханлай, даулашха да, жыргъа да къошулмай олтурады. Ол, кѣп болмай Польшадан келгенди. Эскернуду — айтыр хапары туююл, ол къуллаукъ этген лагерни тѣреси бир башха, бу мында жыякъ ойнатыу бир башха. Анда ким асыл, ким батыр деп сурамайдыла. Ёлюмге баргъанланы ахыр такъыйкъагъа дери алдап

турадыла,— адамгъа жазыкъсыныуну жангыз амалы... Ма, темир жол станциягъа жангы — жюк ташыгъан поезд келип тохтады. Букъулу вагонланы эшиклери ачылдыла. Тюз да аллы ычыннган къутургъан суу! Автоматла бла сынжыр болуп сюелгенле, ол сууну суу ызгъа бурургъа кюрешгенча, кенделен салыннган автоматлары бла тюртедиле. Кюн алай къыздырады, жаз хауасы, кырдык ийиси жесирлени бурун сюеклерин алай тургъузады — ала кёрмейдиле автоматланы, сезмейдиле жюклерин, алларында быргъылары кёкге тирелген газ печлени...

Солдатланы бир къаууму, къутургъан сууну аллы алагъа жете келгени къадар, ол келтирген талыштакланы жыйгъанча, бохчаларын, артмакъларын, юс кийимлерин сыдырадыла, андан сора уа суу, сюзюлген этгенча, не тар ызына бойсуннганча, шош болуп, тюзюнлей лагерни уллу сехлерине киреди... — Доктор Дюррен эскериулерини былайында кюлюп жиберди.— *Ха-ха-ха-ха... Биз хоншу халкъладан кёп болур ючюн... Ха-ха-ха...* — Дюррени аллына быдырлары кёпген-сабийле, къымыжа тиширыула чабадыла. Бир къарт — эки къолу да темир, эки аягъы да темир, — тюз аллына келип сюелгенди, — *Ха-ха-ха! Биз онглу болур ючюн, хоншу халкъладан эки кере кёп болургъа керекбиз! Аны ючюн а хоншу халкъланы ючден экисин къырыргъа керекбиз, ха-ха-ха...*

Тиширыула:

— Доктор эсиргенди! Жангызлыкъ не этмейди, юйдегиси жокъду дейдиле.

— Буду дейле, Томас Дюррен! 1934 жыл Гитлерни селешгенине барыргъа унамагъаны ючюн сюйген къызын ёлтюргенди.

— Аллай къатылыкъ!

— Не къатылыкъ — ата журтуна суймекликди ол! Гитлер бла Германия энди бизге бир туююлмюдюле.

Дюррен а, тиширыуланы сантларын угъай, Гитлерни бачама сёзлерин эшитеди. *«Россейни деменгили аулакълары айтып болмазча байлыкъ асырайдыла. Германия экономика, политика жаны бла да ол аулакълагъа ие болургъа керекди... Алай бла келир заманлада континентлеге къажау кюреширге Германияны не тюрлю онглары да боллукъду...»*

Ол такъыйкъада Гельмут, инаралны жүрегине чанчылып тургъан шинжини къымылдатханча:

— Биз таулу туземлиге бет этгенликге, жолубуз кьуралгъанын кёрмейме... Ат чабым аралыкъда Грозныйге киралмай турабыз! — Жыйылгъанла, анга тынгылап, сагъайгъанда, ол Гитлерни бачама оюмларын-дан бирин, аз да тюрлендирмей: «Келечек тёлюле биз халкъыбызны кьаллай амал бла не кьаллай кьарам бла сакълагъаныбызны сора турмазла. Сакъладыкъмы, сакъламадыкъмы—аны сорурла. Анда уа миллетни сакъламай ёлюп кетгенибизге бир тюрлю кечгинлик боллукъ туйюлдю!»

Айхай да, баронну нек кьакъгъанын инарал бек уста биледи. Шимал Кавказгъа кире туруп, аны бир ыйыкъны ичинде кьолгъа этерге, Грозныйни нефтин бла Тырнауузну магъданын Германияны аскер кючюне кьошаргъа ол сёз берген эди. Не медет, ала Шимал Кавказгъа киргенли юч айдан атлап барса да, аны дивизиясы Терк сууну жагъасындан ары ёталмай турады. Немецлилени кёргенлей Совет властха кьажау чыгъарыкъ таулула уа, нек эсе да, Герман властны ууатыргъа кюрешген болмаса, Совет властха хата этерге кюрешмей эдиле. Ол болумда уа дагъыда Сталинграддан а ачы хапарла келеди.

Ыйлыгъыуун ичинде тумчукъдура, инарал Гельмутну сорууна бир сёз бла жууап этерге болмазлыгъын ангылады. Офицерле шекли бола, ышаныусузлукъ эте башлагъанча кёрюнедиле. Бусагъатда, неден да бек сабырлыкъ керекди.

— Биз неден башлагъанбыз? — деп башлады ол. Столдан артхаракъ кетип сюелди.— Эски Германиядан бизге кьалгъан саугъа — хар жанындан чирип, оюла тургъан кьырал... Адамла сартындан алып кьарасакъ, бир бирге ышаныусузлукъ, айыутослукъ, кёлсюзлюк... Минг жылла бла айтылып келген чакъырыу — бойсунуулукъ, бир бирге кьайгырыулукъ, адежлик, жюрюмеген ахчалай, немец адамыны сезимин дуплукъ этгенден ёзгеге жарамадыла. Неди жандауурлукъ, ётмек болмаса? Христосну окъууу — бизни заманны окъууу туйюл эди. Ол арада, эсе да бизни халкъыбыз, кюе тургъан юйдеча, эски Германияда тумчугъа тургъанлай Гитлер келди. Хар немецлиге жангы жан салгъанлай, хар зат жангырды. Сезимибиз, жашауубуз, кёз кьарамыбыз; немецли болгъаныбызгъа ыйлыгъа эдик да, энди немецли болгъандан уллу ёхтемлик болмагъанын ангыладыкъ. Ол

азмыды? Ёсюуню битеулю тарыхын алып айтсакъ, айхай, ол аз туююлдю. Да ёсюуню тарыхы туююлдю да бизни юйретген! Бизни юйретген фюрерди! — Былайда инаралгъа зауукъ этип тынгылагъан офицерле секиришип турдула, къолларын ёрге атып, бачамаларына хурмет этгенлерин билдирдиле.—Энди уа бизде бир бирле уруш жолларыбыздан оюм этерге суймейдиле.—Кеси кезиуюне инарал да баронну къакъды.—Уруш усталыкъ—дууа туююлдю, къайда да бирча къайтарып турургъа. Сора Кавказ Польша туююлдю, не Украина. Хар тюрлю халкъла жашайдыла; къылыкълары, жашаулары, бир бирге халлары башха. Бир къарыш жер ючюн мында бир эл бир элни тюп этип къояды; бир къызны намысы ючюн бир тукъум бир тукъумну къырады. Аллай жерде хорламгъа барыуну бек иги амалы аланы бир бирге юскюрююдю... Нек турасыз, башлагъыз ол ишни.

Тюзюн айтханда уа, инарал кеси айтханнга кеси ийнанмай эди. Бош эди Кавказ халкъланы бир бирге юскюрю деген. Аланы арасында алгъындан жюрюй келген къажаулукъ, жортууул, аперимлик ючюн бир бирге чабыу ол халкъланы шёндюю халлары бла келишмей эдиле. Иш алайдан барса, жангыз Кавказ туююл эди кёп халкълы жер. СССР кёп халкъладан къуралгъан чарх эди,— халкъла, чарх гузалай, бирча эдиле, кёпчекге бирча бегитилип эдиле, чархны бирча тиреп эдиле. Андан ансы, къайдан чыгъа эди бу сауут-саба, кюч, ийнаныулукъ? Европа къолда... Харьков, Киев, Днепропетровск, Донбасс, Кривой рог... Ленинград къуршауда... Сталинград... аягъы-къолу байланып... Къайдан чыгъады бу кюч? — Аны эсине бирде судет дивизияны командири Деттлинг инарал айтхан тюшдю. «Совет адамланы терилтген, кесибизге бургъан болмагъанча къыйынды». Айхай да, инарал Клейст ол заманда Деттлингни кёлсюзге санап, кюлюп къойгъан эди. Энди уа Деттлинг да жокъ, аны дивизиясы да жокъ... Ол айтханны кеси кёреди.

«Биз — отха бла темирге, была — шуёхлукъгъа бла ниетге. Биз — кесибизге, была уа — бар халкълагъа.— Сора, юсюне къар оюлгъанча: — Эльхотово аузунда болгъан уруш! Артха кетгени — не, беш минг немецли солдат бла офицерни жамлагъан уруш...».

— Сталинградда хал бек къыйынды,— деди ол, ачыгъын айтыуну тюзге санап.— Анда биз бир тюрлю жетишим болдургъунчу, бери болушлукъ келлик туююлдю.

Жыйылгъанла бир такыйкъагъа шум болдула, аланы бетлерине чагъыр келтирген жарыкълыкъ да кетди. Инарал: «Сталинградда хал кыйынды» демей, «Биз тегерегибизден алынып турабыз» дегенча.

Ауур шошлукъну инарал кеси бузду:

— Фюрер Сталинградха уллу кючлени жыйышдырады. Аллах айтса...— сора ол оюмун кююп, башхасына кечдю: — Ол болумда биз жазгъы чабыуулгъа тынгылы хазырланыргъа керекбиз. Оруслула кеп чыдаямлазла. Кавказны уллу дунягъа жолун кесгенбиз...

Айхай да, ол болумда фон Гельмут къатынын Кавказгъа келтириуню юсюнден инаралгъа жукъ да айталлыкъ туююл эди.

III

Экинчи кюн ингирикде оберштурмбанфюрер Зиберт Гельмутну машинасында келе эди. Инарал не айтса да, бусагъатда фронтда хал къалай болса да, ол башлагъан даулашында ким тюз болгъанын, эсе да кюнчыгъыш халкъла бла кюнбатыш халкъланы тенгешдирип къарагъанда, асыллыкъ, тэюмлюлюк къайсы жанына аугъанын ачыкъларгъа сую эди. Ичгени татып, кезлерин ачалмай турса да, айтды:

— Кавказлыла да тэюмлюдюле.

— Кавказлыла туземлиледиле,— деди Гельмут.— Сора: — Сюемисе, мен аланы къалай тобукъланганларын кёрюзтейим?

Оберштурмбанфюрер а: Семиртесе, Гельмут.

Ала Нальчикге кече белинде жетдиле. Тюрмени, тюрме деселе да, тегереги шинжи темир чыбыкъ бла бегирилген уллу ёзенни, къабакъ эшиклерин сакълап, жукъсурай тургъан солдатла, машинаны кёрюп, эс жыйдыла, сир болдула.

— Былайда алгъын таулуланы чариш этиучю жерлери болгъанды,— деп хапар айтды. Гельмут.— Мында къабарты атла деп атла бардыла. Къыргыйбоюнла! Ой къалай чабадыла ала!

— Ёч салама: сен мында тёрт таулу тобукъландырсанг, мен бу ипподромда сени намысынга чариш къуараргъа, жаз болгъанлай, сен а...

Гельмут а оберштурмбанфюрерни жюрегине не хычуун тиеригин биле эди да:

— Тобукъландыралмасам, бийлик элими бек ариу къызы сени!

Аны бла эки семен да камырладан бирине кирдиле.

Мында тиширыула, эркегрыула да бирге тура эдиле,— тап, жесирлеге рейх къурагъан низамгъа да келишмеген иш. Ала киргенде тутмакъла жерлеринден тепмедиле.

— Тургъуз! — деп къычырды Гельмут.

Киши жеринден тепмеди.

— Бизге сюд этигиз, не эркин этигиз! — деп, бир къартыракъ адам алгъаракъ болду.

— Ашыгъа эсенг, ма! — Керох атылгъанда, жууап излеген таулу аны таба бир атлады, сейир этгенча, анга тюрслеп къарады, артха тентиреди. Сора, кесилген тереклей, ауду. Гельмут а, ойнагъан этгенча:

— Аны ызындан барыргъа ким сюеди?

Киши жууап бермеди. Андан сора Гельмут, тутмакъланы ары-бери тюрте, тиширыуну къатына барды да, аны, тегюлюп-чачылып тургъан чачындан тартып, алгъа келтирди. Кеп кюнледен бери келирге унамай тургъан къоркъууму келди, огъесе, къаны бара, жан талашхан таулу къартмы абызыратды,— тиширыуну къалтырагъаны туура кёрюндю. Алай къалтырай, тиширыу башын кётюрдю, кёзлерин ачды.. Ол такъыйкъада, тейри эшиги ачылгъанлай, бетине жарыу кирди... Тюрмени къабыргъаларындамы къалтыратады дерча, ачы къычырды:

— *Жабраил Локъманович!!!*

Жабраил Локъмановични аякъларына жюз-минг ийне чанчылып, битеу этин зызылдатды. Ол чакъда эринлери къатхан чабырлыкъла болуп къалдыла: аны алдында окъуучусу сюеле эди, историяны алай иги билучю, айтып башласа, классны шум этип къоюучу! Энди ол, кыйынлыгъында, устазын кёрюп, аны бетинде анга къутхарыу келгенча, жарып къарай эди.

— Тобукълан! — деди ангыча Гельмут.

Къыз а:

— *Жабраил Локъманович!* — Аны жунчугъаны кете, кесин къолгъа ала башлады.— *Жабраил Локъманович, танымаймысыз? Мен Азинатма!*

— Тобукълан! — деди Гельмут дагъыда керохну юсюне буруп.

— Тобугъунгдан ёл ары дери,— деди Азинат.

— Кийимлерин сыдырыгъыз,— деди Гельмут солдатлагъа.

Къыз, солдатланы къатына къояргъа унамай, жан жанын талады. Анда Гельмут, солдатланы артха тюртүп, кеси керилди. Шибиля Жабраил Локъмановични аркъасына тийип, кёзлерин къарангы этдирди. Гельмут экинчи жыягъына ургъанда да, Азинат дып этмеди. Кючю кетип аугъанда, ауазын кючден чыгъара, айтды:

— *Жабраил Локъманович, айып этмегиз аллах ючюн.*

Угъай Жабраил Локъмановични айып туююл эди къайгъысы. От жана эди ичинде. Бир, солдатланы биринден автоматны сермеп алып, быланы да ёлтюрейим, кесими да ёлтюрейим деп бола эди. Да жетишмей эди ётю. Жан татлы эди. Аны себепли, Азинатны ауазын эшитгени сайын минг бичакъ жан тамырларын кесселе да, экинчи такъыйкъада, «Азинатчала кёпдюле, къайсы бири ючюн кесими ёлтюртюрюкме» — деп, кесин жапсара эди. Дагъыда: «Сермерге жетишсем да, атаргъа жетиширмеми?»

Оберштурмбанфюрер а Гельмутну сейирине къарай эди.

— Герр Зиберт, была коммунистледиле.

— Мен коммунист туююлме,— деп сакъалы жетген биреу жыйындан чыкъды, гестапочуну аллына келди,— Мен жангылыч бла тюшгенме... Совет властны бир ишине да къатышмагъанма...

— Тобукълан! — деп кычырды Гельмут анга.

Ол адам гестапочуну аллында тобукъланды.

Ол арада Азинат, жукъудан уянганча, эсин жыя, анга къарады. Бетин къоллары бла жабып, артха-артха кете, къабыргъагъа жетип, анга аркъасы бла кысылды.

— Мен коммунист туююлме! — деп кычыра эди тобукъланган а.— Мен жангылычлыкъ бла тюшгенме... Совет властны бир ишине да къатышмагъанма..

— Эркинсе, бар! — деди анга фон Гельмут. Барма къоюгъуз, деп конвойлагъа буйрукъ берди.

Эсде болмай келген насыпха ийнанырыгъы келмей, тобукъланган алгъа Гельмутха къарады, ызы бла тутмакълагъа къарады. Тутмакъла, баям, аны таныгъан да этмей эдиле, биргелерине анча кюн тургъан адамны насыбына къууанганны къой, анга гестапочу не айтханын эшитген да этмегенча кёрюндюле.

Анда тобукъланган башын кётюрдю. Тутмакълагъа менсиниу бла къарады. Сора немец офицерлеге, аланы арасында Жабраил Локъмановичге да баш ура, чыгып кетди.

Карл фон Гельмут Зибертге къарады. Къансыз Зиберт, жукъ айтмай, бир бармагъын жумду.

Керохну кьолунда тутханлай, Гельмут тутмакъланы ичлери бла, оюлгъан хунаны юсю бла баргъанча барады. Кертиси да, тюрмени ичи оюлгъан хунадан башха туююлдю. Ким ахыр кючюн салып, сюелгенлей туругъа кюрешеди, ким олтургъанлай, ким аууп, ким ауруу кызыуунда ары-бери айлана, бары да бирден а кыйынлыкъгъа бой бермезден, ачлыкъгъа бла кюйсюзлюкге хорлатмаздан — тауушларын чыгъармай турадыла. Тиширыула бир мюйюшге жыйылгъандыла, — аланы да ёлюмден угъай, айыпдан бек кьоркьгъанлары туурады. Тюрме азабы аланы тиширыу болгъанларын унутурмагъанды.

— Ким тобукъланса да, аны ызындан барлыкъды, — деп, фон Гельмут кетгенни ызындан керохун силкди.

Тюрме тынгылай эди. Тобукъланган деген зат бу жерни иши туююл эди да, ала, кюйсюз гестапочуну толмаз умут этгенине угъай, кетгенни тобукъланганына сейир этедиле.

Карл фон Гельмут, биягъы, оюлгъан хунаны юсю бла артха къайтханча, къайтып, Азинатны къатына келди. Энди Азинатны къалтырагъаны кетгенди. Зыккыларын ёшюнюне тартханны да кьойгъанды. Аркъасын къабыргъагъа тиреп, башын ёрге кётюрюп, кёзлерин къакъмай, кюйсюзлюкню бетине къарайды. Энди Жабраил Локъманович къалтырап башлагъанды. Азинат таба къарайма деп кьоркъады.

— Тобукълан, ариу кызы, — деп, Гельмут сабыр сёлешди. Была ташла эдиле. Кьоркьутургъа кыйын эди. Ангылагъан эди бу кертиликни фашист. Аны себепли энди сабыр сёлешеди. — Неди ол, кызыгъа тобукъланган! Быллай азапдан кьутулур ючюн! Тобукълан да, чыкъ ёз эркинлигинге!

Азинат аллында уллу эр кишиге кёз къакъмай къарай эди.

Да кьоярыкъмы эди ол къарау эр кишини сабырлыгъын! Эр кишини сабырлыгъын — хау! Кюйсюзю, жал-

датны, тиширыугъа сауут бла сюелирге жетишген адамны сабырлыгъын а — угъай... Угъай, угъай, угъай!

Гельмут, жаралы къабанлай, къутурду.

— Сен тобукъланмасанг, атангы илишаннга саллыкъма, — деди ол. — Анангы атха сюйретирикме, бурунгу таулулача, — деп къычырды. — Аланы кошт балалары кибик сабийлерин жаннган отха атарыкъма отун жаркъаланыча, — деп жан-жанын ашады.

Азинат, бетинде бир тамыры тепмей, башын, биягъыча, бийик кётюргенлей, габара жыртыкъларындан ариу акъ ёшюнлери къарап, ариу акъ къоллары къабыргъагъа жабышып, къудас чачы аны эзилген этин саулай букдурургъа жетишмей, къабыргъагъа тётюлюп, алай къарай эди анга. Бир затны да сан этмегенлей, ары дери болуп кёрмеген ёхтемлик бла сюеле эди. Угъай, бу дуняда бир зат ючюн да ол душманны аллында тобукъланырыкъ туююл эди!

Аны кёрюп, Зиберт гестапчугъа энтда да ышарды.

Карл фон Гельмут Азинатны жыягъына уруп жибергенде, Жабраил Локъмановични къулакълары шибиля таууш этдиле. Андан ары уа ол, Жабраил Локъманович, тюсюн билалмайды — керохунамы узалгъан эди, Гельмутхамы чапды, — къалай-алай болду эсе да, ол, окъуучусуну азабын андан бек кётюралмай, кесини аякъ тюп болуууна андан кеп тёзалмай, душман таба кесин атды. Тюрме тёп-төгерек айланды. Гельмут да, Зиберт да, бирси жалдатла да къатыш бола, экилене, тюрмени айланыунда анга жууукъ келдиле. Шибиля таууш а чынтды да ол заманда этдиле Жабраил Локъмановични къулакълары; кёзлеринде бир кезиуге кём-кёк, жап-жашил отла жандыла. Аны къол бла угъай, шкок къалагъы бла ургъан болур эдиле, — кёзлеринде отла жаннгандан тышында да, ангы, сезими къатышханча, къулакълары сангырау болгъанча, артда уа солууу ахыр да тыйылып къалгъанча, къарнындан тутта, жыгъылды. Энди отла ёчюлген эдиле, аузу къандан толгъанды.

Андан ары не болгъанын Жабраил Локъманович билмей эди: ёлтюрдюлеми Азинатны, сау къойдуламы, ким хорлады? Кёпмю къырдыла тюрмеде? Жайыкъгъанда машинада эди. Қъарангы кече, къарангы жолда, къара машина чыракъларын жандырмай келе эди.

Тюз да ол кезиуде Ажокъада, Къазакъны да тегерекге къарауул этип, Азинатны кичи къарындашы Хаким Ачахмат бла олтура эди. Къууанчлы эди аланы ушакълары — кеп болмай Хаким партизан отряд бла Геуюз кепюрюн чачдыргъа къатышып, энди, жау къонакъланы къыш къыйындары — уллу кепюр кекге атылгъандан сора, партизанла хатасыз жолларына къайтхандан сора, келип, Ачахматха ишни болушун айтады. Ачахмат тилеген затны — Мачарны ёлтюрююню Харунлары бу жол болжалгъа нек салгъанларыны сылтауун ачыкълайды.

Мухтар тутулгъунчу ташада тургъан Хаким, энди кюреше алай къаныкъгъанды — Ачахмат аны жеринде да тыялмайды. Ким биле эди, Мухтар аны жүрегинде алай бир жер алгъанын! Аны ючюн деп, ёлюмден да арта турмай, дерт алыргъа аллай таукеллик бла чыгъарын! Энди уа ол чыкъгъанды! Азинат ючюн да, Мухтар ючюн да, битеу Жамауат эли ючюн да дерт алыргъа керекди. Аны себепли Ачахмат анга жумуш айтып жетишдирген да этмейди. Ол а, Хаким, эсде болмай, аллай уллу ишге къатышханына къууанч тыпырлы болуп турады.

Кезиулю партизан жортууулдан аны хапары жокъ эди. Элде бек алгъа Мухтар тутулуп, эл а, бу кюйсюз душман, андан сора кюрешир адам тапмагъан кибик, бир сабий жашны ачитханына сейир этип, ол кюн Гъейтмырзалада Мачарны бла аны полицаи негерини адамсызлыкъларын айтып жетишдиралмай тургъанлай, бир кечеге элни игилери тутулуп кетгенде, Жамауат, хар заманда этиучюсоча, бек алгъа шум болду. Шум болду да, «Тынгылагъан душман тын бузар», — деп Чыккы къызы бошдан айтмагъанын, «Сырбыт алаша эсе да — тауду, душман тынгылай эсе да — жауду» деп, — Жарнес, элни шыйыхы, элин бошдан сагъайтмагъанын бир аууздан айтды. Айхай да, уллу суугъа балта бла чабаргъа амал жокъ эди. Алай а, къарап тургъанлай, элни ол суугъа талатыргъа да жарамайды.

Аны себепли Жамауат эли «Хан жылкъысы сюрюлгюнчю сакъ болмаз», — деп энди, душманны кюйюн кергенден сора, этегине-женгине сагъайды. Ачахматла, харунла эртде керген, жаш болса да Мухтар, тиширыу эсе да Азинат эртде башлагъан кюрешни энди ачыкъдан, бирем-бирем угъай, битеу эллик бла башламай болмаз-

лыгына тюшондю. Ол тюшонюу бла бирге уа эндиге дери халкъ айта келген таурухлада ётюрюю болмагъаны ачыкъланды. Жыр туюл эди Уллу Хож! Жашау эди, адамлагъа жашау кёргюзтген сынауланы жалан да бири эди. Уллу Хож да, Жамауатча, эл эди, анда да, Жамауат элиндеча, къартла, жашла, къатынла, къызла жашай эдиле, сабийле ёсе эдиле. Къыйынлыкъ келгенде уа душманнга жаны саулай бир адам да бермез ючюн — бек алгъа сабийлени, аланы ызларындан тиширыуланы тизни, ахырында эр кишиле кеслери тизилип алай этген эдиле уруш. Жети ариу чыкъгъан эди Уллу Хождан! Къамаладан къан тамызгъан эки ариу! Ала шкок тауушлары бла къаяланы буза эдиле — ала эфендини къызлары Уркъют бла Хужа! Халкъдан акъгъан къан бла бет жууаргъа да тюшген эди анда! Бошдан туюл эди, — жер не мюлк юлешмей эдиле адамла, эллерин, жерлерин сакъларгъа сюелген эдиле. Аны себепли, сауутха къажау сауут угъай, адамлыкъ бла кюйсюзлюк бетлешген эдиле. Да къырылгъан эди Уллу Хожну адамы! Намысларын бермей, жанларын берген эдиле. Къул болуудан эсе, ёлюмню сайлагъан Уллу Хож — палахда базыныулукъча келди Жамауат элине!

Ма халкъны аллай кюнюнде къыш ингирде ким эсе да, отундан келе, жырлай эди:

«Кёкде ойнайды ариу Уркъютны билеги, орайда.

Да къабыл болсун бу жарлы халкъны тилеги, орайда...».

«Сагъыннганны башы босагъа тюбюнде», — дегенлей, эл саулай Уллу Хожну эскерип тургъанлай, ким эсе да, аны хыйлагъа не да амалгъа этгенча, элни башында тохтап жырлагъаны — Хожну эскериу бошдан болмагъанын, эл уллу кётюрюлюую аллында тургъанын, аны хар ким билирге кереклигин айтханнга ушады.

— Да алайды. Алай болмай амалы да жокъду! — деди Биязуркъа.

Ачахмат Хакимни биринчи жууаплы жумушха тюз да ол кюнледе жиберди. Ол, Харунну партизан отрядын табып, анга Ачахматны саламын берирге керек эди.

— Мачар аны бламы тохтарыкъ сунаса, — деди ол Хакимге.

— Аны тюерге керекди, — деди Хаким къызыу. — Таулуну ёлтюрген неди, туюсенг — ма бедешлик!

— Угъай, Хаким, бедиш — мамыр заманны сагъышыды. Биз а урушдабыз. Сора Мачар бедишликден кьоркъса, полицай боллукъ туююл эди. Ол а кимди? Полицияны таматасы! Аны кьурутургъа керекди.

Хаким тынгылады.

Ачахмат ол кьарап тургъанлай жазды: *«Сюрюуден ажашхан мал — Аймушнукъу эди. Кьурманлыкъгъа кьютююлгенди...»*

Хаким окъуду да, бир зат да ангыламады.

— Игиди! — деди аны ангыламагъанына Ачахмат. — Санга ангыларгъа да керек туююлдю. — Сора барлыкъ жолун, адамгъа тюбесе айтыргъын юретип, ашырды. — Тамбла буй заманда сакълайма, — деди ызындан.

Хаким, Ачахмат юйретгенча, эки эшекге да отун иерле салып, Хыйсаны да, Чачийни да кьошуп, юйден эртденликде бек эртде чыкъды. Узакъдан, ёгюзле бла болмаса киши бармаучу Къайынлы кьолгъа жетип, ол жашчыкъланы отун этерге кьойду. Кеси партизан салмаланы излеп кетди. Кюн жарымы барып, къая кыланчында эки атлыгъа тюбеди.

— Кёп болсун! — деди Хаким, Ачахмат юйретгенча. Жюреги дып-дып этеди. «Ким биледи, бандитлемидиле, партизанламыдыла была?»

— Жигит, небиз кёп боллукъду? Ким юйретген эсе да, доюн а юйретмеген кёреем сени, — деп, атлыла анга айып этдиле.

Хакимни жюреги жерине келди. Ала «сау бол», — деп, соруу этип башласала, иш кырты эди. Сора Хаким, Огъары чириклеге, Чикону кьошуна барама, анда Чикону бичени бар эди да, тура эсе кьараргъа деп, сылтау излерге керек эди. Энди уа тюзюнлей излеген адамларына тюбеп кьалып, батыр болду.

— Жол болсунму дерикме сора? — деп Хаким Ачахматны андан ары юйретгенин айтды. — Жолгъа чыкъгъан эсегиз, чыкъмагъан эсегиз да билмей...

Атлыла Хакимни андан ары ат кьуйругъуна миндирип элтдиле. Харун акъ кьочхар тону бла да анга жарыкъ тюбеди. Кьошдан эт бишген ийис чыгъады. Юйден жукъ ашамай чыкъгъаны, ач болгъаны Хакимни эсине энди тюшдюле. Болса да ол, кьош таба кьарамай, чарыкъ саламларындан чыгъарып, Ачахматны кьагъытын Харунну кьолуна туттурду.

«Мачарны кетерирге керекди», — деп жазады Ачахмат, — деди ол нёгерлерине. Киши жууап бермеди.

— Кир кьошха, жигит, — деди Харун, жууап берирге ашыкьмай. — Жылын, шорпа ич.

— Ач тьююлме, — деди Хаким, — жолда нёгерлерим бардыла. Жууабын айтсагьыз эди, кьайта барырем.

— Аперим, жигит, — деди Харун. — Тутулгьанланы кьутултур муратыбыз барды, — деп кьошду. — Азинатны унутуп турмайбыз. Унутуп турадыла, деп кёлюне да келе болур Байчону. Унутуп турмайбыз. Штабда тюрмеге чабыуул этиуню планын жарашдырадыла.

— Германиягьа алып кетгендиле деп хапар чыкьгьанды да, анабыз бек аман этеди, — деди Хаким да.

— Бир жары да элтмегендиле. Аны юсюнден партизан аскерни толу хапары барды, — деди Харун. — Биз Жамауат элине чабыуул этерге хазырланабыз. Эки борч салыннганды бизге: пленлилени кьутултургьа, Геуюз кёпюрюн чачдырыгьа!

— Бюгече?

— Бюгече! Аны себепли Мачарны пшин артхаракь созаргьа тюшерикди. Биз хар ишибизни партизан биригуюню штабыны оноуу бла этебиз.

Хаким кетип тебиреп, артха бурулду.

— Харун Хачамаукаевич... — Хаким айтырына арсар болуп тохтады.

— Айт, жигит жумушунгу? — деди Харун.

— Мени да элтигиз чабыуулгьа! Мени тенгим Мухтарны тутхандыла. Мен аны ючюн дерт жетдирирге сюеме.

— Сен Ачахматны оноуундаса, — деди Харун жарыкь. — Командиринги оноуусуз сени отрядха алыргьа эркин тьююлме. — Сора аны кьатына бек жууукь келип, кьолун имбашына салып айтды: — Биз барыбыз да дерт бир зат ючюн — Туугьан жерибиз ючюн алабыз. Туугьан жер деген а ол... Мухтар, Азинат, биз барыбыз да... Кьоркьма, чабыуулгьа да барырса.

— Харун Хачамаукаевич... айып да эте болурсуз... алай мен бир зат да кёрмегенме, партизанла кьалай чабыуул этгенлерин билмейме... Мен...

— Харун Хачамаукаевич, мудах этмейик жашны, — деп сёз кьошду Мурадин.

— Нёгерлеринг а? — деди Харун.

— Ала кьарындашчыкьларымдыла. Отун эте кьал-

гъандыла. Мен аланы юйге ашырып къайтайым...— Сора, Харун сокъуранып къалыр деп ашыкъгъанча, терк:— Ачахмат да мени ингирге сакълайды. Чабыуулдан сора анга туберге жетиширикме.

— Да не, жашны айтханын этмесек жарамаз,— деп Харун нёгерлерине къарады.

Хаким, къушкъанат болуп, чапханлай кетди. Ол келирге уа Чачий бла Хыйса отун этип тура эдиле да, терк окъуна эки эшекни да жюклеп, жолгъа салды, къолдан чыкъгъынчы ашырып, артха къайтды.

...Ол кече партизанла кёз байланыргъа элге жууукъ келип тохтадыла да, тасхачы жибердиле. Пленлилени болумларын, къайда тургъанларын, аланы къалай сакълагъанларын билирге керек эди. Тасхачыла белгиленген замандан эсе кеч,— Харунну тёзюмю ахыр да тауусулуп, тынгысыз болуп башлагъанда — къайтдыла. Да къууанчлы хапар келтирмедиле ала. Пленлиле жокъ эдиле. Аланы бюгюн машинала бла къайры эсе да ашыргъандыла. Элде уа Жабраил Локъманович да жокъ, комендант да жокъ, гестапochу да жокъ. Эки кюнден бери Бештаугъа кетипдиле.

— Оздургъанбыз! — деди Харун.

— Да энди кёпюрню кёчюрген болмазла,— деди Мурадин Харунну мудах болгъанын кёрюп.— Пленлилени къутхармаздан болсакъ, элге чабыуул этиуню да кыйматы неди?

Хау, бюгече элге чабыуул этиуню кыйматы жокъ эди. Андан эсе, Гуюз кёпюрюн чачдыргъан кыйматлы эди.

Ала амонал жюкленген атланы башларындан тутханлай, къол ичлери бла ёзеннге — жерк агъачха къутулдула. Кёпюрге амоналны салыргъа Харун эки оруслу жашны, Мурадини, Хакимни жиберди. Къалгъанла кёпюр сакълагъанланы илишаннга алып, бир жанында тохтагъандыла.

— Хазырды! — деп шыбырдады Хаким нёгерлеринден эсе алгъа жетип, Харунну къулагъына.— У-ух! Бусагъат!

Къарауул юйчюкде чыракъ мутхуз жанады.

— Юч къарауул барды. Ючюсю да бусагъатда къарауул юйчюкге киргендиле,— деди оруслу жашладан бири.

Харун, команда да бермей, къарауул юйчюк таба гранатны кеси сызды. Аны бла тенг кёпюр да чачылды...

Алай партизанладан «Ура» деп киши да кычырмады. Чачдырыу кеси кычыра эди «ура» деп. Ала шош келгенлерича, артха шош кетдиле.

Харун, кеси къайталмазлыгы себепли, Валя Волкову Ачахматха аманат этди.

* * *

Къарангы кече къарангы жолда чыракъларын да жандырмай келген къара машина кёпюрню атдырылган тауушун тардан ёрге айланганлай эшитди. Аны ичиндегиле атылган тауушлагъа эртде юйренген эдиле,— эс да бурмадыла. Ганс Шрайнер а жукъусундан да бёлюнмеди.

Дагъыда иги кесек келиб а, фон Гельмут, жаны кете, машинаны дыркъ тохтатды. Черекни жарыгы болмаса — сау кёргеем тёртюсюн да; машина ол кызыуу бла тешден кетип, черекге тюшсе уа... ойнатырыкъ эди Жабраил Локъманович Зайнафны, фон Гельмут а, ахыр умутуна жетип, Кавказда ёмюрлюкге орналлыкъ эди... Алай кёпюрню орнуна черекни жарыгы узатылып тура эди да жагъалагъа, сакъ Гельмут, аны кёрюп, эслеп, машинаны тохтатды.

— Кёпюр! — деп кычырды Гельмут машина иги да тохтагъынчы. — Кёпюрню атдыргъандыла! — Сора жанындан тоюп: — Биз уруш кыралы туююлбюз, жаншакъла кыралыбыз биз! — деди жүрексинип. Кишиге къарамай, машинадан муштухул чыкъды.

Гельмут, чабып барып, алыкъа оюлган кызыуу кетмеген кёпюр мурдорну юсюнде тохтады. Жабраил Локъманович, эки кьолун артына алганлай, машина къатында сюелди. Ол кёпюрден эсе, кеси сагъышын бегирек эте болур эди,— Гельмутну гузабасына артыкъ эс бурмайды. Ганс Шрайнер энтда да жукъусун аяздыралмай, машинада къалды. Грэк Гельмутну ызындан болду...

Да хау, капитан Карл фон Гельмут не айтса да, ол аны иши эди, партизанла уа ишлерин этедиле — айтырыкъ туююл эдинг алагъа — жаншакъла кыралы деп!

Ол кюнледе Жамауат элде бир бири ызындан эки уллу иш болду. Ала, ол болгъан ишле, бир бирлери бла ахыр да байламлы туююл эдиле. Байчо бла Баширни арасында не байламлыкъ боллукъ эди? Алай иш болуру болгъандан сора, анга кесамат этген адам, сёзсюз, Байчо бла Башир бир ызны ызлагъандыла, келишимге кёре, Байчо, Баширни тасхагъа жибергенди, ол халны толу билгенден сора Байчо дерт кылычын кётюргенди, деп, былай къарагъанда, бек тюз кёрюннген акъылгъа келирге боллукъ эди. Кертисинде уа Байчо бла Башир ол иште байламлы туююдюле; хар бири кеси аллына тубегенди семенлеге; хар бири кеси муратына кёре этгенди. Башир семенлени къаллайла болгъанларын, эсе да ала къоркъакъламыдыла, туююлмюдюле? — аны билирге эртдеден кырс эди. Сылтау чыгъа, тап тюшмей туруп, муратын толтурургъа тюз да Клейст инаралны фатарында даулаш баргъан кече, Жамауат элде уа ариу акъ къар жауа туруп туююп къалды. Алгъа Башир — Ажокъада, ызы бла Байчо Кюнлюмде, биринчиси жашаууну тогъузжыллыгъында, экинчиси жашаууну эллибиржыллыгъында биринчи жигитликлерин этдиле.

Айхай да, сабийлик хорлагъандан ансы, Башир Кесиуанланы Хуртагъа, эсе да Кесиуанланы Къыйыккыны къаражух итине соруп къойса, ол аны бир чапханлай окъуна айтыр эди — аланы къоркъакълыкъларын! Хурта биле эди — Кесиуанланы орамгъа жете башлагъанлай, ала къалай сыгъыучуларын, сыкъгъанны къой, артларын хунагъа асыры кысхандан, тырнатып окъуна озуучу эдиле. Не этериксе, Башир кеси билирге сюе эди. Анга кёре уа, билирге кеси амалын жарашдыра эди.

Былайда дагъыда айта кетерге тийишлиди. Баширни кыуууму, эсе да билирге сюйгени алгъа сабийле бла даулашханда керек эди; ала семенлени хакъындан къоркъакъдыла, батырдыла, деп даулашханда, Башир, сёз ючюн Чачийча, акъылына келгенни айтмай, тюзюн айтыргъа керекди. Энди уа, Мухтар тутулгъанлы, немецлилени къоркъакъ бла батыр болгъанларын билиу кеп къалмай, Мухтарны къутхарыуну амалын билиу эди. Аны уа, ол амалны, Башир сёзсюз билирге керекди, нек дегенде, Мухтарны ол къутхармаса ким къутхарлыкъды?! «Къарындаш къарындашны къаласы», — деп эшит-

мегенмиди. Айхай да, аны адамгъа санап, киши жугъун айтмайды, ол угъай эсенг, аны къатында Мухтарны жарсыуун да этмейдиле. Аны юсюнден бир зат айта тургъанларындай, юслерине чыгъып къалса да, анга ариу айтхан кибик этип, сёзню башхагъа буруп къоядыла. Не болур абаданланы ол къылыкълары? Хар нени да кеслери иги билген сунуп, сабийле уа бир зат да ангыламагъанча. Байчо уа Байчо? Домсоветни аш юйюню къатында отун жара тургъанлай барса, «Кет былайдан, не айланаса?» — деп, къоймайды. Мухтарны сакълайма десе уа, «Бар, аны сакълап не этесе, хайнух айландыр...» — «Къарындашым тутулуп тургъанлай, хайнух айландырмасам а!» — Дагъыда: «Мухтаргъа соруу этген болурламы?» — десе: «Бар, сен не соруу ангылайса...» «Сенден да менден да ангыламагъанны дегием...».

Юйде уа юйде! Аппа ёлгенли къабыргъала да ёлгенча... Ма, къатына бар да, тий. Ауананг аппагъа ушан къалыр... Алгъын ала, ауанала, от жагъагъа бир жууукъ эдиле, энди уа бир узакъ... Аммака айтады, аппа ёлген этгенликге, къабыргъаладан бизге къарап турады деп. Мен а ийнанмайма. Ёлген адам къабыргъадан къарап къалай турур. Аны да ма мени къоркъутургъа айтады. Бизни къоркъутхан бир иги суна болурла. Тейри, биз къоркъутсакъ...

Аммакама жаным ауруйду... Кюндюз адамла келселе, бир зат да болмагъанча, таукел этип турур. Хар ким кетип, жангыз къалгъанлай а... жиляр да башлар. Намаз этеди, сора намазлыкъда олтурады да, жия, жия... «Жарлы балам!» — дер да турур. Мен жилясам а урушур. Башымы сылар. Тышындан жилямагъанлыкъгъа, нчинден а, тылпыуу асыры къызыудан, башымы да кюйдюрюючюдю. Тёшекде къуйругъундан олтургъанлай, тангнга чыгъар... Мен эртдеден да билием Мухтарны жашыртынын. Жигитди ол. Андан тутхандыла. Мен а аны къутхарыргъа керекме...

Къутхарыргъа керекме дей, Башир акъылында аны къутхарыуну кёп тюрлю амалларын ойлай эди. Бирде Зуппанны автоматын урлап кетип, кече къарауулланы къырып, Мухтарны тюремеден алып чыгъады; бирде, гранатла сызып, къарауулланы да, тюмени эшиклерин да чачдырып, Мухтаргъа: «Къач!» — деп къычырады. Бирде уа, агъачха чыгъып кетип, сурай-сурай, тюзюнлей партизанлагъа бара эди да, алагъа айтып, Мухтарны

алагъа къутхарта эди. Аланы къайсын да этерге Башир жалан да тангны атарын сакълаучу эди. Тынч эдиле ала барысы да. Башир кесин жукълагъан сундуруп, кертисинде уа ундурукъда анасы къуйругъундан олтуруп, къалай оу-шау этгенин жабыкъ кёзлери бла кёрюп тургъанда. Танг атып, жерге жарыкъ киргенлей, Башир а, туруп, арбазгъа чыкъгъанлай, ала барысы да болжалгъа салынып къала эдиле. Нек дегенде, тайгъа суу ичирирге керек эди; отун жарыргъа керек эди, суугъа барыргъа да, ийнекге аш салыргъа да...

Семенле артыкъ батыр болмазла деген шеклиликни биринчи учуну Баширни жюрегине эртде, Мухтар да тутулгъунчу, Жарнес да ауушхунчу, Капитанны излеген жолоучулугъунда тюшген эди. Батыр угъай, ма къоркъакъла окъуна эдиле. Къолларында шкоклары да болуп, экеулен да болуп, андан къоркъмайдыла ансы, кёргюем, Капитан бла бирем-бирем бир тюшселе. Тейри, тюплерине, окъуна иерелле!

— Амма, фашистле батырмыдыла? — деп сорду ол бирде.

— Да батыр болурла. Батыр болмасала, киши элине келемелле...

Угъай, Башир анга ийнанып къалалмады. Мухтаргъа сорду.

— Айт-айт энди, батырмыдыла?

— Батырмы? Тапханса батырланы...

Башир анга ийнанып къалыргъа да болмады.

Энди анга тюсюн жалан да аппа айтыргъа боллукъ эди.

— Аппа, дунияда бек, бек батыр кимди?

— Тиширыу, топанчыгъым, — деди Жарнес терк окъуна.

— Ой да, аппа, сен а. Мен керти сорама.

— Да менмеи ётюрюкчю?

— Ма сенсе бек. Батыр болур тиширыу а.

— Къалай батыр болмаз тиширыу. Бир тиширыу къалса, ма бу эл къурурукъ туююлдю.

— Аппа, сен телимисе?

— Сенсе тели ансы, мен туююлме. Алыкъа ким батыр болгъанын билмеген.

— Айып эт, энди мен санга жукъ сорсам.

— Да сормасанг, мен да айтмам. Кимге хата боллугъун бир кёрейик.

Башир аппасы бла ахыр да жау болгъан эди. Ёмюрде къатына да келмезге, жукъ да сормазгъа къаст этди. «Тохта, мен сени чыпчыкъларынгы бирин къойсам...» — деп жаныды.

Алай бла Башир ол къар жаугъан ингирде былтырдан бери чардакъгъа атылып тургъан тончугъун тюшюрдю, чюйре айландырды. Халыу къайры эсе да чыкъгъанлай, жыйгъыч тюбюнде Мухтарны кружокга кийиучю къоз бёркюн сыпдырды. Экисин да алып, халжаргъа барды да, анда кийинди. Кийинди да, кёз байлана, бауну хунасы бла тюшюп, артла бла эниште, жол хуналагъа энди. Энсе, Хурта, хуна юсюне да минип, белине да къар жауа, къарап тура эди. Хурта, чюйретонну кёрюп, *жухун* огъурсуз жыйыра, кёзлерин а тэзюмсюз жандыра башласа да, ийисинден Башир болгъанын танып, жыйырылгъанларын бошлады. Башир а, сунмай тургъанлай нёгер тапханча:

— Хурта, Хурта! — деп, батыр болду.

Да Хурта аны къайгъылы туююл эди, — артха секирип кетди.

Зуппан ёрге айланганда ол, иги бугъуп, хуна тешикден къарап тура эди. Экинчи такъыйкъада юйюне жыйылып, энди чыракъ жандыра, от тиргизе тургъан Ажокъа, тюз да къабан къычыргъанлай, ачы къычырыкъны эшитип, сескенди. Зуппанны юсюне бир кезиуге эки хунадан эки жанлы секирген эдиле! Шо алай билге эдиле адамла бир бир ичлериндегин — Хурта Баширни ичиндегин билгенча! Къыйыкъ къатыны итин таныды, иги къараса, къычыргъанны малтагъан ит жангыз туююл, къычырыкъ да таулу къычырыкъгъа ушамайды, хатадан кери болайым, деп, — юйге кирди да кетди. Дауус акъыл этгенден а, къычырыкъ бир къычырыкъ туююл эди, къайда эсе да тыйылып туруп ычхынган ушагъыусуз ёкюрюк эди. Алай чинг алгъа эшитилген адам ёкюрююу бла жаныуар ёкюрююу болгъанын айыралмай, ажокъачыла арбазларына къотарылдыла. Къычырыкъ энди орам бла ёрге келе эди, болмагъанча терк, жер кёчген кибик, не бойну жарты кесилген бугъача.

Бу сейирликге кёп адам къараса да, ишни кертисин а жалан да бир адам биле эди — чюйретон. Ол а, Хуртаны зауукъ этмеге къоюп, бир жанына секирди. Секирди да, андан ары, къычырыкъны Башир бла бир тюрлю байламлыгъы жокъ кибик, тынч-тынч Теболаны бахча-

гъа ётюп, Байчолагъа атланды. Зуппанны кычырыгъы тохтамай эди; орамла, хунала, кёкле, жерле — бары да бир тюрлю къара къолан жаныуарладан толуп къалып, ала уа жер сарыуекни жана тургъан кёзлеринден чачырагъанча, алайды. Зуппан кеси ол сарыуекни тишлерин, жана тургъан кёзлерин, дагъыда бир тюклю затны, бир тюрлю зугул, зынгырдауукъ башны болмаса, жукъ кёрмей къалгъанды. Артдаракъ шкок таууш эшитилди, адам тауушла чыкъдыла. Аны бла тенг аман жаныуарла думп болдула.

Ганс, насыпсызны аллына чыгъып, не эсе да бир затла сорду.

Зуппан, къалтырай тургъан къолун узатып, орам къыланчын кёргюзте, бир затла дыбылдады. Анга Ганс жарсыгъан этмей, кюлген этди.

Кюлсе да, кёлю кенгсе да, Ганс Шрайнер Зуппанны жапсарады, тохтамай бир затла айтады, кюледи. Зуппан а жан жанын ашайды, жаныйды, жилямсырайды; хар хатаны да Ганс Шрайнер этгенча, анга сарыуу къайнап къарайды.

Башир а — не! Ыразы эди кеси кесине.

— Ма аны мен кычыртханма! — деди ол Чачийге.

— Кычыртыренг! — деди Чачий.

— Кычыртмазем, — деди Башир.

— Сенми? — деди Чачий.

— Тонну чюйре айландырып, — деди Башир.

— Къоркъмаймы?

— Зуппанданмы? Айыуча кычыртмадым да. Барчы бир, автоматы алайда турмай эсе.

— Тура болур?

Кёпмю керек эди. Чабышдыла. Зуппанны автоматы жол къыланчында тюшюп тура эди.

— Ёчешеме тий, — деди Чачий.

— Тиймем бир да, — деди Башир.

— Тийчи да!

— Ма! Башир шкокну къолуна алды.

Чачий: Кел, букъдурайыкъ да къояйыкъ.

Башир: Излеселе уа?

Чачий а: Излесинле да. Биз бир букъдурайыкъ да, тапсала айып эт.

— Къайры?

Чачий: сагъыш этип: Кел, Ёрежипланы чардакъгъа.

— Иги билиенг, анда табып, Ёрежипни ёлтюрселе.
Оррай, биррай... Кел, андан эсе атайыкъ да къояйыкъ.

— Быллай шоккунуму! Уу анай, нечик ауурду.

— Ауурмутда?

— Ауур болмаз. Къарачы.

— Ким эсе да келеди, кел бугъайыкъ.

Ала, секирип, хуна артына тышдюле.

Башир, шыбырдап: Окълары болурму?

Чачий, андан да бек шыбырдап: Кюбюрю топпа-толуду. Кёремисе!

— Къайда букъдурайыкъ?

— Дедим да мен. Ёрежипланы чардакъгъа. Андан алыргъа тынч боллукъду.

Башир алгъа кючсюндю, ызы бла тынгылады. Айтды:

— Мен уллу болсам, битеу фашистлени къырып чыгъарыкъма! — Чачий а:

— Сени сакълап турурла! Лазиматха бир тынгыла. Ай да тутарыкъ туююдюле къырып бошамай къызылла.

Башир а, анга къарамай:

— Тайым да ат болса, мен да анга минип: «Ур-а-а-а!» — деп бир чыкъсам... Ийсагъан, мени бир буденновкам болса эди!

— Мен а лётчик боллукъма! — деди Чачий.

— Лётчикни неси барды! Мен кавалерист боллукъма!

— Лётчик а, тейри, кавалеристинги...

Халыу, къайгъы этип башлагъан болур эди, арбазгъа чыгып, къычырды:

— Ой, Баши-ир...

— Ананг къычырады, эшитемисе?

— Къычырсын да. Мен Мухтарны къутхарыргъа автомат тапдым.

— Сен муну бла аталлыкъмыса да?

— Нек аталмием! — Ангыча адам дауурла чыкъдыла. Чачий:

— Кел, кетейик.

— Кел.

Ким шекли эди, жашчыкъла автоматны алай бошдан атып кетмезликлерине. Айхай да, букъдургъан эдиле аны. Къайда букъдургъанлары уа энди экеуленни ёлгюнчю бузулмаз аскер жашырынлары эди...

Байчо, кеси жүрек жарасына Азинат да кьошулуп, ауур жашау бла жашай эди. Жокъ эди аны жапсарыр табу. «Байчо, таукел эт, быллай кюн ким ачымайды»,— деп киши айтмай эди. Жангыз да аллай бир сёз эшитгендей, жаны тынчайып кьаллыкьгъа ушай эди. Амма, адамла сартындан ол жапсарыулукъ болмагъандан ары уа, аны мамырлыгъы кьаллай бир уллу эсе, ачыуу да аллай бир эююл эди. Ачыуну алай эююллюгю аны масхапсыз этип кьойгъанда, алгъын да кёп сёлешип кьыйналмаучу Байчо ахыр да тынгылауукъ болуп кьалды.

Да алай кёрюнгенликге уа Байчо бусагъатдача кёп бир заманда да сёлешген болмаз эди. Не кече, не кюн, не ишинде, не жукъусунда тохтамай эди. Соруула, соруула, соруула, — жууап берген а жокъ. Да ол кеси бла сёлешеди, кеси кеси бла туююшеди, кеси кесине урушады. Бирде ол тынмагъан соруу аны дуня бла бетден бетге сюеп, дауун анга да айтдыра эди; алай, ачылып, сёз айтмагъан, ангылашыныусуз дуня аны жарсыуларына, кёлкьалды-дурус оюмларына былайды дегенни айтып, аны тынчайтмай эди. Ол алай кюйюп-бишип тургъанда, Гельмут да, бирси бири да анга, бир зат болмагъан кибик тюбеше эдиле, ийменген, эскерген деген зат жокъ эди. Анда, тёзалмай, Жабраилге: «Алан, Локъман улу, неди бу иш?» — десе бургомистр а: «Да комсомолчуланы, коммунистлени тутмай кьоямыдыла дейсе, аны ючюн деп кюрешселе?» — деп кьояр эди. Байчо дагъыда ангыламай: «Алан, Локъман улу, сенден коммунист а?» — деп сорур. Бургомистр а, жапсаргъан халда: «Ишинги эт, ишинги эт, кьызынг, терслиги жокъ эсе, юйюнге кьайтыр», — дейди. Ата, жанындан тоюп: «Тели сабийни не терслиги боллукъду? Аллах кьурамасын, аны жангылтханны...» — деп ажым этеди.

Алай жашай эди Байчо. Андан эсе мадарлы Дауус, Нальчикге барып, тюрмеде Азинатны кёрюп да келди. «Олду деп да танымазса»,— деди ол кюе-бише. Байчо ангылагъандан, Дауус Азинатны юйге кьайтырыгъындан ахыр да тюнгюлген эди.

«Желаякъма мен! — деп бичди ол.— Темир чалдиште тюшгенме. Ол бёрюдю да, андан тюшгенди, мен а?»

Бир заманда кьаны кьызмаучу Байчо, энди женгил болгъанды. Бош затчыкъны окъуна жүреги кётюрмей,

къызып къалады. Қеси тенгли кишиди энди Хаким. Дауус Нальчикден къайтхан кюн а, не эсе да бир жууабы ючюн, уруп ийгенди. Бир заманда, бир сабийине ачыуланмагъан Байчо.

Ол кюн да, Жамауат элде Зуппанны къычырыгъы, аны бла байламлы уа ач амалсызлыгъындан элге чапхан айыуну юсюнден хапар жайылгъан кюн, Байчону къаны эртденликден окъуна бузулуп эди.

Къолуна иш жарашмай, аузуна суу бармай турду. Айыуну хапары уа, Жамауат эл эртде Гычыдан эшитген жырлай, кимни кюлдюрюп, кимни сейирсиндирип, кимни уа кёлюн кенгдирип, алай жүрюсе да, Байчо анга тынгылагъан да этмеди. Не эдиле ала — дуния хапарлары, Байчону жүрек къыйынлыгъы бла тенгleshдиргенде!

Кечесинде, юйюне къайтып келе, Байчо бу жүрек къыйынлыкъ бла байламлы жашаууна кеси ангыламагъан къалай эсе да бир жангы зат киргенин, дунияда ишлегенден, ашагъандан сора да, кёп затла болгъанларын ангылап, сейир эте эди. Жол ёрюшлерине кире юренмеген Байчо, аланы барысын да башына сыйындырып, бир жолгъа ангылап къояргъа къыйын эди. Ангыламай, эс бурмай къояргъа уа ол тюрлениу асыры туура эди.

Алай келе, Байчо, къазыкъ сынган, гёзенек чыкъырдагъан таууш эшитип, тохтады. Жол жанына этилген буруу чалыны ким эсе да къадалып ууата эди.

Байчо, къарелдини къатына барып, сюелди.

— Не этесе, алан? — деп сорду сабыр кюйде.

Къарелдини жууап берир не уялыр акъылы жокъ эди. Эслеп къарап, Байчо, къарелди семенледен болгъанын ангылады.

— Атангы хакъы болупму бузасан! — деп хыныракъ сёлешди Байчо.

Хыйлачы, ол ангыламагъан тилде, бир затла айтды. Байчо, аны сёзюн ангыламаса да, ол аны жукъгъа санамагъанын, чалыны анга соруп бузмазлыгъын, керек болса, энтда бузарыгъын кёрдю. Бурууну иеси бу масхапсызлыкъны ангылай тургъунчу, семенли, чалыны, бек къазыгъын сындырып, аудура башлады.

— Ай ананга гырайт айланырыкъ, сени къыйынынг бла ишлемеген эдим да! — деп жанды Байчо. Аугъан чалыдан сермеп, къазыкъ чыгъарды. — Кет, кетмей эсенг да урама...

Семен да, баям, бу адамны жакъсызлыгына андан кѣп тѣзалмадымы, жингириги бла тюртюп, кесинден айырды. Чалы чыбыкъланы жюк этер къайгыгыа кирди. Байчону ачыуу илгикден тюз да ма ол такъыйкъада ычхынган эди!

Кюйрюч къазыкъ, эртдеден турса да, сынмады. Фашист, тѣгерек айлана келип, отунла юсюне ауду. Ахыр сезиминде, баям, арлакъда хунагъа сюелген автоматын излепми — къоллары бла не эсе да изледи. Излесе да, бир тюрлю гыжы болуп, къурушуп баргъан болмаса, къарыу этер халы жокъ эди.

— Къарачы аны, дагыда манга жаныгъанын! — деп сейир этди Байчо. — Ананга гырайт айланмагъан эсе, юйюнге тур!

Семен, чалыдан айыргъан отунларыны юсюне аугъан эди. Байчо, ачыуу бла аны бир жанына тюртдю. — Бар да тарыкъ, итден туугъан, — деди. Сора, бир тюрлю элгениую, къоркъуу болмай, Байчо, отунланы ариу жыйып, кюйрюч къазыкъны бел агъач этип, кѣтюрдю. «Охо, жат, — деди аны юсюнден къарап. — Мен, кѣтюрюп, аякъ юсюнге салгынчы жат... Башынг нек кѣпмейди!» Сора арбазына тынч келди; жюгюн отунла юсюне атып, къазыгын терезе тубюне сюеп, юйге кирди.

Кеч къалгъанына суу къуйгъанча болуп тургъан юйюрю аллына чабып, сабийлери — кими бутуна, кими тобугъуна, кими кѣкюрегине жабышдыла. Дауус:

— Кюнюм жарыгъан, нек кеч къалдынг!

Байчо, юсюне жабышхан мырхыкланы айыргъанча, сабийлерин юсюнден айырып, арлакъ-арлакъ салды. Жапсарып угъай, ачыуланып сѣлешди:

— Ай юйюнге будай жаугъан, Дауус, мен болмасам, чачылыпмы кетериксиз, былайда бурууну буза тургъанларынлай, юйге кирип, тынчайып турса! Тынчыкъ бла ишлемегенме да мен аны...

— Не бузгъан хапарды ол, юйюм жарыгъан? — деп, Дауус сагъайды.

— Да ма, семенлеми дейсиз, хадагъамы дейсиз, аладан бири, бурууну чачады, анасын аллыкъ.

— Сора уа, кюнюм?

— Сора уа не, къыстадым, итни къыстагъанлай! Ай бир жараулу къазыкъ кѣреем..

— Оу, мен жыгъылып жарылгъан, энди келгенди бизге кюн!

— Да не, ол а тиймегееди. Къолларым кичипми ургъанма.

— Ала кечип къоярыкъмы сунаса, амманы жашы! Энтда да юйюбюзню къурутурукъдула... Оу жарлы сабийлерим... Энди уа къайры кирейим, не амал этейим?..

— Тарыгъырма дейсе, къатын?

— Ёмюрде бу хыйсапсызлыгъынг бир къалмады. Ай юйюнге, алайсыз да элде аягъына чабыр бау къысхан къоймагъандыла. Аны ууу битеу тийреге жетеригин билмейменг, таланган. Буруу бла от тѣбеси болгъа эдиле, сабийлеринги сау къойгъа эдиле ансы.

Айхай да, Байчо, буруун буза тургъан фашистни юсюне келип къалгъанда, аллай сагъышланы эталлыкъ туююл эди. Кеси кишини чѣбюн алмагъан, кишиге хыйлалыкъ, жаулукъ этиу дегенча затланы билмеген Байчогъа, хыйлалыкъ этген ким болса да башха туююл эди. Энди хыйлачыны терслигине жолукъдуруп, аны хакъындан юйдегисини ауур жарсыларын эшитгенде, кеси сагъыш этди. Хау, терслиги болмагъан Азинатны, элтип, азапха салып тургъанла... аны атасы солдатны ургъанын билселе... асмакъгъа асаргъа угъаймы дерикдиле?

Ол женгиллик этгенча кѣрюндю. Дауус айтханлай, буруу бла от тѣбеси болгъа эдиле, кеслерин тынч къойгъа эдиле ансы. Алай энди, болуру болгъандан сора, былай жунчуп турмай, мадарын кѣрюрге керекди. «Бѣрю таларыкъны, юйге келтирип сыйлайым, жарашайым? Ол да бир жарлыны баласы болур, эски чалы ючюн башымы хатагъа нек сугъама...»

Ол оюм бла чыгъып, терезе туюбуне сюеген кюйрюч къазыгъын жангыдан къолуна алды. «Не къолайлы къазыкъ тюшген эди къолума,— деп сейир этди ол.— Тейри адамы ол... ёлюп иш а къалгъан болурму, аллах юйюн къурутурукъ...»

Ол соруу ичинде не эсе да бир затны чакъдыргъанча болуп, Байчо ашыгъышлы атлады. Дауус ызындан тебигенде, суху сѣлешип, юйге къайтарды. Тиширыу къошулмаса да, ол ишни къаугъасы тамам эди.

Байчо къайтып келгенде, немецли къурушуп, суууп тура эди. «Да мынга уа болуру болгъанды да»,— деди ол акъылында. Угъай, алыкъа ол ангылау сезими туююл эди. Оюн эди, безиреу. Фашист, аны къоркъутургъа, ёлген кибик этип турады. Байчо ёлюкге игирек къатылды.

Сакъал тюбюнден тутуп, ары-бери кымылдатды. «Палахха уа энди къалгъанма!» Амалсызданмы, ачыуунданмы, ёлюкню имбашларындан тутуп, адамыча силкиндириди. Угъай, оюн туююл эди бу иш, безиреу туююл эди... Байчону эшиги жабылгъан эди.

Аны чач тюклери турдула. Аркъасындамы, ичиндеми — ачы кычырыкъла къатышдыла. Ачы кычырыкълада «Къанлы! Къанлы!» — дегенден сора жукъ айыралмай, ол уллу чырпа бёркюне, къочхар тонуна, чечек таплы уллу бетине, уллу къолларына, эски чабырларына жауа тургъан къарны тюбюнде, буюгъуп къалды. Ийнанмай эди Байчо — адам ёлтюргенине! Болмазлыкъ иш! Къолундан келмезлик иш! Аны юсюне да, Байчону юсюнеча, къар жауады. Жап-жангы акъ къар, акъ кебинлей, аны юсюн жабады.

Ёлюк тюз эди. Байчо терс эди.

Буруу чалы Байчо энтда эшерге боллукъ эди. Алай энди ол адам ёлтюрмеген болаллыкъ туююл эди. Бек аллы бурун ол, эринлери къургъакъсып, агъачла кибик бола тургъанларын сизди.

— Ой анам! — деди Байчо амалсызлыгъында. — Ой анам, къаннга боялып къалдым да! — Аны ичи, кычырыкъ этип, жилип башлады. Жашауунда биринчи кере къоллары къалтырадыла. Ёлюкню къатында къарыусуз болуп, олтуруп къалды.

Аны аллында душман жокъ эди, ёлюк бар эди. Ёлюк — Байчо къолу бла ёлтюрген ёлюк. Анга кёре уа энди хар зат да: юйю, юйдегиси да, ачыуу, къайгъысы да, эли, эскериулери да, — эндиге дери аны жашаууна, ишине магъана берип келген затланы бары да андан айырылып, ёнгелеп, узакъ кетип, ол кеси къула тюзде атылып къалгъаннга ушады. Къула тюзде улуду жүреги; артха, алгъа да жолу тауусулуп, адамла берген ырысхы гоппанны къолундан ычхындырып, ууатып, энди аланы бетлерине къараялмазча болуп алай олтура эди...

— Отда кюерик чалы! — деди ол.

— Жаханимли боллукъ, манга тюбемесенг, — деди ол.

— Аллах, дертингми бар эди манга, — деди ол.

Ёлюг а — не, тынгылай эди; этер ишин этип, «угъай-угъай» — деп, тынгылай эди. Байчону мамыр адамма, уруш бла мени ишим жокъду деп, кесин туумакъ, билмечи сундургъанына кюле эди. «Ай, Байчо, ол тирилип,

аякъ юсюне болуп, сени кюйрюч къазыкъ бла бир урса эди! Ай, Байчо, адам къанына боялгъан Байчо!»

Болса да, ёлюкню оноун этерге керек эди. Байчо, тегерегине къарап, къымылдагъан адам кёрмеди. Къар. Къар басхан хунала. Байчо. Ёлюк. «Къой, муну штабха элтейим да, болушун айтайым,— деди.— Аллах манга бу къыйынлыкъны берди эсе, болушун айтайым... Азинат ёлтен жерде ёлюрме мен да...»

Ёлюкню кётюрюп, энишге тебиреди.

«Адам дегенинг не къарыусуз затды, бир ургъанлай тауукъ да ёлмейди ююу къургъан», — деп келди кёлюне.

«Ананг бергенни тёкген, мен бир къакъгъанны кётюрлюк туююл эсенг, Германдан бери ёлгенинги башынамы келеенг...» — деп ачыуланды.

«Энди мен муну штабха элтип да не этерикмен? — Не айтып элтирикмен десенг а? Мени жауум мен къалгъан палахха къалсын...»

Ёрежипланы бахчаны къатына жетгенде, ёлюкню хуна юсюне салып, Байчо солургъа тохтады... Къар жарыгъында ол аны бетин бирничи кере кёрдю. «Ай юйюнг кюрусун, бир жаш адам... Атангы башына айлана болуренг, ёлгенинги тёшюне».

«Энди муну ары элтип не айтырыкъма? — деп оюм этди ол дагъыда.— Тил билмесенг не ангылатырыкъса... Нек ёлтюргенсе дегенни айтып тохтасала? Ариулугъуму ким этер? Туююп, тулукъ этип атарла... Отларындан-окъларынданмы къорарыкъма... Тили, дини бирим жангыз Жабраилди да, ол да манга асыры жан аурутханча, кёрюнмейди...».

«Хы, къанны азабындан мен дуняда алай бла къутулайым, ахыратда уа не бла къутуллукъма?».

— Къанлымы дейсе? Къанлыны ёлтюрген къанлымыды?

— Ахырат азабы уа? Нетейим мен жарлы?!

— Дуня азабы барын унутдургъанда... сен патыуала айтаса! Мажюсюле мамыр элге чапханда... Аланы къыргъандан уллу сууап не бу дуняда!

— Аллах, аллах!

— Азинат... Сен кёргеенг аны халын... Анга жетишген зарауатлыкъны...

Байчону чач тюклери ёрге турдула. Эти зызылдады.

— Ахырат кюрусун, дуня былай эсе,— деди ол.

Аны бетине фон Гельмутну сипи тыягы жангыдан тийди.

Ауаз а дагыда:

— Сен аны буруунгу буза тургъанлай ургъанса.

— Бурууу кьурусун...

— Жамауат элинде кьаллай эр кишиле бар эдиле...

Энди уа? Ала кьурусунла деп айталлыкмыса?

— Мен нетейим... Мен адам кьаннга боялгъанма, мен жарлы...

— Сен жалан да дерт алгъанса. Сен насыплыса,— дерт алгъанса...— Ауаз бир кесек тынгылап, кьошду:— Мен санга жолда тюбеген эдим. Эсингдемиди, кьолунга жугарны тутдуруп кьойгъаным. Сен мени асырагъаненг.

— Энди уа? Бумуду сени ёлтюрген?

— Бу да. Ала бары бир жолну келгендиле.

— Мен адам ёлтюрюучю тьююлме, мен кьойчума!

— Ха-ха-ха! Азинатны тойда тепсерге элтип турадыла.

Байчону аркъасы титиреди.

— Сен, кёп жаншама да, ёлюкню ат. Сора — ыразы бол кесинге,

Андан ары Байчо, ёлюкню штабха элтиуню бир тюрюлю магъанасын кёрмеди. Ол угъай эсенг, аны юсю блаяюрюне кьоркьюу тюшеригин, аны бла да кьалмай, Дауус айтханча, тийреге азап келирге боллугъун ангылады. Ол сезим анга, этине жарашмагъан кийимча, бир тюрюлю кёрюнюп, бу такыйкъалагъа дери ол кеси жашаууну юсюнден сагъыш этип, анга кьоркьюу тюшерге боллугъун, кьоркьюу тюссе уа, бек алгъа азап юрюрюне келлигин акъылына келтирмегенине сейир этди. Аны акъылына кёре, адам жалан да ауруп, къаядан кетип, жыгъылып не кьартлыкъ жетип ёлюрге боллукъ эди. Биреу биреуню ёлтюрдю, аскерде адамла былай кырылдыла дегенни эшите турса да, ол, ала таурух болгъанларына, алай бошуна, бет бетге къарап тургъанлай, адам адамны ёлтюрюп кьоймазына ийнанып жашай эди. Энди адам адамны ёлтюрдю деген, сёзде, хапарда угъай, кесини кьолу бла болуп кьалгъанда, кьой аузундан чёп юзмеген Байчо, дуняда жюрюген хар къатылыкъ да керти болгъанына тюшондю. Дуня дегенинг алай къатыш, ангылашыныусуз эди, анда, бир къагъып, адамны ёлтюрюп кьойгъан, капек да тьююл эди.

Байчону эндиге дери жашауу кыалай эсе да бир узакъ тюшча кёрюнюп, ол жашап жалан да энди башлагъанча болду. Асыры кёп жукълап, кёп затны оздуруп жибергенча, бусагъатда, бу ингирде, бу ёлюм болмаса, ол энтда да жукълагъанлай кыалып, андан ары боллукъ сейирлик затланы да оздуруп жиберликге ушады.

«Болуру болду,— деп сагъыш этди ол.— Керилме, керилдинг эсе, ур! Кыаннга боялдым, энди, баям, башха жолум боллукъ болмаз. Сейирге кыарайыкъ. Билинмей кыалса насыбым, билинсе — не этерикме, халкъдан бириме, кыадардан кыачып кыутулмам».

Ишни болушун алай кёргенден сора, Байчо ёлюкден былайда Ёрежипни бахчасында айырылыуну тюзге санады. Хунаны ары жанына ётюп, ёлюкню бахчагъа тюшюрдю; ол халинде сюйрегенлей, кыая башына дери элтди. Алайы Юрдю череги кыаягъа кыысылып баргъан жер эди,— ёлюкню элтип, ташха кыысса, излеп бармагъан адам табарыкъ туююлду. Аны себепли жалан да алайдан атаргъа керек эди.

«Жаназы, дууа кереклиси жокъ»,— деди, Байчо. Ёрежип, хыбыж эшиклерин кыж-кыж этдирип, юйюнден тюз да ол сагъатчыкыда чыкыды. Кыардан чыкыгъан кибики. Байчо ол этдирген тауушну да эшитди. «Зикири десенг а ма!» — деди. Ёлюкню кыаядан энишге тюртдю да, барма кыойду. Тынгылап туруп, аны суугъа «шалп» деп тюшгенин эшитди. Ёрежип не эсе да бирле мурулдай, юйге киргенин кёрдю. Дагъыда кетип кыалалмады. Бахчада, нартюх агъач гебенлени кыатында олтуруп, санларын бошлап, иги кесек турду. Кече алай ариу эди, — Байчо сейир окыуна этди. Туман кетип, энди жалан да кыар бла жулдузла кыалгъандыла. Жулдузлу кыар, дуняда бир кыайгы болмагъанча, акыды. Сабыр да, акъ да. Кыардан айырылалмай, энишгелей келген кёк, энди ёрге кётюрюлюп барады. Жалан да жерде кыыйынды. Адамла, жулдузлача, жарашып жашаялмайдыла да андан. Огъесе алаймы сунабыз? Анда да кыыйынмыды? Жарашыулукъ анда да болмаз... Бизни азапларыбыз ары жетмегенча, аланы азаплары да бизге жетмей болур...

Ёлюкню автоматы кыолунда кыалгъанын Байчо энди эследи. Бир тюрлю сууукъ эди ол сауут. Тапсыз эди. Болса да Байчо, анга, ары-бери айландырып, кыарады. Бойнуна тагъып кёрдю. Ары, чегет таба айландырып ма-

рады. Угъай, ол сур сауут анга жарашмады, ушамады. Сюрюучюню тыягъы кѣп да иги жараша эди андан эсе. Сермеширге тюшсе да, Байчо тыякъ бла иги кюреширик эди, тыякъ бла игирек мадарлыкъ эди.

Алай бла Байчо, автоматдан эсе, тыякъны сайлап, сур сауутну къанлыны ызындан быргъаргъа болду. Алай а, ахыр такъыйкъада кѣзю къыймады. Бу халабалыкъда, не десек да, огъурсуз сауут ышангылы эди. Аны себепли автоматны тон ичине букъдурду, жеринден ауур кѣтюрюлдю. Хунадан, биягъындача, секирип угъай, атлап ѳтдю.

VI

Ол кечени эртденлигинде Жамауат эли уллу къаугъагъа уянды. Къаугъа танг атхынчы окъуна башланган эди. Алай, Ёрежипни хатасындан, ол, Чыккы къызы эртден намазгъа тургъунчу билинмеди. Ёрежипни хатасы уа ол эди,— кече ортасында кеси керегине чыгъып, Къая эрнинден энишге чынгайгъан жылы шорханы, жукъусурагъан кѣзю бла кѣрмесе да, къулагъы бла эшите, бахча аягъында бир къужур къарелдини кѣргенде, бу не болур деп айтмагъаны. Чыккы къызыны ююю къая тубюнде, эсе да Юрдю суууну чегет жанында эди да, ол Чегет элине саналады; Ёрежипни ююю уа — къая башында, болгъанда да Юрдю суууну кюнлюм къаясыны башында эди; ол а, киши дау айталмазлыгыча, Кюнлюм элге саналады. Алай бла уллу къаугъаны танг атхынчы билинмей турууу эки элни арасында энди бите-ле баргъан жюрек жараны жангыдан ашландырды.

Артда, къаугъа чыгъары бир чыкыгъандан сора, Ёрежипни айтыууна кѣре, ол къарелди ёргеден, Ажокъа жанындан келе эди; таууш а, тюз да аланы бахчаны аягъы къая эрнине тирелген жерде чыкыгъанды. Дагъыда Биязуркъа иш этип соргъанда, Ёрежипни ант этип къошханы уа бу болду:

— Оррай, атамы жарры ючюн, «сын къат анда» дегенин ма бу къуракърарым бра эшитгенме!

— Енди сен аланы къайда эшите тургъансан, е-е? деп, Ордан тюз да болур жеринден тутду.

— Арай, айтдырмай къоймай эсегиз, тахарат этерге чыкыгъанем...

Ол керти эди, артда Байчо айтхан бла келише эди. Ол да, кая эринде бир шыр-шыр эшитген эди.

Не тюрлю болса да, Чыккы кызы намаз этерге туруп, юйде суу тапмай, жангыз челек бла суу жагъагъа тюшдю. Ол да тырхыкдан энишге атлап, челекни суугъа кяаплагъаны, кюолну суу ичинден узатылгъаны да тенг болду.

Челек туююл эди кяайгъысы Чыккы кызыны! Баям, аллахны да эскералмагъан эди. Сууукъсурай келген эди да, жылы болду.

Энди уа ийнегине аш салыргъа чыкыгъан Ёрежип, суу бойнунда кычырыкъ тауушну эшитди.

— О-ха-ха-хай! Сууда ёлюк барды!

— Тамагъынг бегитирсин, — деди Ёрежип. Сора ийнегини бичен ашагъанына кяарап, бир кесек олтурду.

— О-ха-ха-хай! Сууда ёлюк барды...

Ёрежип, эриниулю атлап, кая эрине барды. Энди Чыккы кызы жангыз туююл эди. Бир кяауум кяатын суугъа кяарап турады.

— Не боргъанды, не от тюшгенди? — деп кеси да кючден эшитирча кычырды Ёрежип кая башындан.

Аны кёргюзтюп, кяатынла не эсе да бир затла айта эдиле.

— Терк кюорагъыз! — деди Ёрежип.

Болса да, алгъа кёнчегин ёрге тартды. Кюолтугъунда сенегин кяатыракъ кыса, кюолларын тон женглеринде бир бирге сукъду. Сора суу бойнуна энип барды.

— Да бу ёррюп турады да, — деди ол.

— Андан кюопмасын! — деди бир жашыракъ кяатын.

— Ким эсенг да, муну келтирип мени юйюмю кяатында атмай, арлакъда атсанг — аман бла атылгъын, — деди Чыккы кызы, энди абызырагъаны кете.

— Ким атханды? — деди биринчи кяатын.

— Оу сен а! — деди экинчи кяатын. — Аман билмегеенг аны.

— Кетейик аурунг. Бизни тарт-соз этерикдиле, — деди ючюнчю кяатын.

— Аурууум кяарнына! — деди Чыккы кызы. — Боллукълары алайды.

— Сизни аррах кюурутсун! — деди Ёрежип.

Ол да алай айтып бошагъынчы, тебентин Ордан кёрюндю.

— Енди къалай этсин адам, ахырысы,— деди ол былайдагы ишден хапары болмай.— Кимни къолу кичигенди екен, е-а? — Ёлюкню даууру эски. Орданны даууру жангы эди. Аны себепли бетле къалмай аны таба бурулдула.— ...Ма енди анда, агъачда, ентда да темир жиплени кесип кетгенди ким эсе да. Аны башында акъылы барды деймисиз сиз, е-а?

— А къыз, къалай акъылы болур?

— Къарылгъаннга ургъан деп, энди уа...

— Ордан жарлы, бизни тарт-соз этмеге эдиле? — Ючюнчю къатын суугъа бла Орданнга тенг къарады.

— Енди анга уа не къан жаугъанды?

— Ким эсе да, ёлтюргенди да, атханды да, кетгенди, жарлы.

— Туу анасы бергенни тѣкген, ма задача!

— Задачамы ёлтюргенди, аурунг алайым? — деп сорду къарт къатын.

— Аны билалмай туралмайбызмы?

Ордан тюзюнлей суугъа кирип барып, ёлюкню башындан энишге къарады.

— Къой-къой, бу аладанды! — деди ол. Сора ёрге, кечесинде Ёрежип сюелген жерге къарады,— Енди бу кеси къаядан кетгенди! — деп бичди ол.— Была, аман бла айланыр эселе да, ичмей, айланмайдыла.

Къайгы-шургу этип тургъан къатынла, аны къаядан кеси кетгенин эшитгенде, кѣл кенгдирдиле.

— Талау ичгин дегин,— деди бири. Экинчиси уа:

— Ох-ох-ох! Къалгъанларын да алай болуп кѣрейим, аллах.

— Ичген эсе уа кѣргенди кюнюн,— деди Чыккы къызы.

— Енди муну турмагъа къояргъа керекди. Кеслери табарла.

— Ой, Ордан,— деди андан бери тынгылап тургъан Ёрежип.— Бу къарайдан кетген борур?

— Алан, Ёрежип, къужур адамса сен,— деди Ордан ачыулана.

— Нек къужур борама,— деп жууап этди Ёрежип.

— Къужур къалай болмайсан,— деди Ордан — къалайдан кетгенине мен къарапмы тургъанма? Мени башымы палахха сугъаргъа нек кюрешесен, ахырысы, е-а?

— Да мен къарайдан кетген борур дейме?

— Манга деме да, аллахха де. Мен аллах туйюлме.

— И аллахакъы, керти айтады,— деди ючюнчю къатын.— Ордан, кертда деб а, аллахмыды.

Сора къатынла:

— Къалайдан кетиб а бу... кетмеген эсе да билмейбиз,

— Ой, аллай кѣтмесин мени жауум.

— Аз терк жайыкъмагъан эди.

— Ёлгенини тѣшюнеми келе эди... Кесибизни къаядан кетгенлерибиз, да боллукъду.

— Барыгъыз юйлерибизге,— деди Ордан таукел.— Былайда даурдан къырып турмагъыз. Излеселе табарла.— Ол сѣзню сакълап тургъанча жыйылгъанла терк кетип башладыла.

— Да бу тѣбен жанындагъыра къарай боррукъдура ансы? — деди Ёрежип шургулу.

Чачылып баргъанла, хар бири ол сагъатда болгъан жерлеринде тохтап, Ёрежипге бурулдула.

— Не дыбыл-дыбыл этесе, Ёрежип? — деди алыкъа ачыуу кетмеген Ордан,

— Да дыбыр-дыбыр этип этгеним жокъду,— деди Ёрежип.— Энишгедегире суу къарай ичерикдире?

— Къалай къалай?

— Ай юйюгюзге, муну жууумдусунму ичерикдире. Сууну кир этеди да, анга жарсыйма ансы...

Ёрежипге къарап тургъан къатынла, энди ауузларын Орданга айланып ачдыла.

Энди Орданны ачыуланыр къарыуу жокъ эди. Ёрежип, сѣзсюз хорлагъанды.

— Сууму дейсе? — дегенде Ордан, къатынла:

— Сууну дейди, сууну...

— Да алай айтсагъыз а андан бери. Аузугъузда къуутугъузму барды...

Ордан, биягъындача, суугъа кирип кетди да, ёлюкню эки аягъындан сюйреп, жагъагъа чыгъарды.

— Жаханымли боллукъ!— деди ол жийиргеннген къарамы бла. — Къат энди былайда, закий эсенг...— Сора, сабырсыз, Ёрежипге къарап:— Алай багъалы эсе, келсинле да, даурбасларын сокъсунла энди, жюр.

Сора Ёрежип да сенегин, биягъындача, къолтугъуна алды, къолларын, биягъыча, тон женглерине сукъду...

Къарт Вильгельмни битеу Бавариягъа айтылгъан библиотекасында Кавказны тинтген европалы, беги рек да немецли алимлени китаплары бар эдиле. Алгъа Карлгъа алимле жазгъан экзотикача кёрюнсе да, энди башы келип бери тюшгенде, бурунгу алимле айтхан бла кеси кёзю бла кёрген бирге келишмей эдиле. Тукъум-тукъум, эл-эл болуп жашаргъа алай суйген таулу халкъ, бир он беш-жыйырма жылны ичинде, мингжыллыкъ сезимлеринден ёнгелеп, колхоз жашауну къалай жакълап къалдыла? Ол жакълау, Гельмут кёргенден, къуру жашлада угъай, къартлада да къаты эди. Тюрмеде 20 жылы жетген жангыз тиширыу эди комсомолка, бирсиле уа... жашагъан адамла, кеслери башларына ишлеуню татыуун кёргенле. Жолоучу бу таулу мажюсюлени — малкъарлыланы юслеринден алай жылы жаза эди — ол айтханнга кёре, бир бирге хурмет этиу, адамны намысын кёрюу, ишленмеклик дегенча, адамлыкъ бла байламлы затлагъа европалы халкъла малкъарлыладан юренирге да боллукъ эдиле. Эркинлик ючюн деп аны аллында тобукъланмадыла. Не эди бу ишни тасхасы? Къайда эди таулуланы кесине алай бургъан ийнаныуну тамыры?

Энди, инаралгъа тюбеп, артыкъ къууанчлы хапарла эшитмей, гомпурлары тюшюп келгенде, таулуланы бойсундурургъа жалан да бир амал къалгъанын кеси кесине алжаусуз этди. Жокъ эди кючге бойсунмагъан халкъ, была уа сабийлери ючюн не да этерик эдиле!

— Бойсундур, бойсундур, бойсундур... — Къара «Мерседесни» мотору алай дууулдай эди. Жел, терезеге кесин ура, айта эди: «Сен алтакъ, мен алтакъ: сен алтакъ, мен алтакъ...»

Келиб а, ол Зуппанны айыула талагъанын, къаядан кетип румынли солдат ёлгенин, телефон жипле энтда да кесилгенлерин эшитди.

— Ол — не! Семенлени барын, тонгузла этип, башларын балчыкъгъа сукъдуруп, совет солдатны уа сюнгюсю бла юслерине сюеп, элни чыпынларына жабышдыргъан эдиле. Чачылып къала эди Гельмут. Ол ачыугъа биринчи *балта тюккюч* Мачар болду.

— Ийисли таулу! Сен мында тонгузламы кютесе! — Мачар, бой салып тынгылагъанда, бютюн да кёл та-

бып:—Элинги саулай тутсанг да, солдатны къанын къайтараллыкъ туйюлсе! Огъесе, ол къаядан кетгенине ийнанып къаллыкъмы сунаса?—Мачар къарыусузлагъа тырнакъ кёргюзтгенликге, къарыулуланы къатында къуйрукъ ойнатханладан эди,—башын энишге ийип, тынгылады.—Бар, ким эди ол — бууаз къатынны жашы, аны сюрюп кел.

Мачар аны сюрюп келирге кеси кетди. Жибермеген эди Гельмут Мухтарны гулла машина бла. Мухтаргъа башха азап хазырлай эди. Ыйыкъдан бир чакътырып, анга соруу угъай, аны бла «ушакъ» этиучю эди. Энтда да, уллу тамашаны аллында, ачыуна хорлатмай, аны бла ариу селеширге деди. Эуюл жаш эди Мухтар, кеп биле эди. Алай аны ичин ачар амал ол алыкъа тапмаиды. Ёлюмню, зарауатлыкъны юсюнден сагъыннганда уа, Мухтаргъа ол деген затла сейир окъуна эдиле.—«Ёлтюрсегиз — ёлюрме, азап чекдирсегиз, тёзаллыкъмамы, туйюлмеми — кёрюрме. Экиси да мени жашауума бек керекдиле». Сейирди, бёрю бла сермеширигин билсе, не айтыр?

— Иги жаш, сагъыш этген болурса? — деди ол Мухтаргъа, Мачар аны сюрюп киргенлей. Грэк, биягъыча, тилманчлыкъ этеди.

— Не сагъыш этерикме мен! — деди Мухтар.

— Болмачы эуюллюк неге керекди. Сени халкъынг битеу Шимал Кавказны халкъы бла бирге эркинликни байрамына хазырлана туруп, сен, къара чибинлени арасында акъ чибин болургъа кюрешсенг... Не билейим, аны кимге хайыры барды.—Мухтарны дуниядан хапары жокъ эди. Байрам дегенине къулакълары турду.—Къоркъма, билгенинги айт.

— Не ючюн къоркъурукъма? — деди Мухтар.—Мени къоркъута юйретмегендиле.

Фон Гельмут тынгылап къойду. Ичинден: «Аз да тюрленмегенди!» Эшитдирип: — Да бир жаны бла къарагъанда, сен тюзсе. Къоркъсанг, телефон жиплени кесмезенг.

— Мен кишини телефон жиплерин кесмегенме.

Мачар, сёз къошуп:

— Жаншама да, тюзюн айт. Майна, стол юсюнде къыптынг. Анда — къол жугъунг. Аякъ тиреп, узакъгъа бараллыгъынг жокъду, итни кючюю.

— Сенсе итни кючюгю. Ашыкъма, аузунгу бузарыкъ-
ма сени! Анангы аллыкъ!

Гельмут, Мачарны сѣз къошханына бюсюремей:

— Ол махтаулуду... Алай сен жашса, жашаргъа керексе. Германия эркин жашау берликди.

— Биз Германиядан эркинлик тилемегенбиз,— деди Мухтар.— Хар халкъ кесини оноуун кеси этеди.

Гельмут, тютюн иче, кабинетде ары-бери барды. Мухтар, жюрегине къоркъуу алмай, акъылы алай сабыр ишлеп, айталырма деп бир заманда эс этмеген сѣзлери эсине тюшгенине къууанады. «Сау бол, ёхтемлик! — дейди ол.— Сенсиз къалып, ёлюм къылычы бюкмесе,—насыплыма! Атам сау къайтса, мени ючюн жерге къарамаз...»

— Сен, гатчадан туугъан, не тапжёнгер ойнайса! — фон Гельмут къыза башлагъанды. Жашны эуюллюгю угъай, кеси кесине алай базыннганы мыйысына жютю миз болуп киреди.

— Мен а уллу халкъланы уллу адамлары аз адепли бола болмазла деп ийнанием. Бизде тиширыугъа алай бетсиз сѣлешмейдиле.

— Аузунгу тый, дейме мен санга! — Мухтар Гельмутну къоллары къалтырай тургъанларын кѣреди. — Аузунгу тый, мен сени илишаннга салгъынчы.

— Мен илишандан къоркъмайма,— деди Мухтар.

Анда Гельмут, Мухтаргъа жууукъ келип, жагъасындан тутуп, керилип жухуна урду, жагъасын жиберген а этмеди, Гельмут къарап тургъанлай, Мухтарны аузу къандан толду.

— Жаншачы энди, партизан кимилдиси!— Бирси жыягъына урду. Дагъыда жиберген а этмейди.— Айт, ким жибергенин жипленѣ кесерге!

Мухтарны аузу айтырындан угъай, къанындан толуп эди.

Гельмут энди аны жагъасын бошлап алай урду. Мухтар, сюрюне барып, Мачаргъа абына, жыгъылды. Дагъыда терк окъуна аякъ юсюне болургъа кюрешди. Кючю жетмей, тѣрт аякъланып солуу алды, алай турду.

Гельмут:

— Билеклеринден ёрге тагъып турмагъа къоюгъуз! Кеси тилегинчи!

Мухтарны кюлюр акъылы бар эди. Алай кюлген Гельмут этди.

Анда Мухтар, эринлерин кѡба, ахыр кючюн жыя, айтды:

— Кѡрюрбюз ким кюлсе да артда! — Сора, ахыр да эсде болмай: — Мачар, ананг кѡатынынг боллукъ, мени нек тутдургъанса?!

— Думп этигиз муну, думп этигиз! — деп кѡычырды Гельмут. Эки бегеуюл Мухтарны суйреп кетдиле. Кабинетге Жабраил Локъманович кирди.— Гырайтла, ийисли гырайтла! — деди ол энтда да кесин суууталмай.— Сизни уллу Германиягѡа кѡуллукъ этиуюгюз алаймыды!

— Андан кертичи болургѡа бир да билмейме,— деди Жабраил Локъманович.— Энди халкѡны терисин сойма-сакъ, бир да билмейме.

Мачар анга:

— Кѡой-кѡой, Жабраил, сен а артыкъ ичинги урмайса.

Жабраил Локъманович, тѡзюмсюз:

— Бир да билмейме, олаха, Мачар, не затха кѡлашай эсенг да... Кѡалайда чырмау болгъанма? Тап, чырмау болургѡа кѡолумдан келлик эсе да...

Эки таулу бир бирге болгъанларына бир кесек жапсарылып, Гельмут сабыр сѡлешди:

— Дагѡыда кесигизни ариуларгѡа кѡрешесиз! Сизни сакъал тѡбуюезде партизанла суйгенлерин этип айланадыла, сиз а... немец гыржын семиртген бойнугѡузну бюгалмайсыз... Сутканы ичинде солдатны ким ѡлтюрдени табылсын, не да мен хар он юйден бир адамны илишаннга саллыкѡма.

Мачар, жаны кетип:

— Бардыла илишаннга салыныргѡа тийишлиле! Жѡуюсхан капитан, сиз айтсагѡыз... Мен уллу Германиягѡа кертичилигими кѡргюзтюрме...

— Барыгѡыз!

Кѡычырса да, жан-жанын ашаса да, капитан Карл фон Гельмут сѡз чарсындан урушну керти халына ѡтер заман келгенин ангылайды. Алай эди халы: жумуш бла чыкѡгъанлай, жер жарылып, юйю ол жанында, кеси бу жанында кѡалгъанча. Алай кѡычыра эдиле арбазда сюелип кѡарт Вильгельм, анасы, кѡатыны, кѡызы — тюз да аны жюрегин атдырып иериклей. Боранда ары да сѡрюше эдиле ала, бери да сѡрюше эдиле, кѡолларын ѡрге тутуп, кѡкденми, аллахданмы болушлукъ излей

эдиле. Да жокъ эди болушлукъ; аллах аланы азапларын кѣрюрге ашыкъмай эди, жер жарылгъаны уа кенгден кенг болуп бара эди.

Энди неден да алгъа Гельмут баш къайгъысын этерге керекди. Ол бек уллу кѣтюрюллюгюн уруш бошалгъан заманнга асырап, бусагъатда чын, къуллукъ жаны бла асыры кѣтюрюлмегенине жарсымай эди. Москва къатында къазауатдан сора уа туурагъа чыгъыуну кереклиге да санамады. Не тюрюлю кийим кийсе да, ол саудюгерчи эди; уруш а аны жалан да келир заманнга сапаришлерин берирге булжугъан заманыды. Анга кѣре уа биринчи борч — бу урушда чын алыу туююл, саулай къалыу эди. Сапаришлерин да мажарып, саулай къалыргъа уа аны жеринден табы жокъ эди.

Энди къарангы, сууукъ кабинетде бѣрю да туююл, къой да туююл, гитлерчи не саудюгерчи да туююл, бош бир ажашхан, алданган не да узакъ жолун былай тауухан бир бош адам къадарында олтуруп, жашау оноуун эте тургъанда, «Dgang nach Osden» деген тауушлукъ чакъырыу, башына ууакъ чѣгюшчюкле бла ургъанлай, не да мыйысына юзmez тѣгюлгенлей, къатышдырады. Бу урушда сайлагъан жолу шупхасыз болгъанына шекли туююл эди ол. Сора нек къозуй эди кеч бу чакъырыугъа? Кеси чыгъаргъан туююл, кеси кетерлик да туююл. Кюнчыгъышха чабыуул — герман адамны къанына синген эди. Ким билмей эди Кавказны магъанасы аны ырысхысы бла чекленип къалмагъанын! Къара Тенгиз бла Каспий СССР-ни Ираннга бла Турциягъа чыгъара эди; андан ары уа Персия богъаз бла Босфоргъа, Дарданеллеге — дуняны океан жолларына! Герман рейхни стратегия карталарында келлик заманны чабыуул жоллары Кавказны юсю бла ѳте эдиле — Индиягъа, Африкагъа. Ол жол толусунлай ачылыр ючюн Кавказны нефть шауданлары Германия таба бурулургъа керекдиле; олсгъат окъуна бурунгу Оттоман империяны сынауун унутмагъан Турция СССР-ге кюйсюз дивизияларын бошлай эди. Чайкъа фельдмаршал Лист, Кавказны алып, бусагъатда Мисирде уруш этген генерал Роммел бла Индияда тюбеше эди. Шаркъ жарыгъы ашыкъдыра эди Гитлерни.

Не медет, Кавказны августда да, сентябрда да, октябрда, ноябрда да алалмай, битеу айтылгъан болжалла, ташха тийген балталай, чанчакъ болуп, была Эль-

хотовну, Гизельни да сынадыла. Чегем тарында алты партизан сау румын полкнуну ууатхан эди. Балыкъ бой-нунда партизанла бир кечеге сау гарнизонну жокъ этип кетгендиле. Энди уа, къайгы Кавказны алыу угъай, Сталинградда къуршоугъа тышген насыпсыз Паулюсха болушуу болгъанда, Кавказ фронтну къысыуундан ычхынып, ары бир къаруу да эталмай турадыла. Да ол, фон Гельмут, Герман рейхни бек таукел солдаты, усталыкъ бла къолгъа тышюрюрге умут этген харунла чачдырып кетген уллу кёпюрню туурасында ёз аскери бла большевик аскерни кертти болумларын, эсе да аланы уруш онгларын толусунлай ангылаяллыкъмеди? Тюз багъа бичаллыкъмеди алагъа? Угъай, бичаллыкъ туююл эди. Асыры уллу эди июлда бери айланган кюч — эки жыйырма дивизия! Энди уа, Кавказ таулада къуш туююлей чачылып, жалан да бир къайгы бла — артха сау къайтыуну къайгысы бла жашай эдиле.

Былайда автор, Карл фон Гельмутну сагъышларын, арсарлыгъын да бурмай, бизде этиучюлерича, душман къадарында, анга кёрюп болмаулукъну не артдан акъыллы болууну къаламы бла жазмагъаны себепли, аны юсюнден кесини кёлюне келгенни да айтыргъа сюеди.

Сиз эркинлик келтиргенбиз, дей эдигиз; динигизни тутугъуз, кеси башыгъызгъа ишлегиз, жерни юлешип алыгъыз да, хар биригиз бир бий болугъуз, дей эдигиз. Тюзю уа, таулула жалан да сизге тюз къуллукъ этерге эркин эдиле! Дин деген ол эди таулулагъа — рейхни жашау жоругъу! Мени жауум да ол динни бузгъа эди! Жер юлешип, анга бий болсала уа, кимге сюрлюк эдиле таулула ол жерлерин? Немец помещиклеге! Тонгузларыгъызгъа бий этерик эдигиз сиз эркин таулуланы! Андан айтмадыламы жамауатчыла сизге «Мах!» деп!

Сизни Кавказда биринчи жангылычыгъыз ол эди, — кёзбау эте эдигиз да! Таулуну кёзбаудан бек не зат къозутады? Жазыкъсына эдигиз. Къайсы таулу тёзеди жазыкъсыныугъа? Эркин этдик дей эдигиз; аны уа сиз, ала чынтды эркинликни татыуун ангылагъандан сора айта эдигиз! Къайсы таулу этдиреди ююню оноун башхагъа? Дагъыда: эркинликни къайсы халкъ береди къайсы халкъгъа? Ат бергенча! Къыз бергенча! Къарындаш юлюш бергенча! Эркинликни хар халкъ кесини кюреши бла алады. Тюзю, эркинликни чырагъын жандыргъан Россей да айтмагъанды таулулагъа — биз сизге эркин-

лик келтирдик деп! «Биз барыбыз да — халкъла, урунганла — зулму дунягъа къажар кюрешдик да, эркинликге чыкъдыкъ», — ма Россияны айтханы! Биз а, таулула, эркинлик ючюн Россия бла бирге кюреширге арыу-суз, алдаусуз, узакъ шуёхлугъубуз бла, къадарыбызны бирчалыгъы бла, умутларыбызны бирчалыгъы бла, ахырында урушлада, кюрешледе, айтдырмай къоймай эсегиз, тюремеледе сыналгъан беклигибиз бла тийишли болгъанбыз!

Жалан да ол эди нацист Германия ангыламагъан. Кавказны Россиягъа къажар сюемен кюч да! Жалан да ол эди нацист Германия ангыламагъан! Аны орнуна таулула сизни жолларыгъызны, кёпюрлеригизни, складларыгъызны, поездлеригизни чачдыра эдиле; телефон жиплеригизни кесе эдиле, тасхагъызны биле эдиле... Башха туююл эди таулулагъа — Кавказдамы, Белоруссиядамы — бир эди Уллу Ата журт. Не тилде да айтылгъаны — къанлы Германия! Къанлы Гитлер! Къанлы фашизм! Тюсю, артыкълыкъгъа къажар кюреш — бизни къаныбыздады! Жалан да ол эди нацист Германия ангыламагъан!

Фон Гельмут:

— Мен немецлиме! Нацист болгъанлай къаллыкъма ахыргъа дери!

— Сен жалдатса! Жалдатлай къалырса!

— Жалдатма халкъым ючюн! Аз жалдат болгъанма да, анга жарсыйма! Бу кёпюрню хунасын мен таулуланы къанлары бла къалатырма!

— Къалатырса! Къалатырса! Не этдирмеди къанлыны кылычы! Алай, кёресе, адамла жашайдыла.

Да акъыл туююл эди Гельмутну шуёху. Аны шуёхлары от бла темир эдиле. Аны себепли:

— Не кётен этедиле таулула? Шо аланы уа жутарбыз! Бирлерин жутарбыз, бирлерин жутдурурбуз. Алда — кылычыбыз, артда — уубуз!

Алай Гельмут, бурунгулу малкъар таурухлай, «Бууну ургъанма да, андан мёнгюрдейди», — деп эте эди.

VIII

Тышында къар жауа эди. Къар — тазалыкъ къонагъы, Жамауат элни орамларына, къошунбаш юйлерине, шургулу арбазларына сабыр акълыгъын жабады. Акъ

атлы, акъ жамычылы, акъ жүреккли къар! Аны жомакълы тынгылауунда акъ гагулары бар эди; жумушакълыгъында — сабийле тюшю; кюлкюлю учхалауукъдугъунда — санжеле, чанала чариши! Олсагъатда юйдегиле орамлагъа чыгъып, къол аязларын жулдузлагъа тутдула, — жылы жулдузла хапардан бла алгъышдан толу эдиле. Къарангы былай кирип келмесе, жамауатчыла ол сейирлик хапарланы кеслери окъургъа, алгъышланы кеслери эшитирге боллукъ эдиле. Не файда, кёкге узатылгъан къоллагъа къар хапула бла бирге къарангылыкъ да тюшеди; хапула, кеслери жолларын кеслерини жарыклары бла жарыта, ёмюрле теренинден жерге алай толулай, акълай, жумушакълай жетгенлерине къууанганча, адамланы бетлерин жарытадыла. Сагъыш этерге боллукъду: кёпюрню чачдырылгъаны бла байламлы, Жамауат элге жангыдан келген палахны къар кеси бла жабарыгъын айтады. Алай таукелди къар, — адамла, аны кёрюп, кёл басадыла. Къар алай сабыр жауа эсе, палахны хорларгъа боллукъду.

Жабраил Локъманович а, ауур иш кюнюн бошاپ, мехкемесинде олтурады. Комендантны кёпюрге бюгюнден эсе, тамбла кёп адам чыкъсын деген кюйсюз буйругъун эшитип, сёз берип ашыргъанды. Энди уа кеси ол буйрукъну къалай толтурууну сагъышын этеди: ким барды Жамауатда энтда да кёпюрге сюрюрча? Киши жокъду. Хазна киши жокъду. Къолу, аягъы кымылдагъанны аягъы юслерине салгъандыла. Энди барса, кеси барлыкъды, Залихатны бла Хурметни къурарыкъды, ёзге амал жокъду. Кеси, юйюрю бла барлыкъды да, анасына бир гетмен, къатынына бир гетмен берип, кеси бир гетмен алып, Ёрежипни не Биязуркъаны къатында сюе-лирикдиле... Ёзге не амал? Кече кетеди. Амма, не ары-бери айландырса да, ёзге мадар кёрмейди. Ахыргъа тыннганды эли, ёрге къопмазлыкъ болгъанды.

Да ол акъыл бла Жабраил Локъманович юйюне баралмайды. Кёрлюгю келмейди Залихатны, Хурметни да. Кёрсе, айтыргъа керекди! Аллай амалсызлыкъ! Кет, кет, кет! Бир жары кет! Кёрюнме бар эсе амал! Букъ! Къутул айыпдан! Кётюрем адамлагъа, ат юсюнде барып, кюйсюз буйрукъну айтыудан къутул! Ай мен жарлы, не аман кюннге къалдым!

Жабраил Локъманович, алай, тентек болуп, бу халгъа, халабалыкъгъа келишмеген мамыр къарангылыкъ-

ны къар ийисинѣ тангсынып турады. Да не турса да, бу элде аны кеси юйюнден сора барыр жери жокъ эди. Жууукъла, кѣзбау этселе да, арбазларында бургомистр-ни кѣрюнюрюн суймейдиле. Да сора нек олтура эди ол? Ёмюрден ахыргъа былай олтурургъа болмаз; этилик ишни этмей да амал жокъ. Алай не, не излейди аны жюреги? Къутулуунуму? Болжалмы? Кѣл басар амалмы? Сора: кертими эди ол — Бештаугъа бара, аны жюрегин жарытхан ауаз? Огъесе жашаудан, кесинден да эрикгенде, жолуна арсар болгъанда, аны булжутур ючюн тап тюшген сылтаумуду Зайнаф? Керти, ётюрюк эсе да, узакъ туююл,— ол жан тынчлыкъ берлик эсе, бар, не боллукъду! Да сора неди бу мудахлыкъ? Тентек этген ауаралыкъ? Эсде болмай келип къалып, аны былай ангылашыныусуз, кючсюннгюч этип къойгъан кѣлсюзлюк? Огъесе, ол кѣлсюзлюк туююл, башха халмыды? Сѣз ючюн, сокъураныу дегенча? Кеси кесине ыразы болмау дегенча... Жабраил Локъманович бир чакъда къаллай тикден учхалагъанын кѣрюпмю къойду?

Юйге бараллыкъ туююл эди, угъай: айтылыр сѣз — айтылып, жарсылыр жарсыу жарсылып бошалгъанды. Не букъдуруу, аны юйю балы эмилип, балаузуу къалгъан бал таракълай болгъанды. Хурмет не Залихат туююл аны жапсарлыкъла,— асыры жууукъ эдиле ала Жабраил Локъмановични жюрегине, асыры бек сие эдиле аны. Ол а, Жабраил Локъманович, кесин суймей эди. Кесин суймей эди да, юйге келсе, аны суйгенле, тѣгеринден алып, аны жюрек кыйынлыгъын кѣрмей, къууанганларын, жашау не да юйюр соруудары бла кѣзюне къарагъанларын жюреги кѣтюралмай эди. Хар зат да иги эди алагъа Жабраил Локъманович саулукъдан, хар зат да байтамал эди. Жабраил Локъманович а кѣреди, кѣл этсе да, аман тюшню игиге жораларгъа кюрешсе да, кѣреди — ахыр да иги туююл эди хар зат да алагъа Жабраил Локъманович саулукъдан, хар зат да байтамал туююл эди Жабраил Локъманович бардан. Да жетмей эди кючу ол айрылыкъны ичине сыйындырып, жюрегине бек жууукъ адамланы бетлерине къараргъа. Бир кюн туююл, эки кюн туююл... Аны себепли къача эди ол аладан, тюз да кеси кесинден къачханча къача эди...

Амма, не къачса да, биргесине эди ол хал аны; жаныгызлыкъ, анга жанларын берирге артха турмазлыкъладан къачырып, жапсарыргъа угъай, жазыкъсыныргъа

боллукъ адамланы излете эди. Излетгенликге, аны жүрек азабына азап кышулган болмаса, жан тынчлыкъ ахыр да келмей эди. Да кыйда эди ол, анга жазыксыныргъа боллукъ адам? Ол, уялмай, унукъганын айтыр жан?

Бу ингирде тюзюн айырган кыйын эди. Кыркъарда ол, сагыш этмей, бургомистрни атына мингенде, иш, Харун кыркытханча болмай, фашистле халкыны жашаууна чып тюзюрмезлей кыюннгенлеринде, аны жүреги тынчайган эди. Семен хукмучула айтхандан а, уруш бошалганлай, бу школ аны ёз мюлкю боллукъ эди. Жабраил Локманович, школу неси, эли сабийин окутурукъду; ишге жалан да кеси жаратхан устазланы аллыкъды. Кертиди, анда, совет замандача, келир заманны инженерлери, алимлери окурукъ туююлдуле. Жабраил Локмановични школу ол не бу тюрлю усталыкъ берген школ боллукъду. Сёз ючюн, фабрикалада, заводлада ишлеялырча, немец станокланы жүрюталырча устала. Да Жабраилге башхамы эди, аны школунда билим алып, бир чыкыгандан сора, ала не да болгъа эдиле.

Иш алай эди да, ол жанындан Жабраил Локмановични кыйгысы жокъ эди. Сокъурану а не бла байламлы келик эди? Хы, энди ол былайда бургомистр болду эсе, аны ючюн кимге хата тюздю? Эллилерин сакыларгъа кырешмедими? Кыолундан келмеди эсе, не айып, душман душманлыгын этди, кесине кыжау болганланы тутду. Анга Жабраил Локманович не этсин! Дагыда уруш бошалгынчы деп тута эселе да, ол бошалганлай жиберип кыоярыкъ эселе да ким биледи. Не, башха жанындан айтыйкъ. Былайда бургомистр ол болмай, башха болса, ол Жабраил Локмановичден иги боллукъмеди? Не даулаш барды анга — ким болса да биреу, бир жамауатчы бургомистр боллугъуна? Сёз ючюн, Мачар? Тейри, ол болган болса...

Не медет, мудахлыкъ, аны кесине жан тазир салыуу не да тюзлюгюне ийнаныуу бла байламлы туююл эди. Келе эди. Келе эди да, гезафлай ашай эди жүрегин; суу талча, не жанмай, не ючюлмей, тютюн этип тура эди. Бусагыатда, жүрегине кирип, оушау этеди, солууун тыяды. Жабраил Локманович бек алгъа аны сылтауун тарбаргъа керек эди.

Ол турду. Кабинетде ары-бери барды. Тютюн ичди. Терезе аллына келип, сюелди. Тиширзуланы, къартланы, сабийлени ишден артха сюрюп келе эдиле. Жабраил кёргенди аланы къалай ишлегенлерин. Эссизле кёпюрню чачдыргъанлагъа налат бередице, эслице, къара туюмчек болгъанлай, ишлерин этедице. Къара румынлице, юслерине шкокла бла сюелип, кюндюз алайда ишлетедице, кече былайда сакълайдыла. Жабраил Локъманович партизанлагъа айып салады; хата болмаса, хайыр этмей эдиле ала халкъларына!

Да не, бургомистр партизанлагъа не айта эсе да, арыгъан жамауатчыла къар жаугъан жумушакъ ингирикни кёрмей, барадыла,— кеслерин кючден кётюрюп, жанларындан тоюп, къыйынлыкъ эсиртип...

«Мен пленнге тюшген болсам...— деп келди аны акъылына.— Мени да сюрюп эдиле былай, юсюме итле бла сюелир эдиле...» — Сора ахыр да сунмай тургъанлай: «Исагъан алай болуп къалса эди!»

Олсагъат окъуна тюрме аны эсине тюшдю. Азинат... Бойсунмагъан адамла... Аны аузу къандан толуп жыгылгъаны! Дагыда андан артха быланы бир зат да болмагъанча этип кёйгъанлары...

Жабраил Локъманович этине сууукъ суу къуйгъанча болду, титиреди. Къайдан келдице была — жесирлик сагъышлары! Аланы кюсеу, аладан кюркзуу да бир кибик!

Да кетген эди жан тынчлыкъ! Жабраил Локъмановични жүреги не зат эсе да излей эди — тынчлыкъсыз, къаныгъыусуз, замансыз да... Эндиге дери аны жүрек тартдырыуун эки уллу кюч басып тура эди: Залихатны ариулугъу, аны бла байламлы ол дуня зауугъун кёргени. Энди уа Залихат келтирген дуня эски болгъанды. Кюнлери — атдан тюшюп, эшекге мингенлей. Аскерден къайтды да, ол кюн ары дери келген жолун тауусду. Хар замандача, жангы жолну башлагъанда, кюнлери болмагъанча терк барып, ауушлары алгъындан эсе жарыкъ окъуна кёрюндюле. Алай тюшюнмеген эди Жабраил Локъманович бир затха: *адамны эртденлик жолу кесилгенде, ингирик жолу кзарангыда кзалычусун!* Энди келип, башы анга тюшюп тура эди.

Уллу ауаралыкъда тура эди Жабраил Локъманович. Ол ауаралыкъда ким эсе да аны тюз къулагъына жыр-

лады да, жүрек кюсеген дуния тийилмегенлей, жангылай, жашыртынлай тургъанча кёрюндю.

Кечгинлик туююл, къаргъыш да туююл,
Жабраил, санга айтырым..
Мени жияуум — сёзсюзлюгюнге,
Жашайса деп жиясын къатынынг!

— Терк къорарыкъ! — деп жиберди Жабраил Локъманович.

Тышында ким эсе да:

— Да тейри, бу этиуден этселе уа, ачыкъ къазауат-ха чыгъарыкъман, ахырысы...

— Атамы жарры ючюн агъач а узакъ туююрдю...

— Не төреди ол, къатынлагъа таш кётюртюп, сабий-леге топракъ ташытып...

— Айтыргъа керекди Локъман улуна, айтыргъа керекди. Атасыны башынамы сугъулгъанды бир затыбызгъа жарарыкъ туююл эсе...

Жабраил Локъманович, къойнуна жиян киргенча бола, терезе аллындан кетди. Алай ол терезени ачып кетгеннге ушайды.

«— ...тасыны башынамы...»

«— ...Мени жияуум — сёзсюзлюгюнге...»

«— ...Ай хомух, Жабраил, ай хомух... Жумдурукъ этерге бир бармагъым жетмей къалды... Ай хомух...»

«— ...Жабр... кьолумда...»

«— ...Жабраил Локъманович, айып этмегиз аллахчу...»

Саскыла... Саскыла... Саскыла... Жу-у-у-у-у...

Кюн кызыу. Уллу суусаплыкъ. Ичерге бир тамычы суу да жокъ.

Залихат:

«— Аллахакъы, орус хорлатмагъанды... Энтда да Ку-тузовну, амалы уа болурму?»

Зайнаф:

Сен манга алай айтыченг, наным,
Экибиз эки жагъа деп,
Энди мен суугъа кирип барама,
Ёлюгюм тынчлыкъ табар деп...

Терезеле, уллу таууш этип, ачылдыла: Мачар, аны къарангылыкъ сызгъанча, доп деп, бургомистрни аллына тюшдю. Кёз акъларын айландырып:

— Ата журт болуб а, сени не ата журтунг барды!

Жабраил Локъманович, чач тюклери ёрге тура, кьарангылыкъдан элгенди, акъылдан шаша тургъанча болду: жокъ эди Мачар; терезеле таууш этип ачылмагъан эдиле; жалан да жарлы жамауатчыланы узайгъан ауазлары эшитиледи.

Ол, бёркюн кьолуна алып, саскыланы кьууду. Жалан башлай столгъа олтуруп, телефон бла юйюне сёлешди.

— Гелля... Залихат... Не ишлейсиз? Сабийле юйге жыйылгъанмылла? Не-е? Нек кьанагъанды? Да кьайда жыгъылгъанды? Хайырсыз. Аны мен саржелерин ууатырма... Кёп кьанагъанмыды? Кёп кьанагъандымы дейме... Охо сора... игиди. Хоу, мен кечирек кьалыргъа болдукъма. Сакълама. Хо.— Чолпуну жерине салды.

IX

Палах сынамагъан юй кьалмай, элни эртден, ингир кьонагъы да жилиу-сыйыт болуп тургъанда, Локъманны арбазында хар зат да алгъынча эди: жашы сау эди аны, келини — жаш, кьарт кьатыны — насыплы; тюзю, урушну кьансыз бетине кьарап тургъанлай да, бир чиркимей, былай кьалмакълыкъ — тилеп, тилекде табылмазлыкъ иш эди. Ма жашауу алай болуп тургъанлай кьалтырай эди Залихат,— жолундан ажашып, бузгъа киргенча; иги кьараса уа, буз да туююл, аягъы учхалагъаны жокъ; кьоркьуу, ышаныусузлукъ, шайтан зикиринлей, ташада.

Сууукълукъ кирген эди Залихатны босагъасына. Алгъа ол, уруш бла байламлы кёрюнюп, Залихатны, сакъайтыр орнуна, эрине жандауурлугъун келтирди. Жабраил Локъмановични жукъусуз кечелеринде ары-бери айланып кючсюнюююн Залихат жалан да ишини кыйынлыгъындан кёре эди, бирле бир зат айтып, бир хатагъа кьалып, не тырман эшитип, тынчлыкъсыз андан болады дей эди. Анга болушургъа, тыянчакъ болургъа сую эди. Эрине бар азабын, сан этмей, кесине алыргъа хазыр эди ол; шо кёлюне жетге эди ансы, шо аны жашаууна чып тюшмеге эди ансы. Залихат жүрегин жарып берип кьойса да не эди! Алай кьатыныны ол халаллыгъы Жабраил Локъмановични жапсармай эди, аны белгисиз аурууна себеп болмай эди. Залихат бир кесекге башха кьатын болуп, эри бла кесини арасында

халны тюзюнлей кёрюрге кьолундан келсе, ол, Залихат анга не кьадар иги болургъа кюрешсе, Жабраил Локьманович анга ол кьадар суууй баргъанын кёрлюкдю. О, чач туклери кьызгъан шишле болуп сюелир эдиле; бир кюннге, бир сагъатха, бир такъыйкъагъа насып бла насыпсызлыкъны арасы гьаршдан узакъ болуп кьалыр эди, Залихат, аны билсе.

Насыпха, тюшген сууукълукъ туура болгъунчу, Харун тьюйюлген оруслуну келтирип, бу шургулу юйюрге бир жолгъа эки жарсыу чыкъды; аман сагъатлы болсун Харун, тынч юйюрню башын отха сукъду,— анга угъай деп айталмасала да, кьайтарып жибералмасала да, ичлеринден оу-шау эте, асмакъ жиплени кеслери башларына кеслери илинемек этдиле. Харун кетип, юйде саусуз кьалгъандан сора, анга ийнанган да кьыйын эди — кеслери кёре, биле тургъанлай кьайгъыны сатып алгъанларына! Ачыгъы бир эди — энди жесир оруслудан жалан да аны сау этип кьутулургъа боллукъ эди.

Экинчи жарсыу, Хурмет айтхандан, ийман бла байламлы эди. Жабраил бла Залихат акъыл этгенден а, энди Харун бла ала черекни эки жанында кьалсала да, ол черекни арасындан, ала бирге ашагъан гыржынны кьачы уллуду. Жабраил айып этмей эди Харуннга — уллу сууну аллын ёшюню бла тыяргъа кюрешгенине; Харун да этмесин айып, Жабраил кесине да, элине да таплыкъны излей эсе. Оруслу уа адам эди, апчыгъан, кьыйынлыкъ кёрген адам! Анга кьарау адамлыкъ бла байламлыды. Анга кёре, энди аны, багъып, сау этерге керекди. Тынчмыды юзюлген саусузгъа кьарагъан? Бургомистр болгъанлыкъгъа, Жабраил Локьмановични юйю — бал чыккырладан, кьакъ этледен толуп турмай эди.

Ала барысы да, ким не айтса да, Залихатны жегедиле; биринчи жарсыуда да, экинчи жарсыуда да кьыйынлыкъ анга тюше эди. Аны себепли ол арада Залихат кесин унутду. Жууа эди Валяны жараларын. Дарман сюрте эди, жууундура эди — башха тьюйюл, туугъан кьарындашы. Мачар бла бетден бетге да аны амалтын болуп, бир кюнню ичине чачына акъ чыкъгъан дегенни сынады.

Дагъыда кёре эди Залихат, Мачар кеси да, аны адамлары да анга тюз болмагъанларын. Алай бир зат да билмеди эри — не юйню кьозгъагъанларын, не гестапогъа чакъыргъанларын. Мачар аны сырсыз, саякъ кьа-

рамы бла тохтамай ашагъанын! Алайсыз да кѣп эди жарсыуу Жабраил Локъмановични. Иш, кьонакъны аякъ юсюне салып, юйден айыпсыз ашырыу эди. Андан ары уа бир аллах айтхан болур...

Залихат алай, кьолу — кьолгъа, аягъы — аякъгъа жетмей жюригенде, Жабраил Локъманович, юйде бир кьайгъы да жокъча, не, кьайгъы бар эсе уа — ол Залихатны саламы кибик, юйге кѣлсюзден кѣлсюз болуп барды. Анча ыйыкъны ичинде ол саусузну сурагъан да этмеди, ол жатхан отоугъа бир кере кирмеди. Ол — не, солдат Залихатны терслигинден келтирилген кибик, къаш-баш туйгенлей, жатса, артын бургъанлай, кючсюннгенлей турады.

— Не болгъанды санга, Жабр?

Жабраил Локъмановични аллахы, шыйыхы да бераллыкъ туююл эди анга тюз жууап. Залихат а, тиширыу эссизлиги бла сора эди! Тюз да «не ашаргъа сюесе?» — дегенча. Дагъыда Залихат а:

— Не чибинлейсе, ауругъанынг ишми барды, дейме. Не айтама да, жауарыкъ кюнча кьарал да айлан.

— Сен терк кьорагъын!

Алгъа Залихат ичинде бир жери юзюлгенин эшитди. Аллах билсин ѳзге уа, эшитилген эди. Экинчи такъыйкъада, быйылдан бери аны аягъын учхалатхан буз жарылып, ол суугъа кетгенча болду. Жабраил Локъманович аллай ауаз бла айтхан эди ол сѣзню, эндиге дери аузуна келмеген, экисини арасында жюриюмеген сѣзню — бир такъыйкъагъа жер юсюнден таула, агъачла да, суула, элле да кетип, ол кьула тюзде сюелип кьалгъанлай болду. Не эди Мачарны кьадалыуу эрини ол ауазы бла тенглешдиргенде! Сѣзю угъай, ауазы! Кьуру, жекириулю, ачы! Кѣзлери кьургъакълай тургъанлай, аны ичи, санлары, жан тамырлары, ариулугъу, эрине тюзлюгю, ал кюнюндеча толудай тургъан сюймеклиги — бары да кѣз жашдан толуп кьалдыла. Ол а дагъыда:

— Сор да тур муну: «не болгъанды, не болгъанды», ёлю болгъанды юйюнге!

Кѣз жашла кетдиле да, аланы орнуна кѣрюп болмаулыкъ келди. Энди Залихатны ичи, санлары, жан тамырлары, ариулугъу, эрине тюзлюгю — бары да кѣрюп болмаулыкъдан толдула.

— Угъаймы дейме! Ёлю кирсе да, былай болдукъ болур...

Сыныулукъ бууа эди Залихатны тамагъын; кёзлерин кичите эди; эрини жагъасындан алып: «Не хата этгенме, не хата этгенме; нек туюесе кёзюнг-къашынг бла; керек туююл эсем, айт да къой, суюмеген бал да, жау да ашамайды» — дериги келе эди. Алай ол сёзле асыры уллудан, огъесе ачыдан, учузданмы — аны тамагъындан ётмей эдиле; аланы айтыр орнуна, Залихат, алай сылтаусуз сыннганына кюе, энтда да къула тюзде сюеле эди.

Залихат алай, къула тюзде сюелип тургъанлай, Жабраил Локъманович, къайры баргъанын да айтмай, чыгып кетди.

Ол кюнню эртденлиги, ингирилиги да жокъ эди Залихатха, — ёкюнюу, саулай бир гырхы зат болуп, ичине кетген эди да, жалан да аны сезе эди — ичини ачитханын. Бир кюннге бар жашаун жангыдан жашады, анга жангыдан багъа бичип чыкъды. Угъай, Жабраил суюмей эди аны, теннге кёрмей эди. Аны къарауашы эди Залихат. Тёшеги, жастыгъы эди, не — миннген аты! Дагъыда: эндиге дери таныгъан адамлары ол суннганлай туююл эдиле. Учуз эдиле ала, кир эдиле, аманлыкъ этерге хазыр эдиле.

Валя, кечени бир заманында, анга шагъатхача:

— Мен кетеме... Бары ючюн сау болугъуз! — Къолунда жангыз тыягъы. Жолу жокъ, барыр жери жокъ. — Ол жарсыуунда, Залихат, юсуне Хурметни ботасын атып, аны къалдырып акъылда сюелди. Ол а, босагъа юсунде тохтап: — Сиз иги адамласыз, алай сизни эригиз, сау къалып, артда манга бир да кёрюнмесин. Манга да жетмез... Манга жетсе да... Сиз сау болугъуз... — Сора бир сёз да угъай. Ахсай-ахсай, къарангылыкъгъа жутулуп къалды.

Сууукълукъ угъай, палах келген эди Залихатны ююне. Бир кюннге барысы да къатышып къалгъан эди. Биринчи сезими: «Аман адамны айнытсанг...» Экинчи сезими... Валя тюзюнлей Жабраилни ёлтюрюрге баргъанча: «Чап ызындан, тый... Чап, тый!..»

Эшикни къадауун тутханлай къалды.

Угъай, кёрюп болмаулукъ туююл эди бу! Кёлю да къалмагъан эди эринден. Аны ачыуландыргъан да Залихатдан ёнгелеулюк туююл эди. Эки тирмен ташны арасына тюшген эди Жабраил, энди уа андан саулай чыгъаргъа кюрешеди. Ол болумда анга болушургъа кюрешмей, тели соруулары, тели кёлкъалдылары бла аны

кыйнагъанын тюзюю этеди Залихат! Не бла болушхан эди ол эрине — жолу тынч болур ючюн? Не жерде сагъайтхан эди, — огъесе ол жангылмаймы жашады? Бу палахны юсюнде да сормадымы къалай этейик деп? Ол заманда къуйрукъну кысып, энди уа кесинги кѣпдюресе... Бар айыпны да аны кыйынлы башына салып, кесинги тюзчюк сунаса!

Да бар хата да аны кесинде эди, — Залихатны уллу кѣллююгюнде! Жашауларыны ал кюнюнден бери алып къарагъанда, аны эри Жабраил, асыры тюз жашайды, хар затха да кыйын салып жетишеди деп айталлыкъ туююлдо. Терен къарагъанда, Жабраил бир зат да туююл эди, алай а ол бек бийикге чыгъаргъа итинеди. Залихат ъхтемлик бла окъуна къараучу эди — аны биринчи болургъа жан атханына, жашауну ъз тирмени этерге кюрешгенине... Не хатасы бар эди! «Эри бийни, къатыны бийче». Залихат аны къанатында не кѣрмез? Эришмеген эр туююл, эрише эсе, адам болургъа эришеди, айтылыргъа. Мен а насыплы туююлмеми!

Да ол заманда Жабраил алыргъа деген бийиклик асыры жууукъ эди, — Залихат, аны тубюнден къарап, жигерликни, тѣзюмлюкню, кесин аямаулукъну излерик кыланч жолларын кѣрмегени сейирмиди? Уруш келип, бирле бийиклик къайгъылы угъай, жан къайгъылы болгъанда, Жабраил кюсеген уллулулукъ аны аллына кеси келип къалып, Залихат кѣрюрге тийишли кыланчла бютюн да жингирикге ташайгъан эдиле. Энди Жабраил Локъманович, жолу эки жанындан да бирча кесилип, ауара болуп тургъанда, Залихат ол кыланчланы кѣрдо. Аны жоллары аллай бир тик, учхалауукъ эдиле, Жабраил Локъманович, аланы арытыр ючюн, болмагъанча иш кѣллю, тынчлыкъсыз, эуюл болургъа керек эди. Тюзю, Жабраилде ол ишанланы бири да жокъду. — «Сѣз ючюн, — деди Залихат, этин ууакъ зызылдууукъла ала, — ол баргъан уруш аллай тик жолладан бири эди. Анда уруш хорламай, ол хорласа излеген бийиклигине жууукълаша эди, бир атдан тюшюп, бирси атха минмеген бир адамлай, бек адамлай къала эди. Ким биледи, ол окъунамы болур эди аны да, бизни да бек уллу бийиклигибиз? Алай биринчи жол — биринчи сынау окъуна аны артха къайтарды, башха жол излетди. Аллах, ма алайда айырылгъан эди ол экиге — керти Жабраил бла жалгъан Жабраилге. Жалгъан Жабраил эди бийиклик

излеген; керти Жабраил а, бийикликни, кыйын салып угъай, тюнден-башдан кирип алыргъа дей эди; ол тик жолланы арытып угъай, жол усталаны сыйлап алыргъа. Арт кезиуде Залихат кьонакъ сыйлагъандан бошамай окъуна кьалгъан эди. Ишлеген кюнюнден ишлемеген кюню кеп болуп. Юйюнде олтуруп, Залихатны къара сырасындан тоюп, ол Жабраил ёрге туруп тюбеучюле жаншап башласала, бу ауулда Жабраилден ачыкъ-мангылай, Жабраилден чомарт, фахмулу адам болмай къала эди. Бирде Жабраилге бал ашатхан кьолларын Залихатха да жалатыучу эдиле. Ол да, эрин алай махтагъанларына курсабай болуп, кьонакълагъа андан да иги къарамагъанына сокъурана, сюелиучю эди. Алай а бийиклик таба Жабраил этген атламдан эсе, аны ары баргъаныны юсюнден кеп сёз айтылгъанды. Баям, бийиклик, аны юйюне келип, кёзбау-текота сёзлени айтычуланы кьолларында да туююл эди. Кеслери термилген ишни Жабраилни сылтауу бла айта эселе да алай эди.

Не тюрлю болса да, энди, Залихат, кефинден жайыгып, уллу кьуллукъчуну кьатыны угъай, немец бургомистрни кьатыны болуп, кечеги юйюнде, сууукъдан угъай, кьайгыдан жыйырылып, батып баргъан кемедеча, кьачар жери болмай, олтурады. Бош олтурмайды, эри нохта салыргъа айтычу жашау аны къалай ууатып атханына, ол къалай суйсе, алай жашаргъа айтычу жашау, аны боккабар топ кибик, ары-бери атып къалай ойнагъанына сейир этип, олтурады. Къарангыда алай ачыкъ кёреди Залихат — кьоркьууу жүрек тепдирген не чач тюклени ёрге тургъузгъан элгениу туююл, не кюн келлигин сезе башлап, ол сезим бла керти боллукъ ишни арасында бир тюзюн айыралмай, ауара болууду. Ол ауаралыкъ келгенде, адамны юсюнде гынтды, кючбюсюреулюк, менсиниулюк, даража излемеклик дегенча жалгъан кюбеле кетип, адам кьоркьууу бла бетден бетге къалады. Кёзбау жокъ анда, айбатлыкъ да жокъ. Жабраил Локъмановични мугур этип тургъан ол эди — арсарлыкъ, кьоркьуу, бу тайкы жолну сайлагъанына ёкюнью. Аны себепли эркин туююл эди Залихат анга кел ашаргъа. Кертисин айтханда уа, кеси кесине этерге керек эди тырман. Не бла болушхан эди Залихат эрине? Аны ажашып баргъанын кёре тургъанлай, кьоркьуулу тик тешде аягы учхалай тургъанын кёрюп, билип тургъанлай, жукъ айтмады. Аны кьой, кеси себеп окъуна

болмаймеди?! Тюзю, эр кишини кюзгюсю, кесематчысы аны къатыны туююлмюдю?! Иги эди санга, ол сени бийче этерге кюрешгенде! Сюе эдинг эринги. Не ишин да тюзге санай эдинг! Энди уа жаулайса, терссинесе, жүрек кыйынлыгын чачаргъа болушалмайса! Аны тюзлюгюн, терслигин да сенден уста ким биле эди? Ол арада уа, Жабраил кёпден бири болуп тургъанлай, сен аны, темиркъазакълай, элде жангыз эр киши сундунг! Ол сунуу санга, эринги чий жерлерин жашырыр ючюн керек эди, ёксюз зыккылын кёргюзтмезге кюрешгенлей; хар ким да туура кёрген болумну, эсе да сени эринг «Тапхан табан кётюрюр», — деп, атны куйругуна илингенлей, иерин излегенин, иерде уа андан эсе игиле ол тургъанын билирге суймегенин кёрмез ючюн керек эди. Да не, сен кесинге аллай жашауну сайлагъанса. Не медет, кёкюрекде болмагъанны кёп кёрууларгъа болмаз, энди арбанг аууп тураса жолда...

Танг жарыгъы Залихатны тюз да алай олтуруп тургъанлай кёрдю. Кёрдю да, тюртюп аудурду; юсюне акъ жууургъанлай, акъ ауурлугъун жайып, кълкытды.

— Сиз иги адамласыз, — деп эшитеди ол жукъу арасында. — Алай мен сени эринги ёлтюрлюкме...

— Тур! — деп тартады аны бир кюч. Алай ол унамайды, къарыуу жетмейди. Дагъыда кычырады ол кюч: — Жабраилге болур болду, атдан жыгъылды да...

Дагъыда туралмайды Залихат. Аны сагъайтхан кючден эсе жукъу къарыулуду...

Х

Зайнаф бла Жабраилни, элге белгили суймекликлеринден, унутулмай энди жыр кългъан эди. — Зайнаф кеси этген жыр.

..Тарыгъа барсам, айып этерле,
Тасхасын элге жайды деп.
Ах, анам, мени ёсдюргенмединг,
Жилятыргъа кюнню, айны деп...

Суймеклик деген не зат болгъанын
Мени юсюмде кёрсюнле.
Тоюма келлик мени эгечлерим,
Къайгъы сёзюме келсинле.

Сени кёрюрге кыйталмам энди,
Орамынг бла озалмам;
Жер тюбюндеги такыр болады,
Эсде тут аны хар заман.

Бир тынч жазылган эди жыр! Аны жазылууу бла тенг, Зайнаф да бир уллу азабындан кутулганча болду; не да: тауусула билмеген узун кечеде бир жаман тюшле кёрюп, этер амалын тауусханлай уянганча...

Танг ата болур эди,— Зайнаф, тауукъла кычырганларын эшите, столдан турду. Чыракны тартмасын энишге бурду. Юйден шош чыкды. Сериуон эди эшикте. Юрдю черекни шууулдаганы жуукъда эшитиледи.

Зайнаф салып, тенг кызы Кесамлагъа барды. Кесинден кичи болса да, Зайнаф аны бек сую эди — тюз кылыгы, ачыкылыгы ючюн. Къоркъуу аз да эсине келмеген зат. Къулагында — Юрдюню шууулдауу, мудах ийнары...

— Сау къал,— деди ол тенг кызыны терезесини аллында суюелип. Кесам халал тенги эди,— бир затын жашырмаган. Комсомолга бирге кирген. Биринчи суюмеклигин сынаганда, анга сейирсинип къараган...— Билеме, сен манга айып этериксе, жияп чыгарыкъса... Тюзсе, жаным. Мен а — кётюралмайма. Суюмеклик бирди да — жашауча... Суюмеклигим ёлдю эсе, жашауум да ёлсюн...

Сора жыры жазылган къагытны да, комсомол билетин да, дагыда не эсе да бир унутулган туюмчекчиклерин терезеден ары атып кетди.

Аны жолу Ташкёпюрге эди — Юрдюню огъурсуз айланмасы, кесин къаяга ура, акъ кёмюклерин кёпюр къулакъларына дери чачхан жерге.

Зайнаф ашыкъмай эди — кёпюр къулагына тыянып, огъурсуз толкъунлагъа къарайды. Ала керти эдиле — толкъунла,— Жабраил бла Залихатны некахларыча; Зайнафны кесини кёз жашларыча... Бир ауукъда суу, ол бюгече этген жырны айтып келгенча кёрюндю.

Сени кёрюрге кыйталмам энди...

Се-е-е-е-е-е-е-е-е-е-е-е-е-е-е-е-е

Танг къарангысы. Ташкёпюр. Юрдю сууу. Локъманны юйюнде уллу той.

Дунияны аллы да туююл, ахыры да туююл.

...Сени кёрюрге кыйталмам энди...

О-ба-а, ба-а, ба-а, ба... а...шууу..

Огъурсуз толкунла. Аланы юслеринде, дунияны юсюндеча, кыыз. Тели эди ол кыыз. Ариулугъу да, жашлыгъы да, суймеклиги да — бирери бирер кюн тыякъ — кесини туююл, халкыны болгъанларын билмеген. Аланы, ол кюн тыякъланы, халкындан сыйырып, бу сангырау толкунлагъа атама деп тура эди.

Кёпюр кьоркьады: энтда да тёммек болуп кыалама деп. Толкунла кыуанадыла: энтда да кызны жалан этине чулгъанабыз деп.

Къарангылыкъ, ол сейирлик такыйкъаны кыаяла да кёрсюнле деп, не да — кёк, — ашыгъышлы кетеди. Зайнаф, толкунлагъа кыарап, кебинлигин биче, аны эслеген да этмеди. Эслегенде уа, суугъа бек алгъа ол Жабраилни письмоларын атады. Ала сууда, башларын суугъа сукъгъан кыанкыазла кибик, бара эдиле; Зайнаф, кыагъытла ёшюнюнден кете баргъанлары сайын, аны тартып баргъан жипиден кыутула баргъанча болады.

Суу: Кёлсюз болма, Зайнаф, секир. Мен — алдамай-ма.

Кёпюр: Кёлсюз болма, Зайнаф, юйюнге кыйт. Мен — кёпню кёргенме.

Кёк: Мен кыарап турама Зайнаф. Мен — биргенге-ме...

Жол: Мен узакъма, Зайнаф. Адамладан эрикменге-ме.

Жел: Секир, Зайнаф, секир. Жашау — жумуртха жюкдю адамгъа. Андан не кыадар терк кыутулсанг, ол кыадар иги. Мен кёзбау эте билмейме.

Эртденлик: Зайнаф, мен санга туберге сюеме.

Къарангылыкъ: Секир, секир муну. Мен — нёгеринге-ме.

Зайнаф бир жары да кыарамады. Бир затха да термилмеди. Ачымады. Бек тынч, бек жарыкъ акылы бла, чайкыалып чыгъарыкъча, суугъа арсарсыз секирди...

Тюз эди: Жабраил Залихатны алгъандан сора, бу дунияда аны этер иши кыалмагъан эди, жырдан сора уа — жашар жашауу. Ол кете эди да, жыр кыала эди. Жамауат эли уа — аны бир эшитип, бир кючсюне эди да,

адамны терилтирге болса да, суймекликни терилтирге болмазлыгын кёре эди! Зайнаф хар затны да алай сунуп секирди.

Аны ючюн а Жамауат эли, Жабраилге айып этип, Зайнафхамы жарсый эди! Угъай, Жамауатны сарыуу бек алгъа Зайнафха къайнады. Бек алгъа ол динни буза эди, аллах утагъаланы кеси саламы келгинчи, кеси кесине узалыу — буйрукъгъа ийнаныусузлукъ болуп, эсе да бере билген аллах, ала билмеген кибик, аны ишине оноу этген, кесине угъай, шыйых болургъа аздан тургъан эфендилеге окъуна аллах жанындан ыразысызлыкъны туудура эди. Сора, айтхан жерге ахшылыкъ, не эди ол — алама деп, алмай къойгъан? Қызыны минг тилер да, бир алып. Алмаса уа — не, тешикли таш жерде къалмаз. Уялмагъан, биреуню жашы ючюн...

Сёз аны бла къалса, Жамауат эли, къангкъылдагъан да этип, зайын да салдырып, къозлагъан а этмей къойгъан тауукъгъа ушар эди. Чыккы кызы бла Фердауус, не Тебо къатыны бла Майруш, аладан жашыракъ болсала да, тийреде атлары айтыла башлагъан Жанхот келини бла Орданны кызы Шамдарий сау къадарда сёз аны бла къалыргъа амалы жокъ эди. Кертиди, андан артха жыллада къапчыкъны башын алгъа ким ачханын тохташдыралмай, Жамауат эли тийре-тийре, ныгъыш-ныгъыш болуп кёп юрешгенди. Қыйын эди хыйлачыны тапхан. Зайнаф туююл эди ишни башы, ол кесин суугъа нек атханы эди? Даулашдан файда чыкъмай, бирде Зайнафны кесине да соргъандыла дейдиле,— айхай ким соргъанын билселе уа, — анда да тынчаймадыла жамауатчыла. Бирде Фердауус суу бойнуна жүн жууаргъа келип, эрине чалгъы къалакълагъа юзmez жыя тургъан Майрушха тюбеди. Былайда ол Майрушха айтханнга кёре, Чыккы кызы, биягъы, тюкеннге келгенлей кимге эсе да, былай шыбырдаса керек:

— ...Бир аман сугъарылып тура эди...

Майруш алайдан сёзню не башын, не ахырын келишдыралмай кетсе да, артда, ол сёз, къуйрукъ-жал айырып, алай энтда да артыкъ ангылашыныулу болмай, айланып Фердауусну кесине жетгенде, ол былай къошханды:

— И, жарлы, Локъман улу Зайнафха сёз тауусуп тургъанлай, Залихатны алмадымы!

Тюзю Чыккы кызы айтхан бла Фердауус айтханны

арасында бир тюрлю байламлыкъ жокъ эди. Амма, Чыккы кызына да, Фердауусха да тынгылагъан Шамдарий — Орданны юйде кызы — былай къошду:

— Эшикте тапханын юйюне элтип не этеди.

Эки эсли къатын — Майруш бла Фердауус — башлагъан, артда теренге кетген сёз бла, юйде къалгъан кызыланы барыча, бир кесек зарыракъ, бир кесек чюйрек Шамдарийни айтханы бир бирлерин бютюн да тутмай эдиле. Болса да, эки сёз айтылып, ючюнчю сёз да къошулгъандан сора, Жамауат элни тиширыулу арбазларында къулакъла бирден турдула. Къолларын беллерине салып, жаншаргъа суююучю къатынла, сёз ючюн, Чыккы кызына ушагъанла — орамда, сёзлерин ишлерин къоймай, бардырычула, эсе да Майрушха ушагъанла — юзмелтлери, урчукълары бла — бийик къоридорларында; Орданны юйде кызы Шамдарийча, кызы болуп — кызылагъа, къатын болуп — къатынлагъа къошулмагъанла, къулакъларын орамгъа буруп — терезе алларында тохтадыла.

Айхай да, Жамауат элини фахмулу къатынлары келден къурагъан сейирлик кюйле Жамауат элинден озмай къалсала, аланы не тангкёрдюлюклери бар эди! Иш анда туююлюмю — ол кюн этилген кюйле артда кёп элде эшитилгендиле, аланы жарашдыргъан насыплы элге артда кёп эл сукъланнганды. Фердауус бла Майруш а — Жамауат элини бек эсли къатынлары, — ол аз затчыкъдан айтылып кетгендиле.

Болса да, башха элде, кётюртюлюп, къуйрукъ-жал салынып айтылгъанлыкъгъа, Латырайны эшитгени былай эди:

— А кызы, Чыккы кызы обурду, ол аны къалай биллип къойгъанды.

— И, аурунг, нени?

— Сен а, Майруш, кюннге къарагъан кёгюрчюн кибик... Халкъ билгенни...

— Э кызы жарлы, къалай эшитмегенсе тюкенде халкъны тынгылатып айтханды дейле да, Зайнаф ичин алдыргъанын...

— Аман жоргъачыкъ эди ол...

— Къой-къой, бек айтып тургъандыла. Жетген жаш бла жетген кызы бир бирден айырылмай турсала...

— Да ол да жер къапсын, бир кызы сабийни жарлы этди эсе...

— Ит хунагъа сийгенлей, эр киши — не. Башына келликни билмейми эди...

— Эндиги тѣлю, аурунг, эндиги тѣлю...

Анга жетген кызылары болгъанла:

— Тѣлю — не. Туугъаным аман болмасын де ансы.

— Хау-хау.

— Кюз биченден къайтханлы да аны орамгъа чыгъып ким кѣргенди. Аллай бирден тургъанды.

Хар затха оюмлап къараучу Сылыухан:

— Къоюгъуз, кюрешмегиз болмагъан зат бла. Ким кѣргенди аны? Гюняхын нек аласыз... Есдюргенлерим Зайнафдан аман болмасынла.

Чыккы кызы:

— А кызы, жарлы, ийнегибиз ташлагъан этген эди да, анга айтханем. Юйю къурусун, Зайнаф эсинде да болгъанны. Къорасын, эл аузу — элек.

Орданны юйде кызы Шамдарий:

— Суйгени ючюн кесин суугъа ким атады? Атар иши бар эди да атханды. Мен атсам а кесими суугъа...

Ай анга уа Сылыухан этгенни! Сын къатдыргъан эди, аллах арада!

— Терк къорагъын, сен ёгюзбалтыр! — Сылыухан, Шамдарийни андан ёргерагъына узалса, андан да деменгили жерлерин табаргъа боллукъ эди. Болса да, кызыны асуулу жерлерин кѣп санай турмай, баям, бир ургъанлай ёлтюрюрге суйдю:— Гяуур юйде къалгъан!

Айхай да, кызыгъа ол сѣзню эшитгенден эсе, таша суймекликлери туура къозлау бла бошалгъан кызылагъа нѣгер болургъа кѣп да ыразы эди. Алай, ачыгъын айтханда уа — олтургъан кызы орну бла. Сылыуханны суймеген къарны атылсын! Нек айтмай эди:

— Юйде къалсам да, бармазем сени муш-муш жашынга. Аузу да гадурѧ кибик.

Шамдарий айтханны бир ётюрюгю жокъду. Алай Сылыухан да кызыгъан эди:

— Арбаз сибиртгиге да алмаз ол сени!

Чыккы кызы аз да безиремей:

— Жашамазлыкъ, аны аузуна къарап тургъан.

Не аякъ тиресе да, уруш аулакъдан бек алгъа Шамдарий къачды: къатынла тюз эдиле, сѣзге къошулургъа сую эсе, ол да, алача, эрге барсын да, бош болсун.

Майруш, Сылыуханны къакъмай тѣзмеді: ким билмей

эди, аны жашы Мурадин Шамдарийни алыргъа кѣтен этгенде, Шамдарий кюлюп къойгъанын.

— А къыз, Сылыухан, жангыз жашынга не аманла айтды, ол уялмагъан. Сокъуранганча кѣрюнеди.

Сылыухан, ыйлыкъса да, даражасын тюшюрмеди:

— Билмейме, бир аллах, он сокъуранса да... Мурадин аллай къыз алгъанды!

Аны да бар эди чийи.— Мурадин шахардан къатын къачырып келгенде, хар ким, кѣре барып, Сылыуханны келинине бюсюреп къайтхан эдиле. Чыккы кызы уа, алгъа бюсюрегенлеге къошулса да, артда уа, Сылыуханга дерти болгъанча:

— Кет аурунг, къумгъан бла эшикге чыкъмагъанны юйюмде туталлыгъым жокъду,— деп къойду.

Сылыуханны киши жугъун билмеген келинине сыр тагъыу андан башланып, ахыры ол кызлай келмегенине жетип тохтагъан эди. Ол эсине тюшюп, Майруш энтда да:

— А къыз, Сылыухан, келининг а тышына кѣзюп къаратмай турамыды?

— Аланла, мени келиним бла кюрешмегиз да, Кюнлюмню оноун этигиз...—Эсе да Сылыухан, Зайнаф Кюнлюмден болгъаны себепли, эли элле бедешлиги ол этгенин эскерте эди.— Мен а, айтдырмай къоймай эсегиз, юйюме Аднух келгенди деп турама.

Бу хапарны халкъгъа айта туруп, Латырайны ангыламагъаны жангыз Аднух эди,— Латырай билгенден, Сылыуханны келинини аты Аднух туююл эди, ол а «Гошаях бийче келгенди» дегенлей, Аднух келгенди деп...

— Кет, терс айланмагъын сен аман! — деди анга Кеснуанланы Къыйыкъ.— Аднухну къалай билмейсе, таланган, жомакъда Аднухну?»

— Сен ёлмегин ансы, сени жомакъларынгы билеме. Ким болгъанды, ол?

— Ну, арну къатын. Жырын да эшитгенме мен. Къолун узатса, кюн тийдирген... Къой аны къой, не бла бошалды хукмат?

— Да Сылыухан кетди да къалды.

— Къалгъанла уа?

— Къалгъанла да кетдиле.

— Юйюнге ант жетсин сени. Не айтып кетдиле?

— Неге?

— Юйюме ёлю кирсин, сен тюз эсенг. Зайнаф нек атханд дейдиле кесин суугъа?

— Да аны ала къайдан билледи!

Алай бла эр кишиле ныгъышында Зайнафы хапары жангыдан башланган эди. Алай мында, не этди эсе да, суюгенин тапды, деп, сёзю Ачахматдан башладыла.

XI

Нечик иги эди адамны ызында ызы къалмаса! Не да ол ызла, жолдан кетгенча, адамны эсинден да кетип къалсала. Угъай, бу эс деген затынг бек уллу хыйла-лыкъ бла къуралгъанды. Сен, быллай, акъ къагъытха-ча, акъ къаргъа, жазып келген тизгинлерингден бирин да къыралмайса, салма жолларында шо бир айланчын унутуп иш къоялмайса! Ол — не, сен, ызынгдан не къа-дар узайсанг, эсинг аны санга ол къадар жууукъ этеди. Бир зат да тас этмей эди эс: алгъа атлагъанынгы, артха атлагъанынгы да; тохтап тургъанынгы, сюркелип бар-гъанынгы да. Адам келеди, ызы — ызындан келгенлей турады. Аны къоркъуулугъу — кёрюнмей келгени, къармашыр ауугъуна дерн тынгылап тургъаныды. Сора, къармашыр ауугъу жетгенлей а, ызынгдан ол алай бо-лады, тегерегингден алай алады — сени жукъунг — жукъу, ашаунг — ашау, жашаунг — жашау болмай къалады. Айхай, таланган, аллай кезинде ариу ызынг, ахшылыкъ бла атлагъанынг, кыйынлыкъда биреуге бо-лушханынг санга бойнун буруп да къарамайдыла. Бир-де бир терслигинг болса уа...

Да Локъман улуну ызындан келген къуугъун эскериу алай тажатырчамыды? Локъманни жашы уручу туююл эди, не — башкес! Ариу сёзлю эди, ариу ишли да. Энди уа, заманга кесин ушатыргъа кюреше эсе, эсе да тюкню аугъан жанына сылай эсе, анга былай, гурушха болуп нек къарайдыла?

Огъесе, эндиге дерн тюз жашай келип, бусагъатда чыкъгъан жолу терсинемп элтеди? Алай эсе, ол андан къайтыргъа да боллукъду. Алай, Жабраил Локъмановични терен ийнаныуна кёре, бу жол эртде, кеч болса да этилмей къалмазлыкъ жол эди. Эртде, кеч болса да, Жабраил Зайнафха туберик эди — кечгинлик алыргъа; не болгъан эсе да, ол аны алдагъан эди, аны хатасын-

дан, Зайнаф ажымлы жоюлургъа аздан квалгъанды. Тийишли туююлмеди Жабраил анга туберге?

Да алгъын — Зайнафны жашауу бюгечеден эсе кеп да толуракъ заманда нек бармагъанды? Зайнаф да, аллах кередиди, бусагъатдан эсе жаш эди, кызыу эди; Жабраил селешсе, Зайнаф жууап берлиги туура эди. Сора жюрек излеген алааматлыкъны ол заманда этмей, энди, Зайнаф бла аны арасында Ачахмат сюелгенде, нек этеди?

Да Ачахмат ол заманда сау эди. Сау эди да, кытыныны намысын кьоруулаяллыкъ эди.

Энди уа ол жокъду. Елгенди. Елгенди да, кытыныны намысын кьоруулаяллыкъ туююлдо.

Жабраил Локъманович Ачахматны юйюню аллына келип тохтады. Тюз да аны кыбырына келип тохтагъанча. Юй алай кыарангы эди, — кыарангы, шош, туумакъ... Жокъ эди Ачахматны кылычы, сыны да сюелмей эди былайда: жашы жокъ эди! Бу уллу кыбырны ичинде тургъан тиширыу энтда да Ачахматдан эсе, Жабраил кыайтса сюеди.

Жабраил, эшикни кыагъалмай, мычыды. Тюз да ол огъурсуз кюн ёлюкню кыюуп кеталмай мычыгъанча. Аны да терезени кыагъаргъа узалгъаны, ол кюнню кез аллына келгени да тенг болду.

— Кьоркъма! — деди Ачахмат.

— Кыачайыкъ! — деди Жабраил.

— Кыачар жерибиз жокъду, — деди Ачахмат. — Жалан да алгъа барсакъ кыутулургъа боллукъбуз.

— Алда ёлумден сора жукъ жокъду.

— Артда уа — кьоркыакълыкъ, ётсюзлюк.

Угъай, Ачахмат негер туююл эди Жабраилге, кесин кыырдыргъынчы тохтарыкъ туююл эди! Керемисе жазууну, келтирип бу кыюсюз жолда бу эуюлге тагъын кыойгъанын. Кыюуп кетесе да — эллинг, кетмейсе да — жашауунг топ тамагъында...

Ачахмат тутханын жибермеген, этерге айтды эсе, этмей артха кыайтмагъан бир жан эди. Аны эуюллюго Зайнафны юсюнде уа керюнмедими?! Алырма деген эди ол Зайнафха, аны бла Жабраилни арасында Залихат болмагъан заманда окъуна. Зайнаф кюлген эди. Ачахмат а, тынгылап тура, аны Жабраилден угъай, кеси кесинден угъай, Юрдю сууундан окъуна сыйырды. Да не,

ол марагъан этмей эди, къарагъан эте эди. Къарагъан а, белгилисича, марагъанны дайым оза келгенди.

Угъай, эююл эди Ачахмат, ётю болгъан адам эди. Жамауат элини эсинде алайлай къалды...

— Кетигиз! — деди Жабраил эскериулерине.

Деди да, терезени къагъаргъа дагъыда узалды. Тюз да ол такъыйкъада Ачахмат ахыр гранатын сызды. Атылуу, аланы экисин да сангырау эте, кёкню бла жерни арасында къара сапын болуп, кёмюк этди.

Ол къара сапынны акъ кёмюгю эригенде, Жабраил Локъманович лейтенант Ачахмат Беккиев бу тюзде — бу уруш тюзде атасыны жашы болгъанлай къалыргъа дегенин ангылады. Ёлмей къалыу андан эсе кёп да тынч эди.

Угъай, ёлюрге керек туююл эди. Бир кере ол ёлюмню кёзюне къарап, аны кюйсюзлюгюн кёргенди. Энди уа, бир кере аны тюбюнден чыкъгъандан сора, анга бой салыу — кёлсюзлюк эди.

— Жан татлыды, Ачахмат, айып этме, — деди Жабраил.

Жабраил урушну экинчи жылында къоркъа эди. Ачахмат а пленден къутулуп, госпиталда тёрт ай жатып, анга энди тюбегенди, не тюбеген, аны бла бир аскерге тюшюп къалгъанды. Шкок отну ачы ийиси сингмеген эди Жабраилни къанына. Ачахмат а урушну ючюнчю кюнюнде сау полкдан жангыз сегизеулен бла къалып, агъачха къутулгъан эди. Уллу жауун жауа эди ол кюн. Алайсыз да суу болуп тургъан терен агъачда жауунну тауушундан сора жукъ эшитилмейди. Солдатла арыгъан эдиле, ач да, сап да болгъандыла. Алай жаннга жетгенде, аны жукъгъа да санамай, барадыла.

Барсала да, къуршоуну юзюп чыгъаргъа аланы кючлери да, сауутлары да, жашаулары да жетерик туююл эди. Аны эскере, Ачахмат кеси кесине, къалай эсе да, бир къыйматсыз, ауур кёрюндю; жашауу алай сансыз, алай керексиз жюк болуп, андан безигенча, суу кырдыкга сыртындан ауду. Дуниягъа келген къыйынлыкъны тюкге кёрмей, жауун алай суху, огъурсуз жауады, — Ачахмат, анга сейирсиниуонде, аузун ачып жатады. Къачан эсе да тюпсюз кёл болуп, энди къуругъан, тюбюнде уллу къургъакълыкъдан сора жукъ болмагъан чунгургъа акъгъанча, аны аузуна жауун тамычыла агъадыла. Ачахмат анга эс да бурмайды; къудретни ол огъурсузлугъуна

агуман болуп, суугъа да, ачха да къарамай, жукъугъа хорлата, кёзлерин кысады.

Бир такъыйкъада элия жашнады да, Ачахмат элгенип тура, къатында ёлюп жатхан нёгерин кёрдю. Аны мангылайында окъ жарасын жауун жуууп, энишге кызыл ырхычыкъ болуп саркъады. Ол, сау къалгъан сегиз адамны арасында чыны бла кесинден тамата болмагъанын эсине тюшюрюп, секирип къопду. «Къалай кёлсюзлюк этдим мен, — деди ол кесп кесине. — Бу туруу ёлюмге бой салыуду да!».

Сора ол, команда берип, нёгерлерин аякъ юслерине этди.

Алай а кючлерин тауусхан солдатлагъа уллу жаууну тюбюнде аякъларын жерден айыргъан тынч туююл эди. Узакъ бармай тохтадыла. Ачахмат плащ-палаткасын башына жабып, уллу терекни къургъакъ бутагъын сындырып алды. Бичакъ бла юзгелеле, жонгурчхала этди. От тамызды. От уллу болгъанда, ала, санларына бир тюрлю кюч келгенин сезе, бир бирге чам этип окъуна башладыла...

Агъач огъурлу эди, сёзсюз алагъа игилик этерге сюйген. Къачхынчыла, огъесе жолоучуламы, — агъачны ол ырымын хар атламларындан сезе, кеслери аныча деменигили, сабыр, тёзюмлю болуп барадыла. Ийнаныулукъну къайтыуу алай байтамал эди, — аланы эр киши жалан да ол ийнаныулукъ этген кибикди; ийнаныусуз къалгъанда ала нечик къуру эдиле, — тюз да бичилген бугъала; не ичлеринде жукълары болмагъан тулукъла... Угъай, эр кишиге ийнаныулукъдан багъалы зат жокъ эди; аны уа былагъа агъач береди.

Алай а агъач, тышындан къарагъандача, хош туююл эди. Ала фашистле бегинген жерни юсюне чыгып къалып, агъачны ол бетин да кёрдюле. Не кёрген, энди аланы артларында агъач жокъ эди. Артларында да, алларында да, бир жерде да. Жалан да автоматла бар эдиле — тамакълары алагъа айланган огъурсуз автоматла. Энди, дедиле ала, агъачны ол хыйласына да тёзе, къоркъуубузгъа тюбедик эсе, артха айланыргъа, къачып къутулургъа амал жокъ. Таукелликди бизге болушурукъ! Бизни да барды автоматларыбыз!

Сайлау жокъда, ала биринчиге чапдыла. Ачахмат башчы! «Ичер сууум былайда тауусулду» — деген, тышындан а «немец фашистлеге ёлюм!» — деп кычыргъан

Ачахмат! Бирде уа къалайында-есе да бир жери юзюлгенча болуп, ол, ачыудан эсе, ачитхандан эсе да — жыйырылды; къадарны алай кюйсюзлюгюн ичине сыйындыралмай, жерге тарыкъды! Угъай, къачхан, къол кетюрген жокъ эди! Бары да атадыла; артха кете, жер бла бир болуп къала, атадыла! «Сауларыбыз аздан — аз. О, дерт, дерт...» Андан артха Ачахмат жукъ да кёрмедн. Окълары, жашау кюнлерича, бошалып, белинде гранатлагъа узалгъанлай, тынгылауугъу атылып, ол жукъ эшиталмай къалды. Экинчи такъыйкъада кёзлери къарангы этдиле. Ол арада гранатланы сызгъанча болду; терекле кёкден жерге ёсгенча кёрюндюле. Ёзге амалы болмай, Ачахмат кёзлерин къысды, жерни тегерек айланыуун тохтатды...

— Хар ким жазыууна тюбейди,— деди Жабраил. Деди да, андан кёп сюелмей, эсе да болмачы эскериулеге андан кёп хорлатмай, Зайнафны терезесин къагъаргъа таукел болду.

— Тохта-а-а! — деп къычырды ол такъыйкъада Ачахмат.)

Агъач артха къайтды, саулугъу да къайтды, кюн жарыгы да къайтды.

Угъай, аны ичер сууу бошалып къалмагъан эди. Ачы кюнлери алыкъа алда эдиле. Хы, ол кёзлерин къысып жерни тегерек айланыуун тохтатхандан сора, кёп турмай, аны къатына жалдатла келдиле. Бир аман жаныуарны сюйрегенча, сюйреп тебиредиле. «Андан эсе, ёлген болгъаем,— деди ол. — Ёлюр жаралы болгъаем...» Айхай да, пленнге тюшгенден эсе, кёп негерлерича, алайда жоюлса, иги боллугъун ол ангылай эди. Ангылай эди да, сау къалгъанына ёкюне эди! Да Ачахмат, ахыргъа жетгенде, кеси кесин уругъа боллукъ туююлмедн? Кёлсюзлюкю этди? Жашаугъа кёзюмю къарады? Огъесе, тюзю, жетишмейми къалды, эс этип мажарыргъа жетишмейми къалды? Не болду эсе да, ол душманны къолуна тюшдю. Анда уа аны ёлюмден эсе кёп да къыйын сынаула сакълай эдиле.

Зайнаф жётел этди. Жабраил Локъманович тул-тулман халкъны ичинден кесин къутултургъа кюреше, эшикни къадауундан тутду. Да сууукъ темирден къолун кюйдюргюнчю къысса да, ол Ачахматдан айырылалмады. Бусагъат эшикни къакъгъанлай, ол селеширикге ушай эди! Селешгенни къой, ол кюн сызалмай къалгъан гранаты бла аны чачдырлыкъды!

Жабраил тынгылагъан сагъатда, Ачахмат Зайнаф бла бирге жангыдан олтурду; къыз, жиялгъан да эте, жазгъан да эте — юйде, Ачахмат а, сейирге къарап — тышында, кечени уа ауурлугъу кетгенди. Зайнаф, жазып бошاپ, турду; къагъытны кёкюрегине букъдурду; отоуну тюз ортасында тохтап, къабыргъалагъа къарайды: аланы хар биринде Жабраилни къарамы! Жашны сүймеклик сёзлерин айтыучу эринлеринде хыликгя этиу уюгъанды. Сора Зайнаф, башы тегерек айланганча, кёзлерин кысады, отоудан чабып чыгъады. Ачахмат, аны ызындан Кесамлагъа дери барып, буруу артында сюелди. Дагъыда Ташкёпюрге келди. Секиргенлей а, ызындан секирил, эси азгъан Зайнафны кесини жасалгъан отоуна дери кётюрюп барды...

Жабраил Локъманович, аны нек тынгылагъанын билмей, ашыкъдырды:

— Кесингми къачханенг, огъесе бир къауум адам болупму? — Ачахмат а:

— Зайнаф не ишлей болур... Жабраил, сен аскерге кеч кетгенсе, кёрмегенмисе?

— Нек кёрмегенме. Кёргенме. Қалай къойгъан эсенг, алай турады. — Ётюрюк айтмаса уа, Жабраил суйген кызын ол эрге баргъандан сора бир кере да кёрмеген эди.

— Урушда адамны хар палахдан да суйгени къоруулайды! — деди Ачахмат. — Мен тургъан жер — лагер туююл, жаханым эди. Тюнгюлгенимлей, Зайнаф эсиме туюсе... — Ачахматны бурнуна жууулмагъан картошладан къуру сууда этилген шорпаны топракъ ийиси урду. Экинчи такъыйкъада СС-чи оберст-лейтенант, къара сахтиян къол къапларын да тешмей, азгъан, жунчугъан, этлери сюеклерине къатхан жесирлени аллары бла аланы кёкюреклерине тие баргъанын кёрдю. Аны бюгюн бери келгенини уллу магъанасы бар эди. Бир жыл алгъа украинчы миллетчиледен къуралгъан отряд ючюнчю империяны аскерине уллу болушлукъ болгъанды. Энди, немец аскер Кавказгъа жууукълашханда, ол украинлы миллетчиледен къуралгъан отрядны юлгюсюнде кавказлыладан да аллай отряд къуараргъа дей эди. Лагерде уа, аны жели жетгенлей, бир тюрюлю сылтау не сюд болмай, бир жесирлени кёз туураларында бирси жесирлени илишаннга салыр эдиле, алайсыз да итге бермез азыкъны —

аякъ-къашыкъ бламы дейсе, сюнгю бла ашата эдиле. Не айтырыгъы барды, жаханым азабын муслиманла иги биледиле! Аллай къыйынлыкъдан адамла, жанларындан тоюп, башларын суугъа атарыкъ болуп тургъанлай, къутулургъа онг болса, нек бармай эдиле. Андан чыгып, жолда ёлген окъуна насып эди!

— Сора сен ол насыпны сайлап къутулгъанса? — Ачахмат тынгылагъанда, Жабраил дагъыда сорду: — Алан, уруш а этемелле ала, Ата журтха къажай? — Энди Ачахмат Жабраилге тюрслеп къарады, сейир этгенча кёрюндю.

— Эте эдиле, къатынла! — деп къысха жууап берди сора.

— Да не этерик эдиле, — деп Жабраил Локъманович алагъа кечгинлик берген ауаз бла сёлешди.

Ачахмат, бетинде сейир этиую ышармиш этиуге ёте, Жабраил Локъмановични бетине туура къарап, сорду:

— Сен этерикменг уруш?

Тынгылау. Ауур тынгылау.

Не зат эсе да чырмау болгъан эди ол заманда. Къуугъунму, чабыуулму, огъесе бири да болмай, адаммы къошулгъан эди, — Ачахмат, хапарын бошамай къалды. Ала Дон жагъасында урушха кирирге сакълай эдиле.

— Жан татлыды; — деди Жабраил Локъманович ол кюннгю соруугъа энди жууап бергенча.

— Ой юйюнге ёлю татлы болсун! — деди Ачахмат.

Ол такъыйкъада узакъ болмай бомба атылды. Ма Ачахматны жартылай къалгъан сёзю: — Сен а таза да... Жантай... Ой анам... — Августну къызыу чарсы Ачахматны юсюне оюлду. Ачахматны къан сие тургъан жарасы Жабраилни къулакъларын сангырау эте, къычырды: «Уруш этгенни къой, мен кесим бла бирге унтер-офицерни да алып къутулгъан эдим! Нек бурмай эди ичлери, мен жериме айландырып шкок атхынчы!»

Жабраил Локъмановични бек алгъа сезгени — бир уллу жюкден къутулгъаннга ушады: тюз да бегитилип тургъан жолу ачылгъанлай. Ол, къычырыкъ-хахайдан, топ атылыуундан, адам къанындан топ-толу аулакъдан агъач таба сюркелди...

— Къоюп кетме мени! — деп къычырды аны ызындан Ачахмат. — Мен саума! Мен жаралы болгъанма, кёрмеймисе...

Алай Жабраил Локъмановични энди сёз эшитир кьолайы жокъ эди. Сангырау болгъан эди ол, шашхын кёзлери жукъ да кёрмей эдиле. Ачыкъ сезими: — «Къойма тенгинги, къайт, ажым этерсе, къайт... аны жаш кьаны сени бетинглей тёгюледи, артда ажым этерсе» — деп, къайдан эсе да кьычыра тургъанлай, бир эуюл анг, аны жанын сакъларгъа жетгенде, бир затха да бет этмеген мыртазакълай, агъачда аны къайры эсе да сюркелтди, хыйлачы жаныуарлай къачырды.

Уруш аулагъы аны ызында бузулгъан аманатлай кьалды.

XII

Алгъа темир ондурукъну кьыжылдагъаны эшитилди. Жабраил, жюреги кьабындан чыгъыпмы кетеди дерча ургъандан, Зайнаф сёлешди, кьалды эсе да эшитмеди. Кесин тохтатыр ючюнмю, андан артха отоуда тохтагъан шошлукъну басар ючюнмю,— Жабраил терезени дагъыда кьакъды.

— Кимди ол? — деди Зайнаф сагъайгъан ауаз бла.

— Жабраилме. — Ол, абызырагъандан кьарыуу кете, терезеге тыянды.

— Менме, Зайнаф, — деди базыныусуз, кьызыу солуу, кьарангылыкъгъа эшилип, арбазгъа зарра тюшгенин кёре.

— Оу кюнюм! — деп эшитди ол.— Оу кюнюм, не этесе?..

— Не эте эсем да, келгенме...— Жабраил, сууукъ да, кьызыу да кьатыш кюйдюрген эринлерин жалады.— Айып этме, Зайнаф. Сен жангызса, мен да... жангызма...

— Кьарнынг нек бурмайды сени, жангыз болмай...— Зайнаф эсде болмай кьутурду.— Кьарнынг нек бурмайды, Залихат кьаты жерде жатдырады да...— Зайнаф къайдан эсе да бир темир затны алгъанын эшитди.

— Не да айт, не да эт, сени бла сёлешмей кетерик туююлме... Мен эртде терслигими кеч жияуун этерге келгенме.

— Аллахакъы урлукъма,— деди Зайнаф...— Башымда некаяхым барды мени... Мен сакълагъан сенден аман киши туююлдо.

— Ол менден кёп да иги эди...— Жабраил Ачахматны кьадарын бир сёз бла айтып кьояргъа аздан кьалды. Баям, тили айланмады, — не кьатылыгъы жетишмеди. —

Сен кимни сакълай эсенг да, суйген мени этесе! — Жабраил къатылыуча къатылыгъан эди тиширыуну жарасына, — ол кечеги къонагъына ачыуланыуу-къозууу бла къарады. Къарады да, баям, айтырыгъы кѣпденми, эшитгени кертиденми, сарууу бугъанданмы, — юнню ортасында сюелгенлей къалды.

— Сен ибилиссе! — деди ол бир кесекден эс жыйып. — Муслиман эсенг кет, айыпсыз башымы айыпха салма!

— Ач эшикни! — деди Жабраил Локъманович. — Былайда буз болуп, къатып къалсам да, бир жары кетерик туююлме. Мен сени сюеме, Зайнаф... Энтда да сюеме... Атамдан, анамдан да бек ... Санга аман сабан сюрдюм да, кѣресе, жарымадым... Мени дуниям дуния туююлдо, Зайнаф!

— Мен сени бир сѣзюнге да ийнанмайма! — деди Зайнаф.

Ол керти эди, ма бу кечени къарангылыгъыча. Зайнафны ол кечеги ариулугъуча. Юрдю сууу анга жауун болуп жаугъаны керти кибик... Керти эди да Зайнафны жууабы, ол Жабраил Локъмановични жюрегине окъ болуп тийди. Да кеси терс эди анга Жабраил. Кеси угъай, къадары. Къадар аны, атдан атып, Залихатны къатында угъай, Зайнафны къатында ойнаргъа нек болмай эди? Да алай ойнаса да, ариулукълары, адамлыкълары да бир кибик, эки къызны аны сайлаууна къоймай, муну кесин аланы сайлауларына къойса боллукъ туююлмеди! Угъай, къадар Зайнафны Жабраилни юсю бла ачитхан эди. Жабраил, эр киши къадарында, анга женгдирип, Зайнафны бюгече керти айтханына тѣзерге керекди.

— Мен ийнан деп тилемейме, — деди ол. — Сен ийнанмазгъа эркинсе, — башыма эркин заманым туююлдо да! Алай суймеклик эркинликде, бугъоуда да бир... Сен келир болсанг, келмез болсанг да... Не керек эди манга? Алай, кѣресе, сени босагъанга баш уруп турама... Сен биреуню къатыны... Мен сени жесиринг... Да неди бу? Азап туююлмюдо?

Зайнаф эшиклени ачды.

Зайнаф эшиклени ачды да, кеси эшик жаннга сюелгенлей къалды.

Жабраил, терезеден айырылып, ауур атлай, эшик аллына келди. Ачылып тургъан эшикни къадауундан тутуп, кесек мычыды. Сора шош, базыныусуз кирди. Эшикни этди.

Бек акъырын, бек толу, бек кючлю сезим бла айтды:
— Зайнаф!

Бек сокъурануулу, бек базыныусуз, бек керти кюлу
бла чачын сылады.

— Жазыкъ сен!

Ол сагъатда Зайнаф, кычырыкъ этип, жиляп жиберди. Бетинден тутханлай, ёксюгенлей. Ундуругъуна барып, бауур тебенинден ауду.

Ол саулай саны-чархы бла ёксюй эди. Аны ёпкелеую, кыууануу да, кёлкълалдысы, кечмеклиги да, суймеклиги, ышаныусузлугъу да кыатышхан эдиле ол кезинде. Кёп жыллада сакълагъан лакъырдасын, суймеклик сёзюн былай кеч, замансыз эшитгенине да жиляй эди Зайнаф. Эшитирме деп да, эшитмей кыалырма деп да кыоркыгъаны, Жабраилни кёрюрге термилгени, аны кёргюзтме деп аллахдан тилегени да — бары да алай кыатыш эдиле бу тиширыуну кюйюу-таралыу халында! Бюгече жаш суймеклиги кыайтып келген эди кеч жолоучулай, аны бла байламлы уа Зайнафны жашауу алгынча боллукъ туйюл эди — кыйын, тик, дауурлу. Да тёзалыкъмеди жамауат айыбына? Кётюраллыкъмеди ол алааны кыатышлыгын, эл бедиге санагъан ишни ол кесине насыпха санап жашаяллыкъмеди?

Да хау, Жабраил дайым аны жанлы болса...

Жабраил Локъманович бюгече келгенликге, Зайнаф аны эртдеден айта эди.

— Мени юйдегим манга бузулгъанды, — деп Жабраил Локъманович, аны жапсарыр ючюн ётюрюк айтды. — Бу хар зат кыатышхан заманда мен жангызлай кыалгъанма.

— Сен жаханымли боллукъса! — деди Зайнаф ёксюгени селейе.

— Сен кыаргъасанг, Зайнаф! — Жабраил уллу эриуюк бла сёлешди. — Сени кёз жашларынг... Ала мени аллымда сунгюле болуп сюелирле... Жаханымли болгъан неди!

Ол заманда Жабраил, аны кёз жашла кыыздыргъан бетин кесине бура, ундурукъ аллында тобукъланды. Алай тобукъланганлай, анга тоймай, кыанмай кыарады. Ажашхан насыбына кыарагъанча. Сора эки кюлу бла аны кёкюрегине кысып турду. Биринчи кере ол аны чачын пйнакълалды. Ол чач дунияда жалан да бир чач эди — Зайнафны чачы! Ол аны тансыкълыкъдан бла

суймекликден толу ийисин, уллу кёкюрегин толтуруп, солуду. Ол узакъдан къараучу, узакъдан тануучу къудас чач энди аны эринлерин, жүрегин, мыйысын, санларын суйюндюре, жиклерине, къан тамырларына бир сейирлик ырахатлыкъ кирик, саркъады. Угъай, биргесине Залихат угъай, Зайнаф болса, аны жашауу ахыр да башха боллукъ эди!

— Ай сени огъесе,— деди Зайнаф, бетин аны кёкюрегине къысханлай.— Энди биреуню къатынына суйюнесе... Ол а сени къарауашынг болургъа хазыр эди.

— Жукъ айтма! — деди ол аны кесине бегирек къысып.— Сен кишини къатыны да туююлсе. Сен мени ажашхан насыбымса... Мен ажашхан насыбымы табып турама.

Алай айтды да, ол аны кёкюрегинден айырды. Энди ол аны кёзлеринден, эринлеринден, къалтырай тургъан бойнундан ийнакълады. Уллу термилиу бла, суймеклик бла...

— Кет! — деди Зайнаф.

Жабраил ёрге туруп, аны да ёрге тургъузду. Алай къучакълады, алай ийнакълады, алай суйдю,— Зайнаф, къарыусуз бола, аны деменгили къойнуна кесин бошлады.

— Ийсагъан, сени бир затынг да болмаса эди... Мен сенден ёмюрде да айырылмаз эдим...

— Ийсагъан! — деди Жабраил сагъыш этмей.

Анда Зайнаф аны чачындан сылады. Энди жукъара башлагъан жумушакъ чачындан. Алай сылагъандан сора ол аны бойнуна чёргелди. Энди эскериуле да жокъ эдиле, дуня сёзю, дуня бедизи да. Ачахматны кишилиги, къаты суймеклиги да, аны некаяхы, жүзюгю да. Жабраил эди бары — айыбы, ыспасы да, кёргени, кёрлюгю да, жилярыгъы, къууанырыгъы да! О, суйген тиширыуну ийнакълауу, суйген тиширыуну тазалыгъы, аны дуня айыбын унутуу!

Угъай, Жабраил энди, мындан ары анга ётюрюкчю болаллыкъ туююл эди.

— Мен тели бола турама,— деп эс жыйды Зайнаф. Жабраилни кесинден айыргъа кюрешди.— Мен тели бола турма, — деди ол дагъыда, Жабраилни кесинден айыргъа кюрешуню къоюп.— Аллахынг бла тилейме, терилтме мени,— деп тиледи сора.— Мен тиширыума, бир

къарыусуз тиширыу... Терилтме кьой мени... Аллах буюрмагъанны энди биз буюрмайкь...

— Мен бичакъ аузунда турама,— деди Жабраил.— Ким биледи, мен жангылгъан болурма,— эл тийишли кёрмеген ишни этгенме. Была хорласала — насып, хорламасала манга келлик кюнню аллах къанлыма да бермесин... Сора сен да алай этсенг... Угъай, Зайнаф, кёлюмю сени бла басаллыкьма.

Ол энтда да аны чачындан, кёзюнден, къашындан ийнакьлады. Жюрегинде тауусулмазлыкь суймеклиги эртдеден жашагъанын кёргюзтдю.

— Сен кимге хата этгенсе?— деди Зайнаф.— Сен менден сора кишиге хата этмегенсе.

— Мен кесимден сора кишиге хата этмегенме.

— Сора нек кьоркьаса?

— Элден айырылып барама. Алай боллукь сунмагъан эдим. Эл жангы низам бла жарашыр дедим.— Ол а — алданыу.

— Жарашмаймыды?

— Сен кёрмеймисе элни... Къырылып къаллыкьды, бойсунурукь туююдю. Къара халкъда быллай эюллюк болур деп ким айтырыкь эди.

— Мени андан хапарым жокьду,— деди Зайнаф.— Кеси къабырыгда кесинг жатарыкьса. Не, кеси башынг кеси имбашларындады. Безиредик, болду. Энди — кет. Мен болгъан жерге басма ахыр да. Тиширыу башым бла тилеген этеме.

— Хо да,— деп къабыл болду Жабраил. Эндиге дери ол айтханын, этгенин да таза кёлю бла эте эди. Уллу ийнаныу, уллу кертилик бла. Энди уа ол аман акьыл этди.— Хо да, Зайнаф, сен, баям тюз болурса. Сени таза жыйрыгъында мен кетмез тамгъа болурма да, ол сени къыйнар. Алайсыз да мен тюгенген адамма. Сени да нек бояйма кирге. Сую эсем, суйгенлей къалайым, терс эсем а — терслей. Мени санга жолуму кесерге уа сени туюме къыйырынг тенгли кьоргъашин тамамды.— Аны бла Жабраил тонун кийди, бёркюн кьолуна алды.— Сау къал,— деди ол Зайнафха.— Насыплы бол.— Ёзге жукь айтмай терк чыгып кетди.

Терк чыкьса да, ол ызына сагъайып эди,— эшик ызындан занг деп этилгенин эшитди. Аны эшитип тохтады, артха айланды, хыйласы бла армаулугъу къатыш а, Зайнафны терезесине къарады.— Зайнаф юйню тюз

ортасында сюелип эди. Ол терезеге чабып келип, жарыкны кьоллары бла жаба, кьарады. Баям, жукъ да кьоралмай, артха кетди. Олтургъан да бир этди. Дагъыда турду. Баям, жаулугъун изледи. Тапды. Башына атды. Эшик артына ташайды. Жабраил арбаздан терк чыгып, хуна жаны бла энишге айланды. Алай, олсагъат окъуна эшик ачылмагъанына сейир этип, тохтады. Энди Зайнаф ундурукъда олтуруп тура эди. Бир кесекден ол, баям, таукел болуп, турду. Арбазгъа чабып чыкъды. Энди Жабраил баралгъанын аямай эди.

— Жабр! — деп эшитди ол бир кесекден. Алай тохтамады. Къызыу бара, ол керохун кьабындан чыгъарып кьолуна алды. Ёрежипланы юйню аллы бла энишге бурулуп, ары ыранга тюшген тар жолгъа чыкъды. Зайнаф аны тюз да алайда жетди.

— Тели, тели! — деп кьычырды ол анга, ёнгю кьарыгъа. — Жекбаш!

— Зайнаф, кьайт юйге.

— Тели! Мангырау. Эшек мыйы ашагъан!

— Мен андан да аманма. Сен — мёлексе, мен ибилисме. Юйюнге бар энди.

— Шаг атлатырыкъ туююлме. Кел.

— Сен — мёлексе, мен — ибилисме.

— Сен телесе. Жекбаш. Кел дейме, мен.

Жабраил жумушац башлады.

— Сен тюзсе, — деди ол. — Биз бир бирни чалпытмай кьойсакъ игиди.

— Сен мени чалпытырынгы чалпытханса. Энди не аяйса. Ким да мени неми аллыкъды. Сен — жаша.

Аны бла ала юйге кьайтып келдиле. Жабраил жашауунда биринчи кере жашырын кёгетни татыуун сынады. Алай а Зайнафны кьоркьур, сокъураныр акъылы жокъ эди; ол угъай эсенг, Жабраил бла кьалып, ол тиширыулукъну биринчи насыбын сынады. Айыбы жокъ эди ол насыпны, — аны жангыдан тиширыу этген, суйгенине тубетген насыпны. Ол насыпны кьурагъан аны эшигинден жол кьагъыт бла, неках бла кирмегени уа — не! Дунияда айыпсыз иш — жалан да керти иш эди, адам кеси суйюп этген иш! Эр кишини бла тиширыуну арасында суймекликден уллу неках жокъ эди.

— Харип... — деди Зайнаф, нек эсе да, аны чачын сылай. Кимге айта эди — Жабраилгеми, огъесе...

«— Андан эсе, ёлген окъуна этге эди!» — деди да-
гъыда.

— Сен жиляма, Зайнаф. Ол жигит жаш эди. Жигит-
лей къалды ёле туруп да.

— Жигитми дейсе... Ол жигит болса, сен аны тёше-
гинде жатмаз эдинг...

Ачахмат неках къамасын, баям, жастыгъында букъ-
дургъан эди. Энди ол, Жабраилни, бир деп, жүрек тамы-
рын кесди. Жабраил энди ачыуланса да боллукъду; не-
ди, Зайнаф аны суюгени, кюсегени угъай, къатыны эди.

Алай, ачыуланырдан алгъа, Жабраил, Зайнафны
къойнундан тюшюп, жанында жатды.

— Да менден жигитлиги бла уа алмагъан эди сени.

— Сен тамашагъа къарагъанса! — деди анда Зайнаф
бек сабыр.— Ачахмат суюе эди мени, мен суюе эдим сени.
Сен а кишини да суюмей эдинг. Сен бек алгъа кесинги
суюе эдинг. Жюрюшюнгю, сёзюнгю, къуллугъунгу, дара-
жангы, не билейим, андан сора да ненги... Къызла сей-
прлик халкъдыла,— суюдюле болду; ол чолакъ болсун,
не — диммо, ол халал болсун, не — харам! Сенден игиле-
ни юйлери къуругъа эди... Алай сени суюдюк да, аланы
игиликleri, кертиликleri да сокъур шайны тутмай
къалды.

Жабраил бир зат да айталмады.

Зайнаф сюд да эте эди эртде суюгенине, аны пйнакъ-
лагъан да эте эди. Эки ишинде да Зайнаф кёзбау этмей-
эди, не — саякълыкъ. Суюе эди да, суюгени бла къалды;
аны акъылына кёре, айып — суююп, суюмекликни татлы
көгетин излеп тургъанлай, аны унамау эди; кесини чар-
хына, сезимине зор этюу эди. Аны себепли Зайнаф эрт-
денлигинде элге не бет бла чыгъарма деп сагъыш этме-
ди; экинчи жанындан, Жабраилни суююп тургъанлай,
аны юсюнде ол кёп жылладан бери кёрюп, билли, ангы-
лап тургъан осал илишанланы айтмай къоюу да кёл-
сюзлюк не ышанусулукъ эди.

— Аллахха шукур, сени алмагъаныма ансы, тырман-
дан жашау берлик туююл кёреем,— деди Жабраил ты-
нгылай кетип.

— Залихат тырмаң, этмеймиди?

— Эшитмегенме.

— Бир кере да?

— Бир кере да.

— Менпча суймейди сора.

— Суйген алаймыды, таланган?

— Тиширыу суйсе — ахыргъа дери сюеди. Къышын, жазын айырмай. Менки болсанг сѣзюнг бла жашауунгу бир этерге кюрешир эдим. Сакъ болур эдим жолунга... абынырса деп кърккъа... Энди — не, Залихат бла мен сени алай юлешейнк: жазынг — аны, къышынг — мени... Махтагъан ол этсин, сѣкген мен этейим.

— Мен бюгече алай насылмыа, бир затны юсюнден да сагъыш этерге суймейме. Ангылап болмаз, жолла къалай салмалы эдиле, энди уа — тюбедик. Мен бюгюнню кюнюм бла жашаргъа юйренип барама.

— Хо да, жаным,— деди Зайнаф.

Уллу ай чыккъанды. Ол, жангы кърда Жабраилни ызы бла келип, энди терезеден къарайды. «Ах, аланы уа къалай жютю кѣрюрле — деди Зайнаф жукъусурай. — Ах бу танг атмоса эди, атмоса эди», — деп тилегенча болады.

— Бери бурулчу, Зайнаф,— деди Жабраил. Аны кьойнуна алды. Бир жылыды аны кьойнунда, бир хычыуунду. Жукъуму, ырахатлыкъмы,— Зайнафны кѣзлерин кысыдырды. Ол Жабраилни шыбырдагъанын узакъдан эшитеди.

— Зайнаф... Зайнаф...

* * *

Жамауат элге танг жарыгъы келгенде юч адам элгенип уяндыла. Аладан бири — Залихат, уянганлай, къайгъы эсиртген башын суу жастыкъдан айырып, секирип турду. Хурметни ботасын кыса, орамгъа чыккъды.

Сау-шау эсе да, ол Жабраилни табаргъа керек эди.

Бирси юйде уа экеулен — Зайнаф бла Жабраил, элгенип уянсала да, туруб а къалалмай, солуулары, билеклери да, кѣкюреклери, суймекликлери да, кѣлкълдылары, умутлары да бир чарх, бир жан болуп къалгъанча, чырмашып, кымылдагъанлай, дуняны бек уллу арнулугъу бузулдукъча, алай жатадыла.

— Тур, тѣли... халкъ жайылгъынчы кет, — дегенде Зайнаф, Жабраил;

— Ыразымыса?

— Сангамы? Къол аязынгда жюриютсенг да угъай...

— Мен кетерге тюшсем...

— Тели... Сен кел десенг, жер этегине да... Жер этегине да угъай демем. Шо кел де!

Зайнаф, тышында аякъ тауушлары эшитип, тюз да ол такыйкъада элгенди. Секирип туруп, терезеден къарады. Къарады да, санлары тюшдю: арбазда Мачар тегерекге-башха къарап айлана эди...

XIII

Мачар, жыйы излеген итлей, Ачахматны юйюне эртден чабыууллукъ бошдан этмей эди. Ахыр да эсде болмай тургъанлай, Ачахматны элде болгъанын, элде болгъанны къой, Батырбекланы бахчада уруш этгенин, эсе да Батырбекланы бахчада уруш этген, баям, ол болгъанын эшитди. Ачахмат Батырбекланы хунадан тенгереп тюшгенин, андан а теш бла энишге тенгереп, ырхы ызгъа къутулгъанын ким эсе да терезеден къарап кѳргенди. Биреу кѳргенден ары уа аны хапары — экеуге, экеуден а — элге кѳп мычымай жетериги туура. Да нек эсе да ол хапар Мачаргъа жетмей тура эди. Сейир туююл эди: Ачахмат келгенде, Мачар тюрмеде, Ачахмат Батырбекланы бахчада уруш ачханда уа ол Четет сыртдан энип келе болгъанды. Артда билир эсе да, Жабраил Локъманович аны Дон тийресинде жоюлгъанын айтды.

Энди гестапону начальниги Карл фон Гельмут кесип кесип ашарыкъ болуп, суусабын къандырыргъа къан излегенде, Мачаргъа уа анга кертилигин кѳргюзтюр юцион элинден жангы къурманлыкъла чыгъарыргъа тюшгенде, Ачахматны элде хапары аны жарытды. Аны себенли Зайнаф ол эртденликде кѳргенликге, Мачар биринчи кере къарамай эди мында тегерекге-башха, биринчи кере сынчыламай эди аны арбазын. Бююн а бир кере танг атар кезиуге келип, тынгылады да, юйде адам дауурла эшитди. Къайтып барып, энди солдатла бла келгенди. Ала юйню эки жанында бугъуп турадыла.

Зайнаф, Жабраил Локъмановични букъдуруп, арбазгъа суху чыкъды.

— Не тас этгенсе, Мачар, Беккиланы арбазда?! — деп къаты сѳлешди Зайнаф.

Мачар алгъа элгенди, эсде болмай жунчуду. Алай терк окъуна ёз халын табып, аны аллына атлады:

— Сен андан жарыкъчыкъса былай... бетинге къан чабып... Айхай да, тюз да гестапону аллында суюген эрчигин пйнакълап турса!

— Атангы карыгымы къалгъанды не этсем да юйюмде. Огъесе, Молайгъа борчубузму бар эди?!

— Тохта, бусагъат Ачахматха сораыйм аны уа, карыкны, борчну да! — Ол, белги берди да, солдатла автоматлары бла юйню эки жанындан чыгъып, аны къатына келдиле. Мачаргъа тюртдюм сёлеше тургъан Зайнаф артха атлады, жунчуй, ахы кете, эшик жандан тутуп тохтады. Солдат, аны автоматы бла тюртюп, юйге кирирге, аллына Жабраил Локъманович чыкъды. Бургомистрни кёрюп, солдат жунчуду, автоматын энишге бошлап, арха-артха атлады.

— Не керекди, Мачар? — деди Жабраил Локъманович эшик юсюнде тохтап.— Улан нёгер этмеген ушайем да сени...

Мачар, жууап берип кючу къалмай, сейирсинниу бла сукъланыу арасында сер болуп тура эди. Тюзю, умуту толмагъандан угъай, Ачахматны тутама да, Гельмутха ариу кёрюнеме дегени болмагъандан угъай, Жабраил Локъмановичге бу жашауда хар зат да алай тынч, алай байтамал болуп, Мачар, къан тёгюп излеген жан тынчлыкъны ол алайлай, ойнай-ойнай, сёз-къарыу къоратмай, къан да, жан да бермей алгъанына, аныча, жангы низамны кюндюз къазагъы, кече бёрюсю да болмай, жашау зауукълугъун, бийлик зауукълугъун да кёрюп, былай жашагъанына сейирсинип, отдан кёлек кийди. Адам кёп жыллада бир затха итинип келип, ахырында уа ол итинмеклик кишилик бла, насып бла, башчылыкъ бла да байламлы болмай къалгъанын, ол угъай эсенг, терсине теитиретип кетгенин ангылап къойгъан ачы сагъатны сынады. Анга кёре, Мачар, бу жолу жолунда хорланыугъа ушагъан, эл кюлкюлюгю болгъанын ачыкълагъан сууукъ сезимни биринчи кере сезгенча, ол сезим а аны къуру тулукъ этип къойгъанча, Жабраил Локъмановични аллында, кишилиги кетген адамлай, бир масхапсыз болуп турду. Иши башына жау болгъан деген ол эди! Ол туююл эсе, къачан кёрлюкдю Мачар Жабраил Локъманович кёргенни?! Къачан сынарыкъды ол

Жабраил Локъманович бюгече сынагъанны?! Ол бюгече алгъан зауукълукъну къачан аллыкъды Мачар?! Керти, керти, адам сукъланырча туююл эди аны жашауу!

Сюйгенин тосха тапхан Жабраил Локъманович а алай туююл, жарыкъ эди. Жарыкъ да, масхараулу да. Аны себепли кеси халын бла Мачарны кечеги жашауун тенглешидрип айтды:

— Огъесе, Ачахматны тѣшегине кѣзюнгмю къарайды?!

Андан сора акъдан, къарадан жукъ айтмагъанлай, арбаздан чыгып кетди.

Мачар, ол тиллерин ангыламагъан, келгини солдатланы ичлеринден кюлгенлерин, Зайнафны ичинден хыликъга этгенин, кесини жолу ахыр да болмагъанын — барын да ичинде букъдуруп, барына да тѣзюп, жалан да эринлерин къапды. «Да мен да сени ачитмасам, бу зауукълугъунгу тѣкдюремесем, мени мыйыкъларымы да сен жюлюгенсе!» — деди алай тургъанлай. Да кимге айта эди аны? Ачахматхамы? Жабраил Локъмановичгеми? Зайнафхамы? Кеси да айырын билмей эди баям. Аны айтдыргъан ачыу эди. Жюрегинде къайнагъан, жылдан жылгъа уллудан уллу, ачыдан ачы бола баргъан болмаса, бир да шошаймагъан сарыу эди. Аны себепли уа башха туююл эди Мачаргъа. Башха туююл эди аллына ким тюбесе да, — Ачахматмы, Жабраил Локъмановичми, Зайнафмы; ким да болсун Жамауат элден, ким да болсун аны миллетинден, ким да болсун аны тилинде сѣлешген — башха туююл эди Мачаргъа!

Ачахматны арбазындан Мачар ол анты бла чыкъды. Чыкъды да, Жабраил Локъмановични ызындан Домсоветге угъай, тюзюнлей школгъа — гестапогъа барды. Ачахматны юсюнден айтды. Айтханны кѣой, Батырбекланы бахчада уруш ачхан ол болгъанын, анга кѣре уа Гельмутну жаралы этген ол болургъа боллугъун баямлады.

— Сѣзсюз, ол элдеди, — деди Мачар. — Элдеди. Нек дегенде, бутундан ауур жаралы эди, тыякъла бла жюрюй эди. Аны себепли партизаннга кеталмагъанды. Ким эсе да букъдуруп турады.

— Алай эсе уа, жюйюсхан капитан, — деп къошду Мачар, — элде немец низамгъа къажау этилген ишле ба-

ры да аны кьолу бла барадыла, аны оноуу бла. Ол алгын районну комсомолларыны таматасы эди.

— Сен аны тапсанг,— деди Гельмут кабинетде ары-бери бара,— сен аны тапсанг! Ма бёрюге мен кимни талатырыкьма! Бууаз кьатынны жашы бла сермешдирген этерикме. Аны уа талатырыкьма! Халкьны жыйыц, кьаратып, алай талатырыкьма. Терк, жюйюсхан Мачар, терк!

— Алай болуп тургьанлай а,— деди Мачар,— алай болуп тургьанлай жюйюсхан бургомистр...

— Аны иши жокьду,— дей Мачарны сёзюн бёлдю Гельмут.— Не иши барды бургомистрни, ол бизни ишибизди.

Энди полицияны таматасы Мачар, гестапону таматасы Гельмут, тилманчлары Грэк бла юч да автоматлы солдатны ашырыуунда Ажокьагьа келе эдиле. Ажокьадап башлауну Мачар тюз кёргенди. Нек дегенде, Ачахмат ырхы ыз бла жалан да ёрге барыргьа боллукь эди. Батырбекланы тёшден энишге ырхы ызны тюбю да кёрюнмейди — ол, жер жарылгьанча, теренди.

Ала Ажокьаны тюбюнден киргенлей окьуна элге хапар болду. Ачахматны сурагьанларын бирден бирге ётдюрдюле. Алай эшикдегиле юйге жыйылып, бир затла этерге кюрешселе да, кьоркьуу, палах аллында кеслерин булжутханларын ангылагьан кьыйын туююлдю.

Кён турмай, ала Теболагьа жетдиле. Жетдиле да, юйге бек алгьа Мачар, аны ызындан Гельмут, аны ызындан Грэк, ахырында солдатладан бири кирдиле. Эки автоматлы арбазда тохтадыла.

— Айт, Тебо,— деди Мачар киргенлей окьуна.— Айт, Ажокьада сен билмей чёп да кьымылдамайды.

Тебо терен хуржунундан тютюн орунун чыгьарды, тютюн бурду, ашыкьмай кьабындырды. Сора сорду:

— Алан, Молай улу, не затны айтырыкьман? Сор, билген затымы айтайым.

Ары дерн автоматлы бла Грэк юйню кьозгьайдыла, хапчукланы ары-бери атадыла. Ляпшу, кьартлыкь кьызчыгьы хырезтиш Кызиканы кесине кьысып, тауушсуз болуп турады. Кызика уа бурнун терк-терк таргады.

— Бекки улчукьну сен билесе кьайда букьгьанын,— деди Мачар.

— Ким Бекки улучукъду ол? Оллахий, ким эсе да билген да этмейме.

Ангыча солдат юйню кьозгъап бошап, Гельмутну къатына келип, имбашларын къакъды.

Гельмут, керохун чыгъарып, Тебону юсюне бурду. Аны юйден сюрюп, чыгъарып тебиреди. Алай а, бу чакъда, ол Тебону атханлай, ким эсе да аны кесин атаргъа марап тургъанча, бир сезим келип, Гельмутну аркъасы титиреди. Арт кезнуде ол кесине кьоркьун башлагъанды. Бир заманда акъылына келмеучю иш! Да не, ненча таш барды бу элни тегерекден алып, юсюнден къарап тургъан тешледе! Хар ташны артына къарап чыгъаргъа уа гестапону кючю жетмез...

— Не айтырса, не да жукъ айтмазча болурса,— деди ол аны ючюн а.

Ляпшу, Кызыканы бир жанына тюртюп, къанлы бла эрини ортасына, кесин атды.

— Кет, айып этдиресе,— деди Тебо къарт къатынына. Сора ол тезмез, айтып кьояр деп кьоркьгъанча, сухуракъ селешди: — Биз билмесек, нени айтыркъбыз? Ким да билгенин айтады, билмегенин ким айтады? Была соргъандан биз не билебиз? Бир зат да угъай!

Гельмут бла Мачар Тебону бахчагъа элтип тохтатдыла. Къазакъ, арбазларында сюелип, анга къарайды. Ляпшу амалсыз болуп ары-бери чабады.

— Адамла, муслиман эсегиз, айтыгъыз, къарт киши не биледи! — деп адыргы этеди ол. Къазакъ бир зат да айтмай тынгылайды.

— Айт, Ачахмат къайда бугъады? — деп сордурады гестапочу.

— Аллахны сюйген кьулу, мен да сорайым санга, айт, къайда бугъады Ачахмат? — Тебо бир затны сансынган да этмейди. Сабырлай, къатылай турады.

Солдат автоматын анга айландыргъанды.

— Батырбекланы бахчада ким уруш этгенди? — деп сорады Гельмут.

— Андан хапарым да жокъду. Мен къарангы адамма.

— Жанынгдан Ачахмат татлы болмаз Тебо,— деди Мачар.— Билгенинги айт да, кетме кьой. Башынгы хатагъа сукъма.

— Оллахий,— деди ахырында бек сабыр Тебо.— Ур-

сагъыз уруп кетериксиз, ачытсагъыз ачытып кетериксиз, ёзге менден хапар билип кеталлыкъ туююлсюз. Мен билген жокъду.

Къзакъ, сехлеге тыянып, анга къарап турады. Къоркъуусуз этгенди къонакъларын. Терен уругъа тюшюргенди аланы, башларындан къанга жабып, юсюне картош къуйгъанды. Бир да аямасынла энди. Аны себепли ол, тынч кёлден, сехлеге тыянып сейирге къарайды. Тебо жукъ айтса — Къзакъ жоюлады, айтмаса — Тебо кесп. Не этерге керекди Къзакъ? Сёз къошаргъа керекмиди, керек туююлмюдю? Угъай, керек туююлдю. Тебо билгенни этсин. Къзакъ да билгенни этер.

— Кимди аны жууугъу Ажокъада?

— Оллахий, Мачар, сен да, мен да бир эллибиз, мен сенден кёп билмейме, соруу сен этсенг да. Жокъду Ажокъада Беккиладан адам. Билмеймисе?!

— Ачахмат ючюн битеу Ажокъа кюерге да боллукъду, — деди Мачар. — Аны Ажокъада бугъун тургъаны белгиледи.

— Белгили эсе, биле болурсуз, — деди Тебо. — Кюйген сартындан а... буюрулгъандан озарыкъ киши жокъду. Ажокъа да кюйген элледен иги эл туююлдю. Ачахмат эсе, ким эсе да, биз аны таныгъан да этмейбиз. Бугъуп эсе, табылыр. Тапмасагъыз, сиз да кюрешмезсиз эл бла.

— Айт! — деди Гельмут, керохну аны тамагъына тиреп.

Ол такъыйкъада не болгъанын киши эслемеди — Тебо, табап жетдирип, Гельмутну тёнгеретди. Немец автоматчы да — аны санларын кесди. Ляпшу, къычырыкъ этип, эрини юсюне жыгъылды.

Энди кезиу Къзакъны энди...

* * *

Даус, барыр, сурар онгу болмай — юйде, Халыу гестапо бла Ажокъаны арасында, къыйынлы болуп тура эдиле. Халыугъа эригенден, Даус кеси къайгъысын да унутады бирде. Эки сабийни эки билегинне кётюргенлей, анга чабып барады, жапсарыргъа кюрешеди. Аллай амалсыз кюнлерини биринде, Мачаргъа сый этип барып, бир тилермек, деп келди аны кёлюне.

«— Жашау суюген жалынчакъ», дейди, нетейик, — деди ол Халыугъа. — Жиялгъандан, таралгъандан не хай-

ыр. Барайыкъ Мачаргъа, баш-аякъ салайыкъ. Адам бадасы туююлмюдю,— дегенни айтды.

Халыу, жууап орнуна жиялп жиберди.

— Оу, мени жер къапсын, аны къыйынлыкъгъа деп тапханма мен, кѣзюм кѣре, аны этин ашата турама мен...

— Тели болма,— деди Дауус, кеси андан да онгсуз болуп тургъанын букъдура.— Къутулуп къалырла, аллах буюрса. Сени жашынг да къайтыр, мени къызым да къайтыр. Аман къууум этме, жаным. Къыйынлыкъ кѣрген жангыз бизбизми? Ма алайда Жантайланы Абдулсейитни алты жашы бар эди, къылычла кибик. Бир да жокъ. Ол къалай тѣзеди. Таукел эт.

Халыу, жиялгъанын тохтатып, тынгылайды.

— Ненг бар эсе да, къара да сал. Жан саулукъ болса, ырысхы табылыр. Барайыкъ Мачаргъа. Аман жерде жоюлсун, нетейик. Мен да къартны хазырлары да, шеша да, бир тауукъ да салып, четен хазырлагъанма. Хазырлан да чыкъ.

Аны бла Дауус кетди. Халыу, кеси къалып, сагъыш этеди. Не зат элтирге боллукъ эди ол Мачаргъа ултхагъа? Не зат бар эди юйде? Бу мени болсун деп бир зат да угъай. Акъылында кюбюрюн къозгъап чыкъды. Не? Не? «Аны башлыгъы? Оу, кюнюм болгъан, келсе, не бетден кѣрюнюрюкме, аманатын берген кибик... Ёлсем да угъай... Да не зат, не зат? Оу, ахыр кюнюне тыянсын бизни бу кюннге тыяндыргъан! Башлыкъмыды къайгъы, жан къайгъылыкъда? Башлыкъны аяп, жашымы аямагъанса десе уа не айтырма?»

Гъейтмырзаны керти да ахшы башлыгъы бар эди. Халыуну анасы этген киеу башлыгъы. Халыуну анасындан уста уа ким бар эди бу суу ауузда! Алай ол сейирлик башлыкъны Гъейтмырза эки да къысхан болмаз башына.

Да Байчону алтын суу ичирилген хазырлары уа алай туююлмю эдиле! Атасындан къалгъан. Байчо бир кере да салмагъан. Энди Дауус, Хаким жетгенли, аллах айтса, ол салыр деп тура эди. Тоба, ала багъалы эдиле башлыкъдан. Алтын суу ичирилген хазырла,— Халыу аланы кѣргенди. Шукур болсун, салынмагъан эселе да, бир затха жарарыкъдыла.

Аны бла Халыу да четен жарашдырды. Гъейтмырзаны акъ башлыгъын салды, кѣлеклик да салды. Шеша да мажарды.

Дауус да, Халыу да алай хазырланып тургъанлай кирген эдиле ала... Ажокъаны аягъындан. «Къазакъланы юйню уа тюбюн башына этдиле, бир зат да тапмадыла, — деп келди Хыйса. — Тапдырып къояр Ачахмат а кесин...»

Угъай, Ажокъа да Мачардан тели туйюл эди. Аны кибикле къоркъута келмегендиле ажокъачыланы. Аны себепли тасхаларын да, букъдургъанларын да бермедиле. Ала, эсе да гестапочула, бир затха да жетишмей, артха айланганларын да, Ажокъа алагъа, мах деп, бармакны кёргюзтдю да къойду.

Ингирилгинде уа Дауус да, Халыу да Сылыуханлагъа барып, Мачарны юйге келрин марап турдула. Келгенлей аны юйюне бардыла.

Мачарны сокъур анасы Баллай, кеси кесине жаншай, кеч къонакъланы огъары отоугъа ётдюрдю. Халыу бла Дауус, четенлерин эшик артына сала, буюгъа, Мачар бла саламлашдыла.

— Олтуругъуз! — деди Баллай. — Жарлы балам, иши кёпден, юйсюз-кюнсюз болгъанды. Тынчайыр эсе да, къоймайдыла адамла. Кеслерин къырдырыргъамы келгендиле была уа...

— Алайды, ауруунг алайым, алайды, — деди Дауус.

— Эртде бойсунсакъ, эртде тынчайыр эдик да, — деди дагъыда Баллай, четенлени табыракъ сала.

— Сиз не заманда да хатерли адамла эдигиз, — деп Дауус сёзню башхагъа бурду. — Баллай, сени уа, харип, кёп ахшы сёзюнгю эшитгенбиз. Эл багъасы киши эди Молай.

Да ким билмей эди, Жамауат элинде бу юйюрден сыйсыз юйюр жокъ эсе да алай эди!

— Эл аллында жюрюген адам эди ол да, — деп Баллай кючсюндю.

— Не жумушугъуз барды? — деп, Мачар, кючбюсюреу ауазы бла къатынланы дауурларын тыйды. — Бар, анам, сен мында этерик жокъду.

Баллай, сокъур кёзю бла четенлеге къарай, сыйсюнмей чыкъды.

— Болуп да не жумушубуз боллукъду, — деди Дауус. — Жумуш къайгъылыбызмы Халыу бла мен? Мен къыз сабийни, ол тели Мухтарны ызындан къарап турабыз. Бар, акъ чачым бла аллынга келгенме, ал отдан аланы башларын! Бар, иги жаш...

— Мени не бла кьолумдан келликди! — деди Мачар ачыулу.— Мен тутмагъанма аланы.

— Тиширудан къан чериу къайтады, жашым, — деди Дауус басымлы.— Ол иги атанг бла тилейме, бизни тиширыу бетибизни эт, жазыкъсын. Мен эсем, кѳресе, кишиге хатам-хайырым болмагъан бир жарлы, бу эсе, бир аягъы тѳрде, бир аягъы кѳрде...

— Бош къыйнагъансыз кесигизни,— деди Мачар.

— Биз алайда Локъман улун кѳрмей да келмегенбиз санга,— деди Дауус Мачарны къатылыгъына аз да эс бурмай.— Алай сени андан игирек мажарлыгъынгы, бизге андан бегирек къайгъырлыгъынгы билип келгенбиз.

— Ёлмесек, биз да унутмабыз,— деп Халыу жангыз сѳз айтды.

— Угъай, угъай, барыгъыз. Локъман улу къутхарлыкъды,— деп хыликгя этди Мачар.

— Не этсенг да, сен этериксе, Мачар. Сангады ахырысы бизни тиширыу къачыбыз. Аман айтмакъ биз да, ахшы айтырбыз. Баласына ахшылыкъ этгенни ким суймейди.

— Барыгъыз юююзге, мен сизге айтырыкъ олду...— Сора бир кесек тынгылап, Мачар алагъа хыйла къарам бла къарады.— Алай... болушургъа боллукъма мен сизге... Болушургъа боллукъма, сиз Ачахматны къайда букъгъанын айтсагъыз... Айтыгъыз аны. Азинатны, Мухтарны кьолугъузгъа къайтырларын сѳе эсегиз! Сизге немец хукмат ариу бетден къарарын сѳе эсегиз!

Дауус бла Халыу башларын энишге бошладыла.

Мачар да тынгылайды. Ала да тынгылайдыла.

— Дауус, кьой, кете барайыкъ,— деди Халыу. Турду да, тургъан жеринде ары да, бери да айланды. Дауус тургъунчу тѳзалмай олтурду, дагъыда турду. Кьолларын жаулукъ тюбюнде букъдурады.

— Да, Мачар, ол эсе сѳзюнг, сора биз бош ышанганбыз санга,— деди Дауус сабыр.— Ким биледи Ачахматны къайдагъысын? Биз тѳйюлбюз да аны билген...

— Аллах хар кимни тѳзлюгюне жолукъдурсун,— деди Халыу.

— Да, Дауус, мен кожанка тилегенимде, мени эр киши бетими бир да этмеген эди да сени къызынг! Энди не бет сурайса сен? Мен тюрмелик бола айланганда, бир да сурамай эдинг мени! Сурайменг, къызынг орден алып турса! Энди уа не кѳлкѳалды этесе! Сени жа-

шынга а, Халыу, жанынга тийсе да, итни кючюгюдю. Анга дери мени анамы киши махтамагъанды. Мени тыр-яр-гъа кюрешмей, немецлиледен, ата къарындашын тыйса эди уа!—Алай эскере кетгенде, Мачарны къаны кызды да, айтды: — Мен тутдургъанма аланы экисин да, барыгъыз да тарыгъыгъыз!—Окъла туююл эдиле, не жашла болуп сюелмей эдиле Байчону алтын суу ичирилген хазырлары; аны себепли къоркъмай эди Мачар, эл сауутсуз эди, ол а гестапчуланы ашырыуларында жюрюйдю. Нек айтмай эди, нек кенгдирмей эди кёл! — Тохтамасагъыз, энтда тутдурлукъма,— деди ол.— Тутдургъан бла да къоярыкъ туююлме! Харунну сайлай эди да Жаматуат, сансыз этген хычыуун эсе кёрсюн! Эндиди мени тутдурлугъум! Эндиди!

Эки тиширыу Мачарны юйюнден, жашы, кызы тутулгъандан эсе кёп да озгъан ачылыкъны, ёлюм кыйынлыгъындан эсе бек ууатхан кюйсюзлюкню кёрюп чыкдыла.

XIV

Аллах билсин ёзге уа, Хурметни къолунда тургъан айдан артыкъ заманны пчинде Валентин Волков бир бири ызындан эки сёз айтхан болмаз эди. «Хау», «угъай», «сау бол», «игиме» — ма битеу аны сёз байлыгъы. Бек кёп сёлешгени — кете туруп, босагъа юсюнде сюелип, Залихатха айтханы. Андан сора жукъ да угъай.

Ол тулачы жаш эди. Атасындан, анасындан да бир кибик ёксюз. Жети класс тауусхандан сора гюрбежиде салтачы болуп ишлей эди. Анда да Валягъа жаншаргъа, темирчиге сёз нёгер болургъа тюшмегенди. Деменгили Герасим, сангырау туююл эди ансы, тюз да Тургенев жазгъан Герасимни кесиди деп къояр эдинг. Ол жалан да чёгючю, тёшю бла сёлешгенди, жазгъан темири не айтханына тынгылагъанды. Андан сора салтачысы не да гюрбежиге келип, кюн оздуруучула бла жаншай турургъа сүймегенди. Къаукъалакъла жанындан тойдурсала, Герасим, чочуп, аланы кыстагъан да бир этер эди. Андан ингирге уа кеси кеси бла жаншагъанлай, туююшгенлей, неге эсе да уллу ыразысызлыгъын жашырмагъанлай, терлегенлери бара алай ишлер эди.

Валя, сабийлей, аны къолуна тюшюп, анга таза да аталыкъ сезимни сынагъанды. Жашха жалан да Гера-

симни къатында зауукълу эди, кѣлю жалан да аны къатында олтура эди. Бирде тенглери айланыргъа чыкмайса, Герасимге тагъылгъанса да, башха дуния жокъ сунаса, деп тырман этселе, ол Герасимни юсюнден орус пелиуан Добрыняны юсюнденча, уллу кѣлленулюк бла айтып болгъанды.

Герасим кеси уа къалай иги эди Валягъа! Да иги болмай а — ала экиси да ѳксюз эдиле. Герасим къарт болгъанлыкъгъа, аны да жокъ эди жугъу; къарт эгечи бла тура эди. Кенгжауурун добар Валентин, тюз да кесинден туумагъан эди ансы, Герасимге жашындан башха туююл эди. Бош айтмай эдиле Герасим улу деп Валягъа, тенглери уа къозутургъа эслерине тюшсе — «Муму» деп. Не тюрлю болса да, кишиге бойсунмау, тюз ниетли ишлеп, жашау этну — Герасимни анга алдыргъан дини ол эди.

Валя акъылбалыкъ болуп, жашау жолун кеси аллына къуарар заманга башына сакъ, тюзлюк ючюн жанын да аямагъан, терсликге тѣзюмю болмагъан — аллай жаш болду. Онжетижыллыгъында ол къыралгъа уруш келгенни эшитди, онсегизжыллыгъында уа кеси да чакъырылды. Герасим аны ашыра туруп, алай жилягъан эди,— адамла сейир окъуна этдиле.

Валя, урушха биринчи кере Элиста шахарны тийресинде кирип, пленнге Балыкъ бойнунда тюшген эди...

Эл аягъында уллу атылыуну ол Хурмет анга суусап аякъ тутдургъанлай эшитди. Кеси да эслемей, секирип турду. Бир къолунда таулу аякъны тутуп тургъанлай, бирси къолу бла Хурметни къучакълады.

— Ма кѣремисе, мамаша! — деди ол.— Сени жашынг жангылгъанды.

Аны экинчи кечесинде уа анга Харунну атындан Хаким келген эди. Залихат да юйде болмагъанлай келип, Хурмет жибермезден, ол къоймаздан, юйге кирип, Валягъа тубеди. Эл тынчайгъандан сора жеркге барыргъа керекди — Харун оноугъа чакъырады.

Белгиленген заманны тѣзюмсюзлюк бла сакълап туруп, алгъаракъ окъуна чыкъды. Залихат бла алай саламлашып кетди. Айтханды Хаким — экинчи ол бери къайтырыкъ туююлду, аны себепли бургомистрни юсюнден кѣлюне келгенни жашырмай, аны къатынына айта кетди.

Алгъа чыкыгъаныны дагъыда бар эди магъанасы. Ол кёпюрге къайтыргъа, кесини бир кере ёлюп тирилген жерин кёре кетерге, кертиси уа, аны жүрек теренине къарагъанда, ол дерт жолун жангыдан Геуюз кёпюрюнден башларгъа сюеди. Аны туюген оберштрумбанфюрер — жюйюсхан комендант аны къолундан ёлюрге керекди. Эси жерине келип, биринчи кере жашарына ийнанганлай, кесине айтхан сёзю!

Ол кюн Ганс Шрайнер алайда ишлегенлени барына — немецине, румынине да, жесирине, бегеуюлюне да бир бетден — кёрюп болмагъан бетден къарап, къамичи ойната эди. Валя, жанындан тоюп, биягъы, гетменин сындырып атханда уа, ол аны туююп, ёлюм учу этип, кёпюр билегине байлатып кетди. Ол сау эсе, аягъы жетер жерде эсе, Валентин аны табаргъа керекди. Саусуз болуп жатхан беш ыйыгъында андан сора сагъышы болмагъанды. Залихатны кесине нёгер этерге, эсе да ол офицерни къайда болгъанын, фатарына не заманда келгенин билирге, не да анга бир шок тап деп тилерге кёп-кёп болгъанды. Тилегин Залихат келирге хазыр этип турса да, ол келгенлей а тили айланмай къала эди. Ахырында, аны туюген офицер энчи дерти эди,— аны къырал ючюн да угъай, халкъ ючюн да угъай, кеси ючюн ёлтюрюрге керекди. Аны себепли дертин тиширыуну болушлугъу бла алмай, кеси алыргъа кереклисин тийишли кёрюп, жукъ айтмай къойду. Жалан да Хурмет къычхач орнуна жүрютген темир тыякъны тилеп алды.

Энди бу ай жарыкъ кече, Жергде олтуруп, Харунну сакълап тура, ол оберштурмбанфюрерден, эсе да жюйюсхан комендантдан туююлген дертин къалай алыуну оюмлайды. Бу темир тыякъны да Хурметден тилеп аны себепли алгъанды. Харун айтханнга тынгыларыкъды, аны бла бирге боллукъду. Алай къайда болса да, Ганс Шрайнер бу жерде эсе, къол, аякъ жетер жерде эсе, аны табып, туюген алай туююлдю, былайды, демей ёлсе, къабыры эки жарылыр.

Бир ауукъда ол агъачда тюлкю тауушун эшитди. Келген эдиле Харунлары. Валя, ташладан къарындашларынданча, айырылып кетди.

Къарангыда ол Харунну къучакълады, тюз да Герасимни жёргенча, къууанды.

Харунну биргесине ол танымагъан бир таулу жаш.

Хаким келгендиле. Партизанла, атларыны башларындан тутханлай, шыбырдап сёлешедиле.

— Жангы жылны кечесинде Жамауат элине чабыуул этерикбиз,— деди Харун шыбырдап.— Борч алайды. Элде Ачахматны оноуу бла Валя да, Хаким да кьолуна сауут алаллыкъланы барын ол кечеге хазырларгъа керекдиле. Чабыуулну башланыр белгиси — Чегет сыртда бёрю улугъаны!

— Сауутубуз жокъду, олду да кырты! — деп жарсыды Волков.

— Мен санга автомат келтиргенме,— деди Харун.— Алай жангыз автомат не. Элде кеслерин кючден тыйып тургъанла бардыла, билеме. Алагъа сауут берип, хайда дегенингле, чабыуулгъа чыгъарыкъдыла. Кесигиз мажарыргъа да кюрешигиз. Алай даурсуз. Сагъайтыргъа керек туююлдо душманны.

— Сагъайгъанындан, кьалгъанындан билгеним жокъду,— деп сёз кьошду Хаким.— Алай жол кёллюдо ансы, уруш кёллю туююлдо. Сора ол гестапо Ачахматны кьалай излегини айтды.— Гельмутну кьанлы оюн этер мураты барды.

— Жетмез ол муратына,— деди Харун.— Хайда, заман жокъду, энди барыгъыз. Хаким, сен Валяны Ачахматха тубет.

Аны бла партизанла, атларына минип, агъачха сингдиле. Хаким бла Валя ёрге айландыла.

XV

Алай а Жамауат элини биз жыр башында айтыргъа эслемей кетген дагъыда бир кылыгъы бар эди. Ол кылыгъына уа «Бий бергинчи, кьул тёмез», дегенлей де да кьой. Ахырысы ашыгъыу Жамауатны бек уллу шарайыпларындан бири болуучу эди. Аны сартындан башха элле Жамауатха тырман этселе, «Эй, ашыкъмагъан айнымаз!» — деп кьояр эдиле. Да ким биледи, ашыкъгъаны ючюн бир кере да аманлыкъ кёрмеген эди да, Жамауат аны себепли сокъурана болмаз эди ашыгъыудан.

Бирде алай окъуна болгъан эди. Кюнлюм бригадны сабанчы кьошуна тубюнден уполномоченный келди,— къара кожанкалы, галифе кёнчекли, жыр-жыр чурукълу. Кеч келген эди ол кьошха, кеч келсе да, башха айтыр сылтау тапмай, чакъырыуларыгъыз жокъдула, деп тыр-

ман этди. Экинчи келгенинде, ол узакъдан окъуна кёрдю: жол къошха бурулгъан жерде эки уллу чышын орна-тылгъанды, аралары бла къызыл къумач тартылгъанды. Юсюнде уа уллу харфла бла былай жазылып эди:

ЭРТДЕ ТУРГЪАНЫ ЭРКЕК АТЫ ТАЙ ТАБАР

Энди элни ышангылы жашы Харун азадан къутулууну ахыр къайгъысын этип айланганда аны чабыууну сакъламай, оноулашхан да этмей эл кеси бу уллу кечени башлады.

Ол кече Жамауат элде болуп, къанлы тамашагъа къарагъанла, Жамауат элде семен зулмучуладан дерт алыу ол кече башланганды, деп, элни тарыхына алай жазаргъа керекди дейдиле. Бирле айтхандан (Кюнлюмден — Ёрежип бла Галай; Чегетден — Биязуркъа бла Сылыухан; Ёзен элден — Фердауус; Ажокъа уа саулай да ол айтыу жанлы боладыла) — дерт бичагъын жыр кётюргенди. Хал тюз да Уллу Хождача болуп, ким эсе да ол кече къазауат жырны андан угъай, ол урушда таулула намысларын къалай сакълагъанларын, эсе да кеслерин душманнга бермез ючюн къырылып къалгъанларын эскерттир ючюн айтханды, дейдиле. Кертиси да, Уллу Хож эшитилгенде, Кеснуанланы Къыйыкъ элгенип уянганды, чартлап эшикке чыкыгъанда уа Баширни жиягъан тауушун эшитип, анга къараргъа Кымпыртны жибергенди. Бирсиле айтхандан (Чегетден — Чыккы къызы бла Ордан, Ёзенден — биягъы Фердауус, Ажокъадан Жанкъууатланы Тебо бла Жансохланы Къазакъ, Кюнлюм а саулай да ол айтыу жанлы боладыла) — халкъ Байчону ызындан кётюрюлгенди. Бёрю улугъанын бек алгъа, биягъы, кеси керегине чыгып, Ёрежип эшитсе керек. Алай, сансынмай, юйге киргенди. Кирсе да, тынчаймай, жата-къоба кетип, ахырында Байчону жарсып келгени эсине тюшгенди. Ма ол заманда чапханды Ёрежип да энишге айланып. «Мухтарны бёрюге сойдурдукъ, аранра» — дегени айтып.

Айхай да, капитан Карл фон Гельмут кибики залимни бир туман эртденликде залим болмай къалгъаны, къалгъанда да, Жамауат элде, тарх деп шок атылмай, бир деп, бир жипге илинемек этилмей чачылгъаны аскер-

уруш усталыкъны иги билгенлеге, бютюн да кеслери партизан отрядлада, аскер бѣлюмледе болуп, душманны хорлау тынч болмагъанын ѳз кѳзлери бла кѳргенлеге тюрлю да кѳрюнюр. Алай, не этериксе, дерт алыуну биз биле келген амаллары жашауну кесини амаллары бла тенглешдиргенде, къара шайны да тутмайдыла.

Къалай-алай болгъан эсе да, Жамауат эли кесин семен хорлукъдан ол кече къутулгъаннга санайды. Андан артха болгъан ишле — ала барчы-келчи жумушладыла, не — озгъан тойгъа урулгъан къарс кибикдиле. Аны себепли авторгъа хапар айтханда, Жамауат элчиле жалан да ол кечеден башлайдыла, ол кечени айырып жазарын сурайдыла. Нек дегенде, ол кечеги иш Жамауат элни бирси малкъар элени барысындан да бийикге салады, юч-тѳрт айны ичинде къанлы семенлеге бош тынгылап турмагъанын кѳргюзтеди.

Автор айхай да, ѳгюзню соя келип, къуйругъунда бичакъ сындырыгъа суймейди: хапарны тюз айта келип, ахырында тохуйлатса, бютюн да кесинден къошса, окъуучула айтычуларын айтырла. Ол кимге керекди. Алай жамауатчыла кеслери сагъыныргъа суймеген, амма, сагъынылмай а болмазлыкъ бир ишни — Мачарны ахырын да айтмай боллукъ туююдю. Эл аны ахыр да унутулуп къалырын суйгенликге, эртде малкъарлы айтханлай, аны да аллах жаратханды. Арабызда аллай адам чыкъгъанына ыйлыгъа эсек да, не этерикбиз, бизни жашауубузгъа кѳзбау аперимликден эсе, ачы кертилик бергирек болушурукъду: халкъны иги кюнюнде аз кѳзбаучула жашамайдыла Мачарлай. Да къыйынлыкъда аны букъдурургъа амал жокъду.

* * *

Байчону жюрегинде дерт сезими энди ачыкъ кюрешге айланып бара эди. Анга кѳре, энди, билмей, эслемей угъай, билип, кѳрюп, сермеширге сюеди. Бу элге хар къыйынлыкъ да аны хатасындан келгенча, Азинат да аны мѳхеллигинден тутулгъанча, иш былайдан барса, юйюрюн жойдуруп бошап, кюйген турукълай, кеси сюелип къаллыгъы кѳзюне кѳрюнеди.

Ол сезим бир жанындан, аны хатасындан, эсе да ол ѳлтюрген солдатны къаны ючюн деп элге келген азап — экинчи жанындан, бир бирлери бла сермешедиле. Энтда да Байчо, дерт алама деп, быланы бирлерине бир хата

этсе, энтда да аны ючюн эл жангы азапха тюшсе... Ты-
якьны бир жаны дертинге, бирси жаны кесинге... Ол
Биязуркьагьа барды,

— Биязуркьа, манга бир оноу эт деп келгенме,— де-
ди ол, уллу чырпа бёркюн кьолуна алып, тон этеклерин-
ден кёз айырмай.— Сен элни эслиссе, бар, ахырысы, иш
сен (айтханлай боллукьду.

— Хайырсыз, кьызынгы эргемн бересе?

— Бу солдатны, аман сагьатлы болсун, мен ёлтюр-
генме.

Биязуркьа аз да сейир этмей:

— Да аманмы этгенсе да! Бек иги этгенсе!

— Эл а? Элни кёрмеймисе?

— Эл — не? Не сунаса? Уруш бугьумуч оюнмуду? Из-
леген букьгьанны тапханлай оюн тохтаймыды!

— Да айтып кьойсам, элге себеп болурмеди деем...

Энди Биязуркьа кьууанып башлады.

— Хайырсыз, кьалай ёлтюргененг?

Байчо болушун айтды.

— Иги сермеген кёреем! Ол жаман затны, гестапому
дейле, палахмы дейле... Аны да бир сермесенг эди...—
Сора Байчону жунчугьанын эслеп:— Ёлтюрген эсенг,
аузунгу кьысып тур. Эл аны ючюн кёрюрюн кёрмей
кьалмаз.— Мыйкьларын сылап, эснел, сагьыш этип:—
Ол жарлы Гьейтмырзаны жашчыгьы не болуп кьалды
экен?

— Аллах айтхан жерден кери этсин... Тап оноу эт-
мейдиле тейри, лязим, анга да. Бёрюсю жокьмуду бу
аллах ургьанны... Мачар айтып эшитгенме.— Мачарны
атын эшитгенде Биязуркьа кьашларын туюдю, бир жа-
нына кьарады. Байчо уа:— Бармакьларындан ёрге такь-
гьан хапарлары барды, насыпсызны... Сен не айтаса, Би-
язуркьа, бирсилени Нальчикге алып кетгенде, аны мын-
да нек кьойгьан болурла? Мачар а: «Пилге чапхан мас-
келейди аны иши, кесин бёрюге талатдырлыкьды»,—
дейди.

— Ол да эр кишиди, — деп, сунмай тургьанлай башха
оноу этди Биязуркьа.— Кесин танытхан эсе, эр кишиди.
Ёзге не сунаса, жашла. сюелмеселе, кьартламы сюели-
рикдиле! Ётсюзлюк этмесе болду.

Биязуркьа кёл этдирсе да, Байчо тынчайып кьалал-
мады. Не зат болса да, бир зат этерге керек эди. Бир зат.
Ол кёре эди, хал аллай бир кьаты эди, былайда дыгалас-

лыкъ аллай бир уллу эди,— кюндюз этеригинги — кече-ге, кече этеригинги — эртденликге болжал этерча туююл эди.

Гельмутну кесин алып къарагъанда, ол кёпюр бла элни, Желаякъ бла Мухтарны арасында аягъы аякъгъа жетмей айланады. Бирде, Желаякъны чалдишине кирип, биягъы сыйыртхыч чыбыгъы бла аны къозутуп, бёрю, жүреги къутура баргъаны сайын, жан-жанын къалай ашагъанына, тюклери ийнеле кибики сюелип, акъ тишлерини арасында кызыл тили от кибики жана, къалай тургъанына къарайды. Ол сагъатда кесини да кёзлери къандан толуп, бёрюню тёзюмсюзлюгюнде кесини тёзюмсюзлюгюн кёреди; ала кёзле туююлдюле, жашил отладыла, Желаякъ аланы къакъмай, огъурсузлукъдан толу тёзюмсюзлюгю бла азапчысына къарайды, арымайды бёрю эки сагъатха, юч сагъатха да, уллудан уллу, огъурсуздан огъурсуз болуп барады. Ичин алай кюйдюргенден сора Гельмут анга жангы эт юлюш атдырса, ол анга алай сугъанакълыкъ бла жан атады,— ашар ючюн угъай, азапчысына ычхыналмагъан ачыуун, аны жырталмагъан ачыуун эт юлюшден алгъанча кёрюнеди.

— Кёргюзтюрюкме мен кысха заманда таулулагъа тамаша! — дейди Гельмут, андан терлегенлери барып чыгъа.— Бёрю хорласа — бёрюню, таулу хорласа — таулу, эркин этерикме.

Ол таулу ким боллугъун айтмайды Гельмут. Алай Байчо биледи. Ол оюннга гестапо Мухтарны хазырлайды. Къанлы оюннга къараргъа сюеди ол. Энди, баям, анга Мухтарны билгени да керек туююлдю,— партизан штабха жол уста болуп барлыкъ эсе да, керек туююлдю. Гельмут бу жол ычхындырса, экинчи эртдеден термилген оюнуна къараргъа тюшмезлигин биледи. Биледи фашист, аны ючюң ашыгъады.

Къанлы тамашаны алай жандауурсуз келгени Байчону тынчлыгъын ахыр да кетерип тургъанлай, Дауус Мачаргъа барып, анга жангы жара салды...

— Барыгъыз да, тарыгъыгъыз, мен тутдургъанма — деп кюйдуму дейсе? Чоппа хакъына, айтып кюйдуму алай?

Байчо, къайтарып-къайтарып сорса да, биле эди къагыны айтымлагъан сёзню айтмазын. Соруу этип, Дауусну ауруулу жүрегин алай ашагъаны — кесинде ол сёзге жууап излегени эди. Да не айтыргъа боллукъ эди, мажюсю,

малгъун, демей, кожанка ючюн, ахырысы дуня малы ючюн адамны жойдургъаннга?! Ёзге бир зат да угъай.

— Да не этериксе, тѣз, къатын, — деди да къойду.

Кеси уа эски жараларына — къолунда, бетинде къан тырмылагъа, Мачарны жууабы, Мухтарны сакълагъан кюйсюзлюк да къошулуп, жатхан жеринде ары-бери бурула, бирде секирип туруп, къуйругъундан олтура, кечени эки тенгине аманны кебинден жетди. «Угъай, тюз адамланы кеси ачитханы да тамамды, бѣрюге талатмаса да, — деп сагъыш этди Гельмутну юсюнден. — Огъесе... Алай онг а болурму? Терслигине кеси жолукъса... Ай аллах а... Не да болсун, мен, бѣрю секиргенде, чалдишни эшиги ачылып кетерча этерге керекме... Андан сора уа барырма Мачаргъа... Манга да айтсын айтыргъын...» |

Ол акъылгъа таукел болуп, Байчо туруп кийинди. Къочхар тонун да кийди. Олтурду дагъыда бир кере сагъыш этерге. Угъай, тюз эди жолу. Артыкълыкъ эди элге жетгени. Тѣзерге амал жокъ эди...

Энди бек таукел турду. Тonoугъа тюшген автоматны, жыйгъыч тюбюнден чыгъарып, тонуну ичинден имбашына такъды. «Тийреде бир адамны анга ушагъан кирити болур, — деди ол. — Ачхыч табала эсем, бир кѣрейим. Тапмасам да, бирле бла кенгешип, амалын излейим. Элде бир хал билген адам къалай табылмаз».

Аны бла Байчо юйюнден чыкъды.

* * *

Мачарлагъа барып къайтхандан сора Халыу, хар затдан да тюнгюлюп, къол жуууп къалгъанлай, кюйюп-бишни жата эди. Башир а аны ондуругъуну аллында тобукъланып, анасын жапсарыргъа кюрешеди. Бетин сылайды. «Аммакачыгъым, къоркъма, мен уллу киши болсам...» — деп, кѣлюн алады. Не этсе да, Башир, къыйынлыгъында анасын сакълайды. Биргесинден айырылмай, жумушун этип турады.

Ол кече уа кечени бир заманында Халыу тюшюнде тузланган эт кѣрюп уянды. Бир зат да кюсемей тура эди бу къышдан бери. Баширден ауурлугъу болгъанда, тытыр кюсеп, не кюн кѣргенди! Эринден, Жарнесден да уялып, жерге кирлик бола, къабыргъаны сюртюлгенлерин аз къобармагъанды. Амма, ким билдире эди киши-

ге тасхасын, алай кѡбарыгыны тырналып, кѡбарылып тургыанын кѡргенде, кѡайынлары не айта болур эдиле!

Кѡыйынлыкѡ апчытханданмы, кесин ахыр да унутуп кѡйгыаны ючюнмю, огѡесе жашлыгы кетгенденми, — быйыл а бир зат да акѡылыша келмей тура эди. Энди уа ма, тузланган баш эсине тюшдю да кѡалды. Аны ийиси бурнуна урду! Ол деген а ачдан, сапдан да кѡыйын, — табылмай мадар жокѡ. Аякѡ бармакѡларындан башлап, шор таратады, аууз сууларын келтиреди. Тюз да ичине бир ач зат кетти, ол а бауурун ашай тургыаннга ушайды.

Сагыш эте келгенде, ол Дауусда болургѡ боллукѡду, деди. «Бал тутхан бармагыын жалайды» — деп, эри да эте болур эди мадар...

— Уянчы бала... Не этейим, аллах, сени кѡолунгдама... Уянчы, танам...

Башир, эс жыя:

— Амма, уянчымы-мы... Бусагыат.

Халыу, туруп, ары-бери барады.

— Сени кѡолунгдабыз, жаратхан аллах... жазыкѡсын жарлы балама... Башир, кѡор болайым.

Башир, жукѡуну ахыр да хорлап, тѡшекде кѡуйругундан олтурады.

Халыу:

— Жашым, кѡоркѡмай Даууслагѡ барып келаллыкѡмыса?

— Нек кѡоркѡаем. Хау ма былай...

— Барчы сора, бир тузланган этчиги бар эсе...

— Тилейми?! Барлыкѡ тюйюлме! — Башир, айланьы, тѡшекге кирип, жатып кѡалды. Халыу а:

— Кесим барайым сора. — Тебиреп башлады.

Башир энди ахыр да уянган эди. Тилей барыргѡ суюмесе да, анасы кеси тебирегенде, амалсыз болду.

— Айып эт, бюгечеден сора барсам! — аны бла терк окѡуна туруп, кийинип чыгып кетди.

Ол чапханлай Байчолагѡ жетди. Сехледен ѡгерге ийилгенлей эшитди Хакимни ауазын:

— Башир, сенмисе?

— Хы.

— Не айланаса?

— Аммака жумушха жибергенди.

— Былай келчи.

• Башир, батыр болуп, Хакимни кѡатына барды.

— Не этесе?
— Юйюгюзде ким барды?
— Ким да. Аммака, ала.
— Ала да юйдемилле?
— Къайда боллукъдула юйде болмай. Юйделле.
— Экиси да?
— Экиси да.
— Къарауул а?
— Не къарауул? Къарауул салып тура болурла са-
нга...

— Къайда жукълайдыла?
— Зуппан сайнада, Ганс отоуда.
— Не жумушха жибергенди Халыу?
Башир, айтыргъа уялып, жерге къарады. Хаким а:
— Жумушун айтыргъа ким уялады!
— Аллай жумуш а... Тузланнган эт дейди сора.
— Да бизде азмыды тузланнган эт.— Хаким бир ке-
сек тынгылап, айтды: — Экибиз да барып, Халыуну бизге
чакъырып келейик.

— Нек сора?
— Керекди, Башир.— Сора шыбырдап: — Мухтарны
къутулурун сюемисе?

— Суйген а дейсе.
— Сора болуш сен партизанлагъа. Ала бюгече Мух-
тарны къутхарыргъа дейдиле. Аны къутхарыр дючюн а
комендантны урларгъа керекди!

— Уу анай!
— Келишдик?!
— Билмейме... Аммака унамаса уа?
— Къалай унамаз, Дауус чакъырады десек, тейри
къайры да барыр Халыу.

— Кел! — деди Башир.
Жолда келе, бюгечеги боллукъ ишге асыры сукъ-
ланнгандан, ѳжашыртынын да айтды:

— Бизни уа автоматыбыз да барды!
— Кет! — Хаким тохтагъан окъуна этди.— Керти
автомат?

— Сизни Хыйса бла мени.
— Къайдан чыкъгъанды?
— Ма Зуппанны бир къоркъутханек? Ол а автома-
тын къоюп къачханды. Биз а букъдурдукъ да къойдукъ.
— Сен чынтды солдатса; Башир!

Аллай махтау! Ёхтемден, Баширни аякъ тюбюнде чѣп сынмайды.

— Хыйса бла мен ант этгенбиз аны кишиге айтмазгъа.

— Партизанлагъа бермесегиз, кимге берликсиз?

— Ол сизни баудады. Ийнекге бичен салгъан куудуш бир барды? Ма аны тюбюнде. Кесинг ал.

Башир бла Хаким, Халыуну тѣзюмсюзлюгю ахыр чегине жетип, эшик юсюнде сюелип тургъанлай келдиле. Хаким, Баширни да къолундан тутханлай, тѣгерекге сакъ къарай, юйге шош кирди.

— Бармеди?! — деп сорду Халыу, Хакимден да уялмай. Къарангыда Баширни къойнун-къолларын уллу тѣзюмсюзлюк бла къармады.

— Барды,— деди Хаким ангыча, бек акъырын.— Амма Халыуну бери алып кел деп жибергенди мени. Келе тургъанымлай Баширге тюбеп къалгъанма. Бир-эки да тургъанды кеси, келеме деп. Сора мени жибергенди. Уруш болургъа къоркъууду, Халыу. Амма уа сен бу гяурланы ичинде къалыргъа жарарыкъ туююлсе, дейди...

Да уруш къоркъууу болмаса да, Дауус аны къадагына аллай бир къайгырмаса да, Халыу бусагъатда кюсегени ючюн къайры да барлыкъ эди. Терк тебиреп, Баширни къолундан тутуп, Хакимни ызындан чыкъды.

Дауус ундурукъда къуйругъундан олтуруп тура эди. Кеч къонакълары келгенлей турду, чыракъ жандырмай, шинтик салды. Ангыча Хаким да, гумугъа кирип, чыккырдан тузланган баш жартыны чыгъарып келип, столгъа салды.

— Бу эр киши сабийле айып этмесинле, Дауус, аллах ючюн,— деп, Халыу тузланган этге тюз да ач адамча узалды. Дауусха да, Хакимге, Баширге да къарамай, терк-терк ашады. Хаким шош чыгъып кетди.

— Бу халабалыкъда ѳзге зат кюсесенг а не этерик эдинг. Аны кеси кюсеген билмейди.

Болса да Халыу, иймене, айтды:

— Мен жерге батайым, кече ортасында сизни да къозгъап...

— Тели болма,— деди Дауус.— Юсюнде саламынг бла быллай кече ким къоя эди сени жангыз.— Сора Дауус анга кеси жеринде жер этди.— Аллах буюргъанны

кёрюрбюз, эзилме быллай бир. Къыйынлыкъды, жаным. Мен къыз балагъа да тэзюп турама да. Жатыгъыз.

Халыу, жүрексинип, жиляп жиберди.

— Дауус, сен алай кёл этдиресе... Бизден насыпсыз ким болур бусагъатда. Бир жанларыбыз жерге кирип тургъанла... Оу, оу, оу, бизден насыпсыз итде, къушда да болмаз...

Дауус, Байчону жерине олтуруп, Халыуну жиляма къойду. Кёл да этдирмеди, кеси да жилямады.

Халыу, жиляп бошап, тели болгъанлай, Баширни къойнуна къысып, анга къор-садагъа болуп башлады. Аны бла кесин бир кесек басып, дагъыда Дауусха бурулду:

— Бир зат боллукъду, Дауус, бюгече, бош келтирмегенсе сен мени бери.

— Жат, жаным, тынчайгъан эт. Тууарыкъ жаннга иги туююлдю къайгъы!

Угъай, тап туююл эди Халыуну халы. Сезими, тили жашчыкъгъа къор-садагъа бола тургъанлай, башы къайры эсе да кетип барады. Огъесе... Да кеси тергегенден, эитда да бир-эки ыйыкъ бар эди; дагъыда бу хал кюченгиге ушамайды. Кёлю аман этип, ёрге урады, санлары къыркъыладыла. Огъесе жилягъаны жүрегинем и жетди...

Къайгъымы эсиртди, жукъуму,— терк окъуна башын жастыкъгъа бошлап, жукъугъа кетди.

Баширни къайгъысы уа анасы туююл эди. Аны къор-садагъасын ол эшитген да этмей турду. Нек дегенде, аны акъылы кечеги жолоучулада эди. Бирде ол, апиасы айтычу жомакъда Къарабатырны, не бирси жомакъда кичи къарындашны кешлерине кирип, халкъны къыйынлыкъдан къутхарыргъа барады; бир а, ол кёпюр ишлене туруп, анда гетменин сындыра да ата, ишлерге унамай тургъан солдатха ушап, пленден къачып къутулуп, дерт алыргъа айланады. Не тюрлю болса да, бюгече къайда эсе да бир жерде ол Хакимге берген автомат атылыргъа керекди. Атылгъанлай а, Башир чартлап чыгъар эшикге! Халкъ дертчи Къарабатыр душманны хорлагъанын, халкъ а эркинликге чыкъгъанын айтып къычырыр. Не да болсун, жукъламазгъа, не да болсун, автоматны атылгъанын эшитмей къалмазгъа...

Башир, кеси кесине алай айта, къулакълары бла

угъай, кёзлери бла эшитирик кибик, аланы кысама деп кьоркыганлай, Хыйсаланы кьатларында кийиз юсюне аууп, жукълап кьалды.

* * *

Гестапочуланы кюйсюзлюклеринден безиген эллиле Байчога эшиклерин суююп ачмай эдиле. Болса да ол ачдыра эди, юйге кирип, кьаллай киритлеригиз бар эсе да, кёргюзтюгюз дей эди. Боллукъ ишни жашырмай айта эди. Амма, чалдишни киритине ушагъан кирит табылмайды.

«Угъай, таланган бирледе болмай амалы жокъду, аны да кимден эсе да сыйырып салгъандыла».— Ол акъылда тебен жолга тюшюп баргъанлай, бир ашыгып баргъан кьарелдини керюп, ызындан болду. «Эй ким эсенг да, алай бир тохтачы,— деп селешди ол аны ызындан. Кьарелди ызындан адам келгенни керюп, бахчага секирди.— Ай юйюнге мен Байчома, кьоркьуулу адам туююлме, ким эсенг да сорлугъум барды. Ишле тап туююлдуле,— деди ол дагыда жалынган-тилеген ауаз бла. Бахчага секирген кьарелди аны керюрге суюмей эди баям, думп болуп кетди.

Андан ары Байчо Ережилагъа барды. Ол а:

— Аран, тери кереме сен. Орданга бармай. Атамы жарры ючюн, Ордан кьурч эшикреринге табар ачхыч. Кеси ишрегенди да чардишни. Кеси мадарын тапсын. Езге уа!

Энди, кыш кече, Байчо беркюн да кьолуна алгъанлай барады. Тютюн этеди аны кьашха башы. Бек жарсыулуду жюреги. Кеси кеси бла жаншайды. «Елтюрюп кьоймазла, таланган.. Тишируну не хыйсап бла ёлтюрлюкдюле. Ай жазыкъ Азинат...»

Орданлары эшикни ачмай кеп турадыла.

Байчо, эшик аллына жууукъ келип, юйде кьуш-муш этгенлерин эшитеди. Айып этмейди ол — аллай заманды.

— Къайгылы адам туююлме! — дейди ол теюзюсюз.

— Енди керемисен муну! — дейди Ордан ачыкъ. Айт да кьойчун жумушунгу е-а!

— Эшикден айтхан бла боллукъ туююлду.— Сора мамыр Байчога Орданны этгени ачыу тийип.— Алан, Ордан, ёгюз урламы сойгъанса, нек ачмайса? Амалсыз болмасам, келмезлигим билмеймисе бу заманда.

Ахырында Ордан эшиклерин ачады. Байчону жумушун эшитип, сагъыш этеди, сагъыш этсе да, къатышыр акъылда туююлдо. Да, Байчо да къоймазданды.

— Теърн, лязим, Ордан... Ай юйюнге, тели сабийни бёрюге жыртдырып, къарап турсакъ...

— Да мен не этейим, аллахны суйген къулу?

— Сен темирчисе. Темирчини къолундан келмеген иш болмайды.

Орданны амалсызлыкъ угъай, махтау жумушатады. Угъай, махтау, баям, амалсызлыкъны ангыларгъа болушады.

— Къолундан келгенден не хайыр... амалынг болмаса. Бу самый, юйю къуругъан, бир жаман затды да... эшигнми жабарыкъды.

— Сен киритге мадар эт, андан сора ишинг болмасын...— Ордан арсар бола башлагъанда уа, юсюне чабып: — Айтмагъаненг деме, Ордан! Бёрюню сен тутханса, ол, адам ачытса, айыбы санга келликди. Чоппа хакъына, иш алайды.

— Суююпмю тутханма, алан, Байчо е-а? Сен нек шапалыкъ этесен алагъа, ахырысы, е-а?

— Суююп тутмагъанса, мен да суююп шапалыкъ этмейме. Узун сёзню къысхасы, бёрюню къачырыргъа керекди. Аны эшигин а сенден сора ачаллыкъ адам жокъду.— Ордан тынгылагъанда, Байчо дагъыда айтды: — «Сен мадар этсенг, мен къадар этерме» — дегенди аллах да. Мадар этейик, къолдан келмесе, ажымсыз болурбуз.

Ала Орданны гюрбежисине барып, аны жангыз терезесин кийиз бла жарыкъ урмазча жапдыла. Чыракъны жандырдыла.

* * *

Хаким, Халыуланы «кёчюрюп», Ачахматны оноун толтургъанны къой, автомат къоллу болуп, аны жашырттын фатарына алай келди. Баширни хапарын айтды. Айхай да была, тюзю Ачахмат, Волковну айтханын этип, Харунну оноун буза эдиле. Алай тилегинде Валя аллай бир къаты эди, Ганс Шрайнер бла бетден-бетге тюбеширге ол аллай бир къыза эди,— Ачахмат аны тыялмады. Жалан да бир кече бла бир кюн къалгъан эди Харун этген болжалгъа да. Да тёзалмай эди жаш. Чабыуулда Ганс Шрайнер аны юлюшю боллукъ туююл эди. «Эркинди, аллай бирге эркинди»,— деди Ачахмат акъы-

лында. Дагъыда гестапону, аны излеп, элни аллай бир жүрексиз этгенине да жууап берирге керек эди.

Энди ала Къазакъланы юйден экиси эки автомат бла — Валя Харун берген автоматы бла, Хаким Башир берген автоматы бла чыкъдыла. Валя уа дагъыда Хурметден алгъан темир тыягъын къолундан кетермейди.

Ала хуна артлары бла Гъейтмырзаланы арбазгъа келгенде, Жетегейле тюз да Сырбытны башына жетипдиле; бу жулдуз кериуан Сырбытха бир кечеге эки кере жетеди, биринчи жетгенлеринде, эл терен жукъуда болады; экинчи айланып жетгенлеринде, Жамауат элни къытайлары бирден къычырып башлайдыла. Эсе да Валя бла Хаким Гъейтмырзаны юйюню арбазына киргенде, танг атаргъа кѣп къалмагъаны туурады.

Валентин Волков, Жетегейлени Сырбытдан ташайма къоюп, Гъейтмырзаны юйюню бийик коридоруна чыкъды. Бир къолунда автомат, экинчи къолунда темир тыягъы. Терезе аллына келди. Сейнаны эшиги ич отоугъа ачылыпды. Ай жарыгъында мюйюште тагъылып тургъан шинель кѣрюнеди; ондурукъ къулагъына автомат тагъылыпды. Жатхан а тюз да тонгуз кибик хурулдайды. Отоуда къулагъы терезеге айланган ондурукъда оберштурмбанфюрер жатады. Ол, жукълап туююлду баям, нѣгерини хурулдагъаны тынчлыкъ бермейди. Огъесе, жукълап уянганды да, энди сагъайып турады. «Тыякъ къалды, — деп сагъыш этеди Волков. — Кирирге къоркъууулуду. Аны бла тыякъны къабыргъагъа суюеди, автоматны эки къолу бла да тутады да, Хакимге къарайды. Ол а терезе жанына къысылып турады.

Ол кезиуде комендант жеринден турады, шинелин къаппайды, эшикге чыгъады. Сакълагъанла къабыргъагъа жабышхандыла — солуулары да чыкъмайды. Ол коридорда тохтап кериледи, эснейди, тютюн ичеди. Коридордан тюшюп, юйюню тѣбен мюйюшюне кетди, — жумушу барды, баям.

Валя, темир тыякъны Хакимни къолуна тутдурады. Къолу бла башын кѣргюзтеди. Хаким — Зуппанны тынчайтыргъа керекди. Ол сайнагъа сыпдырылады. Валя уа комендантны ызындан барады. Ма ол бери айланды, атлады, Волков аны бетин кѣрдю.

— Руки вверх! — деп автоматны юсюне бурду ол.

Ганс Шрайнер сейир да этмейди, къолларын ѳрге кѣтюрюрге да ашыкъмайды.

Ангыча Хаким Валяны темир тыягъын къан этти къайтды.

Энди кѣтюреди Ганс Шрайнер къолларын. Автоматдан эсе, темир тыякъгъа бегирек къарайды.

— Марш! — деди Волков. Бахча бла ёрге сюрюп башлайды. Хар атлам аны дертин къозгъайды, кѣпюрде анга тийген хар тыякъны ачытыуун жангыдан сынадады. «Гад, ох н гад ты», — дейди ол аны сюрюп бара.

Ма бахча бошалды. Арысы — тѣшдю. Былайда тохтайдыла.

— Я, солдат советской армии Волков, — деди ол ана тилинде. — Господин капитан помнит, как он бил его... под мостом. Убил, да не смог убить!

Сора ол Хакимни къолундан темир тыякъны алды. Аны къолунда ойната, айтды:

— Хаким, ты не трогай. Я сам.

Ганс Шрайнер аз да кычырыкъ этмей, элгенген этгенча, не уа жюреги тутханча алай ауду. Аугъанлай, сокъуранганмы этди, бурнуна аман жыйымы урду — башын ёрге атаргъа, туругъа кюрешди. Алай аны жерге тартхан кюч, ёрге тартхан кючден онглуму эди, огъесе башына, бетине, санларына алай ачы, терк тийген темир тыякъ, аны умут этерге къоймаймеди, — не эсе да ол жалан да жерге жууукълаша эди, созула кериле эди, тынчая...

Ала къайтып келиш, Зуппанны автоматын да, Ганс Шрайнерни керохун да алып, тогъуз тѣлеуден къутулгъан жолоучулай, артха терк кетдиле.

* * *

Андан сора ала юйдегили болгъанлы биринчи кере Залихат жерин эринден башха этип жатды. Жабраил Локъманович аны алай сындыргъан эди, намысы бла алай ойнагъан эди, — энди эр бла къатынны бирге жатханлары — эки жан къошулгъанлай эсе, ол бу экисини арасында боллукъ иш туююл эди. Суймеклик, сынган гыржынлай, эки бѣлюндю, къошулмаз.

Кертиди, ачыу кызыуунда ол эрине айтмазлыгъын да айтды — намысына тийишли болмагъан, учуз сѣзлени. Аны да тышында угъай, юйюнде. Кѣлкъалдысы аллай бир уллу эди, быйылдан бери анга айтмай, ичинде чиритген къоркъуу-сагъайыуу кыйынлыгъы аллай бир ул-

ду эди,— Жабраил, аны хурметин этмей, Залихатны та-
за төшегин алай керахат этерге эркин туююл эди. Ол
уллу ёнгелеуюнде Залихат, энди эри андан эрикген эсе,
аны төшегинден тос төшеги жумушакъ кёрюндю эсе, ал-
лах сюзер, ол а не айтыркъды, алай алгъыннгы ыша-
ныулукъ бир заманда да болмаз. Излеген да, шекли бо-
луп, ызындан сюргенден угъай, жанына кьоркьуп эт-
генин айтды. Валя айтханны да, Мачар быйылдан бери
не этип айланнганын да жашырмады.

Жабраил Локъманович а — не? Бир зат да угъай, За-
лихат — алгъа, ол — ызындан келгенлей турдула. Алай-
лай, Залихатны кесин жиберип, къуллугъуна барыргъа
да базынмады. Биргесине юйюне келди да, ингирге дери
ых деп, таууш чыгъармагъанлай, юйде жубанып турду.
Сабийлери бла ойнады. Ким биледи, ахыр беш-алты
жылда биринчи кере ийнеклерин суугъа сюрдю, алагъа
аш салды. Тирменлик къайгъы да этди.

Да алай, кеси кесин жубатууанда, Жабраил Локъ-
манович сагъыш этемеди? Залихатны аллында терслигин
ангылап, аны къалай жапсарыуну сагъышын? Огъесе...
огъесе...

Айхай да, Жабраил Локъманович уругъа биринчи
баргъанлай окъуна тутулгъанына ачыу этеди. Алай жа-
лан да тутулгъанына ачыу этеди — аны бла байламлы
Зайнафны бююннгю кюню жилиуу бла кетгенине. Зали-
хат а — не, эр кишини тиширыугъа баргъаны — ит ху-
нагъа сийгенлей, аны не бармакъгъа чёргериги барды!
Огъесе Жабраил Локъманович Залихатха аман эрми бо-
ла келгенди. Чыпырдар да тохтар. Тохтамаса уа... Тохта-
май къайры барлыкъды...

Жабраил Локъманович жалан да бусагъатда, бу
сагъышланы эте тургъанда, Зайнаф не ишлегенин би-
лирге сюе эди. Экинчиси Мачаргъа къаны къайнайды.

Ингирде уа Залихат, кёргенибизча, ортаны айырды.
Ол а — оюн туююл эди. Чыпырдагъан — не, бармакъгъа
чёргеген — не, Залихатны кечер акъылы жокъ эди.

Жабраил Локъманович, кеси халына боюнсунуп энди
къарады. Къарады да, керти, оюнсуз, аллах аны бла ой-
нагъан этгенча кёрюндю. Аллах аны эки тиширыуну ор-
тасына да, эки тирмен ташны ортасына да безирер ючюн,
сынар ючюн, амалсызлыгъын кёрюп, кёл кенгдирир
ючюн атхан сунду. Телиге этгенлей эте эди аллах анга:
жарсырча, кюерча жүрек берип, бир затха итинирча ёт

берип, сора кьолу тийген — тоба, аягъы тийген — оба бо-ла жашарча нек этди? Нек кюледи ол анга, нек хыликгя этеди?! Не жерде эришдирдим кесиме?

Угъай, Жабраил Локъмановични жюрек кыйынлыгъы анга Залихат салгъан айыпдан кѣп да уллу эди. Ол энди бир затха да талашмай, ишлеп-ашап, эли бла жашаргъа сюеди. Алай суююунде, Жабраил Локъманович Мачарны хыйласын да эшитди. Залихат а айтханындан эсе кѣп биле эди аны юсюнден, кѣп кѣрген эди хыйласын. Бу Жабраил Локъманович юйден кетген заманга уа нек тюшюп тура эди хар кьуру... Алайлай аны этине жилин чѣргелгенча болду. Залихатны кьойнунда Мачар... Жилин аны буууп башлады. Кесин андан кьутхарыр муратда, Жабраил Локъманович ундурукъдан секирип тюшдю. Залихатны кьатына барып:

— Залихат, не излей эди Мачар? Не умут эте эди? Ол а, кьарамай, сагъыш этмей, чимдип:

— Не умут этесиз сиз, эр кишиле, тиширыуладан?

Угъай, жилин жиберлик туююл эди Жабраилни. Мачар бош кьадалмай эди. Фашист офицерлени кьонакъ этмейсе деп, бош жанымай эди. Залихатны ундуругъуну аллында ич кѣлеги бла сюелип тура, Жабраил Локъманович Мачарны бир сѣзюн кьалмай жангыдан эшитди.

Да ийнанырмы эди ол Залихат Мачар бла жатханды деселе? Акъылы бла угъай, жюреги бла... Жюрекни жашау жоругъу башха эди, анга Жабраил Локъмановичден кючлюле жукъ эталмагъан, Жабраил Локъманович эталлыкъ жокъ эди.

Аны себепли Мачаргъа эртдеден жаныгъаны энди дерт ачыкълыгъына жетип, ол андан эли ючюн да, кеси ючюн да кьан алыргъа кереклисине тюшюндю.

«— Айып этмегиз, аллахчю!» — деп кычырды ол сагъатда Азинат. Мухтар а:

«— Мачар, ананг кьатынынг боллукъ, мени нек тутдургъанса!»

Сора Мачар полицайгъа:

«— Залихатны сюрюп кел, кьахмени!»

Ол бек терк кийинди. Мачарны юйюне чапханлай келгенча келди. Кьакъды терезени. Таууш жокъ. Эшикни кьакъды. Тюртгенде уа ачылып кетди. Угъай, анда адам жашамай эди бюгече.

Къайтып, чапханлай, полициягъа келди. Дежурный да

жукълап. «Угъай, герр бургомистр, ол бери айланмагъанды».

Энди ол тюзюнлей гестапогъа барды. Мачар анда болургъа керекди. Он юй башындан тутулуп тургъанланы оноулары этилирге керек эди. Бюгече — мындамы, огъесе, биягъыча, Нальчикге жиберип, андамы... Солдатны ёлтюрген табылмагъандан сора — аны табыуну ахыр болжалы бюгече 12 сагъатда бошала эди; Жабраил Локъманович сагъатына къарады. Экиден атлагъанды. Сора Мачар гестапода боллукъду...

Алай ёпке солуу этген бургомистрге фон Гельмут кеси тубеди. Кёзлери къызаргъанды, бетинде тамычы къаны жокъ. Ичинде Жабраил Локъманович Грэкни кьолун тута, айтды;

— Тынчлыкъсызма. Юйде туралмай келеме. — Гельмут а, кьолунда шешасы бла, тентирей, аны аллына келди.

— Иш битди, герр бургомистр,—деди ол.—Орус кьутургъанды... тартабыз... Мен сени кьонакъ этеме...— Сора анга да кьуйду.— Тарт, бизни хорламыбыз ючюн... Быллай урушда...— Болса да айтыргъын айтмай, кьолун Жабраил Локъмановични имбашына салып тынгылады.

Да кёп болмай гестапону начальниги капитан Карл фон Гельмут артха кетиуню юсюнден буйрукъ алгъан эди. Ол, буйрукъ туююл, беишлик эди, ахыр да хорланууну белгиси. Алай не амал? Умутдан эсе жан татлы! Дагъыда артха кетиу кюрешни ахыры туююл.

Да не айтырлыгъы бар эди аны! Алгъаракъдан окъуна сёз алгъа барууну, Кавказда алыкъа алынмай тургъан жерлени алыуну юсюнден угъай, артха кетиуню не да немец аскерни кеси ичинде жунчууну юсюнден бармаймеди! Анга Гельмутну къаны алай къайнаса да, кеси иги жанына тюрлендиралмазлыгъын ангылай эди.

Да не зат къалгъан эди бу элде этилмей? Бу жан тёмез ачууну Карл не бла басаргъа боллукъду?! Тутулукъ — тутулду, ёлтюрюллюк — ёлтюрюлдю; элни саулай кюйдюрюрге уа энди аны кючю жетерик туююл эди. Тюзю, аланы эскере келгенде, Гельмутну суусабы къанмазгъа бир тюрлю сылтау жокъ эди. Болса да, анча айны ичинде немец сауутну алай кюйсюзлюгюн кётюрюп тургъан эл, тумчугъуп къалмай, жаралы асланлай, тап

түшөрүн марап тургъаны аны чач туюклерин ёрге тургъузду.

«Да рейх былай амалсызына къалгъан эсе, ол от тебе си болсун, мен а этерге дегеними этерме,— деди ол.— Ёлюмлерин унутурла таулула, мени оюнуму унутмазла...»

— Танг атаргъа биз кетебиз! — деди ол, Домсоветни уллу терезесинден къышхы къарангылыкъгъа къарап.— Буйрукъ алайды.— Гельмут къырыллыкъ адамланы унутуп къойгъаннга ушай эди.— Герр бургомистр мудах болмасын,— деди ол андан ары фикир этип,— урушда артка кетиу, хорланыу туююлдю. Ахырында рейх хорларыгъына бусагъатда ким шеклиди..

— Анга толу ийнаныпбыз! — деди Жабраил Локъманович. Къуру стаканны столгъа салды.

— Санга да мында къалыргъа жарарыкъ туююлдю... — Гельмут ышармиш этди.— Большевикле орден такъмазлары белгилиди.

— Бизни къадарыбыз рейхни къадары бла байламлыды,— деди Жабраил Локъманович.— Полицайместр эшитгенмиди?

— Ол манга бек къоркъуулу он адамны тизмесин келтирликди... бусагъат.— Сора Жабраил Локъмановичге тюрслеп къарады.— Э-э, герр бургомистр, мен бюгече сени бу эл кёпге дери унутмай турурча этейим. Бюгече— дертинг бар эсе, алып къал. Артда кеч болур... Хар кимни да элинде кёп болады дерти! Мен билеме.

Жабраил Локъманович къаллай жолгъа чыкъгъанын энди ангылай, аркъасы титиреди. «Мачар менден тели туююлдю, къачханды»,— деп акъыл этди.— Элни дертинден къачханды. Къаннга аллай бир боялгъанды; энгда да он адамны жойдуруп къутулмазын ангылагъанды минафыкъ!»

Энди дерт туююл эди къайгъы. Залихатны ёпкелеую да туююл эди иш. Энди гестаподан къутулургъа керек эди,

— Мен немец сауутха кертичилей къалыргъа сюеме,— деди ол.

— Айхай да! — деди Гельмут.— Мен сени илишан ата билгенинги да бир кёрейим. Ма бусагъат жер юйдегилени суу бойнуна элтебиз. Ким уста эсе да илишан атаргъа... Алай андан алгъа партизан бла бёрюню сермешгенлерине бир къарайыкъ.

— Заманды, жүйюсхан капитан,— деди Грэк.

— Жүйюсхан... жүйюсхан Гельмут... илишан атыу бургомистрни иши түйюлдю.— Жабраил Локъманович терлеген окъуна этгенди.

— Да кимни ишиди? — Гельмут, жууап сакъламай, бир тюрлю ёчюлдю. Аракъы къуйду, ичди. Сунмай тургъанлай кыжырыкълады: — Шкок атаргъа суймейсе, партизанланы ёлтюрюрге суймейсе, немец сауутха кертичилей къалыргъа уа суюесе... Аллайла илишаннга салыныргъа тийишлидиле... — Дагъыда бир кесек тынгылап: — Да не, сен эртде кёргюзтгенсе бизге ниетинги... Тюрмеде сен большевиклеге чапмай, немец офицерлерине чапханенг...

— Жангылычды ол, жүйюсхан капитан... Аны жангылыч болгъанын кесигиз да билесиз... Белгилиди, мен тутмакълагъа чапханым...

— Заманды, жүйюсхан капитан,— деп къайтарды Грэк.

Чегетде автомат тюз да ол заманда атылды.

Бары бирден секиришип турдула, сагъайдыла, бетлеринден къанлары кете. Алай автомат бирден сора атылмады.

— Келтиригиз партизанны! — деп кычырды Гельмут.

* * *

Жерге танг жарыгъы тюше, Байчо Орданны гюрбегисинден чыкъды. Алыкъа эртде эди, аны Домсовет тийресине къоярыкъ түйюл эдиле. Аны себепли ары баргъынчы ол Мачаргъа тюбеп къалыргъа деди.

Мачаргъа тюбеп къалыргъа деп, энди акъырын-акъырын келеди. Сотмакъ къар, аякъ тюбюнде анга таукеллик бергенча, жарыкъ жырылдайды. Суйген жолу — Ёрежипланы теш жол бла туюшуп, Ташкёпюрге чыкъды. Энди адам адамны кёрюрча, танырча болгъанды. «Тургъан болурму хайырсыз», — деди. Алай айтып, Мачарланы жолгъа бурулургъа, тёбентин Домсовет табадан бир муштухул атлы ёрге айланды. Байчо, хунагъа кысылып къарайды. Жууукъ келгенде, ол Мачарны таныды. Мачар къуугъуннга баргъаннга не къачхынчыгъа ушайды. Аны себепли тохтар акъылы жокъду. Халны ангылап, Байчо узакъдан окъуна салам берип, аллына чыкъды. Мачар, салам алмай, қерохуна узалды. Алай къау-

гъа чыгъарырма деп къоркъгъанмы этди, огъесе эсине башха затмы тюшдю,— не эсе да сокъуранып, къартны саламың алды.

— Не айланаса танг атмай, Байчо? — деп жумушакъ сорду.

— Санга жумушум барды,— деди Байчо къысха.— Юйюгюзге бара эдим да, аллах бергенлей тюбединг.

— Не жумуш боллукъду бу заманда,— деп сагъайды сатхыч.

— Кертимиди ол къарт къатыннга айтханынг? — деди Байчо сур ауаз бла.

— Къой, жарлы, Байчо, къой. Ётюрюкню, кертини айырыр заман туююлдо. Ашыкъгъан этеме.

— Сен ашыгъа да болурса,— деди Байчо.— Алай мен къартлыгъымда къыз тиширыу неге тюбейди деп, азаплы болуп турама. Айт, мен да адамма, ёз къулагъым бла эшитирге сюеме, къызым санга не хата этгенди?

— Энди сокъуранама, къызынги къатын этмей, тутмакъ этгениме! Андан манга хайыр чыкъмады.— Аны бла Мачар, атха къамичи уруп, Байчону ёшюнлете-сюрюшдюре, озду.

Бир такъыйкъагъа Байчону кёзлери къарангы этдиле; сотмакъ къаргъа бир такъыйкъа къарап турду. Сора аз да арсар болмай, ол угъай эсенг, уллу ыразылыкъ бла айландырды автоматны Мачарны ызындан. Къызыу окъла, узая башлагъан атлыны санларын терк кыйдыла. Ол артха сюренги болду. Дагъыда алгъа ауду, ат жалкъасындан къучакълады.

Байчо имбашларындан бир уллу жюк кетгенча, андан ары жолун бир тынч, бир ырахат этди. Ишине келип, тонун автоматы бла бирге тешип, чулгъап, мал союучу жеринде тап салды. Бичагъына жаныу эте, тегерекге-башха къарады.

Байчо тууарны соя туруб а, аны халы бирси кюнледеча болмагъанын, бир уруп, базманнга салгъанча, тенг этиучю юлюшлерин, чанчхакълап, уллулу, гитчели этип, жунчуулу-кёлсюз узалгъанын ким да эслерик эди. Да немецли шапаны Байчону халына къарагъан туююл эди къайгъысы. Ёз башы къайгъылыкъ! Аны себепли Байчо этни тап-тапсыз жарашдырса да, жарашдырмай къойса да, анга башха туююлча, алай эди. Тюсюн айтханда уа, алагъа союлгъан малны этин ашаргъа тюшерик туююл эсе да алайды.

Байчо, эт юлюшню алып, къарауулну къатына барды. Аны тили — кьоллары эдиле,— ала бла Желаякьны сарайын ач дегенни айтды. Часовой сагъатха къарады, баш чайкъады. Ол такъыйкъада Байчо, темир таууш этип, тюрмени эшиклери ачылгъанын эшитди. Эшитди да, жаны ары кетип, тохтады. Экеулен эки билегинден тутуп чыгъардыла Мухтарны. Олду деп да танымады Байчо. Мухтар а, ёрге къарап, Байчону таныды. Таныды да, эс жыяргъа кюрешди.

— Байчо, анам... анам... саумуду? — деп кычырды ол къарыусуз.

— Сауду, харип, Мухтарчыкъ!—деди Байчо кёлю тола. Алгъа бир ненча атлам этди.— Сабуз барыбыз да...

— Хакимге салам айт! — деди ол дагъыда. Байчо уа:

— Къайры элтедиле сени?

Болса да, баям, Мухтар аны эшитмеди. Бош сора эди Байчо. Амалсыздан сора эди. Белгили эди аны къайры элтгенлери. Аны биле тургъанлай, дагъыда биле тургъанлай Мухтар Азинатны кёрмегенин, сорду, угъай, ол соруу туююл эди, ата суймекликни, инжилиуню, умут этиуню кючю бла Байчону жүрек теренинде жаратылгъан кычырыкъ эди:

— Азинат а... Азинатдан хапар билмеймисе?

Аны уа бютюн да эшитмеди Мухтар. Сюрюше, кесикесине кюч эте, жалдатланы алларында гестапогъа ташайды.

Андан сора ол Мухтарны ызындан атхан кычырыкъ, артха къайтып, Байчону аягъындан кирип, башына дери сууукъсуратды. Жалдатла Мухтарны угъай, Азинатны сюрюп кетгенча, тюз да алай эди. Алай эди да, Байчону кёзлери кёз жашладан толдула. Аны этижени жиляп башлады: чач тюклери, кирпичлери, чечек таплары, юсюнде эски чепкен кёлеги, жамаулу шалбары, кьолунда эт юлюш — бары да жилядыла. Таууш этмей, юслерине халкьны жыймай, алай а уллу таралыу бла, жүрекни бек жарыкъ умутундан бошагъан ёксюзлюк сезими бла, алай жилядыла.

Байчо, кёзлерин женглери бла сюртюп, дунягъа къарады. Мутхуз эди ол да. Эртденлик Байчогъа ушай эди: уллу эртденлик, ачыу сынагъан эртденлик.

Алай тургъанлай Домсоветден Жабраил Локъманов

вич чыкды. Байчо, аны эслеп, уллулугъу, такъырлыгъы, умуту бла аны аллына атлады. Жабраил Локъманович, аны кёрюп, жерге къарады, тюбеялмады анга, бетине къараялмады, терк-терк атлап, кетди; тюз да къачып баргъаннга ушай эди.

Анда Байчо да тохтады. Умуту, сорууу эсе да, саулугъу эсе да — ичинде бир заты юзюлдю. Кёзлери къургъакъсыдыла. Артха айланып, сарайны къабакъ эшиклери ачылып тургъанларын кёрдю. Къоргъашинлей ауур санларын кючден кымылдатып, ары айланды.

Байчо киргенде, Желаякъ жеринден да тепмеди. Эт юлюшге къарагъан да этмеди. Тюз да эшикни аллында, эки ал аягъын алгъа жиберип, башын аланы юслерине салып, эки арт аягъын а, жылытыргъа салгъанча, быдыр тюбюне салып, алай жатады.

Алай жата, Желаякъ Байчога умутлу, сейирсиниюлю, сураулу къарамы бла тюрслеп къарагъанлай, иги кесек турду. Бёрюню ачыкъ къарамын андан кёп кётюралмай, Байчо, кесин жубатыргъа, этни бир кьолундан бирси кьолуна алды. Не десенг да, ала бир бирлерин таныйдыла, ангылайдыла.

— Къоркъма, Желаякъ! — деди Байчо, тюз да къарындашына айтханча, таза жүрек сезими бла.— Ант ызынгдан болсун, сен кьутуласа, бизге не кюн келир...

Десе да, Байчо ачхычны чыгъарыргъа, киритге салып кёрюрге къоркъады. Жарамай къалса уа? Жарамай къалса не этерикди? Бар умутлары оюлдула. Байчо да, Ордан да, бу Жамауат элде башына бёрк кийген ким бар эсе да — бары да, — бёрюге бла Гельмутха оюнчакъ болуп къаладыла. Аллах сакъласын аллай паладан!

Аны бла ол хуржунундан ачхычны чыгъарды; шыбырдап, тилек этди.

Ордан — Ордан эди! Жамауат элини Дебетлей устасы!

* * *

Чегетде шкок атылгъанлай, Халыу, кийикден сау болуп, аякъ юсюне турду. Башир кийизде тёнгереп эди. Анга тиймей, эшик юсюне барды. Юйюнде угъай, Даууслада болгъаны энди эсине тюшгенча, сейир этип артха айланды. Хаким, Байчону жеринде кийимлери бла тёнгереп жукълайды. Къая оюлса да, уянмазлыкъга ушайды.

Халыу, эссиз, Баширни кѳойнуна кѳетюрюп, жыягъына жыягъын салады, элтип, кесини жеринде жатдырады. Ботасын, тюз да окъдан, топдан сакъларыкъ кюбелей, аны юсюне жабады. Алай эди: юй, жеринден айырылып, ѳрге кѳетюрюлюп барады; алай жокъду кѳоркъуу — окъ бери атылса, ананы юсю бла сабийге ѳталлыкъ тѳуйюлдю.

— Аллах, сен сакъла хар палахынгдан! Сени кѳолунгдабыз, я уллугъу болгъан аллах! — дейди Халыу.

Башир энди сагъайгъанды. Кечеги жолоучулугъун эсине тюшюреди.

— Амма, келчи юйге барайыкъ!

Баширни ауазынданмы кѳоркъду, — Халыуну бийлен тургъан кѳоркъуу кетди. Башир тюз да жумдуругъу бла уруп, битген жарасын бузгъанча, къарангылыкъ солуу тапды, терк кетип башлады.

— Аллах сакъласын! — деди Халыу, не эсе да акъылына келген затха кѳоркъуу этип. Къарангыда анасы бир тюрлю бола тургъанын эслеп, Башир секирип турду, бойнуна чѳргелди.

— Амма, аммака, нетесе?!

Халыу а, эсли адам жокъда, акъылдан шаша тургъанын оюннга буруп, ичинден шыбырдайды.

— Мухтарны отоуу... Кел, кыстайыкъ андан адамланы... Биле да болмазса сен, теличик, анга къатын алдыгъыбызны...

— Амма-ка-а! — Башир таза да кѳоркъуп башлады. — Сен бир жукъ билмейсе, кесибизни партизанладыла шок атханла... — Сора анасын ахыр да жапсарыр муратда: — Мухтарны кѳутултургъа айтхандыла. Ма кѳорюсе бир...

— Билеме, билеме, танам! — деди Халыу жумушап. — Юйге барайыкъмы дейсе... Кел, нек турабыз...

Башир, юйге келгенлей, анасыны габарасындан сирнеклени алып, чыракъ жандырды. Чыракъ ауанала арыбери чапханда, Халыу, ол тѳгерек жарыкълада бир тас болгъан затын излегенча, къарамын аланы ызларындан айырмай турду. Башир, таукел болуп, огъары отоуну эшигин ачды, чыракъны ѳрге тутуп, къарады.

— Ой, амма-а!

Анда Халыу секирип турду. Эсирген адамча сюрюше, Баширни ызындан барды. Сайна тюбю къан хуртдакъладан толу! Зуппан, ундурукъ тюбюне къарайма деген-

лей, къатып къалгъанча, бир къолу ундурукъ къулагъына киришип, бир къолу юй тьюбюне салынып тохтагъанды.

— Ай, мискин! — деди Халыу, артха кете.

Алайлай аны башы тегерек айланды да, юй тьюбю кенгерип, кёбюп, толуп башлады. Қъан хуртдакла, толкъунлача, чайпалып, къабыргъалагъа огъурсуз тие, Халыуну юсюне оюлдула. Халыу, биринчи сезиминде, жашчыкъны къутхарырдан болуп, силдеди, толкъунланы узакъ этди; экинчи сезиминде, аланы тыяргъамы умут этди, — эки билеги бла да, аланы кесинден артха тюртгенча этди. Алай билек кючю жетмей, толкъунла аны кёмюпмю башладыла, — ол, седиреген, тозурагъан чачы, шашхан-алыннган къарамы бла артха къачды.

— Оу, анам, мен жарлы, оу, анам!

Бу къычырыкъны Халыу кеси эшитмесе да, ол, Четтеде Байчо атхан автоматдан уллу таууш этип, дунягъа жайылды. Сора хар къайда да: «Оу анам, мен жарлы, оу анам!» — деген къычырыкъ бу кечени бийи, гёзетчиси, къарыуу болуп эшитилди. Бууаз къатын туююл эди бу кече, дагъыда къычыра эди ол: «Оу анам, мен жарлы, оу анам!» Бууаз къатын туююл эди кечеги кёк, дагъыда къычыра эди: «Оу анам, мен жарлы, оу анам!» Чачылгъан юйюр туююл эдиле жетегейле, дагъыда къычыра эдиле ала: «Оу анам, мен жарлы, оу анам!» Бууаз къатын къычыра эди тангда, аны къычырыгъы, тууарыкъ жанны бу урушлу дунягъа айыбыча эшитиле эди. Қычыра эди бууаз къатын тауда, да кюченги туююл эди аны къычырыгъы!

Бек аллы бурун Халыу намаз этерге деди. Сора абдез алыргъа да унутуп, намазлыкъны салды. Саждеге туруп, къулакъ къакъды. Кёп турду ол къулакъ къакъгъанлай, тюз да айтыр сурасын унутханлай, неден башларын билмей тургъанча. Огъесе — ол да къулакъ къакъгъанлай ким эсе да — кёкденми, жерденми, — къулагъына бир зат шыбырдап башлагъанлай! Не болду эсе да, Халыу, кийик териден этилген, кёп жүрютюлгенден туюю кете башлагъан уллу намазлыкъны юсюнде, къолларын къулакъларына алгъанлай, иги кесек турду.

Андан сора Халыу, аллах тюз да намазлыкъны башына келип тохтагъанлай, ол а аны тилегин къабыл этерге келгенча, анга кёре уа ол, бусагъатда, аллах алайда тургъанлай, бар муратына жетип къалмаса, артда алай

түшмезликча, тап, ийилген иш да этмей, суху жыгъылды, башын намазлыкъны башына салып, бетин тюз да аллахны бетине тирегенча, намазлыкъгъа алай жабышып, жал барып башлады. Ол алай шыбырдай эди — тобукъланып, ауурлугъун намазлыкъгъа салмазгъа кюрешип, битеу кючюн, сезимин, жазыкъсыныуун, ахырында тиширыу къачын салып, — аны эшитмей къояргъа аллахны эркинлиги жокъ эди. Бар аналаны тилеклерин бирге къошуп тилегеннге ушай эди Халыу, — ала Халыуну аллахха келечи этгенлей; ауурлукълары болгъан хар тиширыуну тилегин айта эди Халыу; ала бары жыйылып, Халыуну ашыргъанлай бу тюбешиуге; сакълагъаны, кёрюрге термилгени болгъан бар тиширыуланы сёзюн айта эди Халыу, — ол аланы барысы ючюн да тюбегенлей бу азапха; аланы ичлерине кирип чыкыгъанлай, жүрек аурууларын кесине алгъанлай! Алай терк шыбырдай эди Халыу, алай жаны-къаны бла, терен ийнаныуу бла айта эди аллахха сёзюн — бу тюбешиуге аны сайлагъанларына сокъуранырча туююл эдиле тиширыула!

Алай шыбырдай башлап, Халыу, бар кючю сыфхарылып кетгенча, къарыусуз бола, бетин намазлыкъгъа бютюн бек къысып тынгылады. Тынгылады азатлыкъ келлигине, аллах аны тилегин эшитгенине аз да арсар болмай. Аллах жууап берирге ашыкъмагъанына ачыуу келмей, уллу тёзюмлюк, берилиулюк бла. Аны ол сакълауунда аллай бир ийман бар эди, дуня гюняхларындан аллай бир тазаланган эди, — былайлай бу намазлыкъ бла бирге кёкге учуп кетсе, ол мёлек боллугъуна сёз да жокъ эди; аны бу асыллылыгъына аллах да ол хыйсапдан къарап тургъаннга ушай эди.

Да аллах асыры кёп тынгылады, Халыуну тёзюмюн асыры бек сынады — анга чыдаргъа амал жокъ! Бир ауукъда, Халыу башын намазлыкъдан уллу ёнге-леулюк бла кётюрдю, — бар умутларын юзюп, бар ийнаныууна сокъуранып, бар асыллыгъын унутуп, энди уллу жана башлагъан отха къарады. Отдан жылыу угъай, сууукъ ургъанча, къалтырады. Экинчи такъыйкъада, бар тёзюмюн тауусуп, тёгюлюп, жияп жиберди. Кёп жыллада жүрегин бийлеп, ышандырып тургъан, алай а бир жерде бир себеплик бермеген тейрисинден ёпкелеп жияды. Умутларындан бошагъанны жияуу эди ол! Къызгъанда, Халыу: «Сен не затса! Сен не затса!» — деп, намазлыкъны жумдурукълары бла туююп

башлады.— Сен аллах эсенг, батдыр мени жерге, кѣм бузлагъан топракъга! Кѣм, кѣм, кѣм! Сен аллах эсенг, аузуму айры эт, санымы сакъат эт...»

Башир аны бутларына чѣргелгенди. Тобукъларын къучакълап, жууашдырыгъа, тыяргъа кюрешеди. Жюрексингенди ол да, анасына бир затла бола тургъанын сезеди, кѣреди. Алай къарыусузду аны ауазы, къутургъан жюрекни къатында эшитилген да этмейди. Угъай, кѣрмейди Халыу жашчыгъыны адыргысын, аны жюреги жалан да сермешдеди, бар алданыуу ючюн аллахын къаргъайды. «Жер юсюнден къуру, — дейди ол. — Сени чыгъаргъан аман бла чыкъсын, — дейди ол. — Сен гъарш-да эсенг — гъарш оюлсун, жерде эсенг — жер жарылсын, — дейди. — Менлей кюй, менлей санынгы, жанынгы тое къл», — дейди.

Халыуну къллары, кюйген атлача, кълтырайдыла. Жюреги, тутхун къланатлыча, тыпырдайды. Башир а адыргы этеди: анасы аны кѣз туурасында ѳле турады, болушургъа, анга бир мадар этерге уа амалы жокъду. Да кѣрмейди аны Халыу. Халыу андан да ѳнгелегенди; жи-ляса, кълса да, ол Баширни ишиди, Халыугъа кѣл ашамасын!

Ахырында тохтады, тынды. Алай тобукъланганлай, энди бу кюйген жагъадан ары жанына — кюймеген жагъагъа кълалай ѳтююню сагъышын эте тургъланча, тынгылайды. Кюйген атла энди кълтырамайдыла. Тутхун къланатлы энди бойсунуп тохтагъланды. Жалан да аны бутлары зызылдап башлагъландыла.

Болса да Халыу, аны тюкге да кѣрмей, этер иши акъылына энди келгенча, терк турду. Кийинди. Белине бота кысды. Баширни тонун кийдирди.

— Кел, балам! — деп, жангыз бир сѣз айтды. Башир, мюйюшге кысылып, кесин тыялмай турады.— Мухажирбиз энди биз! Мухажирбиз да! — Башир аны бютюн да ангыламайды. Амма, жукъ сорургъа, айтханын эт-мезге кюркѣады.— Мухажирни ѳлююю жолда,— дейди дагъыда анасы уа.— Жазуунг алай болур эди сени да, нетейик... Мухтар кълайда ѳлсе, анда ѳлейик биз да...

Аны бла Халыу, Баширни кълундан тутуп, тышына чыкъды. Сууукъ хауа артха да бир туракълатды. Алай жокъ эди энди артха къларау. Юй жокъ эди энди мында; кълан тѣгюлген жер — юй болмайды. Аны себепли Халыу отунла ичинден уллу кълзыкълны алды кълуна. Ол эди

энди аллахны орнуна Халыуну нёгери! Ауурлугъун анга салып, арсар Баширни чууундан туханлай, жол бла энишге айланды.

Энди Сырбытны башында Жетегейле жокъ эдиле. Жер юсюнде акъ дуня, акъ мараллай, жатады. Ол акъ дуняны юсюнде азап кьутуртхан тиширыу барады. Да акъ кёрюннгенликге гюняхлы эди дуня. Тиширыу ол гюняхны кесине алыргъа сую эди. Кесине алыргъа, азабы бла дунягъа азатлыкъ берирге!

* * *

Чегетде шок атылгъандан сора, Гельмут: «Келтиригиз партизанны!» деп кычыргъандан сора, Грэк жалдатладан экисин Мухтарны келтирирге жибергенден сора, Жабраил Локъманович алгыш аякъ кётюрдю:

— Немец сауутну хорламы ючюн, ура!

— Диммо! — деди Гельмут, башын кётюрмей. — Ура туююл, хайль!

— Хайль, хайль! — деди Жабраил Локъманович абызырай.

Мухтарны келтирип, эшик артында суюдиле.

Ол, башын кётюралмай, иги кесек турду. Жабраил Локъманович аны таба кьараргъа кьоркьады.

— Мух-та-ар... — деди Гельмут созуп, — хороший мальшик Мухта-ар... — Сора Грэкге айтды: — Бёрю таларынмы суюди, асмакьгъа асылырынмы суюди?

Мухтар жууап бермеди.

Гельмут аны сакъал тюбюнден тутуп, дагыда сорду.

Мухтар энди башын кётюрдю. Угъай, кьарыуу жетмейди, энишге бошлады. Бир кесекден а мында фашистледен сора да адам болгъанын энди эслегенча, башын кётюрюп, тюрлене тургъан бети бла Жабраил Локъмановичге кьарады. Ол керти болгъанын билип, кёзлерин кьысыды.

Ол заманда Гельмут алгъа кеси кесине, ызы бла Жабраил Локъмановичге хыйла ышарды. Керохун хомпурасындан чыгъарды. Жабраил Локъмановични кьолуна туттурду.

— Жюйюсхан бургомистр, кёргюзт немец сауутха кертилингинги! Алгыш аякъ бла кёргюзтмей, муну бла кёргюзт. Ат партизанны!

Жабраил Локъманович бузлап, сын болуп бара эди.

— Ат! — деп кычырды Гельмут.

Жабраил Локъманович Мухтар таба атлады. Мухтар энди башын къабыргъагъа къысып, анга кёз къакъмай къарап турады.

— Ат! — деп къычырды Гельмут. Жалдатла автоматларын анга айландырдыла.

Жабраил Локъманович Мухтар таба дагъыда бир атлам этди.

— Ат!!!

Къабыргъала анга жууукъ келдиле. Мухтар узакъ къарелди болду.

Ол, керохну узатды да, Мухтарны марады. Гельмут, Грэк, жалдатла — аны билеги, кероху, — не билек, не керох — бургомистр саулай кеси — къалай къалтырагъанына къарап, зауукъ этип турдула. Экинчи такъыйкъада Жабраил Локъманович керохну сампалын басды.

Ма ол заманда кюлдю харх этип Гельмут, жалдатларын, Грэкни да кюлдюрюп, жерленмеген керохну берип, таулуну алай хыликгя этгенине къууанып...

— Угъай, герр бургомистр, аны башха ёлюм сакълайды... Сен башхаланы атарыкъса суу бойнунда...

Жабраил Локъманович а — не? Артха айланды. Терлегенлери, элия тамгъалача, тохтагъандыла бетинде. Артха айланады. Жерленмеген керохну стол юсюне салады. Кабинетден чыгъады. Алай барады Жабраил Локъманович — ызындан атарыкъларын биле, аны сакълап, аны айтхылыкъ азатлыкъча тилеп. Аз да къоркъмай ызындан шкок атыллыгъына, аз да сокъуранмай! Эшшиги, адам къадарында ёлген эди, энди не затына къоркъургъа боллукъ эди ол!

Да къан юсюнде той эте эди Гельмут. Бар умутлары толуп, энди бёрюге адам талатыры къалгъанча! Жетмедди кючю немец сауутну — аны умутларын саулай толтурургъа. Асыры къысха эди кавказ къонакълыкъ, асыры тынчлыкъсыз эди ол. Тауушлукъ хорламны болжалгъа салгъанча, Гельмутну бурунгу римлиле жарытхан умутун да болжалгъа салгъанлай турду фюрер... Энди уа не? Таулула айтыр эдиле сорса: «Сакълагъаннга къазан тюбю!» Аны себепли ол оноу этди:

— Грэк, келтиригиз ызымдан. Чалдишге келтиригиз. Дагъыда айтды ол:

— Жер юйдегилени — суу бойнуна! Тиширыуланы бегитгенлей къоюгъуз. Бу таш юй юслерине оюлсун чачдыргъанда! — Дагъыда:

— Бёрюню жюклерге машина хазырлагъыз!!

— Тынгылайма! — деди Грэк.

Гельмут да, Грэк да гестаподан бирге чыкъдыла. Гельмут — желаякъгъа барыргъа, Грэк — Мухтарны сюрюп.

Гельмут, чалдишге кире, айтды:

— Жамауат элине къанлы таурух къояйым, таулула таурухланы сие эселе... Къолгъа уа партизанла энта тюшерле! Аны себепли бёрю мени биргеме болургъа керекди! Бёрю бла мен, эшитдингми! Къозутайым мен аны, сора аны майданга чыгъарсынла...

Грэк, анга жууап бермей, Мухтарны къабыргъагъа айландырып сюеди.

* * *

Душманнга чабыууллукъ этиуню белгиси чегет сыртда бёрю улуу болмай, шкок атылгъаны болгъанда, Ачахматны къаууму Харун бир аз кечикгенин ангылады. Эсе да, партизан отряд ишин этерик эди, алай Жамауат элге чабыууллукъ жангы жылны кечесин сакъламай этерге тюшюп къалды. Душманны халы анга ушай эди.

Аны себепли ала ючюсю да — Ачахмат, Валя, Хаким, автоматларын алыц, бугъунган жерлеринден чыкъдыла. Юч айгъа Ачахматны буту игирек болгъанды, жангыз тыякъ бла жюрюялады.

Ала жеркге къутулургъа керек эдиле.

* * *

Байчону да Желаякъны эшигин ачханы, Гельмутну да киргени тенг болду. Ол чакъда Желаякъны секирип тургъаны уа Гельмутну келгени бла аз да байламлы туююл эди. Ол да, къайда эсе да, Кёкбелни улугъанын эшитди. Гельмут, бир затдан хапары болмай, Байчону къол силдеми бла къыстады. Эшикни къадауун этди.

Аны келгени бла Кёкбелни улугъаны тенг эшитилгенине, бу къанлы Кёкбелни да тутуп келген сунуп, Желаякъны жаны кетди. Угъай, ол узакъда сынсий эди. «Сен сау эсенг, бугъоуланы бузуп, нек чыкъмайса» — деп къычыра эди. Ол ауаз Желаякъны эркин жашаугъа жангыдан къайтарды. Санларын, алгъынча, деменгили этди. Угъай, аны да жюрегинде бугъоудан ычхыныуну умуту жашай эди. Бу чалдиш, аны деменгили санларын ашап, мёхел этип къоймагъанды. Энтда да къутулургъа,

Кёкбелни кёрюрге боллукъду! Ол а: «Сени ётюнг жокъду да, адамла кёлуна тюшгенсе; энди уа ала бир эт юлюш берселе, алагъа къуйрукъ ойнатып турса...» — деп улуй эди.

Гельмут сипи тыягъы бла аны кзулакъ жанына тюз да ол сагъатда жетдирди. Желаякъ, шиблялай чартлап, кесин анга атханда, ол харх этип кюлдю. Бийик чалдиш бёрюню жиберлик туйюл эди. Чыбыкъ бла экинчи кере узалгъанда, бёрю биягъындан да уллу хырылдап, биягъындан да бийикге секирди. Ол такъыйкъада Гельмут чалдишни эшиги ачылып тургъанын кёрюп, кюзутуучу чыбыгъын кёлундан ычхындырды. Желаякъ, чалдиш чыбыкълагъа илиннген тырнакъларын кючден ычхындыра, энишге учхалап келгенлей, белине дери чалдишден тышына къарап кълалды. Эсде болмагъан ишге бёрю да, барон да жунчудула; фон Гельмут, тургъанынлай, сын кълатып, бузлап баргъанча, Желаякъ, эки арт аягъы чалдишге бегип кълалгъанча, кымылдашаламай, бир бирге къларайдыла. Бёрю, фон Гельмут кюзутургъа узалмагъанына сейирсинеди, Гельмут — не болгъанын айыраламайды. Экинчи такъыйкъада гестапochу, ишни ангылап, бир тюрлю кычырыкъ эте, кълалтырай тургъан кёллары бла керохуна узалды... Бёрю, ол кымылдагъанлай, аны юсюне секирди да, экиси да бирге жыгылдыла. Фон Гельмут, кълалай эсе да, жукъу арасындача, бир узакъ сезимни кючю бла бёрюню артха тюртерге кюрешди. Кёлу аны кълалайына киришип кълалгъанын ангыламады, — кюрешди да, ол кёлун экинчи андан айыраламады. Бирси кёлу бла бетин жабаргъа умут этди да, кёлун бетине келтираламады. Бир такъыйкъадан кёз чунгурларына, тузу иги татымагъан бир тюрлю жылы зат тола тургъанын сезди. Кёлу керохну табып, аны атаргъа боллугъуна сейир эте, бёрюню тюбюнден сыпдырылып чыкъды, бир кере аякъ юсюне болгъанча кёрюндю. Керохну атылгъан тауушун эшитди. Юйню башындан сюртюлгенлери кълуп, башына тюшгенин сезди. Бёрю аны экинчи кере аудургъанда, керох терк-терк атылды. Тамагъына бир суу зат жетди, ызы бла бир жютю зат илиннгенча болду. Аны артха тюртюп, тамагъын айырып, бауур тюбюне болгъанда, ол жютю зат аны кзуйрукъ башын, жауурун кълалагъын, имбашын оя тургъанча кёрюндю. Андан сора фон Гельмут жукъ да сезмеди, жукъ да эшитмеди...

Желаякъ, кючю бла секирип, кесин эшикге ургъанда, эшик, жаны бла бирге аууп, Желаякъ тышына чыкъды. Желаякъ, жунчугъандан, бир такъыйкъагъа тохтагъан окъуна этди. Сора огъартын чабып келген халкъны, алагъа сагъайып къарагъан солдатланы арасы бла секирип, суу бойнуна къутулду.

Солдатла киргенде уа фон Гельмутну бѐрю жыртхан жерлеринден энтда да къан бара, шаугютлери, тон жыртыкъла кибик, юзюлюп, бузулгъан, къажыгъан жапысы бла бауур тубюнден тюшюп тура эди.

— Бѐрюге — бѐрю ёлюмю! — деди солдатладан къайсы эсе да.

* * *

Грэк бла Мухтар. Мухтар алда, эки къолу артына байланып, Грэк ызындан — автоматы бла. Сѐз жокъду арада. Хар бири кесине жетгенни биледи.

Тереклеге киргенде, Грэк тохтады. Аны тохтагъанын аркъасы бла сезе, Мухтар да тохтады. Артха бурулмай, башын ёрге кѐтюргенлей бир ненча такъыйкъа турду да, анга айланды. Анга айланды да, эки аягъын кенг салып, кѐкюрегин ачыкъ тутуп тохтады.

Грэк, анга жууукъ келип, автоматын терекге сюеди. Мухтаргъа къарады, Мухтар да къарады анга. Мухтар къарады кѐрюп болмаудан толу къарамы бла; Грэк къарайды белгисиз къарам бла.

Грэк энди аны къолларын тешеди. Тешди! Мухтар, къолларын кымылдатып, къурушханларын кетереди. Грэк автоматын къолуна алды.

Грэк: Уходи, парень!

Мухтар: Стреляй, фашистская сволочь! Я смерти не боюсь!

Грэк: Уходи! И чем скорей, тем лучше!

Мухтар: Со спины хочешь... Не выйдет!

Грэк, ачууланып: Беги, говорю!

Мухтар, кѐзлерин уллу ачып къарады. «Орусча былай уста сѐлешген...» Дагъыда, элия' жарытханлай: «Разведчик!» Дуния аны тѐгерегинде бир жарыкъ болуп къалды.

Сора Мухтар арты бла-арты бла кетип тебиреди. Артдан артха, теркден терк. Ол он беш-жыйырма атлам узайгъанлай, Грэк автоматын кѐкге айландырып атдырды.

Ганс Шрайнер кесине келген аскер буйрукъну эшитмей жоулгъанда, Гельмут рейхни жарсыуларындан эсе, кеси жарсыулары бла бегирек чырмалгъанда, ёзге оноу этерча уллу командир а болмагъанда, Жамауат элде тургъан немец-румын аскерле бир тюрлю тизгинсиз, кёлсюз, бек башы уа ашыгъышлы къачып башладыла. Да аны сылтауу ачыкъды: топ тауушлары Жамауат элинден узакъ туююдюле; дагъыда, къуугъун хапарла керти эселе, ала иги кесек артха кълалгъандыла, уллу аскер иги кесек узайгъанды.

Аланы келгенлерине къарагъан халкъ, энди аланы кълалай кетгенлерине къараргъа чыкъды. Душман келгенде тынгылай эди Жамауат, солууун ичине алып, мыйыкълары чырмашып, къолан ботала беллерине бегирек кысылып. «Артда кёрюрбюз!» — деп алай тынгылай эди Жамауат. Энди уа адамла орамлада сарыуларын сыйындыралмай сюеледиле. Туурадан тёзген кибибк этселе да, ичлеринден а алагъа такъмагъан сынлары кълалмай, айтханларындан эс, эслерине келген затла кёп болуп алай ашырадыла.

— Чакъырмай кел, сыйланмай кет! — деди Биязуркъа.

— Ма муну да итлерге элте барыгъыз! — деп, акъсакъ Къыйыкъ кълайсы эсе да багушха атхан эски галошну мотоциклде баргъанланы юслерине атды.

Айхай да, ала Къыйыкъгъа кълыйыкълыгъын кёргюзтюр ючюн, автомат бла жууап этерге боллукъ эдиле. Не медет, ала да автоматларын сермегенлей, Жеркден ким эсе да тюз ол мотоциклни тутдуруп атды да, мотоцикл, Домсоветни таш буруууна тие, ауду, юсюндегиле уа, гепсоркъа ойнагъанча, бюгюлюп, жыйырылып, башларын кётюралмай кълалдыла.

— Алай кълан сие кълалыгъыз барыгъыз да! — деди Сылыухан! Ёрежиб десенг а:

— Арай айтмай эдинг да, Сырыухан? — Сылыухан а дагъыда:

— Айтыугъа айтырыкъ болсун, мени терилтген! Кёзюм бла кёрдюм да!

Не тюрлю болса да, душман кете эди. Анда, энишгедет топ атылыуларындан оюм этип, жамауатчыла дагъыда:

— Эл ичинде былай кѳан сийдирген, тышында уа кѳалай этедиле! — деп кѳл кенгдиредиле.

Эл болмагѳанча кѳрахат затдан кѳутулгѳанчады, эркинликге чыгѳыуну кѳууанчы бушууну хорлайды.

— Шукур болсун, ариуландыкѳ! — деди Фердауус.

— Аланы ийислери он кюннге да кетмез, — деди Чыккы кѳызы.

— Я аллах, — деди дагѳыда Фердауус, — кѳазакѳ да кѳрдюм, кадет, эсир да кѳрдюм, быладан кирлисине уа кѳз ачмагѳанма.

— Кѳой, кѳой, кѳой, алай ариу кѳалайыкѳ палахдан! — Аны бла Майруш не айтыргѳа суйгенин киши да ангыламай кѳалды.

Ляпшуну бери чыгѳар кюню жокѳ эди.

Халкѳ алай тургѳанлай жетди Халыу, Баширни да кѳолундан тутуп, ѳргеден.

— Тутмакѳла... Тутмакѳла не болдула?! — деп кѳычырды ол узакѳдан окѳуна.

Ары дери, азатлыкѳ кѳууанчында, тутмакѳла эслерине тюшмей тургѳанына сейир эте, адамла жер юйге чапдыла. Угѳай, Домсоветни чачдырыуну юсюнден да Гельмутну умуту толмагѳан эди. Душман, жанына ашыкѳгѳандан, тюрмени алайлай кѳоюп кетгенди. Алгѳа жетгенле жер юйню эшиклерин ууатып ачдыла. Жесир жамауатчыла, кюнден кѳзлери кѳамагѳан кибик, адамлагѳа кѳараялмай, азатлыкѳгѳа кюнден чыгѳадыла. «Тутмакѳла!» — деп кѳычыргѳан Халыу энди унутулгѳанды. Душман да унутулгѳанды. Тюбешиу! Кѳууаныу! Жиляу!

Халыу а—не? Мухтарны кѳрмегенде, артха айланып, Баширни кѳолундан тутду. Халкѳны кѳууанчына чырмау боллукѳлай, алайдан теркирек кетерге кюрешди. Да бара эди ол да кѳууанчына! Ана насыбына! Юрдю сууну кѳпюрюнден ѳтгенлей, суу бойну бла кюнден келген Мухтарны кѳрдю, аны «Ой, амма!» деген кѳарыусуз ауазын эшитди.

Ол аллай бир керти эди, ананы тюнгюлюую аллай бир уллу эди,— Халыу, эси аза, акѳ кѳаргѳа жыгѳылды...

— Тиширыураны аррах кѳурамасын! — деди да кѳойду анга уа Ёрежип.

Анасыны аллында тобукѳланып тургѳан Мухтарны кѳатына бек алгѳа Байчо келди. Сѳз айтмай сюелди, Бек терен, бек жандауурлу тынгылау бла кѳарап турду

ана бла балалагъа. Халыуну эсин жыйдыра тургъан тиширулагъа.

— Ма, жигит,— деди ол автоматны Мухтаргъа узата.— Бизден хайыр жокъду, сизге аллах онг берсин.— Уруш энтда узакъгъа созуллугъун, анга кёре уа жашла аскерге чакъырыллыкъларын билген акъылманлай, Байчо сабыр сёлешди.— Алай болур жашау жоругъу, биз билмегенликге, алай болур...

XVI

Айхай да, Жабраил Локъманович терс-тюз жашагъан эсе да, иги-аман болгъан эсе да, кесини къадары бла жашагъанды. Амма, сайлау асыры кёп тюшген заман эди аны заманы, кёзбаулукъ бла кертилик ачыкъ суралгъан заман. Ол а, Жамауат элинде бош адам болмагъаны къадар, алда барыргъа тюше эди. Алда баргъан а неден да кыйын, ызынгдан келген халкъынг болгъанын ангылай эсенг!

Да дерс эди Жамауат элге аны къадары. Эл, аны югюсюнде, адамлыкъ бла Ата журт деген ангылауну бетден бетге салып, ала бир бирлери бла къаллай кезиуге дери байламлы болгъанларын айырыргъа, ахырында, окъуу бла ниет тутхучсузлукъну не да жангылыу бла адеп-къылыкъ кертиликни араларында не байламлыкъ болгъанларын кёрдю. Игилей, айыпсызлай къалыргъа анга къадары хар затны хазырлагъанды. Алай ол билимли да, табигъатдан эсли да болуп тургъанлай, алай чюйре жашау бла жашагъанды.

Энтда да — душман кете туруп да — аны эки сайлауу бар эди: туугъан жерин кююп, ала бла кетерге; туугъан жеринден айырылмай, жангылыу азабын анда чегерге! Да ол сайлауланы кыйсысы тынч эди? Акъылманла арасында не ныгъышда олтуруп сайламай эди дагъыда, топ атылыуларында, аны алай шашдыргъан семенлени, жан атып къачыуларында сайлай эди! Жокъ эди аны сабыр кюйде сагъыш этер заманы. Сорур адамы жокъ эди; бёркюне да, босагъасына да соралмаз кюннге жетген эди.

Ол къачыуну сайлады. Бу ата-бабала жеринден, сабийлигинде жалан аягъын аз урмагъан ташладан, аз тёнгеремеген тешледен, аз чюйке ойнамагъан жашил жагъаладан къачыуну сайлады. Харундан къача эди: не

айтып туберик эди анга? Азинатдан къача эди: не айтып туберик эди анга? Гъейтмырзадан къача эди: къайтып келсе, нѣ бетден чыгъарыкъ эди аллына? Тюзю уа ол кишиден да къачмай эди, кеси кесинден къача эди. Жамауат элинден кетгенлей, кеси кесинден къутулуп кетериклей!

— Кетерге керекди, анам! — деди ол.

Хурмет, бу халабалыкъгъа эртдеден хазыр болур эди, тынгылагъанлай, юйюнде жюрегине бек багъалы затланы жыйышдырып башлады.

— Алай тюшдю эсе, не амал!—деди ол ёкюнюу бла. — Сенден сора да бир жашым болуп, аны бламы къаллыкъма!

Жабраил Локъманович ат арбаны кеси жегип келди. Бир сѣз да айтылмай эди — Залихат бла Жабраилни, Хурмет бла аланы арасында.

Ашыгъышлы кысылгъан жюклени Залихат арбагъа жюклейти. Орамда аланы сейирлерине къарагъан тиширыула тѣбе-тѣбе болгъандыла. Ала да бир бирлерине жукъ айтмайдыла; кѣл кенгдиргенча да кѣрюнмейдиле, кет, къал деген да жокъду. Бош алай, орамгъа чыгъып, къауум-къауум болуп, сюелгендиле да, къарайдыла. Жабраил Локъманович да кѣрмейди аланы, огъесе, кѣрюрге сюймеймиди? Аны ат арбасы адамсыз орамда тургъан кибикиди,— сюелип, анга къарагъанла жокку терекледен башха туююлдюле. Хурмет тюз да юй ортасында мугурайып олтурады. Бир тобугъуна Лейла кысылгъанды; бир тобугъунда — арыкъ жумдуругъу.

— Тур, анам, мин арбагъа! — Хурмет жашыны ауазын эшик аллындан угъай, къабыргъадан эшитгенча, ары къарады,— Локъманны сураты тагъылып тургъан къабыргъагъа. Болса да турду, Лейланы къолундан тутханлай, эшик таба атлады. Арбаны къатына дери барып, арсар халда сюелди.

— Мин, мин,— деди Жабраил Локъманович аны ашыкъдырып. Къолтугъундан тутуп, миндиррге умут этди.

— Угъай! — деди анда Хурмет! — Угъай, Жабраил...

Угъай дегеними, анасы атын биринчи кере айтханымы,— Жабраилни санлары бир тюрлю кырккылып, ол арбадан тутду. Хурметни кесине да кѣрюндю бир тюр-

лю — жашыны атын айтханы: тюз да бусагъатда ол ёзге адам болуп къалгъанча.

— Жашарымдан ёлюрюм жууукъду,— деди Хурмет артха кете. Къартлыкъ аны бу арбаны къатында жетгенге ушай эди — андан артха жолу эндиге дери жолундан узакъ кёрюндю.— Атагъызны ёлюсю бу арбаздан чыкъгъанды, мени ёлюм да бу арбаздан чыкъса сюеме.— Хурмет айтырыгъын айтды. Энди ол оноун тюрлендирлик туююл эди. Аны толусунлай ангылагъан Жабраил, ызындан: «Мен а? Манга да эт оноу сора?» деген насыпсыз сорууу бла къарады. Хурмет, аны да унутхан болмаз эди, тюз да босагъа юсюнде тохтап, артха бурулду:— Сен эр кишисе,— деди ол анга, эшик жандан тутуп.— Ат аягъы бла эр аягъы къайры жетмейди. Жанынг къайда тынчлыкъ табарыкъ эсе да, ары бар.

Залихатны кычырыгъы тюз да ол сагъатда чыкъды. Бу арт эки-юч кюнде толуп тургъаны, эл кёзюнде бу кюн жетгени — барысы бирден тышына чыкъдыла. Уялыу, ыйлыгъыу да кетдиле андан; кишиге тасха билдирмеге деген дерти да къуруду. Къыйынлыгъы бла къалып, Залихат ёксюп-ёксюп жилияды.

Жабраил шыбырдап:

— Тын, юйюнг къуругъан, халкъны юсюнге къаратма.

Залихат, жилияу ичинден кычырып:

— Къурумадымы юйюм? Мындан бек къуругъан ким кёргенди... Оу, къаргъыш жетген деген бу болур...

Къатышмазгъа къаст этип тургъан къатынла, тёзалмай, Залихатны къатына келедиле.

— Тели болма, Залихат... Ай юйюнге, барыбызгъа да сен кёл этдириученг да... Не болгъанды санга...

Залихат, сарнап:

— Оу, манга болгъанны сурамагъыз, дейме. Оу, мени жауума да быллай кюн келсин.

— Не кюн келгенди? Баш иенг къолунгда, сабийинг сау, кесинг сау... Жёр этегине да барырма аллай эр бла... Къайтып келлик эсегиз да билмейсиз...

Да жапсарыу туююл эди Залихатны къайгъысы. Эрини ётсюзлюгю кюйдюре эди. Юйю бузулгъанын бирсиле бюгюн кёргенликге, Залихат эртдеден кёре эди. Кёре эди да, энди бу белгисиз жолумда неге туберме деп угъай, белгили жолунда кёргенине жилияй эди. Дагъыда, хыйсап этип къарагъанда, бу жылы юйден, бек юйден

уруш угъай, эрини жангылычы угъай, аны босагъасына кирген сууукълукъ кыстагъаннга ушай эди. Қъайры барса да, Залихат ол сууукълукъну босагъасындан кыстаяллыкъгъа ушамай эди.

Бу ишге Жабраилни жанындан къарагъанда уа, Залихатны элни къаратып былай жияуу Жабраил Локъмановични толусунлай хорланнганын боюннга алыу эди. Эсе да, терен къарагъанда, Жабраил Локъмановични бе-дишлиги бла кесини арасына чек салыу эди. Аны себеп-ли Жабраил Локъманович бурдурмай болмады.

— Тишируу, анасы бергенни тѣксюн, мал туююл-дю.— Сора Залихатха: Ийманынг хакъына, болду энди.

Анда Залихат, кызаргъан, чийленнген кѣзлерин кѣ-тюрюп, эрине, тюз да эсирген адамча, къарады. Жалын-нган кѣз бла тиледи: «Кюл да къой бу терслигибизге. Арбаны къотар, де, Жабр!»

Алай Жабр а эсде болмай чочуду:

— Барчыгъыз, аланла, хар ким юйюгюзге. Салам-лашханбыз. Болмаймыды.— Ызы бла Лейланы да, Ка-малны да беллерине дери хапчукълагъа батдырып, ар-багъа олтуртду, кеси да минип, баш жиплени кългъа алды. Залихатны ашыкъгъан халын кѣрмей, андан да бек чочуду.— Мин алан, аякъларынг жерге жабышып кълмагъан эселе.

Угъай, Залихат минмеди.

— Бар, Жабр, сен ахшы жолгъа. Мен... сабийле бла къайда атыла-сатыла айланырыкъма... Ыразыма, сен да ыразы бол.

Аны бла арбадан алгъа Лейланы алды, ызы бла Ка-малгъа узалгъанда, Жабраил жашчыкъны аллына тох-тады.

— Угъай, алай жарарыкъ туююлдю, Залихат. Тенг болайыкъ, кыыз сени, жаш мени...

— Угъай, Жабр, сабийле бла ишинг болмасын.

Сора Залихат, Камалны эки билегинден тутуп, кеси-не, Жабраил бутларындан тутуп,— арбагъа тартып баш-ладыла. Адамла ол тарт-созгъа да келирге, кълалыргъа билмей, ауара болуп турадыла. Алай тургъанлай, Жаб-раил Локъманович тап туюшюрюп, табаны бла Залихат-ны кѣкюрегине уруп, артха аудурду. Атланы баш баула-рын тартып, къамичи жетдирди. Арбаны да жеринден тепгени, Камалны да, кычырыкъ этип, кесин анасына атханы тенг болдула. Алай Жабраил Локъманович тох-

тамады. Бар ачыуун атладан алып, орамда кѣамичи тауушу кѣала, огъары орамгѣа ташайды.

Айхай да, автор, андан ары Жабраил Локѣмановични ызындан бармай, Залихатны кѣатында кѣалып, тийрени адамлары бла бирге анга кѣл этдирсе, насыпсыз тиширыуну андан ары халын суратласа, тюз да болур эди. Да кимге туура туююлдю Залихатны халы? Жабраил Локѣманович а тюзюнлей кетип кѣалмай, Зайнафха келди.

Ол а... Ол а, кийинип, чемоданын кѣолуна алып, арбазгѣа чыгып тура эди! Жабраил Локѣманович айтыпмы? Автор туз бла ант этеди, тейри тыякѣны туюю бла ётерге хазырды,— Жабраил анга бир зат да айтмагѣанды. Сора уа? Эсиргенми этген эди ол? Билгичими бар эди? Тюшмю кѣргенди? Аланы бирине да жууап берирге авторну кѣолундан келмейди. Болгѣаны алайды — Жабраил Локѣманович, кѣуугѣуннга келгенча, бетинде кѣаны кѣалмай, тилинде сѣзю болмай, алайгѣа жетгенде, Зайнаф, палтонун кийип, уллу тыбыт жаулугѣун кѣысып, кѣолуна чемоданын кѣтюрюп, арбазда сюелип тура эди. Атланы, арбаны, Жабраил Локѣмановични кѣргенлей, арсарсыз орамгѣа атлады.

Жабраил Локѣманович, тынгылагѣанлай, арбаны тохтатды.

Зайнаф, бир сѣз да айтмай, арбагѣа минди.

Жабраил Локѣманович, кѣамичини угѣай, баш бауланы кѣымылдатып, атланы тѣбен жолгѣа бурду.

Энди эки адам: Жабраил Локѣманович, баш бауланы анда-мында бир кѣымылдата, чархланы кѣалай тѣнгерегенлерине тынгылагѣанча, огѣесе, тюзю, аны ашыргѣан ариу дуняны кѣрмез ючюнмю — башын тон ёшюнлюклерине бошлагѣанлай; Зайнаф, анга кѣысылып, бу мудах эр кишини тынчлыгѣы Залихатха туюбеген эсе да, кѣыйынлыгѣы кесине туюбегенин, анга кѣре уа, Жабраилни Залихат угѣай, Зайнаф сюегенин, бусагѣатда, бу ауаралыкѣны кѣзюнде, аны жалан да тиширыу сюймеклиги, тиширыу таукеллиги кѣутхарлыгѣын бу элге, бу жолгѣа, бу кѣышха битеу да бу урушлу дунягѣа айтыргѣа кѣтюргенча, башын алай ёхтем кѣтюргенлей,— бир арбаны юсюнде кетип бара эдиле.

Кетип бара эдиле Жамауат элинден чыгып, жауну жолун ызлап; кѣзтоймаз, жанкѣыймаз жерлерин кѣоюп, аланы уллу жазыкѣсынуулары бла ашыргѣан эллерине кѣараялмай. Тиширыу ёхтем эди,— аллай кѣыйынлыкѣ-

да эр кишиге нёгер болгъанына; ёлген ёлю эди эр киши: «Локъман улу, кеч кьолай болсун!» — деп, жан айтмаз жолгъа кетип бара эди. Жюреги тепгенлей эди аны кьолларыны тепгени — атланы баш бауларын кымылдатханы.

Бирде, ёлген ёлюге жан киргенлей, Жабраил Локъманович башын кётюрдю; эсин бачама оюм жарытханлай, арбаны дыркъ деп тохтатды. Тохтатды да арбаны, андан секирип тюшдю. Артха къарады — элге! Топ-толу кёзлери бла къарады! Сора андан бетин букъдургъанлай, арба кюбюрге башын салып тохтады. Зайнаф аны башындан энишге къарап, чачы чиммакъ болгъанын кёрдю; бусагъатда уа ол жилий тура эсе да, кюле тура эсе да арбаны кымылдатады.

Ол сагъатда атылдыла къайда эсе да топла. Алда баргъан душманны марап ата болур эдиле ала. Алай а топла бир бири ызындан тюз да алайгъа тийдиле. Ачы таууш Зайнафны сангырау этди. Экинчи такъыйкъада юркген атла аны арба бла бирге алып къачханларын сизди. Неден эсе да тутду ол арба юсюнде; тегерек айланган кёкню кёрдю, къар таула ёрге-ёрге секиредиле... Ол, терен сезиминде огъесе кертисиндеми, — артха, — Жабраилге къараргъа умут этди. Да жокъ эди бир зат: жол, беишлик да, уруш азабы, суйген азабы да. Акъ дунияны юсюнде атла кишнегенине къатышхан тиширыу кычырыгъы къалды.

ЭЖИУ

Юйге кѳууанч бла кирип, кѳууанч бла чыкѳган иги болгѳанын автор терен ангыладѳы. Эшшиги, ол да, жер юсюнде бушуудан эсе, кѳууанч кѳп болурун сѳйгенледенди.

Кѳалай иги эди насыпны юсюнден жазгѳан! Не медет, насып да, кѳанаты сынган кѳушлай, бирде учалмай кѳалады. Кѳалай иги эди мудахлыкѳны угѳай, жарыкѳлыкѳны суратлагѳан! Не медет, кѳушну эки кѳанатыча, жашауну да эки кѳанаты; аланы бири бушуу, бири кѳууанч. Автор Огѳары Малкѳарда эшитгенди: кѳарт, гоппанны алып, алгѳыш эте эди: «Я, аллах, бу арбаз ѳлюмсѳюз болмасын!» Кѳючлю адам этерге боллукѳду аллай алгѳыш, жашауну кѳышын, жазын да кѳре келген адам! Адамы барны ѳлюмю да бар! Бушууну кѳарангылыгѳы болмаса, кѳууанчны жарыкѳлыгѳы да жокѳ.

Аны бла бирге, автор, жамауатчыла кѳюсѳюз душманы аллында жанларындан эсе, намысларын артха салгѳанларына кѳууанады. Ким не айтса да, жабраиллени, мачарланы кѳагѳып, бирле бедиш этерге кѳурешселе да, Жамауатны атын айтдыргѳан Ёрежип бла Биязуркѳа, Ордан бла Байчо, Сылыухан бла Чыккы кѳызы болгѳандыла. Айхай да, семен кѳантулукѳланы бизни жерибизден кетерирге Латырай бла Кѳыйыкѳ, Жансохланы Тебо бла Жанкѳуатланы Кѳазакѳ да аз кѳыйын салмагѳандыла. Авторну жюрегине бек жууукѳ адамланы Харуну, Ачахматны, Азинатны айтхан да нек этебиз,— ала жалан да борчларын толтургѳандыла — коммунистле! Автор эскереди шыйых болургѳа аздан кѳалгѳан Жарнесни! Жырны юсюнде баргѳанлай, Сырбытны юсюнде кесини биринчи жигитлигине баргѳан Мухтарны! Жукѳ-

дан хапары болмай Капитанны къачыргъан Баширни! Артда уа алагъа эгешчик да тууду — Жарнес жангылмагъан эди! Жангылмагъан эди Жарнес, бёрюню хапарын эшитип, аны тутдургъан кесин талатырыкъды, деп жангылмагъаныча. Дуниягъа уруш бла бирге чыкъгъанлай Байчо уа! Не этерикбиз, кыйынлыкъ — ёлюмсюз хорланмайды — Азинат Жамауатны батхан жулдузу! Насып — аллай кюн кыйынлыкъгъа кёкюрегин салыр адамынг болгъаныды. Къолларындан келгенни этдиле жамауатчыла. Олду бизни жапсаргъан.

Эл кыйынлыкъ аллында кюбесиз, къалкъасыз сюелген эсе да, къоркъуу кёп кере элни эсин алып, башындан къара туманлай салынган эсе да, Жамауатны насып тейриси болур эди, бу ахыр кюннге дери ол кёп палахладан къутула келгенди. Автор бек сие эди, хапарын аны бла бошаргъа. Да не медет, Жамауат ахыр сагъатха дери умут юзмей сакълагъан жыйырма бла сегиз адам бар эди душман тутматгында. Автор тилек этеди — Жамауат элни саулары кёп жашасынла, аланы уа кыргъан эдиле, саулай индеклеге атып, тунчукъдургъан эдиле. Ол кюн къайтмасын!

Энди алгын чаришле болуучу ёзен эл-элледен къуюлгъан адамладан толуду. Биз мында кёп жамауатчыны таныйбыз. Жарлы Байчо, абына-сюрюне, Азинатны излейди; Фердауус кызылары бла — Рахайны. Харун да мындады. Партизан отряд бла Нальчикни душмандан эркин этерге къатышханды. Энди эллилери бла бирге эллилерин излейди. Кёпдюле мында аладан сора да: Ёрежипден башлап, Чыккы кызына дери бизни шагъырейлерибиз бары да. Ёлюм хар кимни кесиники болса да, бушуу битеу да Жамауат элниди...

Бек алгъа Жамауатчыла Рахайны тапдыла. Жарлы Рахай! Уллу мыйыкълары алай жукъартхандыла... Баям, жулкыгъан этген болур эдиле, тюк орунлары кызыл туюмчекле болуп, къан къатып къалгъанды. Тамагындан уруп ёлтюргендиле...

Аны чунгурдан Харун кётюрюп чыкъды. Кётюрюп чыкъды да, тюзге келтирип, ким эсе да жайгъан ботаны юсюне салды. Уллу адам эди Рахай, келбетли адам. Аз сёлешиучю эди, айтханы уа, темир жазгъанлай, ачыкъ, ангылашыныулу. Харун аны ёлгенине угъай, жангылгъанына кюе эди. Кёлю толгъанын эринлерин къабыу бла артха эте, Харун тегерекге къарады. Жилияу-сыйыт.

Адамла, ёлюклени ары-бери аудуруп, кеслерини адамларын излейдиле. Жарлы Байчо Азинатны энтда да тапмагъанды. Аны уллу бетинде чечек тапланы кёз жашла кызартхандыла. Бюгюнлю бери ол бир сёз да айтмагъанды. Эки уллу кёолун эки жумдурукъ этгенлей, адамла ары-бери аудургъан ёлюкlege къарайды. Бирде, арха кетип, сюелип да турады. Алай тургъанда, жумдурукълары ачыла-кысыла, бети тюрлене, бусагъат шаркъ деп аууп кетерикча, бир тюрлю бола, сюеледи.

Алай тургъанлай ким эсе да: «Азинат!» деп кычырды.

Байчо, ол кычырыкъны эртде эшитгенча, аз да элгенмей, ары таба акъырын, алай бек таукел атлады. Жетип, чунгурну юсюнден къарады.

Ол къарауунда Байчо, аллына келген зулму сураты керти болгъанына ийнаналмай турады. Ийнаныргъа кёолундан келмейди. Къалай ийнансын, аз да ушамайды бу жарыкъ Азинатха! Къыз сыфатын кетергендиле аны: къаннга, балчыкъгъа боялгъан зыккыл жыйрыгъы аны къара кесеу болгъан этин хазна жапмайды.

Алай ол кертиди! Ол кертиди да, халкъ, Байчогъа андан жууукъ келирге кючу жетмей, тохтайды. Кёолундан келмейди Байчону да халкъгъа къараргъа. Чунгурда ёлюкlege къарап, жияйды. Жер жиялгъанча! Анда халкъны арасы бла «оооууу» деген, бушуу ауазы сууурулады.

— Жарлы балала! — деди Байчо. Чунгургъа тюшдю да, Азинатны кёйнуна кётюрдю. Халкъ аны тегерегинде, ол а — ёлюкню оноуун этген аллах! Байчо, кызын келтирип, Рахайны къатына салды. Жамауатчы къатынла, энди алайгъа жыйылып, жияю этедиле. Аладан бири ботасын алып, Азинатны юсюне жапды.

— Кёрдюнгмю, биз къалай болуп къалдыкъ, Харун! — деди Байчо, такъырлыгъы тамагъын бууа. — Сен айтып эшитгенмисе быллай иш...

Харун кеси да кючден тура эди. Былайда ол да кёлсюзлюк этсе, сора халкъгъа не кюн келликди. Аны себепли тынгылагъанлай къалды.

Туугъан къарындашынача кюеди ол Рахайгъа. Да башха туююл эди, Харун бла Рахай, жан бла тёммекча, алай татлы эдиле. Харун ажым этип да кюеди: харамхалал деп сюелсе, ол Рахайны тыяргъа боллукъ эди, тыяргъа боллукъ эди быллай кюнден! Аллай уллу адам,

кѐп билген адам, сабий да этмезлик жашлыкъны этгенин кесине да, анга да кечалмай турады.

— Биз былай этсек, тиширыула уа! — деп кѐл этди Байчо.— Къоюгъуз, болду,— деп урушду.

— Жияма къой, Байчо, аланы энди жияма къой,— деди Харун.— Жияма къой, душман аллында жиямадыла эсе, жияма къой. Энди эркиндиле жиляргъа.

Аны эшитгенде, тиширыула бютюн да таууш этип жиляйдыла. Тохтар эселе, бир бирге кѐл этдирир эселе да, сарнау селейе баргъанлай, жангы ёлюкню табып, алайгъа келтиредиле да, аны адамларына къошулуп, жангыдан жиляргъа тюшеди.

Тюш алагъа уллу аулакъда адамла селейдиле. Салла жюкленнген арбала Нальчикден элlege кюнню узуну кетип турдула. Аланы арасында Жамауат элге да аз арба келмей эди.

Бек артда аулакъдан Харун кетди. Ол бюгече къабарты элге барып, Аминатны да, къызчыгъын да юйге келтирип, эртденликде уа отрядына къайтыргъа керекди.

Да энди ашыкъмай эди Харун. Атына къамичи урмай эди. Ыразы эди ол элине, айыплы болмагъан эди элле арасында. Хорлам жапсара эди жюрегин.

Да билмей эди ол Жамауатны къыйын къадары аны бла бошалмагъанын! Жалан да 1943 жыл башланган эди.

Нальчик, 1967—1974 жж.

АХЫР СЕЗ ОРНУНА

Амма, ахыр сёз жокъду дуняда, жашауну ахыры жокъча. Андан бери 33 жыл, — кёп жылларымы къууанчы, жарсыуу да болгъан Жамауат эли кёрююн кёрдю, сынарын сынады. Да тарыкъмады къадарындан, ёлюм-сюзлюкню мурдору — жашаугъа кыйын салыу болгъанын билгенлей къалды.

Эки сёзюм барды.

Биринчиси. Жаза туруп, жокъ эди манга дау, махтау да. Энди кьоркъама — не айтыр деп эл. Сау бол, дерми, огъесе, къаш туйюп, тынгылармы? Хазырма Жамауатны сюдюне. Иги этген эсем ишими, сора эркинди хапарым жашаргъа, — барсын дуня жолларында сюйюнчю атлылай. Аман этген эсем... амал жокъ, — къалам бла жазылгъанны къама бла кесалмазса, — бар базыныуум хатер! Уллудан, гитчеден да хатерди тилегеним.

Экинчиси. Жюрегимде айтыр сёзюм кёп болуп тургъанлай, бек аз Азинатны юсюнден айтханма. 1974 жылда, эсе да роман жазылып, басмагъа берилгенден сора эсде болмай аны жырын тапханым, — ол шарайыбымы бютюн да туура этгенди.

Жырны, Азинат, Нальчикде фашист азабында тургъанда этип, аны тюремеден къачып кьутулгъан къабартылы сакълагъанды. 1957 жылда Жамауат жерине къайтханда, «Халкъ къайтды эсе жерине, аны жыры да къайтсын халкъына», — деп, жырны, уллу саугъача, бере, «Битеу тюремедегиле жырлай эдик ол жырны, малкъар тилни билгенле, билмегенле да, — деп хапар айтханды ол. — Къаллай кызы эди Азинат — ариу, да дерт алыргъа къайнай эди сарыуу. Жырны уа жазгъан этмеген эди — аллай амал къайда! — кёлден этген эди, биз да аны кёлден билдик. «Сен ол жырны манга жазып бер» деп тилегенимде, къагъыт тапхан болмаз эди, акъ быстыр журунчукъгъа шакъы карандаш бла жазып келтирди...»

Азинатны кеси кьолу бла жазылгъан быстыр журун Жамауат элни школ музейинде турады. Ол салынган мияла раманы башында:

ЖАМАУАТНЫ АЗАТЛЫКЪ ЖЫРЫ

деп жазылгъанды. Ма ол толусунлай:

Бизни илишаннга алай салалла,
Жюрекни эки жаргъанлай.
Желкелеринден уруп къоялла,
Таулагъа къарап баргъанлай.

Фашист эгетле алай сакълайла,
Автоматларын бургъанлай.
Жарты жан этип, индекге къуялла,
Кёзюбюз жана тургъанлай.

Сау дунияны ачытыр эди,
Ах, бизни жюрек жарабыз.
Эркин солургъа термиле мында,
Бойсунмай ёлюп барабыз.

Ой, тау элдеде болурму, къызла,
Эр намысларын жойгъанла, —
Къыйынлыкъ келип, элле кюйгенде,
Душманны сайлап къойгъанла?

Бизни индекге сюрюп баралла,
Эсен жашагъыз къалгъанла.
Он бармагъыбыз он киши болсун,
Душманнга бёркюн алгъаннга.

Бизге къыйынлыкъ бергенди, анам,
Чайкъа Гитлерни оноуу.
Жер титирете алай юлешинсин,
Къанлы фашизмни тоноуу!

Уруш этебиз эркинлик ючюн,
Аны ючюн жан да берирбиз.
Биз жерибизни чакъгъан жазында,
Чакъгъан баллилей, келирбиз...

БАШЛАРЫ

Жыр башы	7
Биринчи бёлюм	28
Экинчи бёлюм	137
Ючюнчю бёлюм	295
Эжиу	426
Ахыр сёз орнуна	430

Алим Магометович Теппеев

СТРАДА

Р о м а н

На балкарском языке

Редактор *С. М. Моттаева*

Художник *Э. Х. Бгажноков*

Художественный редактор *И. Г. Абрамов*

Технические редакторы: *С. С. Кумукова, Н. М. Рахаева*

Корректор *Ф. Я. Теппеева*

Сдано в набор 2/IX 1975 г. Подписано к печати 11/V 1976 г. Формат 84×108^{1/32}. Бумага типографская № 3. Физ. п. л. 13,5. Усл. п. л. 22,68. Уч.-изд. л. 22,92. Заказ № 11430. Тираж 1000 экз. Ч 00368. Цена в переплете № 5 81 коп.

Книжное издательство «Эльбрус»

Нальчик, ул. им. адмирала Головки, 6

Полиграфкомбинат им. Революции 1905 года
Управления по делам издательств, полиграфии
и книжной торговли Совета Министров КБАССР
Нальчик, проспект им. Ленина, 33